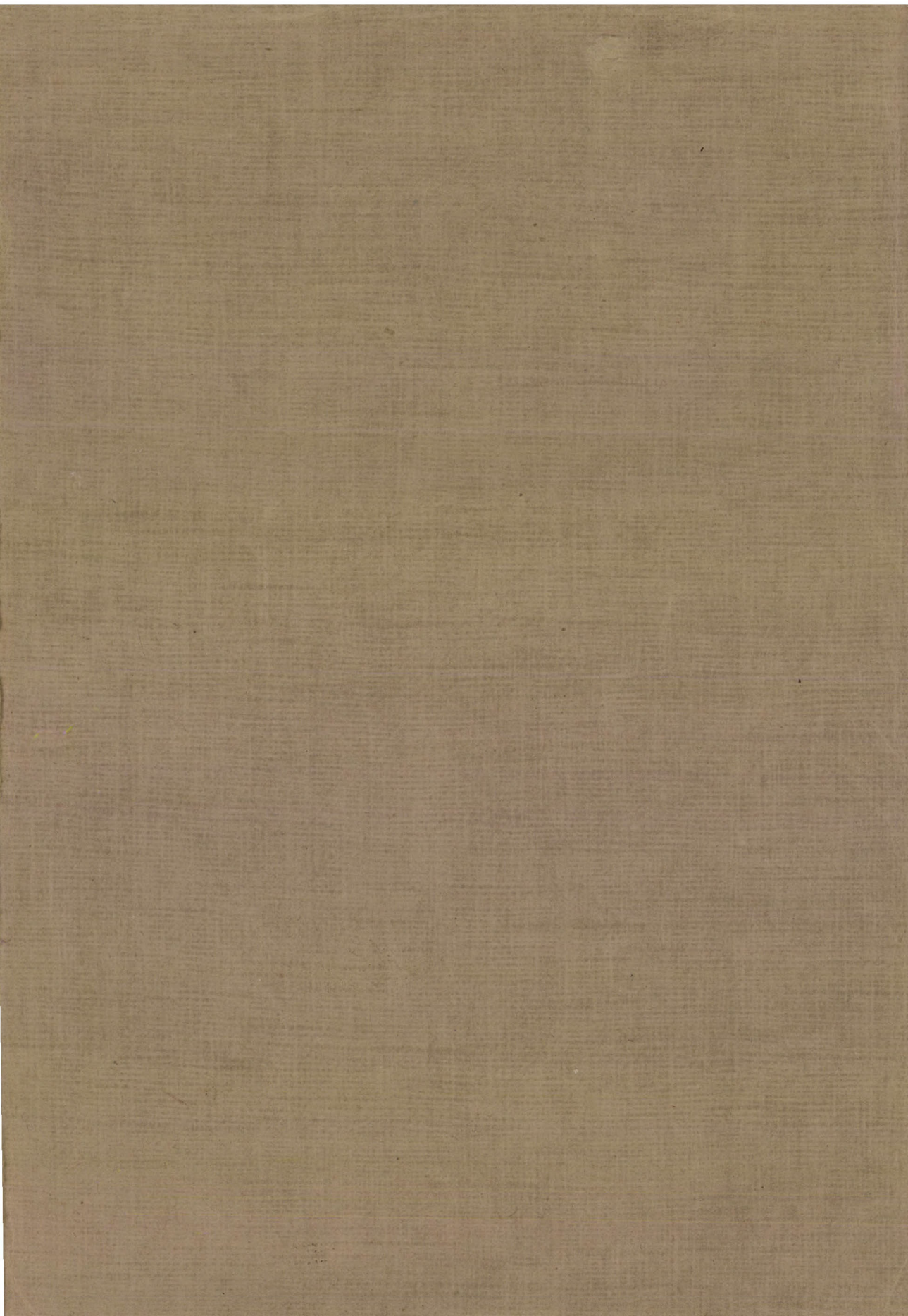

EMLÉKKÖNYV
BERZEVICZY ALBERT

ÚRNAK,
A M. T. AKADÉMIA ELNÖKÉNEK,
TISZTELETI TAGGÁ VÁLASZTÁSA
HARMINCADIK ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1934

Herrn Dr. med.

EMLÉKKÖNYV

BERZEVICZY ALBERT

ÚRNAK,

A M. T. AKADÉMIA ELNÖKÉNEK,

TISZTELETI TAGGÁ VÁLASZTÁSA
HARMINCADIK ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1934

FRANKLIN

FRANKLIN

FRANKLIN

FRANKLIN

FRANKLIN

FRANKLIN

BERZEVICZY ALBERT ÚTJA.

Nem mernék arra vállalkozni, hogy megírjam Berzeviczy Albert élet- és jellemrajzát. A műfajjal, amennyiben az nemcsak életrajz, hanem jellemrajz is, kételkedve állok szemben. Nemcsak égen és földön, de a felebarátunk jellemében is több dolgok vannak, mintsem Horatio bölcselme álmodni képes és a jellemrajzíró, ha szerves egészbe akarja fűzni az elszigetelt jelenségeket, melyek modelljének egyéniségéből kiütözköznek, ösztönszerűen úgy segít magán, hogy a saját énjéből vett nyersanyaggal tömi el a réseket és hidalja át az ellenmondásokat, melyek fogyatékos ismeretei következtében előállottak. Így a jellemrajz inkább a megíróját jellemzi, mint a modellt. Mert hiszen tudjuk: a költő önmagát tükrözteti minden művében és végre a jellemrajzíró is csak költő a jó vagy rossz fajtájából.

A zátonyokat, melyek hajómat fenyegetik, úgy szándékozom elkerülni, hogy egyáltalában nem szállok vízre, hanem szerényen megkísérlem, hogy megkeressem azokat a dinamikus lelki tulajdonságokat, melyek Berzeviczy Albertet Magyarország vezérlő kultúrpolitikusának díszes polcára emelték. Ezúttal tehát nem a tudós íróval, nem is a politikussal, hanem kizárólag a kultúrvezérrel lesz dolgunk.

Berzeviczy életútja a nagy kultúrpolitikus nyílegyenes és meredeken emelkedő pályáján halad. Kulturális energiájának őssejtjeit megtaláljuk családjá történetében. A család nemessége ősrégi; a családfa tövében áll ama Comes Rutkerus, aki Gertrudisz királyné udvari embere volt és, miként Berzeviczy az Emlékezősekben jókedvűen megállapítja, a Petur bántól megátkozott meráni fajzathoz tartozott. A régi Berzeviczyek közül többen szenvedtek katonahalált a különböző európai harctereken, ahol oly bőségesen ömlött a magyar vér és feltűnő nagy számmal voltak, akiket hatalmába kerített a művelődés után való olthatatlan vágy. Ez a vágy íróttolat adott a kezükbe és olyan időkben, mikor a nemesi középosztály még nem igen járt Bécsen túl, nagy külföldi tanulmányutakra csábította őket. Mindez arra vallana, hogy olyan nemzetség voltak, melynek fiai a végére jártak annak, amibe belefogtak.

A sárosmegyei gentryk családfájából olyan ág vált ki, mely Nyugat-Európa felé hajolt és ennek legerősebb hajtása maga Berzeviczy Albert lett. Ha szó lehet az ellentétes gondolatok és érzések évezredes harcáról, mely Magyarországon Kelet és Nyugat géniusza közt folyt, ha ez a harc Szent István király korában indult meg és gróf Széchenyi István korában sem ért még véget, akkor a Berzeviczyek a nyugateurópai irány sodrába kerültek, amely irány a magyarság boldogulásának esélyeit a kiművelt agyvelők számarányának emelésével akarta megjavítani.

Van Berzeviczy Albertnek egy igen finom és meleg könyve, melyben gyermek- és ifjúkorának benyomásait örökítette meg. Régi Emlékezések az egyszerű címe. Első lapján azt mondja: «Az anyai szeretetnek az a határtalansága, amely engem, amint világra jöttem, körülfogott, valóságos mennyországgá varázsolta gyermekkoromat...» A gyöngéd és forró érzéseknek hangja remeg végig az egész könyvön. A gyermek mennyországában azonban tragikus csillagok is jártak, mert Berzeviczy első éveit beleestek az abszolutizmus korába, a gyermek a gyászbaborult hazafiság légkörében nőtt fel, melybe komor árnyékot vetett a szabadságharcban elesett és hóhérekre jutott atyafiak és jóbarátok emléke. Mert a nemzetség, mint minden hazafias mozgalomnak, úgy a szabadságharcnak is buzgó segítője volt. Nagy érzések, főleg fájdalommal nagy érzések, öntudatra ébresztik és gondolkodásra készítik a gyermeket.

Igen jellemző, hogy iskolai tanulmányai befejezése után milyen gondolatkörből merítette Berzeviczy államtudományi doktori értekezésének tárgyát. «Rend és szabadság az igazgatásban.» A rend és szabadság elvének egyensúlya az állami életben minden művelődés alapja és a Berzeviczy Alberthez hasonló egyéniségek élet-eleme.

Edesapja példáját követve, aki szintén erősen literátus hajlamú férfi volt, a vármegye szolgálatába állott és ebben még hú marad osztályának hagyományaihoz, de azután igen fiatalon az eperjesi jogakadémia tanári katedráján jelenik meg, ahol a politikát és a nemzetgazdaságot tanítja és ez — legalább alföldi fogalmak szerint — a gentry-szellemnek szóló nyílt hadüzenet.

Huszonnyolc esztendősen országgyűlési képviselő és midőn ebben a minőségében a közoktatásügyi bizottság előadói tisztét vállalja, az azóta elmúlt idő távlatából azt a benyomást kelti, mintha kitűzné zászlaját a meghódított földre. Néhány esztendő múlva a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa lesz és a felsőoktatás ügyével foglalkozik. Majd mint politikai államtitkár tér vissza a képviselőházba.

Most már nyilvánvaló, hogy ő az a magyar ember, akivel teljesen befejeződött a Szent István korában megindult folyamat; a nyugateurópaivá lett nemzet reprezentatív man-je. Ezt a típust előtte talán báró Eötvös József képviselte legtökéletesebb, de

egyszersmind harciasabb és optimistább formában, mivel az ő korában még szívósabb volt a Kelet ellenállása. Ez a szellem akkor már levetette régi köntösét, de még nagyon vonzódott mindenhez, ami rikitó és feltűnő, az elmés rögtönzést többre becsülte a szakképzettségénél, a lelkesedést a tudásnál, a gesztust a lényegnél, nemkülönben a barátságot az igazságnál.

Még emlékezhetünk, hogy az ifjú Berzeviczy, bár mindenki nagyrabecsülte, a politikusok társaságában a magában járó ember benyomását tette. Objektivitása abban a kedélyesen adomázgató, pajtáskodó környezetben fagyasztó, európai műveltsége idegenszerű volt. Az ilyen férfit régen, nem minden szelíd ironia nélkül, ájropéernek, később intellectuelnek nevezték.

Az író szemében Magyarországon a három legdíszesebb méltóság a képviselőház elnökeé, a kultuszminiszteré és a Tudományos Akadémia elnökéé. Berzeviczy Albert mind a hármat viselte, az Akadémia elnöki székében huszonnyolc esztendő óta ül, a tagok osztatlan és lelkes bizalma alapján. Fölért a legmagasabb csúcsokra, melyek kultúrpolitikus számára egyáltalában elérhetők.

Baudelaire, az elmés antitézisek kedvelője, azt állítja, hogy a nemzeteknek csak akaratuk ellenére vannak kiváló férfiak; a kiválóság tehát minden egyes esetben legyőzte nemzetét. Ha ez igaz, akkor érdemes volna kutatnunk, hogy Berzeviczy milyen fegyverekkel győzött?

Népszerű sohasem volt a szó hirlapírói értelmében. Ő maga nem kereste az utca kedvét, bizonyára tudta, hogy nincs megbízhatatlanabb kalauz az életben, mint a közvélemény. A hozzá hasonló, befelé élő férfiak egyébként is szívesen zárva tartják az ajtajukat, hogy ki ne hüljön a szobájuk. Hogy valaki a nyilvánosság kegyeltje legyen, ahhoz mindenütt, nálunk talán még inkább mint másutt, egyéb értékes vagy kétes becsű tulajdonságok mellett, bizonyos színészi hajlamok is szükségesek. Ilyesmi pedig csillagok távolságába esik Berzeviczy férfias egyéniségétől. Sőt azt lehetne mondani, az ő komoly, minden felszínességtől és olcsó hatástól irtózó lényével valósággal lehetetlenné tette, hogy az utca a vállára emelje.

Kitűnő szónok, de inkább szabatos, mint szárnyaló; ékes-szólásával meggyőzni akarja hallgatóit, nem elragadni. Pedig a tömeg lélektanának kutatói alkalmasint igazat mondanak, mikor azt állítják, hogy a tömeg szívesebben győzeti meg magát színes képek, mint érvek által.

Bár ifjú kora óta a nagysúlyú politikus tekintélyével lépett föl, következetesen távoltartotta magát azoktól a parlamenti csoportoktól, melyek a régi lengyel konfederációk mintájára, mint alkalmi alakulatok, a hatalom megszerzése céljából verődtek egybe.

Gyors és magas emelkedésének erőtenyezőit tehát nem a népszerűségben, nem is a pártpolitikai érdek kihatásában, leg-

kevésbé a szerencsében kell keresnünk. Emelkedésének föltételeit önmagában hordta. Az ő esetében a siker titka valóban bizonyos jó tulajdonságok összefoglalása volt. Érvényesült, mert az országnak szüksége volt rá; ellenállhatatlanul emelkedett, mert nem volt nélkülözhető a közéletben.

Nevezetes és vigasztaló tünet, hogy kortársai fölismerték és megbecsülték vezéri hivatottságát. Ez az általános megbecsülés, mely Berzeviczy pályájának úttörőivé tett olyanokat is, akik sem érdektársai, sem személyes barátai nem voltak, jó erkölcsi bizonyítványa a háború előtti politikai társadalomnak.

A közvéleménynek szükségszerűen fel kellett ismernie a nagy nemzeti értéket, melyet Berzeviczy kulturális energiája képviselt. Nem merném azt mondani, hogy rajongója a nemzeti művelődésnek, — a rajongó szó semmiképpen nem illik az ő egyéniségéhez — de a kultúra az életprincipiuma és ezt az elvet, melybe talán beleszületett, ifjúsága óta nagy következetességgel, egyre mélyülő tudással, bámulatos tetterővel és fényes szervezőképességgel szolgálta. Az ő legfontosabb életműködése a szellemi munka, melyet a művelődés szolgálatában végez és szerencsés szellemi alkatára vall, hogy az üdülés, melyet olvasmányjaiban és utazásain keres, ugyancsak az ön- és közművelődés céljait viszi előbbre. Kétségtelen, hogy miként az abszolutizmus koráról írt nagyértékű történelmi műve első gyermekkorának benyomásaiból nőtt ki, úgy a cinquecento festészetéről, szobrászatáról és művészi iparáról, továbbá a XVII. század tájképfestőiről és Beatrix királynéről írt pompás könyveit a pihenés óráiban szerzett szerencsés sugallatnak köszönhetjük.

Lelki alkatánál fogva született vezér. A vezéri tehetség többféle módon érvényesülhet: vagy magával sodorja és céljai vak eszközévé teszi az embereket, vagy pedig megszervezi és céltudatos erő kifejtésre ösztönzi őket. Mindabból, amit Berzeviczy Albertről tudunk, önként következik, hogy ő a vezéri tehetségek második, hasznosabb és nobilisabb válfajához tartozik.

Mindenesetre egyike a legnagyobb organizátoroknak. Akármilyen kaotikus viszonyok közé kerül is, körülötte hamarosan elrendeződik a zürzavar és megindul a rendszeres élet. Az ő átfogó képessége, éles ítéllete, sugalló erejű kötelességtudása minden téren, ahová a sorsa eddig még állította, meglepő eredményeket ért el. Az Akadémia életében emlékezetes marad az a nagyszerű munka, melyet a háború és a forradalom viharai által megtépett magyar tudós társaság felélesztése érdekében végzett.

Berzeviczy első tudományos értekezése, mint említettem, a *Rend és szabadság az igazgatásban* címet viselte. A rend és szabadság volt egész közéleti munkásságának jellegéje is. Jellemző, hogy személyét akkor érték a leghevesebb támadások, midőn a fejetlen és lelketlen izgatás az országot a történelem legléghabb forradalma felé sodorta. Ellenfelei kivétel nélkül olyan emberek

voltak, akik elnyomásnak érezték az állami rendet és megtagadták a nemzeti közösséget. Miután a rombolók a saját művük romjai alá temetkeztek, a megtisztult közvélemény azzal a mély és osztatlan tisztelettel veszi körül Berzeviczy Albert alakját, mely a nemzet nagyjait megilleti.

Az a jobb kor pedig, mely után a költő szavai szerint buzgó imádság epedez százezrek ajakán, akkor fog eljönni, ha a közéletben a Berzeviczyk morálja lesz irányadó, ha Magyarországon a magasabb kötelességtudás lesz polgári értékmérő.

Herczeg Ferenc.

AZ ÍRÓ ÉS KÖZÖNSÉGE.

(Egy fejezet az irodalom elméletéből.)

A magyar irodalomtörténet fejlődésének abban a mozgalmas, termékeny századában, amelynek határkövei Toldy Ferenc német *Handbuchja* és Pintér Jenő hatalmas munkái, egy tekintetben nem jutott túl kiindulópontján: az irodalom fogalmának meghatározása a fejlődés végső pontján, Pintérnél is ugyanaz, ami a kezdő pontján, Toldynál volt. Mi volt ez alatt a század alatt a tudomány számára az irodalom? Bizonyos szellemi termékek összessége, írásban vagy előszóban megrögzítve. Ezek a szellemi termékek állottak a tudományos érdeklődés gyújtópontjában és az a lélek, amely őket teremtette, tehát a művek és szerzőik, az írók. E szerint szabta meg földadatát az a tudomány is, amelynek körébe, anyagánál fogva, az irodalom tartozik, az irodalomtörténet. A magyar szellemnek nyelvünk formáiban megjelenő termékeit összegyűjteni, megértetni, értékelni és jellemezni, azután ezeket az egyes jelenségeket a történet rendjébe állítva külső, vagy a fejlődés fonálára fűzve, belső egységben bemutatni: ezt vallotta céljául egy századon át a magyar irodalomtörténet.

Az irodalomnak ez a hagyományos fölfogása még a századforduló előtt megingott, s nyomán megváltozott az irodalomtörténet célkitűzése. Mélyenjáró, filozófiailag determinált elmék, külföldön is, nálunk is, amott korábban, emitt évtizedekkel későbben, egymástól függetlenül arra a belátásra jutottak, hogy az irodalom, ha lényegében akarjuk megragadni, több, mint művek halmaza, az irodalom név nem pusztán gyűjtő-fogalom, s az irodalomtörténet, elfordítván érdeklődését a jelenségekről, az íróról és művéről, legmagasabbrendű földadataiul többé nem a jellemzést és rendszerezést ismeri. A közös alapról azonban ezek az új külföldi törekvések eltérő irányban indultak el, s az új irodalomelmélet az egyes nemzeteknél más-más területre jutott. A német tudomány az irodalmi jelenségek mögött rejlő szellemet ragadta meg, a francia a belőlük kisugárzó hatást: ott az irodalomtörténet a szellemtörténet irányába hajolt el, itt mint *littérature comparée* a művelt világ irodalmait, a *littérature generale*-t, átfogó tudománnyá, *histoire littéraire internationale*-lá kíván fejleni. Az új magyar tudományos törekvé-

seknek Horváth János szabott irányt a *Magyar irodalomismeret* című tanulmányában.¹ Elvetve az irodalom fogalmának eddigi konstrukcióját, helyébe egy egészen újszerű meghatározást adott: az irodalom lényegében írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével. Az a gondolat, amely e meghatározás mélyén rejlik, nemcsak magyar elmében született meg, hanem sajátosan magyar szellemi termék² — bizonyossá teszi ezt, hogy fölillant már majd száz évvel Horváth János előtt, egy másik magyar írónál, Kölcseynél. Kölcsey a maga korának egyik legmélyebb magyar elméje, aki irodalomtörténeti és kritikai dolgozataiban először tett nálunk bizonyosságot filozófikus lélekről, *Kritika* című tanulmányában (1833) kimondja, hogy «írók és olvasók örökös viszonyban vannak egymással; íróival együtt halad az olvasóközönség, együtt állapodik meg, együtt marad hátra.»³ Másutt meg, még közelebb kerülve az új állásponthoz, a kritikának — s nyilván még fokozottabb mértékben az irodalomtörténetnek — egyik vezetőelvül a mindenkori olvasóközönség ízlésének és ismereteinek vizsgálatát teszi meg.⁴ Kölcseynek ugyan nem volt módja ezt a követelést a gyakorlat terére átvinni, elméletét irodalomtörténeti munkában megvalósítani, de így is dicsősége marad, hogy egy századdal megelőzte az idők árját.

Ami Kölcseynél a szellemnek röpke megnyilatkozása volt, csillogó ötlet, az Horváth Jánosnál egy hosszú, következetesen keresztülvitt gondolatfolyamat megindítója lett, s eredménye, mint az irodalom-fogalom megváltozásának természetes velejárója, az irodalomtörténetnek mint tudománynak gyökeres átalakulása. Az irodalomtörténetnek Horváth János beállításában megváltozik lényege és hivatása, az irodalomtörténet már nem az egyes irodalmi jelenségek méltatása és rendszerezése, hanem az irodalmi tudat genetikus önismeretének tudományos szerve.

Horváth János termékeny gondolatát, az irodalom fogalmának új konstrukcióját, elfogadta Thienemann Tivadar, s egy nagyszabású munkában — címe: *Irodalomtörténeti alapgazdaságok*⁵ — egész irodalomelméletté fejlesztette. De csak a kiindulópontja közös Horváthéval, csakhamar új útra tér s vezetőelvül beleiktatva elméletébe a szellemi fejlődés gondolatát, az irodalomtörténetet más irányba hajlítja, más szellemet visz bele. Szerinte az irodalom

¹ Minerva, 1922. 187—207. l.

² Thienemann Tivadar szerint (alább idézendő mű 39. l.) az irodalomnak ezt a viszony-fogalmát Horváth Goethe nyomán vezette be irodalmunkba. Valóban Horváth irodalom-fogalma és Goethe világirodalom-fogalma között («a világirodalom a művelt nemzetek termékeny irodalmi érintkezése és kölcsönössége») van bizonyos szellemi rokonság, lényegükben azonban, úgy látom, eltérnek.

³ Kölcsey Ferenc *Minden munkái*, 1887-es kiadás, III: 121. l.

⁴ U. ott, III: 164. l.

⁵ Előbb Minerva 1927—1930. évfolyamaiban, önállóan Budapest, 1930. XV, 252. l. Második változatlan kiadása 1932.

története «folytonos átalakulása annak a viszonyoknak, ami a szerző, a mű és a közönség között létesül.»¹

Feszülő és feszítő energiák mindenfelé az irodalomtörténet terén, külföldön is, nálunk is új csapásokat törnek számára. A külföldi mozgalmakra ezúttal nincs gondom, a magyar törekvéseket sem bírálom. Nem kutatom, helyesebb-e az irodalomnak új meghatározása, mint a hagyományos, jobban rávilágít-e az irodalomtörténet új konstrukciója tudományunk lényegére, mint az eddigi. Csak egy következményére akarok rávilágítani, s ezzel kapcsolatban elvi álláspontomat megjelölni.

Az irodalom az új beállításban az író és a közönség viszonya, tehát viszony-fogalom, s mint ilyen, abstractio. Ez a tanítás következetesen alkalmazva, a maga merevségében átvive a gyakorlatba, a hagyományos irodalomtörténet föloldására vezetne; az irodalmi jelenségek, mint konkrétumok, kihullanának az irodalomból, s az irodalommal foglalkozó tudomány, elvesztvén sajátos anyagát, eddigi célkitűzéseit és módszereit, kénytelen volna másokra cserélni. Nem követjük merész útjukon az irodalom Palladióit, de készségesen megragadjuk azt, amit kezdeményezésükből a hagyományos irodalomtörténet a maga javára értékesíthet, amivel munkáját elevenebbé, gazdagabbá, termékenyebbé teheti. Bizonyos, hogy az irodalomnak ez az új koncepciója és az irodalomtörténet új célkitűzése, mind Horváthnál, mind Thienemmannnál új munkaterületet tár föl és messze távlatot nyit meg, s valamint a költészet, a tudomány is gazdagodik és erősödik, ha határai kitolódnak, földadatai megsekasodnak. Ezt a gazdagodást szeretném megvilágítani.

*

Az irodalom szónak jelentése kettős — ezt a mult nem ismerte föl, erre a belátásra csak a legújabb irodalomszemlélet, éppen a magyar tudósoké vezetett rá. Az irodalom, gyűjtő-fogalom volta mellett, cselekvés-fogalom is: jelenti azt a tevékenységet, amely az alkotásokat létrehozza; a kész művek gyűjteményén vagy összességén kívül irodalomnak nevezzük az emberiségnek irodalmi alkotások teremtésére irányuló állandó szellemi munkáját is. Az irodalom tehát egyfelől tevékenység, másfelől annak eredménye; emez az irodalmi művek összessége, a multa nézve lezárt valami, élettelen konkrétumok foglalata, amaz, a tevékenység, még a multban is valami állandóan mozgó folyamat, az életnek egyik nyilvánulása, s még fokozottabb mértékben érezhető elevensége a jelenben.

Ha az irodalom életjelenség is, akkor nyilvánvaló, hogy az a két tényező, amelyekkel a hagyományos irodalomtörténet dolgozott, a mű és szerzője, nem merítheti ki az irodalom egész tartalmát, s pusztán ezzel a két tényezővel nem juthatunk el az irodalom

¹ Id. mű 40. l.

teljes ismeretéhez. A mű, a szerző írott alkotása, akkor kel életre, akkor lesz belőle az irodalom része, ha ehhez a két tényezőhöz társul a harmadik, ha munkájukba belekapcsolódik az olvasó. Szerző, mű, olvasó — ez a három tényező együtt adja az irodalmat. A legújabb időkig az irodalmat pusztán a két előbbi tényező szemzőgéből nézte a tudomány, az írói alkotásokra irányult a figyelem, mint a költő szellemének termékeire, most, hallgatva az új elméletek figyelmeztető szavára, változtassuk meg szemléletünk álláspontját s induljunk el az olvasótól az irodalom felé, tekintsük az irodalmat az olvasó szempontjából.

A szempont változása minden tudományban a megoldandó föladatok változásával jár — az irodalomtörténetben is az új álláspont nyomán, az eddigi feladatok helyett egészen újak tűnnek föl, természetes következményéül annak, hogy az író helyett az olvasó szerepe kerül érdeklődésünk középpontjába.

Az irodalom az új beállításban nem egyoldalú valami, az író szellemi megnyilatkozása művében, hanem kölcsönhatás eredménye: egyfelől az író hat művével a közönségre — a hatásnak ezt az irányát ismerte a hagyományos irodalomtörténet is, kutatta is, de nem tárta föl egész mélységében; másfelől a közönség is visszahat az íróra — erről eddig csak elvétve esett szó. Szerző és közönsége azonban két egészen külön világ, egymással nem érintkeznek — ma, a nyomtatott betű uralma idején egyáltalán nem, régebben, mikor a kézirat volt az irodalom megjelenési formája, csak bizonyos kedvező körülmények összejárása esetén, állandóan csak a messze multban, mikor az élőszó szárnyán terjedt az irodalom. A könyv-olvasó legtöbbször nem ismeri az író, akárhányszor nem is tud róla mint emberről semmit, a neve számára csak puszta szó, képzetekkel nem tudja megtölteni, az író meg épen kapcsolatok híján, idegenül áll olvasóival szemben. Hogyan talál egymásra az irodalomnak ez a két tényezője, s ha a kapcsolat létrejött, hogyan hat az író művével a közönségre, és hogyan hat viszont a közönség az íróra: ez az a három kérdés-komplexus, amelybe az új értelemben fölfogott irodalomtörténet föladatai elrendeződnek.

I. Az író és az olvasó kapcsolata.

Az írónak, ha bele akar kapcsolódni az élő irodalomba, valami úton el kell juttatni szellemének termékeit az olvasóhoz. Azokat az utakat, amelyeken a mű eljuthat az olvasóhoz, részletesen megrajzolta idézett művében Thienemann, sőt elméletének tengelyévé éppen ezt a föladatot tévén, a rajzot fejlődéstörténétté mélyítette. Leereszkedve a kérdés gyökeréig, éles elmével megvilágítva minden vonatkozásában, bemutatta ezt az irodalmi folyamatot három egymásra következő fázisában; időben legrégibb a szóhagyomány útja: a szerző mint előadó élőszóval terjeszti az alakuló szöveget a jelenvaló közönség elé; a második fázis a kézirat útja: a szerző

az állandósuló szöveget kéziratos másolatokban juttatja el a közeli közönségéhez ; a legkésőbbi, mindmáig végleges út a könyv : az állandó szöveg nyomtatott formájában mint könyv kerül az írótól az olvasóhoz.

Aszöveg közkinccsé válásának ez a külső folyamata Thienemann fejlődés-rajzában teljesen kikristályosodik. A külső folyamat mögött azonban, amelynek során a szerző lelki élménye, a mű, az olvasó szellemi tulajdonává, olvasmánnyá lesz, végbemegy egy másik, belső folyamat is : a szöveg irodalommal válik. Ami keletkezésében az egyénnek, az írónak, szellemi terméke, a mű, az az olvasók révén szerepet kap az irodalom világában, s eleme lesz egy nagy közösség, egy nemzet vagy éppen az emberiség szellemi életének. Az írásmű azonban egyes, konkrét jelenség, a szellem világa, az irodalom élete valójában abstractio — hogyan kapcsolódhatnak bele ezek az egyes konkrét valóságok az életbe? Erre a kérdésre kell válaszolnia, ennek a folyamatnak feltételeit kell megvilágítania az irodalomtörténetnek.

Különösen érdekes ez a föladat az irodalom centrális felére, a költészetre vonatkoztatva. A költészet a fejlődés e kezdő fokán, amikor mint élő költészet pusztán a nép körében élt, és általában a szellemi élet kezdetleges szakában, spontán, sőt öntudatlan nyilvánulás ; ható erővé, kollektív jelenséggé akkor lesz, ha hallgató-, és még inkább, ha olvasóközönségre talál. Mint válik mind fokozatosabb mértékben azzá, milyen szervezeteknek, intézményeknek megteremtése és munkája által indul meg az irodalmi élet, hogyan bontakozik ki és terebélyesedik, egyéb tényezők bekapcsolódásával, ez az, ami az irodalomtörténet új irányának érdeklődését megragadja. A könyvnyomtatás és a könyvkereskedelem kifejlődésével, a könyvkiadók munkájának megindulásával életre kel az élettelen betű-tömeg, az irodalmi alkotás, a könyv ; belefut az irodalom terjesztésébe kritikájával és reklámjával a sajtó — a folyóiratok, később a hírlapok — résztvesz az irodalom föllendítésében a salónok világa, résztvesznek az írók személyes viszonyain alapuló, eleinte még lazább szövésű irodalmi egyesülések, az ú. n. irodalmi körök — vagy éppen kávéházi és vendéglői asztaltársaságok — majd már szorosabbra fűzött, alapszabályok szerint működő irodalmi és tudományos társaságok, akadémiák ; jelentős tényezővé lesz a színház — egymáshoz ez viszi legközelebb a szerzőt és a közönséget. Az egyének, a cégek, a társaságok, az intézmények, a szervezetek munkássága nyomán élénkség, mozgás, pezsgés támad az irodalom világában, fölvirágzik az irodalmi élet — ennek vizsgálata az első részlet-föladat az új munkakörben : *az irodalmi élet rajza*, ha figyelmét egy kisebb vagy nagyobb időszakra korlátozza, *az irodalmi élet története*, ha végig kíséri fejlődését az irodalom egész multján.

Az irodalmi élet kibontakozásával és magának az irodalomnak fejlődésével párhuzamosan még egy, az előbbinél is belsőbb,

mélyebbre ágyazott szellemi mozgalmat vesz észre az éles szem, az irodalom tudatosodását. Időben messze terjedő, lassan, fokozatosan erősödő folyamat ez; meglesni fázisait, amint az irodalom szinte észrevétlenül önmagának tudatára éled, hogyan lesz ebből a derengő féltudatból az irodalmi élet kifejlése során előbb irodalmi tudat, azután irodalmi öntudat: újabb részletföladat, olyan, amelyre a hagyományos irodalomtörténet nem gondolt, s csak Horváth János kapcsolta bele tudományunk munkatervébe. Alapja azonban, az irodalom tudatosodásának gondolata, megglebent már korábban. Négyesy Lászlónál.¹ Az irodalmi tudatnak mint az irodalom történetében nagyjelentőségű fogalomnak fölismerése az ő érdeme; olyan nagy jelentőséget tulajdonított neki, hogy elhatároló mozzanattá emelte a régi és új magyar irodalom közé: emez tudatos irodalom, amaz még nem volt az.²

Ami Négyesynél, bár nyilván elméleti megfontolásból kisarjadva, csak odavetett gondolat volt s megmaradt *ἀπαξ εὐρύμενον*-nak, az Horváth Jánosnál vezető eszmévé lett. Ő az irodalmi tudat fogalmát az irodalomtörténet centrális fogalmának tartja s megteszi tudományunk alapjává, kimondván azt, hogy az irodalom fejlődése azonos az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelzik.³ Ebben a koncepcióban tehát az irodalom fogalma teljesen összeesik az irodalmi tudat fogalmával. Az irodalmi tudat szerepét tudományunk munkakörében én másnak látom, s a fogalmát is másként határozom meg — bizonyos azonban, hogy az irodalmi tudat fogalmának belevetése az irodalomtörténet elméletébe igen jelentős mozzanat, beemelve a gyakorlatba, az irodalomtörténetírás munkájába, meg éppen termékeny magyarázó elvvé lesz

Az irodalmi tudat — már itt, a kiindulóponton eltér a véleményem — az irodalmi fejlődés során, annak egy későbbi, fejlettebb fokán jelentkezik, korábban van tehát irodalom, mint irodalmi tudat. Először az alkotók, költők és tudósok körében jelentkezik, jó ideig nem is terjed át a közönségre — alapjában az írók szellemvilágának lelki tulajdona, s kifejlése után is eleinte inkább a tudósoké, mint a költőké. Az irodalmi tudat ezen a fokon azt jelenti, hogy az egyes írók ráeszmélvén arra, hogy amit csinálnak, az irodalom, megértik, hogy írói munkásságuk a nyilvánosság elé tartozik. Irodalmi tudat tehát akkor támad, amikor az írók belátják vagy megérzik, hogy a költői és tudományos munkásság nem pusztá szórakozás, az ő magánügyük, hanem messze rezonáló, komoly hivatás, közügy, amikor tehát az öntudatlan, ösztönszerű

¹ Négyesy fölfogásának újságára Kerecsényi Dezső hívta föl a figyelmet *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban* c. tanulmányában. (Minerva, 1923. 162. l.)

² *A mértékes magyar verselés története* c. művében (1892) 47. l.

³ Id. tanulmánya, Minerva, 1922. 206. l.

írói munkásságnak, az irogatásnak helyét elfoglalja a tudatos, céljait ismerő és azok megvalósítására törekvő tevékenység. A fejlődés második stádiuma az, amelyben már nemcsak egy-egy tisztább pillantású, mélyebben járó elme, hanem az írók általán eljutnak a tudatosságnak erre a fokára, ilyenkor beszélhetünk az egész korszak irodalmi tudatáról. Végül a fejlődés végső fokán az irodalom is fölismeri hivatását és kötelességét, valamint azokat az eszközöket és formákat, amelyekre céljai megvalósítása miatt szüksége van, fölismeri a maga szerepét és jelentőségét a nemzet és az emberiség szellemi életében, s céltudatosan tör előre az eszmény felé: az irodalmi tudat, magának az irodalomnak világában, irodalmi öntudattá fejlett.

Könnyű belátni, milyen gazdagodást jelent tudományunkban ennek a fejlődéstörténeti elvnek alkalmazása. Az irodalmi tudat szemszögéből nézve az irodalmat és annak életét, mást láttunk bennük és másként látjuk őket — ez jelenti éppen az irodalomtörténet gazdagodását.

II. Az író hatása a közönségre.

A nyomtatott betű elterjeszti az irodalmat az olvasók körében, könnyebbség kedvéért mellőzzük a következőkben az írásban és előszóval terjedő irodalmat. A könyv tehát eljut rendeltetési helyére, az olvasó kezébe, az elolvassa; az elolvasott könyv hat a közönségre, érzéseket és gondolatokat kelt az olvasóban vagy éppen egész lelkivilágát mozgalomba hozza; milyen irányban és milyen mértékben, az nem pusztán, sőt talán nem is elsősorban magától az irodalmi műtől függ, hanem éppen az olvasóktól: lelki alkatuktól, műveltségüktől, sőt még a divatnak és a kor uralkodó ízlésének is van benne része. Annak megállapítását, hogyan fogadott a közönség megjelenésekor valamilyen irodalmi művet, milyen könyv- vagy erkölcsi sikert ért el, az irodalomtörténet eddig is föladatául ismerte — tudományunk azonban, híven hagyományos álláspontjához, az író feléről tekintve, az irodalmat, megelégedett esetenként a puszta tény megállapításával, legfőbb magyarázatát iparkodott adni, olyan esetekben, amikor a multnak és jelennek eltérő volt az ítélete; a közönségre tett hatást azonban nem elemezte, messzebbmenő következtetéseket nem vont le belőle. Most az irodalomtörténet, átbillentvén érdeklődését az íróról az olvasóra, az olvasó feléről nézve az irodalmat: azt, ami eddig járulékos elem volt tudományunk körében, az irodalom hatását a közönségre, a vizsgálódás középpontjába állítja, s az irodalomtörténetnek egyik külön, sokak szerint legfontosabb föladatává teszi.

Egészen új célkitűzés bontakozik ily módon ki, egy új irodalomtörténeti föladat: megállapítani azt a módot, hogyan reagáltak egy-egy korszakban az olvasók az irodalom jelenségeire. Az egyes olvasóhoz természetesen csak a legritkább esetben tud hozzáférni

a tudomány — de nem is ez a cél: az olvasó mint kollektív jelen-ség érdekli ekkor az irodalomtörténetet. Milyen könyveket, milyen műfajú és szellemű műveket olvasott legszívesebben a közönség; milyen ízlésirány kerítette hatalmába; mit keresett olvasmányai-ban, milyen tartalmú és formai vonásokat; mi tette előtte kedvelté az irodalmi alkotásokat: ezek a kérdések foglalkoztatják ebben a munkakörben az irodalomtörténetírókat.¹ Megoldásukban egyetemes elvvé lesz az eddig alkalmi szempont vagy éppen, mélyebb és át-fogóbb elmék gondolatában, egy nagyszabású szintézis alapjávé: az irodalom egész életét ennek a szempontnak világánál kívánják tekinteni. Az irodalomtörténetíró ilyenkor az írókat és műveket a tudomány színpadján háttérbe tolja vagy éppen elrejt a kulisszák mögé, helyette az olvasóra vetíti a reflektor fényét s végigkísérve az olvasó viselkedését a messze multtól a jelenig, azt kutatva, hogyan reagált az irodalomnak egymást váltó korszakaiban az irodalom megmozdulásaira a közönség — a naív, majd a tudatos, végül a kritikus olvasó: egy hosszú, érdekes folyamatnak rajzát adja. Valóban újszerű föladat, s eredménye éppoly tanulságos, mint amilyen meglepő: megismerjük belőle, hogyan tükröződött irodalmunk élete alatt a kor irodalma a kortársak fölfogásában.

Az ilyen történeti szintézis azonban még a külföld tudományos világában is egyelőre csak követelmény, nálunk meg éppen kétes-reményű a megvalósítása, kivált irodalmunk régibb korszakaira vonatkozólag. Irodalmunk utolsó századát illetőleg, mondjuk közeli pontossággal a Tudományos Gyűjtemény megindulásától kezdve (1817), a föladat aránylag könnyebb: az olvasók állásfoglalásáról többé-kevésbé megbízható tájékozódást nyújtanak a sajtó nyilatkozatai, nemcsak a napilapok és még inkább a folyóiratok kritikái, hanem még azok a tudományos szempontból jórészt egészen értéktelen közlések is, amelyek a vidéki levelezők írásaiban, a napi hírek és a szerkesztői üzenetek rovatában elszórtan találhatók; jól útbaigazít a kiadások száma s ha ismerjük, a példányszám, amelyben valamely mű megjelent, színdaraboknál pedig az előadások száma és üteme; értékmérőnek ugyan nem mindig válik be, de a könyv- vagy színpadi sikernek bizonyossága, ha a mű külföldre kerül; az írók népszerűségére következtethetünk bizonyos mértékben abból a szerepből, amelyet irodalmi társaságaink életében játszottak stb. stb. Már nehezebb, de még mindig nem reménytelen az irodalomtörténetíró sorsa az 1817-ik évet közvetlenül megelőző félszázadára vonatkozólag. Folyóirataink csak időnként voltak (az időszaknak háromnegyed részében nem jelent meg folyóirat!) s a kritika jóformán teljesen hiányzik belőlük, hírlapjaink pusztán hírközlő újságok voltak, szerkesztőik, ha volt is irodalmi érzékük, csak elvétve éltek vele — szerencsére Kazinczy levelezése könnyen

¹ V. ö. Paul Merker: *Neue Aufgaben der deutschen Literaturgeschichte*, 1921. 56. l.

kiaknázható bányája a korszak második felére vonatkozó irodalmi adatoknak. Merre forduljon azonban a magyar irodalomtörténetíró, ha az 1772-ik év előtti magyar irodalom hatását kutatja? A magyar könyv életének ebből a harmadfél századnyi szakaszából (1527—1772) nyomtatott kritikai nyilatkozatunk nagyon kevés van, azok is könyvek előszavában vagy a végén olvashatók, meg üdvözlő- és gyászversekben: mint elfogult, szubjektív vagy baráti állásfoglalások nem igazi tanúk sem ezek, sem azok. Nyugaton a kutató helyzete kedvezőbb; ott a könyvkritika is századokkal korábban megszólalt, s már igen régen, mindjárt a könyvnyomtatás föllendülése után, megszervezték a könyvkereskedelmet, s csakhamar megindult a könyvkiadó-tevékenység is, elszámolások, üzleti iratok és könyvek, sőt nyomtatott jelentések is maradtak fenn, s belőlük egyet-mást meg lehet állapítani a könyvek elterjedéséről. Azonkívül egyéb írott följegyzéseknek is bőviben van a külföld: testületek, kivált kolostorok és káptalanok, meg magánosok könyvtáráról katalógusok készültek s azokból sok fönnmaradt napjainkig, sok adat található az egykorúaknak, kíváló íróknak levelezésében és följegyzéseiben, naplóiban és emlékirataiban, a szatírákban és a polemiákban, s belőlük, ha csak elvétve is és nem teljes biztossággal, megállapítható a kor érdeklődésének iránya, az olvasók ítélete az irodalmi termékekről. Nálunk ilyenfajta írásbeli följegyzések csekély számmal lehettek, s még kevesebb maradt belőlük reánk, Rimay ítélete Balassi költészetéről szinte példa nélkül áll. Igen jellemző p. o., hogy nemcsak Zrínyi irodalmi munkásságáról, de még Gyöngyösiéről sincs egykorú nyilatkozatunk. Így a magyar könyvek hatásának, népszerűségének megállapítására rendszerint nincs más alapunk, mint a megjelent kiadások száma, ez azonban a példányszám ismerete nélkül nem egészen megbízható zsinórmérték, annál kevésbbé, mert sok kiadás annyira elkallódott, hogy nincs vagy csak közvetve van róla tudomásunk.¹ A magyar kutató tehát abba a különös helyzetbe kerül, hogy még akkor is, ha az olvasó felől szeretne az irodalomhoz férni, adatok híján kénytelen a régi csapásra térni: magához az irodalomhoz fordulni, s az irodalmi alkotásokból kikövetkeztetni a közönség ízlését.

Nem kecsegteti több sikerrel a magyar kutatót egy másik érdekes föladat sem, amely a német szellemvilágban újabban mindjobban magára vonja a figyelmet: annak megállapítása, hogyan terjedtek el és milyen irányú művek jutottak el a társadalom különféle rétegeihez, mi volt a főúri osztály, a nemesség, a polgárság és a kis emberek olvasmánya, hogyan szálltak le fokozatosan bizonyos művek és műfajok a fölsőbb rétegekből az alacsonyabbakba, míg aztán legvégül elvesztek — más szempontból nézve: új életre

¹ Előszóval (énekszóban) terjedő szövegeknél a lejegyzések vagy változatok száma tanúskodik népszerűségükről.

keltek — a ponyván. Erre a föladatra magyar kutató bajosan vállalkozhatik; nem pusztán az adatok hiánya teszi nehezzé vagy éppen lehetetlenné munkáját, hanem régi társadalmunk sajátos rétegeződése és az olvasásnak szűk körre korlátozódása is. Hogy csak egy föltűnő jelenséget említsünk: nálunk a ponyvára kerülés csak a XIX. században jelentette valamely műnek pusztán népi olvasmányá válását és ezáltal az irodalom alá süllyedését. Talán, ha céltudatos kutató munkával föltárja majd a tudomány azt a keveset, ami a múlt századok magyarjainak írásos megnyilatkozásaiiban mint bizonyosság, mint adalék irodalmunk hatásáról, észrevétlenül meghúzódik, akkor nyílik némi lehetőség megkísérelni ezt az utat — sok reménnyel nem kecsegtet, hiányos és töredékes képnél többet alig ígér. Ami meg az igazi föladatot nézi, megírni irodalmunk történetét olymódon, hogy a középponti helyet ebben a történetben az íróknak és műveiknek fogadtatása foglalja el, vagyis megrajzolni a magyar irodalom fejlődését az olvasók szemzögéből tekintve, erről a vonzó és eszméltető föladatról, legalább a messze multa vonatkozólag, azt hiszem, örökre le kell mondanunk.

Ebből a nagyszabású, de a maga egészében megoldhatatlan föladatból ki lehet azonban szakítani két rész-föladatot — az egyik önmagában igen értékes. Ez: megrajzolni a magyar közízlés fejlődését, adni a történetét úgy, amint az irodalom életében, a korszakok folyamán módosulva, jelentkezik. Kapcsolatos ez bizonyos tekintetben a már korábban követelt stílustörténettel, de míg az az írók álláspontjára helyezkedve a költői termelés ízlésváltozásait figyeli meg, az ízlés története a közönség viselkedéséből vonja le következtéseit, s azt vizsgálja, mi tetszett a magyar közönségnek az irodalom egymásra következő korszakaiban, milyen tárgyakért lelkesedett, milyen költői fölfogás és gyakorlat szólt a szívéhez; volt-e érzéke az igazi értékek iránt, s a kor java termését olvasta-e, vagy inkább a könnyű, szórakoztató olvasmányokon kapott, talán éppen a selejteseken; megértette-e az újat, amit költői hoztak, alkalmazkodott-e könnyen az új törekvésekhez, az új stílushoz vagy csak lassan, nehezen ment át a vérebe; milyen mozzanatok változtatták meg ízlését, pusztán a divat vagy mélyebbről ható törekvések, talán éppen a kor uralkodó világnézetének megváltozása. Csupa érdekes és irodalmunk életében nagyjelentőségű kérdés — csakhogy a régibb időkre vonatkozólag, éppen az előbb említett hiányok miatt, ez a fejlődésrajz is nagy nehézségekbe ütközik. Mégis bizonyos jelenségekből — egy-egy irodalmi irány föllendüléséből (Balassi költészetének hatása), egy-egy műfaj elterjedéséből (bibliai epika), bizonyos tárgyak, motívumok ismételt föltűnéséből (a nemzet multja), a költők bizonyos állásfoglalásából (moralizálás) — vissza lehet következtetni az olvasóközönség ízlésére és ezen keresztül egész lelki berendezettségére.

A másik, kisebb igényű, de könnyebben megoldható és több

sikerrel kecsegtető föladat: megállapítani egyes művek, egyes írói egyéniségek és egyes irodalmi áramlatok sorsát és ezen az alapon megrajzolni irodalmunk fejlődését. A szempontok, amelyekből ilyenkor az irodalmi anyagot tekinteni lehet: vajjon az író és a műve tett-e a pusztá tetszésen kívül mélyebb hatást, megtermékenyítette-e a közönség szellemi világát, résztvett-e, és éppen nagy hatása által, az irodalmi ízlés kifformálásában, túlterjedt-e hatása az olvasókon át az írókra, támadt-e visszhangja vagy éppen messzegyűrűző hatása a maga korának irodalmában, túlélte-e korát vagy éppen rányomta bélyegét a következő kor irodalmi törekvéseire, fölemelkedett-e mint örök érték a klasszicitás fokára? S meg kell magyaráznia ilyenkor az irodalomtörténetírónak azt a különös, de gyakran ismétlődő jelenséget, hogy olyan művek, amelyeket nagyra tartunk, amelyeknek akkora esztétikai értékük van, hogy legyőzve az időt, élnek a jelenben is, a maguk korában semmi vagy kevés figyelmet keltettek, alig olvasták őket, mások viszont, amelyekről az utókor megállapította, hogy művészi érték híján jelentéktelen, köznapi alkotások, nemcsak tetszettek, hanem magukkal ragadták, szinte lázba ejtették koruk olvasóit. Megkeresni a közönség ilyen kétirányú eltévelyedésének okait, a divatban, a közhangulatban, a kor lelki struktúrájában: hálás és rendszerint nem is megoldhatatlan föladat.

Ezeket a szempontokat alkalmazva, végig kísérni irodalmunk életét igen gyümölcsöző vállalkozás — eredménye: tanulságos és újszerű kép irodalmunk multjáról.

III. A közönség hatása az íróra.

Az újszerű föladatok harmadik csoportja abból a kérdésből sarjad ki, hogyan hat vissza az íróra a közönség, mit kap az író az olvasójától, mit jelent munkássága számára az olvasó állásfoglalása műveivel szemben. Az igazi, nagy költőre, aki erkölcsileg is nagy, kivált, ha annyira meg van győződve a maga értékéről, mint Petőfi Sándor, vagy olyan elvhű, meggyőződéseiben tántoríthatatlan ember, mint Arany János, a kritikusok keveset, az olvasók meg éppen nem hatnak. Azok mennek a maguk útján, adják a legjobbat, ami tőlük telik, nem törődve azzal, tetszik-e, amit írnak — bár még Petőfire is hatott pesti tartózkodása elején a „nép” ítélete — Arany azonban jellemzően mondja magáról a *Csaba királyfi* Előhangjában: «Ha későn, ha csonkán, ha *senkinek*: írjad!» Ez azonban igen ritka eset. A költők szinte kivétel nélkül, nemcsak gondolnak egy bizonyos közönségre, amikor írnak, nemcsak az a törekvés vezeti tollukat, hogy hassanak rá művükkel, hanem tudatosan vagy öntudatlanul hatni engedik magukra az olvasóknak közvélemény alakjában kicsapódó ítéletét: hozzáalkalmazkodnak ízléséhez, meghallgatják és teljesítik kívánságait, szolgálják,

sőt kiszolgálják közönségüket, hogy munkásságukat mind nagyobb siker kísérje, s minél szélesebb körökben arassanak tetszést.

Nem tagadom, van a közönség elismerésének üdvös hatása is. Az író, ha könyveit sokan olvassák, ha körülöleli őt a népszerűség varázsa, erejének megfeszítésére sarkalja ez az elismerés és sok értékes darabot csiszolhat ki tehetségéből — általában a dicsvágy és kielégítése, a dicsőség, hatalmas emelője az irodalmi munkás-ságnak. Mégis, úgy vélem, ennél a támogatásnál nem kisebb az a veszedelem, amely az íróra a közönség részéről leselkedik, s a haszonnál nagyobb az a kár, amelyet a 'nép kegye' okoz. Az író, ha a közönség kedvében akar járni, óhatatlanul lesiklik arról az erkölcsi alapról, amely a művészet világában kötelező: elhallgat-tatva költői lelkiismerete szavát, megalkuszik a körülményekkel, művészi elveit, meggyőződéseit, céljait fölálldozza a tetszés moloch-jának, s befogva magát az olvasók, vagy éppen a kiadók jármába, a helyett, hogy vezetné a közönséget, vezetteti magát tőle; a helyett hogy reakényszerítené a maga tisztultabb szépérzékét és emelkedettebb világnézetét, reáhelyezkedik annak alacsonyabb szellemi színvonalára; a helyett hogy új, nemesebb stílusformákat gyökereztetne meg, továbbterjeszti a régi fogyatékos ízlést. A közönségtől elzárkózó és magasztaló kritikusaiktól el nem kábított költő, úgy gondolom, kevesebbet dolgoznék, de a maga igaz utait járva értékesebbet adna.

A közönség fogalmát azonban nem merítik ki az olvasók; beletartozik velük együtt minden az íróval szemben álló tényező: mindenki, aki nem ő, tehát kiadója és a drámáit színre vivő színház igazgatója és színészei, valamint hozzátartozói és barátai, korának kritikusi és esztétikusai. Hogy ezektől a tényezőktől hányféle és milyen mélyreható illetések érik az írókat, azt szinte számba sem lehet venni — csak egészen röviden utalok egyikre-másikra. Ismeretes, hogy az újság a maga megkötött terjedelmével és megjelenési módjával még költői műfajokat is életrehívott, így a maga testére szabott tárcanovellát és a folytatásos regényt; a színház a maga sajátos berendezésével egyfelől megköti az író képzeletét, de másfelől új lehetőségeket nyújt neki (p. o. a forgó színpad hatása a modern dráma szerkezetére); a kiadói élelmesség is mélyen beleszánt az irodalom mezejébe, sőt elvétve a kritika is egészen újszerű föladatakra bírja az írókat. (Zola, *La rêve*.)¹

Végül ide kell még számítanunk, a közönség felől érkező hatások közé, azt az irányítást, amelyet az írók egyfelől koruk uralkodó poétikai elméletétől, kritikai álláspontjától, másfelől a közízléstől vesznek. Poétikai elmületről, mint az olvasók állásfoglalását meghatározó tényezőről, nálunk még a legújabb korban is csak nagy

¹ A kívülről érkező hatásokat messzebből is lehet nyomozni. A szó-rakoztató, túlságosan könnyű regényirodalom fölbujánzásában p. o. kétségkívül nagy része van a vasúti és közúti közlekedés föllendülésének.

jóakarattal beszélhetünk, nagyon alacsonyra szabva igényeinket, a régibb századokra alkalmazni ezt a terminust meg éppen anachronismus volna ; a kritikai álláspont emlegetése közönségünkkel kapcsolatban szintén túlságosan követelődző eljárás : de azért a mai olvasónak mégis csak van bizonyos poétikai álláspontja, jórészt az iskola munkája következtében, és van bizonyos kritikai szembehelyezkedése az irodalommal, részben az újságírástok hatására, s volt a multban is, természetesen kisebb mértékben és kevésbbé tudatosan. A közönség irodalmi állásfoglalásának ez a kétirányú meghatározottsága nem marad hatás nélkül a költők gyakorlatára : beleilleszkednek, tudva vagy öntudatlanul, az áramlatba, akár csak vitorláival a hajós a szélirányba.

Még érdekesebb a közízlés és a költői termelés kapcsolata. A közízlés a régi századokban az irodalom és a művészetek termései nyomán formálódott ki ; a költészet világában — maradjunk meg továbbra is az irodalom körében — az irodalmi alkotások volt a primarius mozzanat, az ok, s az irodalmi ízlés a secundarius, az okozat. Az ízlés megváltozása s nyomán a stílusformák megújulása az íróktól indult ki, rendszerint a külföld irodalmi termésének hatására, s tőlük terjedt át a közönségre — ott aztán gyakran annyira megrögződött, hogy hosszú időre gátat vetett az írók újabb reformáló törekvéseinek. Az újabb korban a két tényező szerepet cserélt. A műveltség elmélyülése egyfelől, a szellemi termékek, könyvek és újságok, behozatalának gyorsasága és könnyűsége másfelől magával hozta, hogy a magyar olvasó akárhányszor korábban megismerte a külföldön föltűnt új irányt, új stílust, mint íróink, fölkapta, mint mindent, ami nyugatról érkezik, s idegen nyelvű olvasmányai átformálták ízlését. Költőink, kivált a fiatalabbak, megérezvén a közízlés változását, hozzá alkalmazkodtak — az egyik meggyőződésből, a másik nehogy mint őski, elmaradt író lemaradjon a nagy versenyfutásban. A közönség ízlése, ami régebben okozatként jelentkezett az irodalom életében, így okká lett, az irodalmi termelést színező vagy irányító tényezővé.

Nem új szempontok ezek, fölbukkantak mind a hagyományos irodalomtörténet körében is, de az nem ment túl a pusztá ténymegállapításon. Az irodalomtörténet új iránya magyarázó elvvé emeli, visszakövetkeztet belőle s megérteti vele mind az írók egyéni munkásságát, mind az irodalom fejlődését — belsővé, szellemivé teszi a külsőt, az adatot.

*

Új utak a régi mezőn, bizonyára új távlatok felé — de vigyáznunk kell, hogy a régi ösvények se gypesedjenek be.

Császár Elemér.

A MAGYAR KIRÁLYKRÓNICA XVI. SZÁZADI FOLYTATÁSA.

Sokat írtak már régi krónikáink keletkezéséről. Ez a tárgy mindig a kutatók érdeklődésének előterében állott. Az e részben keletkezett irodalomnak azonban jellemzője, hogy mennél korábbi részekről van szó, annál többet foglalkoztak velők. A nehezen eldönthető problémák vonzották a tudósokat. Időrendben az utolsó kérdés, amely még sok vitára adott okot, hogy mit írt Kézai és melyik szöveget kell Kézai szövegének tekintenünk? Ez alkalommal egy sokkal egyszerűbb kérdést szeretnénk megvilágítani, időrendben az ez után következőt, hogy hogyan keletkezett az a folytatás, amely megteremtette a XIV. századi szerkesztet : a Budai Krónikát, a Bécsi Képes Krónikát és a többieket?

I.

A Kézai-kérdés ebbe is belejátszik, mert el kell dönteni, hogy Kun László uralkodásának különböző elbeszélései tulajdonképpen hogyan viszonylanak egymáshoz? Fejtegetéseimet tehát ezen a ponton kell kezdenem.

Krónikáink a XIII. század második felében keletkezett szerkesztésének legjellegzetesebb sajátága az, hogy a folytatólagos részekben keletkezett magyar krónikát és az Attila egyéniségét dicsőítő később írt hunkrónikát oly módon szerkesztette össze, hogy az egész mű a XIII. század társadalmi és alkotmányos küzdelmeiben kifejlődött szellemnek feleljen meg. Ezért érdekelték elsősorban a «communitas» ellenőrző szerepe a főméltóságokkal szemben, a nemesek jogai és a nemzetségek eredete. A két külön keletkezett krónikarészlet úgy stiláris, mint világfelfogási szempontból a kor másoló íróinak igényeit kielégítő összehangolása az én szerény véleményem szerint még azelőtt történt, hogy ez a szöveg Kézai kezébe került volna.¹

Kézai a szerencsétlen király uralkodásából csak két eseményt emelt ki : az 1278-i dürnkruti diadalt s az 1282-i hódtavi csatát,

¹ V. ö. Kézai és a hunkrónika c. tanulmányomat a Károlyi-Emlékkönyvben.

mind a kettőt a kortárs szubjektív megfigyelésének szembeszökő sajátságaival; sok személyes adatot szöve bele, amelyeknek irányzatossága csak akkor domborodik ki igazán, ha figyelembe vesszük azt, amit elhallgatott: IV. László uralmának visszasságait és nyomorúságait, és a csaták kiemelt hőseivel szemben azokat, akiknek hősiességét a király bőkezű adományokkal jutalmazva, oklevelekben maga is hízegő szavakkal méltatott.

A krónika egyebütt színes elbeszélésével szemben IV. Lászlónak ez a dicsőítése feltűnően színtelen és sápadt, sőt felépítésében is minden lendületet nélkülöz. Kézai szerint II. Ottokár bitorolta a birodalmi jogokat, s ebből merítette azt a hatalmat, amellyel Magyarország határszéleit pusztítgatta, amit V. István nem tudott megbosszulni, mert ebben hirtelen halála megakadályozta. Habsburgi Rudolf azonban megválasztása után visszakövetelte Ottokártól a birodalmi hűbéreket és Bécsből tárgyalásokat folytatott a cseh királlyal. II. Ottokár ezért igen nagy erővel támadásra készült, amiért Rudolf jelentékeny ígérekkel IV. Lászlóhoz fordult segítségért. Minthogy pedig a gyermekkirály gyűlölte Ottokárt, de gyenge volt (eo quod tener esset viribus corporis et aetate), elhatározta, hogy teljesíti Rudolf kérését. Egyedül a Fehérvárról való elindulásban sikerült az írónak fellengzőbb hangot megütnie: «Egressus . . . velut Martis filius, cuius quidem constellatio conceptioni nativitatique eius die in audacia et caeteris virtutibus naturalibus subministrat, in virtute altissimi et proavorum suorum, scilicet sancti Stephani, Emirici atque Ladislai regum ac sanctorum votivis praesumens confidensque suffragiis, erecto banerio maiestatis» Marchegnél csatlakozott Rudolffhoz. A stillfriedi csata leírása azonban ismét elfakul. A magyar és kun hadak nyílas támadásai megrendítik a cseh sereget, melynek vezére megszalad, amit a többi csapatok is követnek. Ottokár a zürzavarban elesik, fiát Miklóst foglyul viszik Magyarországra. Rudolf övéivel — Kézai szerint — csak nézte a küzdelmet, majd hálát adott László királynak. Ez volt az ifjú király első győzelme. A csatában Renold fia Renold vitte «viriliter et potenter» a királyi zászlót, akit testvérei és a magyar nemesek «sicut stellae caeli» vettek körül. A győzelem emlékére a zsákmányolt zászlókat a székesfehérvári székesegyházban helyezték el. Még a krónika korábbi jól gördülő mondatait is némileg dőcögős előadás váltja fel ebben a fejezetben.

A második hasonló «miraculosum praelium»-át — mint Kézai mester mondja — a fiatal László a kunokkal vívta. Ezeket betelepítésük után IV. Béla, majd V. István is szét akarták telepíteni a megyékbe, de elálltak tervüktől, mert féltek, hogy ebből veszedelem származhatik az országra. Mikor László a kunok ellene szőtt áskálódásairól értesült, úgy vonult ellenük, hogy nagy részük elesett, a többiek pedig kimenekültek az országból. Akik pedig itt visszamaradtak közülük, tekintetüket sem merték felvetni a királyra. Ez az elbeszélés, amely néhány elesett úr nevének felemlítésével

végződik, egészen lapos és egyáltalában nem igazolja a miraculosum praelium epithetonját, pedig az kétségtelenül bizonyos, hogy Kézai mester dicsőíteni akarta urát, és amennyire szavainak ereje engedte, azt meg is cselekedte.

Ezzel szemben a XIII. századi szerkesztés bővebb variánsa nem készült dicshimnusznak. A koronázás után ez is mindjárt Ottokár legyőzését és megöletését említi, de csak a pusztá tény és — a Budai Krónika csoportjában — az évszámot, amelyet azonban hibásan (1276) ad meg. Azután 1282 évszámmal említi a hódtaivi csatát. Ismeri a kun vezér, Oldamir nevét, és kiemeli a Barsa-nembeli Tamásfia Loránd vitézségét, aki több kunt ölt meg. A győzelem jelentékeny részt tulajdonít a hirtelen keletkezett esőnek: «et qui in arcubus sperabant et sagitta, propter ymbrium densitatem iuxta propheticum facti sunt ut stercus terrae». A menekülő kunok hívására aztán 1285-ben betörnek a tatárok és Pestig pusztítanak. Ezután ez a variáns a király házasságát említi Anjou Károly leányával és hogy felesége elhanyagolásával kun ágyasai-val élt, ami testét elnyűtte és az urak gyűlöletét idézte fel ellene. Szól azonkívül Fermói Fülöp pápai legátus küldetéséről, aki azért jött, hogy a kun szokásokat kiírta, de mit sem tudott végezni. Ehhez csatlakozik IV. László megöletése 1290-ben Kőrösszegen «ab ipsis Cumanis, quibus adhaeserat», s azután az ország hanyatlásának és szomorú állapotának vázolása Kun László szekerének említésével.

Így mondják el ezt az Acephalus- és Sambucus-kódex, valamint a Bécsi Képes Krónika csoportjához tartozó kéziratok. A Budai és a Dubnici Krónikák, valamint a Vatikáni-kódex azonban a királygyilkossággal kapcsolatban, amelyet részletesen tárgyalnak, a három gyilkos nevét is fölemlítve, egybehangzóan, még az országos állapotok jellemzése előtt a királygyilkosok megbüntetését is elbeszélik. E szerint a szaracén származású Myze nádor és testvére Eyze, valamint a kun Aydua mostohafivére, Miklós, néhány nappal később megrohanták a bűnösöket és Arbuzt és Turtulét és egész nemzetségüket, a gyermekeknek sem kegyelmezve, fölkoncolták.

Ki kell ezt egészítenünk azzal, hogy a Pozsonyi Krónika, amely a Budai Krónika csoportjához tartozó szövegből készült kivonat, szintén említi Arbuz és Turtel nevét, sőt ezenkívül azt is tudja, hogy Aydua testvérét a gyilkosság alkalmával súlyosan megsebesítették.

A XIII. századi bővebb szövegnek ez az e helyen bővebb változata tehát szintén két egymástól elég eltérő alakban maradt fenn. A különböző kéziratoknak egymáshoz való viszonya azonban kétségtelenné teszi a két variáns közös eredetét. A magyarázatot ez esetben is megadja a Budai és a Bécsi Képes Krónikák alapvető szétválása. Különösebben csak az bonyolítja a kérdést, hogy az Acephalus- és Sambucus-kódexek, a Bécsi Képes Krónika-

val egyezve, a gyilkosok megbüntetéséről nem szólnak, ami azt a gyanút kelthetné, hogy Mizse nádor föllépése a bűnösök ellen későbbi betoldás. Semmikép sem lehet azonban itt szó a Budai Krónikának forrásával szemben gyakran alkalmazott, de leginkább stiláris jellegű eltéréséről, mert az elbeszélésnek ez a része benne van a Vatikáni-kódexben és a Pozsonyi Krónikában is. A kérdést tehát a Vatikáni-kódex dönti el, amely sok esetben még az Acephalus- és Sambucus-kódexeknél is határozottabban hajlik a Bécsi Képes Krónika felé, máskor viszont ezekkel ellentétben meglepően a Budai Krónika csoportjával mutat szoros egyezést. Középállása a két csoport között tehát világos, amit a kódex újbólmegtalálása után már Lukcsics Pál is megállapított.¹ Valószínű tehát, hogy a két csoport szétválása előtti szöveghez ez a kódex áll legközelebb, amit éppen ebben az esetben a Pozsonyi Krónika szövege is megerősít.

Hogy a gyilkosok megbüntetése a Bécsi Képes Krónikából kimaradt, azt megmagyarázza ennek a szövegnek közeli kapcsolata az Acephalus- és Sambucus-kódexekkel. A király kunbarátságának és a nádor bosszuló fellépésének elbeszélése közt különben is félreismerhetetlen a belső kapcsolat. A krónika elmondja, hogy IV. László «*filibus adhesit cumanorum*», majd, hogy «*ab ipsis cumanis, quibus adheserat, est miserabiliter interfectus*». A bosszúállásról szóló rész pedig a gyilkosok kivégzésével kapcsolatban elmondja, hogy Mizse nádor «*alios autem cumanos de genere eorum ac omnes ad eos pertinentes . . .*» kiirtotta. Ez a vad Mizse nádor különben szintén keleti jövevény és segítőtársa a kun Miklós, Aydua féltestvére. Őreá azonban nem vonatkozik Fermói Fülöp követelése a királlyal szemben: «*ut paganos odiret*», mert a Vatikáni-kódex, a Budai és a Dubnici Krónikák szövege szerint: «*olim sarracenus, tunc tamen graciam baptismatis consecutus*». Alig hihető, hogy a gyilkosság és a bosszúállás, ha két különböző forrásból származnának, annyi szubtilis belső kapcsolatot mutatnának föl. Ezek alapján a XIV. századi szerkezetben fennmaradt két eltérő változatot nem magyarázhatjuk utólagos bővüléssel, hanem csak megrövidüléssel.

Ez a szöveg tehát, — hosszabb alakjában egységesnek tekintve — futólagosan említve csak a koronázást és a morvamezei ütközetet, Kun László uralmát öt pont körül csoportosította: 1. a hód-tavi csata, amelyet kiegészít a tatárok 1285-i betörése, 2. a király kunbarátsága, 3. Fermói Fülöp küldetése, 4. a királygyilkosság és a gyilkosok megbüntetése és 5. az országos nyomor jellemzése.

Kérdés, hogy ebben az elbeszélésben, amelyben elég sok személyi adat van, van-e valami, ami a szöveg keletkezésének körülményeire és korára támpontot szolgáltatathatna? A szerző mindenütt a főszemélyeket említi, a hód-tavi csatában Tamás fia

¹ Magyar Könyvszemle 1929. évf. 141—146. l.

Lorándot, a kunbarátságnál László király három kun ágyasát, azután a pápa legatusát, Fermói Fülöpöt, s a királygyilkosságnál a gyilkosokat: Arbuzt, Turtulét és Kemenchét, valamint a büntető expedíció vezéreit: Mizse nádort, testvérét Eyzet és Aydua féltestvérét, Miklóst.

Hogy Mizse nádor e részben milyen szerepet játszott, oklevelekből nem tudjuk megállapítani. Szoros összetartásukat testvérével, Eyzet comessel és erőszakosságukat azonban elárulja, hogy az utóbbi a hatalmas Óvári Konrád leányát, amikor még hét éves sem volt, Mizse gyermekfiával egyházilag erőszakosan összeadatta, ami nyugodtabb időkben (1318—1319) természetesen e házasság érvénytelenítésére vezetett.¹ Összefogása Aydua féltestvérevel sem valószínűtlen, s úgy állítja elénk ezt az eseményt, mintha a IV. László uralma alatt hatalomhoz jutott keleti telepések jobbszárnya szigorú föllépésével a túlzó balszárny ellen saját hatalmának megmentésére tett volna kísérletet.

Az elbeszélés hitele ellen tehát alig tehető kifogás. Legföljebb abban lehet valami feltűnő, hogy a hódtaivi csatában egyedül csak a Barsa-nembeli Tamás fia Lorándot, aki utóbb erdélyi vajda volt (1284—1294), emeli ki. Ez azonban korántsem olyan feltűnő, mint Kézai eljárása, aki csak négy elesettet említ, egytől-egyig olyanokat, akik sem nevezetes szerepet nem játszottak, sem halálukkal rokonaiknak nem adtak alkalmat arra, hogy az elesettek érdemei révén új előnyöket szerezzenek maguknak.² Mert Tamás fia Lorándról a király is a legelismerőbben nyilatkozott, mégpedig egy nem is az ő részére, hanem másnak, Miklós fia Rafain comesnek adott oklevélben emelve ki őt, mondván: «Denum cum perfidia gentis cumanice contra nos in perniciem nostri honoris et regni nostri armaverant, ad quorum perfidiam reprimendam Rolandum woyvodam transilvanum et magistrum Stephanum praedictos ac ipsum comitem Rofayn in prima acie nostri exercitus duxeramus transmittendum.»³

Hasonló dicséret egyikben sincs azok közt az oklevelek közt, amelyekben IV. László vagy utóda a hódtaivi csatában szerzett érdemeket ismer el. A legtöbb csak azt említi, hogy a kitüntetett vérevel bizonyította hűségét,⁴ vagy megsebesült,⁵ esetleg a saját vitézségén kívül valamelyik közeli rokona is elesett,⁶ avagy hogy jól felfegyverzett kun foglyokat adott át a királynak.⁷ Amikor

¹ Anjoukori okmánytár I. 481. és 518. l., ahol a nádor testvére Heyse és Heyze néven fordul elő; másutt Anj. okmt. I. 35. l. azonban Eyzet, ahogy nevét a Vatikáni-kodex is írja.

² V. ö. Kézai és a hunkrónika. Károlyi-Emlékkönyv.

³ Fejér V. 3., 259. l.

⁴ Wenzel XII. 453. l.

⁵ Hazai okmt. VI. 331. l.; VIII. 450. l.; Wenzel IX. 329. l.

⁶ Wenzel V. 66. l.; IX. 385. l.

⁷ Fejér V. 3., 250. l.; Hazai okmt. VI. 302. l.

III. Endre 1290-ben a hatalmas Aba-nembeli Amadé nádort magának meg akarta nyerni és őt Ung vármegye birtokában megerősítve, az erről szóló oklevélben minden érdemeit felsorolta, csak annyit mondott róla, hogy az ő csatlakozásával a királyhoz sikerült a barbárok vadságát megtörni, sokakat elfogni és megölni s a többieket az országból kiűzni, de nem emelte ki semmi különösebb személyi érdemét a hódtaui csatában.¹ Két esetben fordult csak elő, hogy az oklevél a kitüntetettet erős oroszlánhoz hasonlított: a Baksa-nembeli Simon fia György esetében, aki alól lovát leszárták, de tovább küzdött, «*tamquam fortis leo*» több sebet szerezve,² és a Rátót-nembeli István fia Demeter, László és Lőrinc, Lesták fia Loránt és Dezső és Olivér fia Radnót és Miklós esetében, akik «*tamquam leones intrepidi cum ipsis comanis pugnauerant, occidentes et vulnerantes quamplures ex eisdem.*»³ Egyiküknél sincs azonban szó arról, hogy a csata intézésében különösebb szerepük lett volna, annál világosabban tűnik azonban ez ki a Miklós fia Rafainnak adott oklevélből a Barsa-nembeli Tamás fia Lorántról, mert ha az első «*acies*» vezetésében akár Miklós fia Rafainnak, akár Loránt öccsének, Istvánnak nálánál nagyobb szerep jutott volna, akkor bizonyára nem került volna az oklevélben az ő neve az első helyre. Valószínűleg ennek az érdemének köszönhetette a vajdai méltóságot is.

Loránt vajda említése tehát a krónikában olyan természetes, hogy semmiféle különösebb következtetésre e tudósítás eredetét illetőleg alapot nem szolgáltat. Igaz, hogy a vajda 1286 óta IV. Lászlóval ellenséges lábon élt, hogy Károly Róbert később az ő testvérét, Kopasz nádort Kun László halálában is bűnösséggel vádolta,⁴ hogy ámbár már László megöletése előtt is az Anjouk pártján állott, III. Endre trónraemelése után mégis őt szolgálta, mígnem néhány évvel később hűtlenség bűnébe esve, jószágai elvesztésére nem ítélték,⁵ de mindez nem indokolja, hogy személyét különösebb kapcsolatba hozzuk Kun László uralkodásának ezzel az elbeszélésével.

A mellett, hogy ez a tudósítás mindjárt III. Endre uralkodásának kezdetéről, még 1291—1292-ben keletkezett volna, a Loránt vajda személyére vonatkozó érven kívül még egyet hoztak föl: hogy

¹ Wenzel XII. 496. l. Ezzel ellentétben ugyanott az 1285-i tatár betöréssel kapcsolatban említi, hogy tíz előkelő tatár fejét levágta, sokakat megölt és sok foglyot kiszabadított.

² Wenzel XII. 434. l.

³ Fejér V. 3.; 166. l.

⁴ Anj. okmt. II. 217. l.: *quod cum Kopasz quondam palatinus notorius noster infidelis et rebellis, qui preter varias et execrabiles facinorosas facciones suas, quas commisit cum quibusdam suis complicitibus in necem nostram conspirat, lese maiestatis crimen, quod in morte domini Ladislai quondam illustris regis Hungarie inclite recordacionis karissimi fratris nostri patruelis inchoavit...*

⁵ Karácsonyi: Magyar nemzetségek I. 207—209. l.

III. Endre uralkodásának történetéből egyetlen esemény van föl-
említve: 1291-i hadjárata Ausztria ellen.¹ Ezt a kérdést azonban
szintén másképp látom. Legyen szabad tehát — ennek indoklására
is — mindenekelőtt a III. Endre trónralépésétől kezdődő rész
taglalására áttérnem.

II.

A XIV. századi szerkesztés, ha használt is korábbi följegyzé-
seket, az Anjouk auspiciumai alatt jött létre; a szerkesztőnek
tehát nagy tapintatra volt szüksége, hogy III. Endre kétségtelenül
törvényes uralmát miképpen tárgyalja, mert Vencelt és Ottót
tekinthette jogtalan praetendenseknek, de III. Endrét nem. Ezért
választhatta tehát azt a formát, hogy származásának elbeszélése
után, a fent említett osztrák hadjárat per tangentem említésével,
áttért arra, hogy kik voltak azok, akik már az ő életében VIII.
Bonifácus pápától királyt kértek.

Szerény véleményem szerint ugyanis krónikáink XIV. századi
folytatása egységesen készült már Nagy Lajos korában, de meg-
szerkesztésében különböző feljegyzéseket olvasztottak össze.

Ezek közül legvilágosabban egy az udvarban vagy annak
közeli körében készült annalista jellegű rész domborodik ki. Ez a roz-
gonyi csata elbeszélése után tisztán elválik az előző szövegrészek-
től. Kezdődik ez Károly Róbert első feleségének, Máriának, a
beuthen-tescheni herceg leányának, 1317-ben bekövetkezett halálá-
val. Mindjárt utána említi a király második házasságát János
cseh király leányával, Beatrixszal 1318-ban, amellyel kapcsolat-
ban elmondja a királynénak egy éven belül bekövetkezett halálát
is (1319 nov. 11 körül) és a székesfehérvári egyház leégését ugyan-
azon évben. Következik «eodem anno» Csák Máté halála, amihez
az Acephalus-kódex a margón az 1321. évszámot szúrja be, azután
1320-ban Károly harmadik házassága Erzsébettel, Lokietek Ulászló
lengyel király leányával; első gyermekük, Károly születése 1321-ben
és annak korai halála ugyanazon évben, majd 1324-ben László
fiuk születése. 1325-höz megemlíti, hogy a király Lippán a minori-
táknak egyházat építtetett Szent Lajos tiszteletére. 1326-nál föl-
jegyzi Nagy Lajos születését, 1327-hez a székesfehérvári egyház
újabb pusztulását és Endre herceg születését és 1329-hez László
herceg halálát. A feljegyzéseknek ettől a száraz annalista módjától
azután eltér 1329-ben Zách Felicián merényletének elmondása, és
1330-nál a Bazaráb vajda elleni hadjárat, de 1332-höz a korábbi
módon följegyzi a krónika István herceg születését, 1333-hoz
Károly Róbert utazását Siciliába a 6 éves Endre herceggel és
egységüket Róbert sicíliai királlyal.

Az utóbbi két adat közül az első, István születése, már
hiányzik a Bécsi Képes Krónika csoportjához tartozó kódexekben,

¹ Hóman: A Szt. László-kori Gesta 64. l.

az egy, hibásan Thuróczy neve alatt ismert, eddig Bécsben, most 407. sz. alatt a Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratot kivéve, amely ugyanúgy, mint az Acephalus- és a Sambucus-kódex Nagy Lajos megkoronázásával végződik, de ez a kódex is elhagyja az 1333-i sicíliai utazást.

Ezzel szemben a Vatikáni-kódex a szicíliai utazással, az Acephalus- és a Sambucus-kódex ez után Nagy Lajos koronázásával végződik, míg a Budai és a Dubnici Krónikák tovább folytatják az annalista jellegű följegyzéseket. 1335-nél elmondják a visegrádi konferenciát, 1338-nál Lothka rutén herceg, 1339-nél Kázmér lengyel király látogatását Visegrádon, 1340., 1341. és 1342-nél a pusztító saskajárásokat, és előadásukat Károly Róbert temetésének igen aprólékos, hosszú előadásával végzik, a följegyzések feldolgozatlan jellegét azzal is kidomborítva, hogy a király halálának említése nélkül rátérnek Telegdi Csanád állítólagos búcsúztató beszédére, majd a hosszú szertartások részleges elmondása után egy verset közölnek a király haláláról.

Ezeknek a följegyzéseknek a sorába tartozhatott még egy adat, amelyet 1318-nál, a székesfehérvári tűzvész után a Dubnici Krónika őrzött meg: a király Kálmán nevű törvénytelen fiának születése.

Ha a följegyzések e során végigfutunk, világosan szembeszökik, hogy ugyanazon forrásból származnak; Csák Máté halálán, a székesfehérvári egyház kétszeri pusztulásán és a saskajárásokon kívül, mind dinasztikus jellegű: nagyrészt családi, mondhatnók anyakönyvi adatok, fejedelmi látogatások, a nagyrészt szintén dinasztikus érdekek szolgálatában álló diplomáciai eredményekkel és a király politikai pályafutásának nevezetes, kiemelkedő fordulópontjai. De még a látszólag ezek sorából kikiváncozók sem bontják meg a sort. A székesfehérvári egyházat mindkét tűzvész után a király födette újra, és elvégre Csák Máté halála sem volt reá nézve közömbös.

Így ezek a följegyzések csakis udvari érdek szolgálatában készülhettek. A XIV. századi kompilátort tehát nem nagyon dicséri, hogy ezt az anyagot ilyen nyersen olvasztotta be. De már az adatok felsorolása kapcsán rámutattam két eseményre, ahol az adat hosszú előadássá bővült: Felicián merényletére és a havasalföldi hadjáratra. Ezek kétségtelenül nem eredeti alakjukban kerültek a krónikába, ezeknél az író megeresztette tollát. A merényletkezhez szemtanú elbeszélésére támaszkodhatott és megbotránkozásában a gaztett fölött és igazságérzetének ujjongó kifejezésében dinasztikus hűségét palástolatlanul szóhoz juttathatta. Nem feledkezett azonban meg a történetíró köteles objektivitásáról sem. A Zách-család kiirtása után más hangnembe csapott át: «Hucusque, quo istud accidit, rex Karolus ventis prosperis navigavit et crispantia maris equora sue fortune carina ad votum sulcavit. Sed iam vertibilis aversa facie valefaciens terga vertit,

quia undique bellis insurgentibus sua expeditio vincebatur». Ez az előhangja a havaselti hadjáratához, amelynél már nem palástolja, hogy a király elutasító válaszát Bazaráb hódoló üzenetére «elata mente» elutasította. Vele szemben Donch mester megfontolt tanácsának pártjára áll; de «rex verbum superbie et conminationis superius propositum iteravit. Relicto consilio seniori, protinus ultra pugnaturus processit». A szertelen veszteségért reá hárítja a felelősséget s a fejezetet mély vallásos meggyőződéssel, de egyben ügyes kiengesztelő tanúsággal zárja be: «Porro cum Hungari fortissima et durissima prelia ubique gessissent, istud tamen eis accidit, ne propter victoriarum frequentiam superbirent, vel certe post superbiam precedentem corriperentur, ut humilitatem discerent et docerent, quatenus divine dilectionis gratiam per paterne correctionis flagella impressius mererentur, nam corripit Deus pater quos diligit». Ezek már nem az aulikus adatróvó scriba szavai, ezeket csak az egyház erkölcsi tekintélyének oltalma alatt álló nem közönséges férfiú írhatta, különben aligha juthattak volna bele az Anjouk ünnepi fényű krónikájába.

E két esemény illetén módon való földolgozása azonban kötelességünkké teszi, hogy az annalista feljegyzések nyomait visszakeressük az 1317 előtti események elbeszélésében is. A kétségtelenül az annalista feljegyzésekül megismert eseményeket megelőzően a krónika a rozgonyi csatával foglalkozik. Ezt Mária királyné halálától öt év választja el. Az esemény, amelyet tárgyal, kétségtelenül Károly király életének egyik legnevezetesebb fordulópontja, tehát beleillenek az udvari jellegű adatok sorába. Az ezt megelőző fejezetben Gentilis bíboros küldetése (1308), Károly 1310-i koronázása és V. Kelemen pápának a Szentföld felszabadítása érdekében hirdetett búcsújáról van szó. Ez már bizonyos kétségeket támaszt a feljegyzések udvari jellege iránt. V. Kelemen búcsúhirdetésének semmi kapcsolata sincs az Anjouk dinasztikus följegyzéseivel. A fejezet megelőző részében is Gentilis bíboros áll előtérben, ő a cselekvő személy; Károly koronázása az ő tevékenységének eredménye s a király itt csak szenvedő mellékszemély. A kétségtelenül dinasztikus annalista feljegyzések közé tehát legfeljebb még a rozgonyi csata leírását vehetjük fel.

III.

Ami az 1317-i, illetve az 1312-i följegyzés elé esik, az szerkezetében és tendenciájában egészen elüt az 1312, illetve 1317 utáni résztől.

Mindenekelőtt feltűnő benne a retrospektív szempont erős kidomborítása. Kezdve III. Endre trónralépésétől, minden a trónigények és Károly Róbert ügye előhaladásának szemszögéből van földolgozva. Az írónak itt igen kényes kérdést kellett megoldania. Az Anjoukkal szembenálló uralkodókról kellett írnia, akik közül

III. Endrében a magyarság nemzeti dinasztiajának utolsó tagját tisztelte, míg Vencelt utóbb Károly királlyal szoros családi szerződés fűzte össze. E két uralkodótól tehát nem tagadta meg rokon-szenvét, amely azonban Ottóval szemben már nem nyilvánul meg. Kitűnik ez abból is, hogy III. Endre és Vencel örökösödési jog-címével behatóan foglalkozik, majdnem olyan alaposan, mint az Anjoukéval, Ottóéról azonban egy szót sem szól.

Ennél feltűnőbb, hogy az ő uralkodásukról nincsenek részle-tesebb feljegyzései. III. Endréről csak a 1291-i ausztriai had-járatát említi meg, — csak a puszta tény, minden részletezés nélkül — Vencelről pedig csak, hogy atyja hogyan vitte vissza, a budai bírót fogságba hurcolva és helyette más bírót téve.

A politikai történet szempontjából tehát az 1290-től 1310-ig, Károly harmadik megkoronázásáig eltelt időszak tárgyalása rop-pant világos elrendezésű :

88. fej.¹ III. Endre trónralépése és leszármazásának el-mondása ;

89. fej. egyes urak még az ő életében királyt kérnek a pápától, s ezzel kapcsolatban Károly Róbert leszármazása.

90. fej. III. Endre halála után azonban egyes urak és a fő-papok Vencel érdekében foglalnak állást és behozzák fiát. Itt elmondja a Přemyslidák rokon kapcsolatát az Árpádokkal.

91. fej. Vencel hazatérése.

92. fej. VIII. Bonifác pápa Boccasino Miklós bíborost küldi Magyarországra Károly ügyének előmozdítására, aki interdictum-mal sújtja az országot, de a budai papok viszont a pápát átkoz-zák ki.

93. fej. Ottó királysága.

94. fej. a korona elvesztésének és megtalálásának történe-tével és a budai szentségtörő papok és bíró elűzetése és bűnhődése.

95. fej. Végre Gentilis bíboros küldetése és működése Károly megkoronázásáig 1310 aug. 27-én.

E hét, nem is olyan rövid fejezet tehát világosan egységes elgondolású, az egész földolgozás egy öntet. A szerzőt csak a trónutódlás és Károly Róbert igényeinek érvényesülése vezeti az előadottak tárgyalásában. Bármennyire is iparkodik objektivitását megtartani, minden következetesen e köré a vörös fonál köré rendeződik.

A személyes vonatkozások természetesen itt sem nyomhatók el. De itt ezek is mind arra vonatkoznak, hogy az országnagyok közül ki, mikor, hogyan foglalt állást Károly trónkövetelésével szemben.

A 88. fejezetben felsorolja az író azokat, akik még III. Endre életében a pápától királyt kértek : a Henrikfiakat, Ivánt és Hen-

¹ A fejezetszámokat itt a Bécsi Képes Krónikának Toldynál és Florianusnál egyező jelzése szerint idézem.

riket, és a Csák-nembeli Ujlaki Ugront. — A 90. fejezetben mint Károly híveit említi Csák Mátét, Aba Amadé nádort és ismét Ujlaki Ugront; mint Vencel párthíveit a főpapok mellett a Rátót-nembeli Porch István fia Domonkost, a Henrikfiak közül Henriket, Miklós fia Demetert, aki utóbb a rozgonyi csatában esett el, és a főpapokat, a kalocsai érseket, az egri, váradí, váci, csanádi, boszniai és szepesi püspököket (ez utóbbi prépost!).¹ — Végre a 93. fejezetben a Henrikfiaknak tulajdonítja Ottó trónraemelését; kívülök azonban csak László erdélyi vajdát és Tamás fia Bekét említi, aki a királyt erdélyi útjain elkísérte.

Ehhez csak két megjegyzést kell fűznünk. Az egyik az, hogy a Csák-nembeli Ujlaki Ugron ugyan Károlynak legnevezetesebb és leghűségesebb híve volt, de csak III. Endre halála után. Addig III. Endrét szolgálta hűségesen. 1292-ben Endre el is küldte Itáliába anyjáért, Morosini Thomasináért. E küldetése közben az Anjouk fogságába esett, de kiszabadítása után is hű maradt Endréhez.² A másik, hogy Csák Máté ugyan később Vencel ellen fordult, és mikor az fiát kivitte az országból, fegyverrel is háborította, de közvetlenül III. Endre halála után a Vencel-párt egyik főembere volt.³ Ezek az eltolódások csakis úgy érthetők meg, ha ez események megfogalmazása később, nagyrészt emlékezet alapján történt, amikor is e férfiak exponált későbbi pártállása elmosta korábbi másirányú állásfoglalásukat, vagy esetleg valami okból indokoltta tette annak elhallgatását.

Nincs azonban egyetlen olyan sem ezek között a személyi adatok között, amely valakit tényleges szereplésének jelentőségénél fokozottabb mértékben szerepeltetne, sem olyan, amely nem az elsősorban szereplő egyént emelné ki, ami szintén azt bizonyítja, hogy ennél az összefoglalásnál csak a dinasztia szempontjai érvényesültek.

Ki kell emelnünk mégis két kiütköző sajátsgot. Az egyik az egyházi vonatkozások erős előtérbe állítása. Ilyen már III. Endre uralkodásánál, hogy a gyermek Károly Róbertet trónkövetelésében VIII. Bonifác pápa támogatja, Vencel megválasztásánál az ő pártjára állott Gimesi János kalocsai érsek és hat püspök névszerinti felsorolása, amit kiegészít Vencel megkoronázása után a kalocsai érsek és a szepesi prépost elhúnytának és eltemetésének fölemlítése. Ezt követi az ifjú Vencel visszavitele után Boccasino Miklós ostiai bíboros küldetésének följegyzése, amit ismét kiegészít pápává választásának hírével és a budai papok bosszújával az általa kihirdetett interdictum miatt. Egészen egyházi színezetű az az elbeszélés is, amely elmondja, hogy Ottó hogyan vesztette

¹ Jakab szepesi prépost püspöki címet viselt. V. ö. Szentpétery: Magy. oklevéltan 137. l.

² Karácsonyi: Magyar nemzetségek I. 340. l.

³ U. ott. I. 323. l.

el a koronát és hogyan találták azt meg ismét. Hasonlóképpen ide kell számítanunk Buda visszafoglalásának hírért, amelynél előtérben a bűnös budai papok és tanácstagok megbüntetése áll. És befejezhetjük a sort Gentilis küldetésével, amelynek kiemelkedő pontjai az urakra, főképp László vajdára kimondott interdictum, az utóbbinál kiemelve azt is, hogy leányát a schismaticus Uros István szerb király fiához adta nőül, azután a korona visszaszerzése és Károly 1310-i megkoronázása a szent koronával. Mindezeknél azonban feltűnőbb, mert Károly trónkövetelésével és küzdelmeivel semmiféle kapcsolatban sincs, az V. Kelemen által a Szentföld visszafoglalására hirdetett és a Johannitákra bízott bucsú említése azzal a hozzáttétellel «sed postea de illo tanto thezauro nichil factum videmus effective».

Tegyük ehhez hozzá, hogy helyrajzi szempontból egyedül Buda emelkedik ki ebből a szövegből. Ott temetik el III. Endrét, majd Vencel székesfehérvári koronázása után János kalocsai érseket és Jakab szepesi prépostot, mind a hármat a minoriták Szent Jánosról nevezett egyházában. Azután ismét Buda szerepel Vencel visszavitelével és Werner fia László budai bíró elhurcolásával, majd a budai papok exkommunikációs forradalmával kapcsolatosan. Azt is feljegyzi, hogy Ottót székesfehérvári koronázása után Budán királyi díszben, koronával a fején járatták körül. Végre elmondja Buda visszafoglalását, Peturman bíró elűztetését s a kiátkozási komédiában bűnös papok és tanácstagok bűnhődését.

Semmi kétség tehát abban, hogy a papi író Budán kell keresnünk, és pedig a budai minoriták között. Ezt nemcsak a minoritáknál történt három fentemlített temetés árulja el, hanem az V. Kelemen búcsújához fűzött megjegyzés is, amelyből kicsendül bizonyos neheztelés az ellen az V. Kelemen ellen, aki 1311-ben a viennei zsinaton ugyan visszaadott a minoritáknak bizonyos, VIII. Bonifác által tőlük megvont jogokat, de a prédikálást csak az esetben engedte meg nekik, amikor ilyen plébániai egyházban nem folyt, gyóntatásukat is plébániai engedélyhez kötötte, sőt a náluk temetkezők illetemeinek negyedrészt is a plébánosnak rendelte átengedni.¹ Ebben a megvilágításban ez az adat szervesen beleilleszkedik a budai papok fentemlített cselekedetei és sorsa sorába, mert hiszen azok világi papok voltak, akik a pápa és a püspökök mellett a szerzeteseket is kiátkozták, — a barátoknak semmiesetre sem valami nagy jóakarói.

Hogy a budai minoritáknak már a XIII. századi szerkesztés körül nagy szerepük volt, az a XIII. századi események elbeszélésénél is eléggé kiütözik. Emlékezzünk csak IV. Béla eltemetésére az esztergomi minoritáknak a Szent Szűzről nevezett egyházában, emlékezzünk arra az önértéztől duzzadó elbeszélésre, hogy amikor

¹ Balics: A r. kath. egyház története Magyarországon, II. 2., 362. l.

Fülöp érsek a király hült tetemeit átvitette a székesegyházba, a barátok hogyan pörölték vissza halottukat az érsektől.²

Nagy Lajost is szoros kapcsok fűzték a barátokhoz. Amikor Aversánál megsebesült és a nyilat térdéből kirángatták, úgy rendelkezett, hogy őt is, ha meghalna, IV. Béla mellé a minoriták esztergomi, a Szent Szűzről nevezett egyházába temessék.³ Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy ennek a Nagy Lajos korabeli szerkesztésnek a létrejövetelében is részük van a minoritáknak.

IV.

E részek összeszerkesztése semmiesetre sem lehetett az annalistikus szerkesztő munkája. Ellenkezőleg ezek birtokában látott hozzá az író az e feljegyzéseket megelőző rész megírásához. Mint-hogy pedig erre a célra egyes dátumokon kívül egyéb nem állott rendelkezésére, a XIII. századi szerkezethez az összeütköző trónigények és az Anjouk küzdelmének általános elbeszélésével oldotta meg az átmenetet. Így hibázhatta el a Csák-nembeli Ujlaki Ugron III. Endre-kori pártállását és Csák Mátéét is Vencellel szemben. Így juthatott V. Kelemen búcsújához az ominózus megjegyzés, amely, minthogy a búcsú 1314-ben járt le, 1320 előtti időből nem igen lehet. Budai minorita volta még egyet megmagyaráz. Hogy miért foglalkozik olyan behatóan III. Endre származásával, akit az ő egyházukban temettek el!

Hogy áll azonban a helyzet akkor Kun László történetével szemben? Ha a XIII. századi szerkezettel Kézainak Kun Lászlóról szóló, elég rosszul sikerült, még csonka dicsőítése került volna a kezébe, akkor nem valószínű, hogy a morvamezei csatának csak a pusztta tényét jegyezte volna föl. Az még feltehető, hogy megütközött a hódtaui csata leírásán, hogy éppen a főszemélyt hallgatta el Kézai, és ezt az ő jobb tudása szerint helyesbítette, de a dürnkruti csata leírása nem volt olyan, hogy abból valamit, pl. a szövetséget Habsburgi Rudolffal, át ne vehette volna. Fel kell tehát tennünk, hogy Kézai elbeszélését Kun Lászlóról nem ismerte és a XIII. századi szerkesztést olyan alakban kapta kézhez, amelyben IV. László nem volt említve.

Elbeszélésében van is néhány adat, amely eléggé emlékeztet a III. Endre utáni részre. Ilyen különösen Fermói Fülöp pápai legátus küldetésének említése, amely mintha beletartoznék a sorba Boccasino Miklós és Gentilis elé. Itt még egy kifejezésbeli összecsendülés is van. Fermói Fülöpről azt mondja a krónika: «sed nichil in rege *proficiens*, repatriavit», Boccasino Miklósról pedig:

¹ 82. fej.

² János minorita följegyzése, Dubnici krónika 167. fej.

«videns se nichil posse *proficere*, reversus est in curiam». Fülöp bíboros küldetésével tulajdonképpen az egyházat annyira érdeklő kun-kérdés került a tárgyalás tengelyébe, amelyhez logikailag csatlakozik a királygyilkosság, a gyilkosokon állott bosszú és a László-kori nyomor leírása. Logikailag tehát ez is olyan kerekdeden van felépítve, mint a következő fejezetek. Az író bizonyos perspektívából tekinti át IV. László uralmát, amiért is kerül a részleteket; széteső adatok helyett összefogó képet ad.

Domanovszky Sándor.

A BIOLÓGIA FOGALMA.

Mindenki tudja, hogy a szónak, biológia, jelentése élettudomány, amit sokszor az élettannal, a physiológiával azonosítanak. A nélkül, hogy annak a kérdésnek megvitatásába bocsátkoznék, vajjon jogosult-e a biológia szót az élettudomány fogalmára alkalmazni, meg akarom említeni, hogy annak megállapítása, mit értsünk élettudomány alatt, nem olyan egyszerű feladat. Nemcsak azért, mert úgyszólván minden az élettel foglalkozó kutatónak más az erre vonatkozó véleménye, hanem azért is, mert az összetett szónak egyik tagját sem tudjuk szabatosan meghatározni, sem az életét, sem a tudományét. Legalább nem hiszem, hogy volna valaki, aki röviden és szabatosan meg tudná mondani, hogy mi az élet és mi a tudomány. Az életet éljük, a tudományt pedig csináljuk, de meghatározására aligha vállalkozunk. Irodalma e kérdésnek van bőségesen, még magyarul is. Itt csak azt az értekezést említem meg, melyet *id. dr. Entz Géza* közölt: A biológia fogalma címen az Állattani Közlemények XV. kötetében 1916-ban. Ebben olvashatjuk, hogy legáltalánosabb értelemben véve a biológia (élettudomány) az élőlényekről szóló tudományok összessége volna. *Aristoteles* physika, illetőleg physiologia alatt tulajdonképpen a mai biológiát értette. A biológia szó a physiologia szót helyettesíti, úgy hogy voltaképpen felesleges kifejezésnek látszik. A biológia szót először a középkorban a skolasztikusok használták a zárdai iskolákban, de nem a mai értelemben. Tanítottak e néven kezdőknek az élőlényekre vonatkozó némi ismereteket, magasabb fokon pedig biologia superior néven az ember psychológiáját. A biológia kifejezést a fogalom mai értelmével azonosan csaknem egyidőben, de egymástól függetlenül használta a francia *J. Lamarck* és a német *L. C. Treviranus*. *J. Lamarck* az élőlényekről szóló tudományok összességét jelölte meg 1801-ben ezzel a szóval, *L. C. Treviranus* pedig 1802-ben azt írja, hogy a biológiában «vizsgálatunk tárgya az élet különböző formái és jelenségei, ama feltételek és körülmények, amely alatt az életjelenségek végbemennek és azok az okok, amelyek azokat létesítik». A fogalom használata ma sem egyöntetű. A különböző nemzetek mást és mást értenek alatta. A franciák az élettant jelölik meg biológiával, az angolok a származástant. A németek

és mi magyarok is az élőlényekről szóló tudományok összességére alkalmazzuk.

Hogy melyek azok a tudományok, amelyek a biológia tartalmát teszik, *S. Tschulok* foglalta össze, majd pedig *R. Hesse* ismertette a *Handwörterbuch der Naturwissenschaften* I., illetőleg II. kiadásában 1932-ben. A biológia körébe tartozik e meghatározás szerint: 1. a rendszertan, systematika, 2. az alaktan, morfológia, 3. az élettan, physiológia, 4. az örökléstan, genetika, 5. az elterjedéstan, chorológia, 6. a háztartástan, oekológia, 7. a származástan, chronológia (phylogenia). Mindezen csoportokon belül foglalkozhatik az életbúvár az egyes egyénekkkel (idiobiológia), vagy az egyének társulásaival (synbiológia). Az a módszer, ahogy tanulmányunkat végezzük, lehet elemző, analitikus, vagy felépítő, synthetikus, minden egyes csoporton belül.

Ezen a megjelölésen kívül használják a biológia szót mint úgynevezett általános biológiát (biológia generalis) mindazon jelenségek összefoglaló ismertetésére, amelyek az összes élőlényeknek, állatoknak, növényeknek alapjelenségeit teszik. Ezek a jelenségek az élőállományon, a protoplasmán és a még el nem különült (nem differenciálódott) sejteken nyilvánulnak, amiért *Hertwig Oszkár*, aki ezt a meghatározást bevezette, eredetileg *Zelle und Gewebe*, azaz sejtek és szövetek névvel jelölte meg 1892-ben azt a tudományt, amelynek címéül 1905-ben *Allgemeine Biologie*-t választotta.

Sok esetben a biológia elnevezéssel egy részét jelöljük az élőlényekkel foglalkozó tudománynak, amelyet oekológia, magyarul háztartástan, életmódtan vagy, mert az élőlényeknek a külső létfeltételekhez való alkalmazkodását írja le, alkalmazkodástannak is lehetne nevezni. Ilyen értelemben írt biológiát a rómaiak ismert természetrajzi írója *Plinius*, ilyen *G. Buffon* híres munkája, amelynek leszármazottja a német *Brehm*. Ugyanilyen értelemben használta a biológia szót *E. Haeckel* és használják újabban számosan, pl. (részben) *Hesse* is.

Manapság biológiának gyakran azt az oekológiához hasonló tudományágat is nevezik, amely megjelölés a tulajdonképpeni oekológiánál tágabb, de az általános biológiánál szűkebb értelmű. Így pl. a hollandi zoológiában *H. Boschma* biológia néven ismerteti mindazokat a tüneteményeket, amelyek az élőlényeken mint egységes egész szervezeten nyilvánulnak és játszódhatnak le, és azt az egész szervezet élettanának nevezi. Erre a megjelölésre, úgy látom, szükség van, mert a szoros értelemben vett élettan túlnyomórészt a szervek élettüneteményeinek elemzésével kénytelen foglalkozni. Igaz, hogy az idegrendszer, a vérkeringés és útján a hormonok működése az állati és növényi szervezetnek sokszor bonyolultan összefüggő kérdéseit is tárgyalja. Ezekben természetesen természetesen az egész szervezeten jelentkező tüneteményeket ismerteti. Mégis kénytelen az élettan az életjelenségekkel járó tények ismer-

tetésének egy részét, itt csak a fejlődéssel járó alaktani változások ismertetését (ontogenia) akarom megemlíteni, működési köréből kizárni munkakörének így is óriási terjedelme miatt. Ugyanígy jár el a parasitológia, a symbiosis és más fejezetekkel szemben is; nem foglalkozik a genetikával, vizsgálatán kívül hagyja az oekológiai tanulmányokat éppen úgy, mint az állatok és növények sociológiáját is. A biológia itt említett meghatározásában kizárja kutatása köréből, helyesebben csak segítő tudományként használja a szervek élettanának kutatási eredményét és inkább azokkal a tünetmenyekkel foglalkozik, amelyek a szervezetnek mint egésznek működését, valamint más szervezetekkel való együttes munkálkodását tünteti fel.

Mielőtt áttérnék arra, milyen módon foglalkozik az ez értelemben vett biológia az élőlényekkel, reá akarok világítani arra, hogy hogyan keletkezett ez az új biológia, továbbá mi az oka annak, hogy ez a vizsgálati mód olyan nagy népszerűsége tett szert. Kezdeté a régmúlt időknek, a középkori mesevilág állatanekdotáira, *Plinius* elbeszéléseire, sőt nyilván sokkal régebbi korba, arra az időre nyúlik vissza, amikor az ember élőlénytársait magából kiindulva (anthropocentrikusan) és a maga sajátságaival felruházva, majdnem emberekként tekintette.

Az ókor állatmeséiben és számos példabeszédben úgy szerepelnek az állatok és növények, mint hogyha azok, mint az ember, megfontolás után cselekednének. Le van bennük írva az állatok élete és az állatokról valóságos kis életrajzok vannak írva, azokról portrék vannak festve. Ezek a portrék noha naiv mesék, mégis mint a mai biológia arra törekszenek, hogy az állatoknak életrajzát adják. Ha helyesen akarnók megnevezni, nem is biológiának kellene ezt az itt így megjelölt ismertetési módot nevezni, hanem biographiának, az állatok és növények természetrajzának, amire a physiographia szó volna még alkalmasabb, ami természet-, életleírást jelent.

Hogy ez a physiographiai ismertetési mód manapság vert gyökeret, ennek történeti oka van. Mindnyájan jól tudjuk, hogy a XIX. század közepén a biológiai tudományok egyes ágai mint az alaktan (morphológia) és származástan óriási módon felvirágoztak. Úgyszólván 50 esztendeig a zoológusok és botanikusok legtekintélyesebb részét ez foglalkoztatta. E kutatások könyvtárakat kitevő publikációkat termeltek, de az eredmény a kutatók egy részének várákozását nem elégítette ki. A törekvésük az volt, hogy az élőlények különböző csoportjai között az összefüggést meg lehessen állapítani és ilyen módon az állatoknak és növényeknek reális alapokon — mint mondani szokták: vérrokonságon — nyugvó származásfáját lehessen felállítani. Azonban az eredmény nem felelt meg a várákozásnak. Az egységes kép, melyet a fantázia legszebb színekkel varázolt elé, a valóságban bonyolult és kusza szálak össze-visszaságának tűnt föl, amelyek kibogozása nem sok

sikerrel kecsegtetett. Oly csoportokról, amelyeknek összetartozásáról meg voltak a tudósok győződve, kitűnt, hogy nem egységes, hanem párhuzamos fejlődés eredménye hozta őket létre. A sok tekintetben csalódott kutatók alaktani vizsgálataikba bele is fáradtak, spekulációik pedig nem keltettek többé érdeklődést. Előttük részletkérdésekké zsugorodott az, amiről azelőtt azt hitték, hogy megoldásuk esetén fontos összefüggéseket lehet segítségükkel megállapítani. A természetvizsgálók tekintélyes csoportja, amely eddig alaktani megfigyelésekkel és leírásokkal foglalkozott, ezt otthagyták a kísérletezésre tért át. Így keletkezett éppen azokon a központokon, amelyek a morfológiai kutatás végzésében legelől jártak, pl. a nápolyi zoológiai állomáson, ez az új kísérletező tudomány, amelyből az összehasonlító élettan, a kísérleti mechanika, az örökléstan, a fejlődési kísérleti kutatások és az oekológiai vizsgálati irányok származtak. E kutatások közben nyilvánvalóvá vált, hogy a vizsgálók felfogása megváltozott. Míg az alaktan kutatói (morphologusok) azt hirdették, hogy idővel physikai és chemiai folyamatokkal az élettünemények megmagyarázhatók, addig a kísérletezők oly megfigyeléseket tettek, amelyeket e folyamatokkal nem tudtak megmagyarázni. Új tényekre bukkantak, amelyekre új fogalmakat (amboceptorok, aktivatorok, hormonok, gének, regulatorok, stb.) kellett alakítaniok. Az összefüggések, harmoniák kutatása sokakat a filozófusok és művészi synthezisre hajló életbúvárok táborába vitt át, akik az újonnan megfigyelt jelenségek és tünemények magyarázatára az ismert természeti folyamatokat nem tartva elégnek, az élet önálló (autonom) sajátosságait hangsúlyozzák és ezzel — igaz, hogy sokszor az érthetőség rovására — burkoltan az életerőről szóló tant újították meg.

Nem érzem magam ugyan feljogosítva arra, hogy ezeknek a nagyon is kiváló természetvizsgálóknak felfogása fölött ítéletet mondhassak, de idéznem kell *Kant* mondását: a természet mélyébe megfigyelés és részekre bontás útján pillanthatunk be és nem lehet tudni, meddig hatolhatunk előre.

Mint az előadottakból látható, a biológia-kifejezést különböző értelemben használjuk. Összegezve ezeket mondhatjuk, leggyakrabban megkülönböztetjük:

1. az egyetemes biológiát (*Biologia universalis*),
2. az általános biológiát (*Biologia generalis*),
3. az alkalmazkodási, életmódi vagy háztartási biológiát (*Biologia oekologica* = *Oekológia*),
4. az életrajzi vagy élettörténeti biológiát (*Biologia physiographica*).

Entz Géza.

A SÁG-SÉG KÉPZŐ EREDETE.

Ez a képző a mai magyar nyelvben az elvont (jószág, szépség) és a gyűjtő főnevek (katonaság, népség) élő képzője. Ha történetére a régi nyelvből összegyűjtjük az adatokat, megállapíthatjuk, hogy 1. a két változat közül a magashangú *ség* az eredetibb, s hogy 2. a képző önálló szóból, agglutináció útján keletkezett. A fontosabb adatokat időrendben közlöm.

A *ság-ség* képző a Halotti Beszédben fordul elő legelőször, mégpedig már illeszkedve s az alapszóval egybeírva: *uimadság*-, *birság*-, *uruzag*- Szinnyi, MNy. XXII, 165, 245. A XIV. sz. legelejáról való Mária-síralomban egy adatot találunk: *ſcepſegud* = szépségüd, vö. ÓMO. 127. Ugyancsak illeszkedett alakokat találunk az 1310—20 k. évekből való Gyulafehérvári glosszákból is: *Habroſag*-, *keguſſeg*-, *vruckſeg*-, *Koorſag*-, *egeſſeg*-, *Sciúkſeg*-, *beuſeg*-, *elegſeg*-, *tonoſag*, *artotlonſag*- ÓMO. 136—7.

A század derekáról való Königsbergi töredékben képzőnk illeszkedik ugyan, de több esetben még külön van írva. Egybeírt alakok: *ſcobodſagut*, *[bi]ſunſagut*, *cuetteſegum* (háromszor), *yſtenſe[g]nec*; különírt alakok: *ſcuz ſegnec*; *dichev ſeg*; *yſten ſeg*; *výmadvagu[t]*; *yſte[n] ſegnec*; *dýchev ſegut*; *Bezzug ſegut*. Ez a különírás annyit mindenesetre bizonyít, hogy a szövegíró a képzőt még többé-kevésbé önálló szónak érezte. A Besztercei szójegyzékben (XIV. sz. vége) kilenc *-ség* képzős magashangú szó fordul elő: *elenseg*, *ezteuerſeg*, *keuerſeg*, *venſeges* összeírva; *ember ſig*, *geleu ſeg*, *kezel ſeg*, *nemzeth ſig*, *vitez ſeg* különírva. A két mélyhangú alap szóhoz a képző nem illeszkedett alakban járul s külön van írva: *aleth ſeg* = alattság; *ag ſig* = aggság, l. Simogyi, NyK. XXII, 526. A valamivel fiatalabb Schlägli szójegyzékben a képző általában illeszkedik s össze van írva; külön írt származékok: *racon ſag*, *nemzet ſeg*, *kezel ſeg*. A Soproni szójegyzékben illeszkedik, de mindig külön van írva: *kiral ſag*, *hercheſeg ſeg* stb., l. MNy. XX, 159.

A Bécsi- és az Apor-codexben a superlativus absolutus jele: *-ségő* s ez nem illeszkedik: *mēd kazdaſſégő varoſit* = civitatem opinatissimam Bécsi C. 13; *mēden magasſégő varasokat* = omnes civitates excelsas uo. 13; *iſgen zep tiztaségő liztēt* uo. 32; *draſjalatusſégő laňokat* = puellas speciosissimas uo. 51—52; *halalatosſégő es ſcētségő tōruēnekert* = pro gravissimis ac sanctissimis legibus uo. 92; *magasſégő kērezet* = excelsam crucem uo. 61; *irgalmasſégő*

Apor C. 41. Megjegyzendő, hogy a *ság-ség* képző egyébként mindig illeszkedik: vö. Dingfelder, Legrégibb bibliánk nyelvéről 79.

Az utolsó nem illeszkedett alakokat 1470 táján találjuk: *alkolmasseg* és *alazatus segheyerth* (olv. *alazatus ségégért*) = humilitatis affectu, Serm. Dom., vö. Zolnai, Nyr. XXXIX, 469.

A TMNy. 586 idézett *átoseggel* = alázatossággal (állítólag Zala m., Zala m. tört. IV, 170) adatot ellenőrizni nincs módomban.

Ami a képző jelentésfejlődését illeti, az eddig felsorolt adatokból is kiviláglik, hogy eredetileg elvont főneveket alkotott (*szépség, kegyesség* stb.), az *erdőség, hegység, népség*-féle gyűjtőnevekre még a XVI—XVII. századból is csak igen gyér adataink vannak. A *Barcaság, Ormánság, Nyírség, Szilágyság*-féle helynevek is eleinte képző nélkül jelentkeznek: *Barca* (*Burza, Bursa* MNy. XI, 242), *Ormán* (MNy. XXIV, 25), *Nyír* (Anonym.), *Szilágy* (Oklsz).

A mondottak alapján fel kell tennünk, hogy volt az ősmagyarban egy elvont jelentésű **ségi ~ ségü* (?**ségi ~ ségü*) szó, amelyből azonban már a HB. kora előtt az elvont főnevek képzője lett. Az is kétségtelen, hogy ez az ősm. *ség* se nem török, se nem oszét jövevény, s a magyar nyelv ősi, finnugor szóképzéséhez tartozik.

Az első magyarázat-kísérlet, a maga idejében nagyon figyelemre méltó, Budenz Józseftől származik (Nyr. I, 344). Budenz utal arra, hogy a fgr. nyelvekben több esetben 'idő' jelentésű főnevekből keletkezett a nomen abstractum képzője: zürj. *lun* 'nap' ~ *ozyrlun* 'gazdagság', *tomlun* 'fiatalság', md. *ši, či* 'nap' ~ *paroči* 'jólét' stb. Szerinte a m. **ség* eredeti jelentése szintén 'valami nemű idő' volt s fgr. megfelelői: finn *sää* 'tempestas, varietas tempestatis' Renv. | mdk. *tši* M. *ši* 'sonne, tag' (s amely a mordvinban is képzőszerű szerepet tölt be). Az újabb kutatások persze kiderítették, hogy Budenz egybevetései tévesek voltak. A finn *sää* szabályos megfelelői: lpK. *šarη, šerη* 'wetter' | zürj. *šined* 'levegő' | osztj. *sänkə* 'világos, derült; ég, isten' | m. *ég* ~ *eget*, I. Szinnyei, NyH.⁷ 140. A md. *ši, tši*, amelyet még Szinnyei NyH.³ 105 is a m. *ség*-gel egyeztet, mint Paasonen, FUF. VI, 238, Beitr. 115 kimutatta, régebbi **ktši* alakra megy vissza, s megfelelői: finn *kehä* 'circulus circa quid' | cser. *ketšə* 'tag' | zürj. *kytš* 'ring' (vö. még Mark, FUF. XVIII, 169).

Budenz magyarázata felett napirendre kellett térnünk. Magam is már rég keresem a m. *ség* fgr. megfelelőit, s mivel az 'idő' jelentésű fgr. szavak között egybevetésre alkalmas nem kínálkozik, figyelmem a 'lélek' jelentésűek felé fordult. Hiszen egy 'lélek' jelentésű szó talán még az 'idő' jelentésűnél is alkalmasabb volna, hogy belőle a nomen abstractum képzője váljék.

Figyelmem először a finn *henki* szó felé fordult, s ezt az ideiglenes megfeleléssort állítottam fel: f. *henki* 1. 'halitus' anima respiranda; 2. flatus aeris, ventulus; 3. animus vitalis, vita; 4. spiritus, ens incorporeum, genius mentis Renv. ~ vogÉ. *šēḡw*, *šēḡkw* 'köd, gőz, mámor' | vogKL. *šēḡw* ua. | vogK. *sāḡw* ua.

Szil. ~ m. *ség. De ez az egybevetés is tarthatatlannak bizonyult. A f. *henki* szókezdő *h*-ja, úgy látszik, nem fgr. *š- folytatása (ez volna a magyar *ség-gel való egyeztetésnek előfeltétele), hanem *i* előzményre utal: ~ lpK. *jīrk*, *jīrk*, *jiegg*, *jiegg*, lpS. *hägga*, lpF. *haegga* 'seele, menschengeist' UA. 65 | cserH. *iäŋ* 'atem, seele' Ramst.; cserK. *jeŋ*, 'mensch' ISFOu. XXVI, 4: 23, vö. Kalima, Virittäjä XXXII 105, Wichmann, Tscher. Texte 53. A vogul *sēŋw* szót más fgr. szavakkal rokonítja Setälä, FUF. II, 238.

Nemrég Paasonen tanúságos cikke: Über die ursprünglichen Seelenvorstellungen bei den fgr. Völkern (ISFOu. XXVI. 4.) egy más fgr. szócsaládra irányította a figyelmemet. Paasonen kimutatja, hogy a finn *huu* és megfelelői az «árnyéklelek» egyik fgr. nevezetét őrizték meg: finn *huu* 'gast, spöke, välnad' Lönnr.; *huunpurema* (*purema* 'morsus') 'kleine flecke in der haut, die sich besonders nach dem tode eines nahen verwandten zeigen sollen' Lönnr. | .md. *tšov*, rendszerint a *patša* szóval kapcsolatban fordul elő: *tšovzo patšazo* = 'seine seele'; majd összetétellé olvadva össze: *tšovpatša* 'die seele' | zürj. *šön* 'schatten (von verstorbenen)' Wied. | osztj. *tōŋŋ*, *lūŋk*, *jūnk* 'die irdischen götter, die schutzgeister des hauses, des dorfes' Karjalainen, MSFOu. XXIII, 102; 'geist, seele eines verstorbenen holden' Patkanov, Die Irtysch-ostj. II, 222 | vogK. *tow*, *towi* 'seele'.

A felsorolt adatok alapján rekonstruálható fgr. alapalak *šūŋš; jelentése nyilvánvalóan 'schattenseele'.

Azt állítom mármot, ha ez az állítás első pillanatra talán merésznek tűnik is fel, hogy a m. *ség a fgr. *šūŋš megfelelője. A hangrendi eltérés kétségtől megnehezíti az egybevetést, de a *ség* nem volna az egyetlen magyar szó, amely a veláris hangrendből a palatalisba csapott át. Hasonló esetek: zürj. *voš-*, votj. *iš-* 'elpusztul, elvész, tönkremegy' | osztj. *uðž-* 'elpusztul, meghal' | vog. *ūs-* ua. ~ m. *vész* (*vesz-*);

zürij. *vož* 'eine reiche pfosten quer durch den fluss; wehr, fischwehr' | osztjÉ. *vošem*, *ušem* 'ein stehendes ein weilnetz' Reg.; 'eine art fischreuse' Ahlqv. | vogK. É. *ūsəm* P. *ūsma* ua. és 'cége' ~ m. *vész*, *vejšz*, *vejsze*;

zürij. *mortal-*, votj. *mortal-* 'messen, wegen' | osztjÉ. *mort* 'mass', oIrt. *mardad* 'messen' | vogE. KL. *mort-*, AL. P. T. *mart-* 'messen' ~ m. *mér*;

finn *kuura* 'reif, gefroren tau' | votj. *ger*, zürj. *gier* ua. | osztj. *kir*, *ker* 'schneekruste' ~ m. *gérázik* 'vékonyan befagy' FUF. XI, 211.

Ha tehát magyarázatom helyes, a m. *lélek* 'körperseele' mellett *ség* képzőnkben a fgr. 'schattenseele' ősi nevezete őrződött meg.

Gombocz Zoltán.

A HÁRMASKÖNYV IRODALOMTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE.

Werböczy nagy műve a jog területén is végrehajtotta azt a felemelkedést a szóbeli hagyományozásból az írásbeliségbe, mely az irodalom más ágaiban (legendák, gesták, egyházi beszédek) már korábban végbement. Ebben áll az irodalomtudomány szempontjából fejlődéstörténeti első jelentősége.

Maga tiszta tudatában volt e lépés horderejének, de viszonylagos későiségének is.

Ajánlásában éppoly önérzetesen állítja szembe a műve által létesített szilárd jogállapotot a szóbeli hagyományozásban botorkáló korábbival, akár Anonymus a *scriptura* bizonyosságát a paraszt-fabulák és jocular-énekek mendemondáival. Azért tartotta — úgymond — érdemesnek e munka elvégzését, hogy törvényeink első zsengéit már ezután ne azokból a régi mesékből («ab antiquis illis fabulis») merítsük, hanem a tudás előcsarnokából és szentélyéből s magából a polgári tudománynak forrásából, mert így mélyebbre ereszkednek és szilárdabban meggyökereznek mindenek elméjében. Nem ismer magasztosabb s örök dicsőség elnyerésére hatékonyabb eszközt, mint eleddig sűrű homálytól borított törvényeinknek és végzéseinknek közzétételét, az írás fényével — «scriptionis nitore» — megvilágítva. Ismeretes, mint tüntetett a nádori székben is a maga írásbeli szorgoskodásával előde, az írástudatlan Báthori István ellen.

Anonymus nagyon nem szép és illetlen dolognak tartotta volna, ha az oly igen nemes magyar nemzet továbbra is csak szóhagyományból szedegetne egyet-mást a maga származásáról és hősi dolgairól s nem az «írás» biztos és világos előadásából. Effélett gondol Werböczy is. Nagy szégyenünknek tartja, hogy azt a munkát, melyre ő mostan vállalkozott, annyi századon át elhanyagoltuk. De ő a maga jól tudott személyes érdemével világért sem óhajt nemzetet rováására dicsekedni, sőt mihelyt váddal illette, legott menti, sőt egy más területen szerzett dicsőségeért magasztatja is nemzetét. Szerinte u. i. Szent István óta a keresztyén köztársaság megvédése vált a magyarság feladatává; most vagy 140 év óta a törökkel szemben biztosítja vére hullásával a többi keresztyén népet. Egy nép sem állt szívósabban őrt a keresztyénség mellett,

mint a magyar. Ezért töltötte fegyverben jobbadán egész életét, s hadi szolgálatban forgolódván, sem nyugalma, sem ideje nem volt a nemességnek a törvények gondosabb megvizsgálására és közzétételére. De most már Ulászló gondoskodása folytán ebben a dicsőségben sem leszünk alábbvalók más nemzeteknél.

Az a gondolat, hogy Magyarország a keresztyénség véd-bástyája, Aeneas Sylvius óta már az egész humanista világban köz-tudatszámba ment, a magyar humanizmus pedig, a Hunyadiak humanizmusa, mintegy a nemzeti hivatás jelszavaként hangoz-tatta; 1525-ben már magyar ének, Geszti László diák éneke, inti az urakat: vennék elő a régi jó nevet s «keresztyénségnek jó vérti» lennének. Nem is Werbőczy fogalmazta azt meg először, amint állították (*Min.* III. 7. l.). Bonfini egyenest Géza fejedelemnek, Szent István atyjának tulajdonítja a magyarság isteni küldetésé-nek ily értelemben való első kihirdetését. Oratiót költ ajakára, s abban a keresztyénség felvételének szükséges voltát így okoltatja meg vele (a II. Decas I. könyvében): «Idcirco Deus asperrimam Scytharum prolem in his Christianae reipublicae finibus collo-cavit, ut vera imbuti religione orthodoxam fidem ab omni infideli-tate obstinatissime tueantur», — vagyis hogy Isten azért rendelte ide a keresztyén világ határára a zordon szittya fajt, hogy rendü-letlen oltalma legyen az igaz hitnek.

Elég az hozzá, hogy Werbőczy a nemesség műveltségbeli mulasztása ellenében a másik serpenyőbe egy oly dicsőséges szol-gálat érdemét veti, amelyben éppen az újabb humanista művelt-ség szerette látni a magyarság európai küldetését. Magyarán mondvá: barbárságot humanista érveléssel ment.

Az ő humanistaságának valóban van oly paradox vonása, mely az akkor már évszázados magyar humanizmus ellenében új idők hírnökének tünteti fel őt. S ebben áll irodalomtörténeti másik jelentősége. A barbár mulasztás kipótolója u. i., kit az előbbieken ismertünk meg, másfelől némely barbár hagyományok öntudatos fenntartójának a szerepét vállalja.

Jól tudjuk, hogy a magyar joghagyományt, e «barbár» nép-jogot, ő a római jog szemmeltartásával rendszerezte jogtudo-mánnyá, a hazai latinság jogi műszavainak azonban lehető kímé-lésével, megtartásával, mit jogtörténetünk méltán érdeméül tud be. Művének tudós, belső rómaiságával (a római jogot szemmel-tartó humanizmusával) azonban maga is ellenkezni látja némely szövegei és szóhasználat a «hazai latinságát». Mindamellett nem tágít eltökélt szándékától, s a megszokott hazait, ha barbár is, nem áldozza fel a humanista divatnak. Egész *Conclusió*-ja volta-kép ebbeli eljárását indokolja.

Barbársága védelmére — a humanizmusban otthonos szelle-mességgel — megint a humanista műveltség tulajdon fegyvertára-ból sorakoztatja fel első érveit. Klasszikus analógiákra hivatko-zik: a régiség iránt tartozó tiszteletből a római törvényhozók is

megtartották a hagyományos, avult műszavakat ; a legtudósabb latinok, Cicero és mások, sokszor szintén idegen és merően barbár (szardiniai, perzsa) szót iktattak írásaikba, — Fabius Quintilianus bőven értekezik is erről ; Maro, fő-fő latin költő, kihalt mondásokat is vegyített arany verseibe ; kiváló férfiak saját koruk szavait használták az övéikkel való beszédükben. Ha tehát mindezeknek szabad volt avultat és a maguk korában közkeletűt, tehát nem klasszikust használniok, úgy véli, neki is szabad ugyanazt tennie.

Annnyival is inkább, — így érvel tovább — mert ő magyarjainknak ír, azokat akarja tanítani. Márpedig azok Cicero, Livius, Sallustius, Aulus Gellius könyvei helyett inkább a fegyvert forgatták kezükben s földjüket művelték. Szükség tehát, hogy az ő megszokott, egyszerűbb latin nyelvükön szóljon hozzájuk, s megengedhető, hogy oly szavakkal is éljen, «melyek inkább Magyarországbán, mint Latiumban jöttek szokásba». Nem volna humanista, ha e magában véve is meggyőző, józan, gyakorlatias okoskodást hasonló értelmű klasszikus nyilatkozatok bő idézésével nem támogatná. De azok nélkül most meglehetünk.

Tagadhatatlan, hogy bizonyos konzervatív szándék szükségkép befolyásolta gondolkodását. Egyenest tudományos kötelessége volt a régihez való ragaszkodás, hiszen a középkori jogvilág hagyományainak nemcsak írásba- és tudós rendszerbe foglalása, hanem azáltal megmentése is feladatául tűzetett ki. Feladata természete egyenest megkövetelte tőle azt a «szilárdságot», mely a hazai jogi műszók és némely szövegrészek megtartásában szinte a hagyománytisztelet magaslatára emelkedik.

Nos, vannak időpontok a fejlődésben, mikor éppen a konzervatív hajlamok felébredése jelent újat, kivételest, modern változást. Werbőczy magatartása kétségtől bizonyos visszahatást jelent a nemzetközi humanizmus ellen, amennyiben annak jogsultságát a tudományosságnak egy katexochén nemzeti (gyakorlati) területén tudatosan korlátok közé szorítja.

Hogy a latin a középkoron át nekünk mintegy nemzeti irodalmi nyelvünk volt, hogy tehát vannak hazai hagyományai, melyeket mihelyt gyakorlati érdekből írunk-szólunk rajta, még az európai műveltséget jelentő humanizmus kedvéért sem tagadhatunk meg : ezek a gondolatok Werbőczy ismertett nyilatkozataiban tűnnek fel először. Humanista elődeitől (s már Vitéz Jánostól is) a hazai latinságnak csak ócsárlását hallhattuk ; régibb, középkori szellemű írók pedig a nyelvi egyszerűséget csak sablonos szerénykedésből hangoztatták (mint az István-legenda Minor- és Hartvik-féle változata). A latinnyelvű prédikáció-irodalomban már találni oly előzményeket, melyek Werbőczy gyakorlati szempontjával egyeztethetők ; Pelbárt pl. eleve számot vet azzal, hogy latinnyelvű prédikációit az egyszerű nép előtt fogják magyarul elmondani s ezért ír «brevi et simplici stylo», egyenest a mi népünk képességeit — *populi simplicis huius nostre regionis* — tartva szeme

előtt. A *közönség* szempontja tehát nála már kétségtelenül felvetődik, de inkább a gondolatmenet egyszerűsítését vonván maga után következményül, mintsem tudatos válogatást stílusváltozatokban és szóképzésben. Hazai nyelvhasználat tisztelete, hazai és nemzetközi latinság, barbár és klasszikus latinság között való tudatos választás: Pelbárt gondolkodásában még nem játszott, nem is játszhatott szerepet. Mindez csak a humanizmus közbejöttével s egyenest segítségével juthatott el oly világos eszméltre, aminőt Werbőczy felfogásában mutat. Hagyomány érvényesítésére csak most, a jó félszázad óta meghonosodott klasszikus divatú latinság ellenében nyílt alkalom, s irodalom és irodalmi nyelv elméleti kérdései iránt is csak ez új, humanista műveltség fejlesztette ki a fogékonyságot, sőt az tárta fel az antik latinságban magában a nyelv és stílus vitás kérdéseire is alkalmazható, eligazító mintákat. Werbőczy konzervativizmusa is csak annál fogva modern jelenség a maga korában, mert oly műveltséggel — az orthodox humanizmussal — szemben jelent részleges visszahatást, melyet elébb tökéletesen felszívott magába.

E fejlődéstörténetileg emlékezetes állásfoglalás kétségkívül a «közönség» figyelembevételének köszönhető. Az orthodox humanizmus csak tudósokra számított, mondhatni csak «írókra», kik itthon vagy a külföldön egyaránt arra törekedtek, hogy antik tisztaságában sajátítsák el és alkalmazzák a klasszikus latinságot. Werbőczy korántsem tagadta meg e nemzetközi tudós respublika stílus- és műveltség-eszményét, de művét elsősorban nem annak szánta, hanem egy nemzetileg nagyon körülhatárolt magyar közönségnek s azért alkalmazkodott e közönség hagyományos latinságához. A közönség figyelemreméltatása azonban a «nemzeti irodalom» eszméjének felderengését jelenti magán a latin-nyelvűségen belül: irodalmi rétegződést a közönség színvonalának különbsége szerint. Innen már csak egy lépés a közönség még realisabb figyelembevételéhez: az annak saját anyanyelvén való íráshoz. Köztudomású, hogy Werbőczy nemcsak szónoklataiban, hanem hivatalos irataiban is élt már a magyar nyelvvel.

A humanista műveltségű nagy jogász éppen humanista tanultságától támogatva mert útnak indítani egy formailag kisebbigényű magyar deákságot: bizonyos köznemesi, erősen jogászszószínű, alsóbb humanizmust, amely századokra kihatólag meghatározta a világi magyarság irodalmi műveltségét és igényeit.

Horváth János.

EGY ALAPVETŐ TÖRVÉNY KIRÁLYI SZENTESÍTÉSÉRŐL.

A modern Magyarország államjogának magna chartája, a független és felelős minisztériumról szóló 1848: III. törvénycikk bár rövid, de igen erős viharok után nyerte azt a tartalmát és öltötte magára azt az alakját, amelyben törvénytárunk fölmutatja. Volt alkalmam egy értekezésben előadni, minő kedvezőtlen körülmények közt került föl Bécsbe királyi jóváhagyás elé március 24-én, a Pozsonyban lázas gyorsasággal ¹ megszerkesztett, s épp ezért hiányos törvényjavaslati cikk. Az udvari hatóságok iratai alapján azt is elmondtam, mily beható tanácskozások és küzdelmek rostáján rázták át első ízben az udvarnál az imént benyújtott törvényjavaslatot. Ismertettem az ellene fölhozott kisebb-nagyobb kifogásokat s különösen rámutattam arra a négy főfeltételre, amelyek teljesítésétől, tehát a törvényjavaslati cikk megfelelő radikális módosításaitól tette függővé az állami konferencia a március 28-án elkészült kir. leiratban annak szentesítését.²

Jelen dolgozatomban ezen királyi föltételek és a törvényjavaslat ³ további sorsát óhajtom vázolni a szentesítésig.

I.

... Tagadhatatlan, hogy az állami konferenciának a királyi leirat ruhájába bujtatott mind a négy föltétele vagy követelése nagy elvi jelentőséggel bírt.

Ami az elsőt illeti, a törvényjavaslat 2. §-a világosan kimondja, hogy a király távollétében a végrehajtóhatalmat a nádor gyakorolja teljes hatalommal és ez esetben — mikor t. i. a király nincs az országban — a nádor személye hasonlóképp (azaz mint a királyé) sérthetetlen. Az állami konferencia azonban, a nádori széles jogkör

¹ L. erre *Nagy Miklós* szép tanulmányát: Ghyczy Kálmán mint nádori ítélőmester, Budapesti Szemle, 1930. évi októberi füzet (219. köt.) 10—11. lapjait.

² Az értekezés a gr. Klebelsberg Kuno-Emlékkönyv 575. és köv. lapjain.

³ Törvényjavaslat alatt itt csak a tárgyalás alatti III. törvénycikk országgyűlési javaslatát kell érteni.

elleni hagyományos, I. Ferdinánd idejéig visszanyúló bizalmatlanságból, semmikép sem akarta ezt a teljhatalmat a *mindenkori*, bármely nádornak megadni (tehát az elvet elismerni), hanem csupán a dinasztia tagjai közül való nádort vélte ilyenrel fölruházhatónak. A királyi leirat ennek következtében egy szócska beszúrásával azt a módosítást kívánta, hogy a teljes hatalom a király távollétében a «*mostani*» nádornak, István főhercegnek adassék csak meg.¹

A kir. leirat második főfeltétele a magyar udvari kancellária fennmaradására irányult. Ezt a követelést az állami konferencia a kitűnő közjogász, Bartal György kancelláriai udv. tanácsos indítványa alapján² a célból vette föl, hogy a király — akinek mint távollévőnek személyét a törvényjavaslat tagadhatatlanul háttérbe szorította — némely (rezervált) jogait az eddigi módon, e régi magyar udvari hatóság útján, a magyar felelős minisztériumnak mintegy kikapcsolásával gyakorolhassa; noha a tüzes magyar Bartal terve bizonyára az volt, hogy a magyar udv. kancellária idővel külön magyar kabinetirodává alakulhasson át.

Egy további pontban a gyorsan készült törvényjavaslatnak egy lényeges hiányát akarta pótolni a kir. leirat, mikor az udvartartás és az összes közös természetű költségek (diplomácia, hadi intézetek s intézmények) arányos fődözetének kérdését vetvén föl, azt kívánta, hogy az ezen célokra «*eddigelé* Magyarországból befolyt jövedelmek a birodalom központi pénztárába tovább is beszolgáltatassanak» — s aztán egy lélekzet alatt, noha ez a helyes kívánság külön lapra tartozott volna, követelte, hogy «minden vám- és pénznem»³ s kereskedelmi intézkedések az örökös tartományok illető közigazgatási organumaival való kölcsönös értekezés útján történjenek».

Végül egy negyedik pontban a honvédelmi minisztérium hatáskörére nézve azt a homályosan fogalmazott követelést állítja föl a kir. leirat, hogy ennek a hatáskörnek nem csupán a *pragmatica sanctio*tól kell «*föltételezve*» lennie, hanem a királynak «a *pragmatica sanctio* fenntartására», a haderő törvényszerű alkalmazására s az összes katonai tisztségek kinevezésére vonatkozó «jussától is, mely jussához a király a maga királyi tiszte és kötelessége szerint ragaszkodik».⁴ A nádornak tehát ezekben semmi elhatározási joga nem lehet, a király távolléte esetében sem.

... Ötöd napja múlt már a felelős minisztériumról szóló törvényjavaslat Bécsbe küldésének. Nagy időnek számított ez az országos rendek szemében, akik félelmetes gyorsasággal gyártották a törvényeket. A rendek gyanúival eltelve, türelmetlenül várták a

¹ A március 28-i kir. leíratot lásd: Országgyűlési Irományok 131. sz. a. (Hiv. folió-kiadás).

² Ezt Szógyéný alkancellártól, Bartal főnökétől tudjuk.

³ A. m. valutáris.

⁴ Országgyűlési Irományok, id. h. 131. sz. a.

királyi jóváhagyás leérkezését, sőt siettetésére Batthyányt és Deákot Bécsbe küldték. Ezek be is vonattak március 27-én a tanácskozásokba; sikerült is a nádor támogatásával elérniök, hogy az államadósság arányos része átvállalásának követelése a készülő kir. leiratból kihagyatott;¹ de a leirat megszövegezésében nem volt semmi részük; csak azt tudták, hogy a nádor és Zsedényi udv. tanácsos, a magyar kancellária országgyűlési bizottságának előadója minden tőlük telhetőt elkövetnek a főhercegek és az állami konferencia tagjai körében a nehézségek elsímítására. Így történt aztán, hogy mikor március 28-án délben Deákék Pozsonyba hírt adni visszatértek, akár jóhiszeműleg, akár politikából Batthyány a forrongó rendeket azzal biztatta, hogy aggodalomra nincsen ok, mert «odafenn jó a hangulat», Deák pedig azt mondotta, hogy ha még különbség vagy ellentét lesz is a várt királyi leirat s az országgyűlési cikk között, azt egy kis jóakarattal ki lehet majd egyenlíteni. Noha visszagondolva a bécsi tárgyalások keserves menetére, sógorához írt bizalmas levelében bizony elég sötét színnel festé a haza bölcse a jövőndőt.²

Amit Deák csak óvatosan fejezett ki bizalmas levelében, annak a gondolata Kossuthot elkeseredett kifakadásokra ösztönözte, mikor két kollégája elbeszélését a Batthyánynál tüstént megtartott délutáni értekezleten végighallgatta s azzal összevetette azt, hogy az a jóváhagyó kir. leirat sehogysem akar megérkezni. Gyanútól fűtött, különben is élénk temperamentuma (ha hihetünk Széchenyi följegyzésének) valóságos «dühöngésbe» tört ki az állami konferencia tagjai, különösen az öreg Lajos főherceg ellen, úgy-hogy az elképpedt Széchenyi jobbnak látta odahagyni az értekezletet.³ Kossuth azonban, mint mindig, úgy most is az országgyűlés nagy többsége, az országgyűlési ifjúság (a jurátusok) s a radikális pozsonyiak érzelmeinek volt hűséges tolmácsa. Mert a leirat késése s az e miatt lábrakapott rossz hírek hatása alatt igen nagyfokú ingerültség vön erőt a közvéleményen, s ezt az ingerültséget óráról-órára növelték a Pestről érkező tudósítások az ottani forradalmi hangulatról, Petőfiék és Irinyiék izgatásairól s a republikánus érzelműek tüntetéséről.⁴ A szelíd lelkű Eötvös bizony már azon gondolkodott, hogy a kitörendő terror elől kis családját Münchenbe viszi; Szemere pedig már előbb kijelenté, hogy a bécsi kormány-férfiak csökönyössége miatt Pestre megy és «minden erejét a Bécs

¹ Id. értekezésem a Klebelsberg-Emlékkönyv 590. lapján.

² Levele sógorához március 28.; aztán Lónyay Menyhért levele március 29., I. Kónyi, Deák F. Beszédei II^a 205. és 212.; Batthyányról pedig Széchenyi naplóbejegyzése március 28. Döblingi Hagyaték I. köt.

³ Naplójában «elende Hazardspieler, Tintendiebe, Wortflibustiers»-nek nevezi Kossuthékat. Id. h.

⁴ Vogel rendőrségi udv. tanácsos jelentése a Staatsconferenz a. 437. sz. a. (Ered. bécsi udv. ltár.)

elleni agitációra fogja fordítani.»¹ A nagy türelmetlenség okozta forrongásra jellemző Blackwell angol megbízottnak, a magyarság ez optimista barátjának ² éppen e napról — március 28-ról — kelt jelentése. Blackwell már maga előtt látja az, egy dicső forradalomból megifjulva fölemelkedő hatalmas Magyarországot, mely a Kárpátoktól a Balkánig, a Fekete-tengertől az Adriáig terjedő nagy államszövetség élén kitűnő ellensúlyt fog Anglia számára alkotni, majd eljövendő nagy versenytársa, az erélyes német faj ellen s éppoly kitűnő piacot fog nyújtani az angol iparnak és kereskedelemnek.³

A jó angol derűs álmodozása éles ellentétben állott a pozsonyi rendek feszültségével, melynek a nádor megérkezése vethetett volna véget. István főherceg március 29-én reggel meg is jött, magával is hozta az előző napról kelt kir. leiratot, melyet a déli 1 órára kihirdetett elegyes ülésen szándékozott fölolvastatni. A hatalmas terem már 12 órakor fulladásig teli telt; de közönségében s az épület előtt ácsorgó néptömegben valamikép híre ment, hogy a kir. leirat nem olyan, aminőnek lennie kellene s ez már annyira puskaporos levegőt váltott ki, hogy botrányos tüntetésektől kellett tartani a nádor ellen. A népszerű Teleki László, a aki pedig maga is lázban égett, s különben sem szokott a hullámokat simítgató «Hofrat» szerepéhez, most az egyszer tanácsosnak látta az ülés megkezdése előtt a hallgatóságot azzal csillapítgatni, hogy a nádor ki fogja egyenlíteni a netáni ellentéteket, sőt állását köti ehhez. A nádort hát nagy éljenekkel fogadták beléptekor és akkor is, midőn a kir. leiratot fölolvadás végett Ghyczy Kálmán nádori ítélőmesternek átnyújtotta.⁴

Az irat fölolvadása után a megdöbbenés mély csöndjében a miniszterelnök Batthyány szólalt föl legelsőnek. Röviden, de érdes hangjával élesen és határozottan beszélt. «Sem a nemzet törvényes igényeinek, sem a méltányos várakozásnak nem felel meg a leirat», mondá; követelte a nádortól a fölség adott szavának, egy ily leirattal meg nem kötött, valóban független felelős minisztérium föllállításának beváltását — s miniszterjelölt társai nevében bejelentette lemondásukat.⁵

Ez a határozott elítélő hang, ezen kemény gesztus, mondhatná valaki, sehogysem illett Batthyány előző napi biztatgatásaihoz az udvari jó hangulatról, sem Deák kijelentéseihez, hogy egy kis

¹ Blackwell pozsonyi angol ügyvivő ered. jelentése márc. 25. (Angyal Dávid barátom szíves közlése a londoni külügyi levéltárból.)

² L. róla Horváth Jenő dolgozatát: Blackwell küldetése, Budapesti Szemle 1929. májusi füzet.

³ Blackwell jelentésének az angol külügyi hivatal ismeretes «Kék könyvből» kihagyott része. (Szintén Angyal D. barátom szíves közlése az eredetiből.)

⁴ Lónyay Menyhért levele márc. 29. Kónyi id. h. II^a 212.

⁵ A Karok és Rendei naplója a március 29-i vegyesülésről.

jóakarattal minden rendben lesz. Az ellentét azonban könnyen magyarázható. Batthyány és Deák, mikor így beszéltek, nem tudhatták, hogy a nádor március 27-i esti fáradozása nem járt a várt sikerrel, sőt ellenkezőleg, a kir. leiratnak az állami konferencia által március 27-én későn estére megállapított szövegén, amelyet a király még aznap helyben is hagyott, másnap, március 28-án reggel, mikor a két magyar miniszter Bécsből már Pozsony felé útban volt, újabb betoldások, kedvezőtlen módosítások eszközöltettek.¹ Batthyány és miniszterjelölt társai hát méltán érezhették magukat kijátszottaknak s méltán vonták szigorú kritika alá a kir. leiratot, különösen annak főntebb előadta négy főkövetelését.

Hiszen ha *csak a mostani* nádor, István főherceg, bírhatna a király távollétében teljhatalommal, mi lesz majd akkor, ha István főherceg a küzdelmet megúnvá, lemond vagy meghal? Az utána következő nádornak ne legyen már meg a joga az elébe teendő miniszteri előterjesztésekre a legfelső, a végleges elhatározást a távollévő király helyett megadni? Ezek a legfelső elhatározások megint csak Bécsben osztrák befolyás alatt keljenek s az új nádor csak báb legyen a bécsi udvari hatóságok, az állami konferencia kezében? Mi értelme volna akkor a «független», a «felelős» magyar minisztériumnak, amelyet pedig megígért a király? ... Aztán miért maradjon meg a független minisztérium mellett az a magyar udvari kancellária? Hiszen ez magában véve is valóságos «nonsens».² Hiszen a számára követelt, bár tetemesen megszükkített hatáskör csak keresztezné a független minisztérium természetes hatáskörét. Vagy talán az a cél vele, hogy ha majd egy új, teljhatalom nélküli nádor lesz, ennek éppúgy, mint az eddigi helytartósági tanács elnökének föléje kerekedjék az az udvari kancellária és a «független» minisztérium, ily ékes és hangzatos címmel ugyan, de lényegileg a helytartótanács színvonalára süllyedjen?

A további követelésben szemet szúrt az, hogy a közösöknek mondható állami költségek fődözésére Magyarország annyit szolgáltatson be a birodalmi központi pénztárba, mint eddig. Mi tudjuk azt, hogy ez kereken évi 17 millió forintba rúgott, beleértve az államadósság Magyarországra kirovott kamatait is.³ De Batthyányék ezt nem tudták. Tudhatták ellenben azt, hogy az államadóssági kamatokon fölül is⁴ aránytalanul nagy összegek

¹ Ezt maga az állami konferencia jegyzőkönyvének szerkesztője, Czillich udv. tanácsos hűségesen följegyzé március 28-án a jegyzőkönyvön is. (Staatsconferenz a. 406. sz. bécsi udv. ltár.)

² Maga Wessenberg, a későbbi osztrák miniszterelnök, e napokban (ápril 7.) írta János főherceghez, hogy felelős minisztérium mellett udvari kancellária képtelenség. (Levele: Wessenbergs Handschriften 107. csomó a bécsi udv. ltárban.)

³ Erről lásd A. Springer ismeretes műve, II. k. 240. lapját.

⁴ Ezekre Magyarország jövedelmeiből körülbelül évi 10 millió forintot fizettek.

mentek ki az országból a birodalmi központi pénztárba. A jogos méltatlankodás az «eddig» hozzájárulás ellen, meg az ellenszenv a «birodalmi központi pénztár» ellen egyformán közrehabhattak a királyi leirat e követelésének megítélésénél Batthyányék szemében.

Kedvetlenül kellett aztán fogadniok a honvédelmi minisztérium hatásköréről szóló kikötését is a leiratnak. Ezt a homályos fogalmazatú, misztikus tinta-ködbe burkolt pontot, mely a legkülönbébb, szűkebb és tágabb értelmezésre egyaránt alkalmas volt, olybá kellett fölfogniok, hogy itt a honvédelmi minisztérium valami megnyomorításának, kisemmizésének kísérletével állnak szemben, ezt pedig lehetetlen az országgyűlés előtt védeniök.

Mindezek miatt jobbnak látták hát a miniszterségről lemondani.

A lemondás azonban villámcsapásként hatott az elegyes ülésre s magára a nádorra is. István főherceg a maga impulzív természetével s meleg közvetlenségével kérve-kérte az elegyes ülés alatt a maradásra Batthyányékat, akik a nádor azon ünnepélyesen tett ígérete után, hogy az ellentéteket az udvarnál tőle teltetőleg el fogja símtani, lemondásukat visszavonták. Erre az elegyes ülés, melynek tulajdonképpen csak a kir. leirat meghallgatása volt a tárgya, nagy zaj és óriási izgatottság között eloszlott. «Terror panicus an vielen Gesichtern» — írja naplójába Széchenyi.

Az igazi vihar azonban az elegyes ülést követő kerületi ülésen tört ki teljes erővel. Széchenyi mint a fölkorbácsolt kedélyekre jellemzőt jegyzi föl, hogy még oly komoly, tiszta fej is, mint Kovács Lajos, árulóknak bélyegzi meg a bécsi magyar tanácsadókat. Hová fog ez vezetni, — kérdi — ha még ily világosfejű emberek is hallucinálnak?»¹ Pedig beszélgetései közben ő maga is elkarhóztatta az állami konferencia tagjai elvakultságát, akik nem akarják megérteni a jelen idők követelményeit.² Mi volt azonban Széchenyi e nyilatkozata s a csöndes Kovács Lajos föntebbi kifakadása a hatalmas, szenvedélyes, korlátot nem ismerő szónoklathoz képest, amellyel Kossuth a kerületi ülést megnyitotta? Fölemelte «dörgő szavát — mondja az egykorú tudósítás — dörgőbbet és hatásosabbat, mint bármikor.»³ A kir. leirat — így hangzott a magyar Demosthenes filippikája — lázító gúny és könnyelmű játékozás a trónnal és a hazával és a rajta átlengő szellem arra a gyűlöletes

¹ Naplóbejegyzése márc. 29. Döblingi Hagyaték I.

² Széchenyi ezen nyilatkozatára jegyzi meg gúnyosan a Szemerétől inspirált Blackwell a maga aznapi jelentésében: «coming (ily nyilatkozat) from such a political roué as Széchenyi, this is very significant». (Ered. a londoni külügyi ltárban. A Kékkönyvből kihagyták! Angyal Dávid barátom szíves közlése.)

³ Pesti Hírlap ápr. 1. száma. A bécsi Polizei-Hofstelle leégett iratárában egy «Separatrapport» 4552. sz. a. ezt mondja: «... der zweite Deputierte des Pester Komitats Ludwig Kossuth geriet in eine jedes Mass überschreitende Aufregung.»

bürokráciára mutat, mely ezentúl is meg akar Bécsben maradni, hogy a magyar minisztérium ne legyen egyéb, mint alacsony póstahivatal. A leirat szerzői nem gondolnak a dinasztia jövőjével s a polgárvérrel, mely patakokban fog folyhatni; ugyanabban a percben, amelyben a király kimondá, hogy «lesz felelős magyar minisztérium», előállanak a királyi szó szentségét megnyirbálni s oda vinni e dolgot, hogy hitünket veszítsük a királyi szóban. E királyi szó és ígéret szerint a fölségnek más tanácsadója, mint Batthyány s magyar minisztériuma, nem lehet, és mégis egy Lajos főherceg, aki se nem király, se nem trónörökös, se nem nádor, aztán meg a Hartigok, a Windischgrätzek intézik a magyar ügyeket! . . . Kitért aztán a saját szónoklata hevéből elragadt Kossuth a volt kancellár Apponyi, az erdélyi kancellár Jósika, a «lélek-vásárló» Winckler udvari tanácsos ellen, akiket hazaárulással vádolt meg és a kerületi ülés viharos helyeslése mellett proscibáltatni kívánt. . . .¹ A kedélyek izzó parazsára Madarász László és mások fölszólalása csak olajat öntött, s mikor az aránylag rövid kerületi ülés után az alsó Ház megkezdte tanácskozását, a lázas légkörben egyhangúlag fogadták el a Szentkirályi fogalmazta határozatot, ezt a legélénkebb tiltakozást a kir. leirat ellen.

A Karok és Rendek — mondja a rendkívül éles házhatározat — Ő Fölségének azon királyi szavát, melynél fogva egy felelős, független magyar minisztériumba beleegyezett, szentnek és sérthetetlennek tartják. Mindazt ami ezt a királyi szót bármi részben meg hiúsíthatná, olybá tekintik, mint a nemzet és trón irányában vakmerően üzött játékát annak a bürokráciának, mely az osztrák Ház alatt egyesült népek jövődjét kockára tette. Vakmerő játéknak a kifejezés teljes értelmében, mert a királyi szó szentsége kétségbe nem vonható a nélkül, hogy maga a király iránti hit is csorbát ne szenvedjen. Bízna azonban a Karok és Rendek — végzi a határozat — a nádor közbejárásában és abban, hogy a királyi akaraton nem diadalmaskodnak olyanok, akiknek semmi joguk nincsen az ország sorsát irányítani.²

Aki ezt a határozatot összehasonlítja Kossuth kerületi ülési szónoklatával, tüstént megfogja állapítani a föltűnő hasonlóságot, sőt a kifejezések azonosságát és azt, hogy Szentkirályi csak leírója volt annak, amit Kossuth élőszava mondott. E napon is, mint később annyiszor, a miniszterelnök helyett Kossuth vezette csaknem járószalagon a Ház többségét. «Tegnap óta — írja Széchenyi március 30-án naplójába — az a benyomásom, hogy Kossuth lesz a vezető, Batthyány, a szegény ördög, azonban soha többé». . . . Talán nem csatlakozik, aki azt állítja, hogy nem Batthyány akara-

¹ Pesti Hirlap id. száma és Vogel cs. udv. tanácsos rendőri jelentése (Ered. Staatsconferenz a, 449. sz. a. bécsi udv. ltár.) Megjegyzendő, hogy Apponyi március 15-én egy igen tiszteletreméltó beadványban leköszönt, a «mazallá» tett Wincklert pedig már senki sem kérdezte.

² Országgyűlési Irományok 133. sz.

tára, hanem a Kossuth hatalmas szónoklatának hatása alatt kelt határozatra, mely a kir. leiratot a maga egészében en bloc elvetette, vezethető vissza az a végzetes hiba, mely épen ezen en bloc történt elvetésből, a lázas fölbuzdulás e meggondolatlan tényéből eredt. A kir. leirat egyik föltétele ugyanis, mint föntebb láttuk, azt is kívánta, hogy «minden vám- és pénznemi és kereskedelmi intézkedés az örökös tartományok illető közigazgatási organumával folytatandó közös értekezés útján történjék». E kívánság nyugodt és részletes tárgyalása bizonyára alkalmat adott volna a két állam kölcsönös és közös érdekeinek szabatos körülírására, aminek szükségét a Kossuth szerkesztette március eleji híres országgyűlési fölirat helyesen emelte ki, de ami aztán e viharos határozat után mindkét állam kárára szépen elmaradt. Igaza volt Vay Miklósnak, mikor a Főrendiházban azt mondá, hogy jobb lenne nem sietni, hanem régi jó magyar szokás szerint egyet aludni rája.¹ De ez az intelem is kiáltó szó volt a pusztában és a leirat elleni, egyébként méltó ellenszenv itt is sokaknál lobogó lángba csapott át; nemcsak olyanoknál, mint az izgulatos Teleki László, aki azzal fenyegetőzött, hogyha Pestre megy, nem «kalmirozni, hanem lázítani fog».² A Főrendiház hát még aznap — esti ülésében — hozzájárult a határozathoz.

Erre aztán Batthyánynál késő éjjelig értekezletet tartottak a miniszterjelöltek, amelyről közelebbit, sajnos, nem tudunk. Csak a fölindult és aggodalmában rémképeket látó, talán már lelki-baja küszöbén álló Széchenyi naplójából kell következtetnünk, hogy igen viharos lehetett, amíg megállapodtak abban, hogy Bécsbe csak akkor mennek föl, ha hivatják őket.

II.

Ez másnap — március 30-án — a délelőtti folyamán meg is történt. Az udvar értesülvén a Pozsonyban előző napon lefolytakról, táviratilag kérte Batthyányt, Deákot, Eötvöst és Széchenyit Bécsbe, ahol aztán délután, este és éjjel megszakításokkal folytak a drámai jeleneteket nem nélkülöző tanácskozások. Az első értekezleten Ferenc Károly főherceg elnöklete alatt Lajos főherceg, Szögyény, a most említett magyar politikusok és Bartal udv. tanácsos vőnek részt; az udvariak közül az ellenük Pozsonyban elhangzott súlyos kifakadások miatt most először nem hívtak meg egyet sem.³ Amennyire a szűkszavú kútfőkből kihámozni lehet,

¹ Pesti Hirlap tudósítása az ápril 1-i számban és a Főrendi Ház nyomtatott naplója 449. lapon.

² Széchenyi naplója március 29. Döblingi Hagyaték I.

³ Széchenyi a nádort is említi a jelenvoltak közt, holott a nádort sem Szögyény Emlékiratai, sem az értekezletről fölvett eredeti jegyzőkönyv nem említi. Oka annak az, hogy mint Anders, a nádor életírója, mondja (s mint alább látni fogjuk) a nádor bizonyos okból e nap reggelén Pozsonyba utazott s csak későn este érkezett vissza Bécsbe.

a nádori teljhatalom megadása kérdésében — *minden* nádor számára — a főhercegek nagyobb nehézség nélkül engedtek. Annál erősebb volt azonban ellenállásuk a többi föltétel dolgában. Az előadó Szögyény nyíltan kijelenté, hogy a magyar udvari kancellária is kénytelen e pontokban a megtámadott kir. leirat követeléséhez tovább is ragaszkodni.

Maga az a gondolat, hogy pl. a honvédelmi minisztérium hatáskörének a leiratban foglalt összes szempontokat figyelembe vevő szabatos megállapítása huzamosabb ideig — tán hetekig — tartó tárgyalásokat kívánna meg a még föl nem osztatott Hadi Tanácssal a bécsi hadügyminisztériummal, talán nem bántotta Batthyányt; de bántotta az alapos gyanú, hogy eme tárgyalások során a magyar minisztérium fogná a rövidebbet húzni, a gyűlölt kancellária pedig akkor is és azután is csak akadékoskodni fogna. Ez ingerelte őt s azért sürgette oly «szárazon és dacosan» — mint Szögyénytől tudjuk¹ — a királyi leirat e három pontjának elejtését. Széchenyi és Eötvös a legteljesebb tisztelettel a dinasztia és a főhercegek iránt, kérték ugyanezt, sőt Eötvös sajnálkozását fejezte ki, hogy a dolgok idejutottak, de nem tartá lehetőnek az országgyűlési kívánság megtagadását; Deák — noha nem a nála megszokott nyugodtsággal — csatlakozott társai nézetéhez; Bartal végre, akit erős közjogi érzéke különben — a kancellária dolgát kivéve — Batthyányék felé vonzott, nagy hévvel magyarázgatta, hogy Magyarországot már I. Ferdinánd óta úgy kellett volna kormányozni, amint az most tervben van.²

A vehemens ostrom alatt a két főherceg helyzete fölötte kellemetlen lehetett. Lajost öreg kora is megviselte, Ferenc Károly természeténél fogva félénk volt; az értekezleten az állami konferencia egyik tagja sem vőn (mint mondtuk) részt, hogy támogassa őket; a jelenvolt magyarok — az egy Szögyény kivételével — velük merőben ellenkező állást foglaltak el. Mind a két főherceg láthatólag szenvedett — s ez a kép az erősen dinasztikus érzésű Széchenyit meghatotta. Tollára ama drasztikus hasonlatok egyike került, melyekkel naplói tele vannak. «Arra az olasz festményre emlékeztetett engem ez a helyzet, — írja³ — amelyen terracinai banditák egy szegény kamalduli barátot fosztanak ki.» A hasonlat persze itt is sántikál; mert Batthyányéknak a főhercegeket bizony nem sikerült «kifosztaniok», meggyőzniök, s az első értekezlet sikertelenül oszlott szét.

Egy második értekezletet a két főherceg gróf Hartig államminiszterrel, a kitűnő közigazgatási szakterővel, Szögyényvel és

¹ Szögyény Emlékiratai I. 63. — Itt rá kell mutatnom Szögyény egy igen nagy memoriae lapsusára. Emlékiratai t. i. ezen március 30-i értekezleteket ápril 2-ikára teszik.

² Ezt Szögyény Emlékirataiból — id. h. — tudjuk.

³ Naplója március 30. alatt. Döbl. Hagy. I.

báró Jósika erdélyi kancellárral tartott, a melynek csak végeredményét ismerjük, hogy t. i. a három államférfiú alapos meghányás-vetés után sem vélte a két főhercegnek a vitás követelések elejtését, az «engedést» javasolni.

A két főherceg elhatározta hát, hogy nem enged.

Makacs, de nem kilátástalan álláspont volt ez, melynek egy erélyes fejedelem, tekintélyes haderő és kedvező anyagi eszközök birtokában, okos mérsékléssel, talán nem is kárára a monarchiának, legalább részben érvényt tudott volna szerezni. A két főherceg azonban sem ez erkölcsi, sem ez anyagi erőkkal nem rendelkezett, merev magatartásuk agyagos szikláját ellenben haragosan hánypódó tenger hullámai verdesték. A hű gróf Zichy Ferenc, a budai helytartótanács ideiglenes elnöke rémhíreket küldött föl Bécsbe, éppen e napra, a pesti szélsőséges, forradalmi állapotokról. «Előterjesztésemet — írja¹ — azzal a határozott kijelentéssel zárom le, hogy ha a pénz- és hadügyi minisztériumok kérdése igen hamar és teljesen kielégítő módon elintézést nem nyer, akkor István főhercegnek királlyá proklamáltatása be fog következni és a továbbiak beláthatatlanok.»

Mert Pesten csakugyan e napok voltak, az 1848 szeptemberiek kivételével, a legizgalmasabbak. A szélsők szilaj közlönye, a «Március Tizenötödike» még Perczel Mórt (!!) is pecsovicsnak szidalmazta, amért egy ízben csillapítani bátorkodott a lázadó tömegeket. Irinyi József pedig a március 28-i leirat hatása alatt falragaszokon hirdette Pesten, hogy a *pragmatica sanctio* az ország érdekeivel ellenkezik, s oda kell módosítani, hogy Magyarország ne legyen többé az örökös tartományokkal egy közös fejedelem alatt: «éljen Magyarország teljes önállósága!»²

Ha a főhercegek netán hajlandók voltak volna Zichy jelentését egy megfélemlített magasrangú bürokrata sötétlítésére vezetni vissza, e fölfogásukat mindenesetre korrigálta a Hadi Tanács előterjesztése a budai főparancsnok, b. Lederer tábornok jelentései dolgaiban. Ezek a jelentések a két magyar fővárosban a március 28-i kir. leirat miatt kiobbant szenvedélyekről, a terjeszkedő szeparatiztikus irányzatról, s arról festettek nagyon is élénk képet, hogy Pesten minden pillanatban kikiálthatják a köztársaságot és ő, Lederer, a rendelkezése alatti csekély haderővel képtelen lesz azt megakadályozni. De még ha bizonyos idő múlva lehetséges lenne is Buda és Pest környékén néhány brigádot összevonni; az erre szükséges költségek előteremtése — mondá szomorúan az állami konferencia vótuma éppen március 30-án! — fölötte nagy nehézségekbe ütközik.³

Talán Zichy és Lederer jelentéseinél is mélyebben hatott a

¹ Szógyéný Emlékiratai I. 234. 1.

² A Március Tizenötödike 13. száma és Szógyéný id. h. 236.

³ Staatsconf. ered. jkönyve 421. sz. a. (bécsi udv. ltár).

két főhercegre az a figyelmeztetés, amelyet báró Pillersdorf, az új osztrák belügyminiszter sajátkezü, vészkiáltásnak vehető levelében egyenest Lajos főherceghez intézett. Sötéten vázolta benne a veszedelmes helyzetet, a melybe a birodalom a köröskörül lángható forradalmak miatt bele került, s azt javasla, hogy azok, akik a Fölség bizalmát bírják, permanenciában legyenek együtt, hogy tüstént meghozhassák a rendszabályokat, amelyektol a monarchia üdve függ. És ha — folytatja a levél — a magyar viszonyokról még nem történt volna döntés, ezt is a veszedelmes helyzet szempontjából kell meghozni. «Magyarországot a megadandó engedmények árán — végzé Pillersdorf — minél gyorsabban megnyugtanni nézetem szerint a jelen helyzetben a szükség elkerülhetetlen parancsa, s egyzersmind a legfőbb állambölcseesség aktusa is.»¹

... Későn estve, tíz óra felé (március 30-án) a Pozsonyból visszaérkezett nádor engedélyt nyert, hogy a két főherceghez Széchenyit és Eötvöst bevezethesse. Ez annak a jele volt, hogy a főhercek — az említett jelentések és levelek hatása alatt is — elhatározásukban meginogtak. Bizonyos megértéssel fogadták hát a két magyar politikus fejtegetéseit a helyzet komolyságáról, az engedély szükségességéről — s a jeget olvasztani kezdte az is, hogy a mindig dinasztikusoknak ismert Széchenyi és Eötvös a magyar minisztérium részéről a legmesszebb menő loyaltást ígerte a trón és a királyi jogok megvédése iránt.² A döntést azonban a nádor adta meg. István főherceg ugyanis a március 29-i események hírével még aznap éjjel Bécsbe jöven s a másik két főherceg elhatározott ellenállását látván, másnap reggel visszautazott Pozsonyba és ott Kossuthékkal, a gyűlöletes udvari kancellária főnnmaradását kívánó királyi föltétel elejtése fejében, és mivel a nádori kérdésben máris engedtek Ferenc Károlyék — a király számára főnn tartandó jogok s a hadsereg körüli alkotmányosan gyakorlandó fölségjogok felől oly megegyezésre lépett, melyről bátran föltehetette, hogy a két ellenálló főherceget meg fogja puhítani. Ezzel a megegyezéssel tért vissza még aznap, március 30-án késő estve Bécsbe,³ ahol Széchenyi és Eötvös segédlete mellett célját elérni sikerült. A mindenfelől szorongatott két főherceg megadta magát s inkább csak formalitás volt, hogy a nádori egyezmény pontjait⁴ az állami konferencia kebelében főnnállott, ú. n. magyar

¹ «Die schnelle Pacification von Ungarn durch gewährende Zugeständnisse scheint mir in der dormaligen Lage ein unausweichliches Gebot der Notwendigkeit und ein Akt der höchsten Staatsklugheit.» Pillersdorf a főherceghez március 30. Min. Kolowrat—Axten 895. sz. (bécsi udv. ltár).

² Ezt Szögyény mondja id. h.

³ A nádor pozsonyi lerándulását és tárgyalását csupán csak Anders említi ismert műve (Stephan Viktor, Erzherzog von Oesterreich) 247. lapján. Mindaz azonban, amit ezzel összeköttetésben Zsedényi és mások intrikáiról elbeszél, elfogultságból eredő mende-monda.

⁴ Miben álltak ezek, alább látni fogjuk.

miniszteri konferencia által is tüstént letárgyaltatták és elfogadtatták.¹

Most hát annak a királyi leiratnak a megszövegezéséről kellett gondoskodni, mely a nádor és Kossuthék közti megegyezés értelmében volt a III. cikk-javaslat királyi jóváhagyása felől kiadandó.

Jóval elmúlt már éjfél, mikor e célból Ferenc Károly elnöklete alatt Lajos főherceg, Szögyény, Batthyány, Deák, Eötvös, Széchenyi és Bartal újra összeültek.² Előttük feküdt magyar és német fogalmazványban az országgyűléshez címzett leirat tervezete, amelyet Szögyény és Bartal a rendelkezésükre állott rendkívül rövid idő alatt a legnagyobb sietséggel voltak csak képesek elkészíteni.³

E tervezet szerint a király a törvénycikk-javaslatot általában véve jóváhagyja; a nádori hatásköréről hallgat, tehát elejti a március 28-i leiratban kifejezett követelést és ugyanígy tesz a szintén meg sem említett kancelláriai követeléssel; a nádorra átruházhatatlannak jelenti ki, tehát az országon kívül tartózkodó királynak tartja fenn a főpapok kinevezése jogát; az udvartartási és a közös költségek (diplomácia, hadi intézetek) megszabását pedig a király és országgyűlés közti megegyezésre bízva s addig, míg ez később meg fog történni, ideiglenes megajánlást vár és kér az országgyűléstől.

A honvédelem kérdésénél a törvényjavaslat szellemének megfelelően, de nem elég szabatosan határozza meg a tervezet az országgyűlés jogát, s a nádor hatáskörét, míg a király jogai elősorolása elé egy oly hosszú lére eresztett megokolásfélét bocsát, mely a legbarokkabb kancelláriai irány klasszikus példájának nevezhető és mint látni fogjuk, Batthyányékban gyanút keltett.

A Szögyény és Bartal kezétől származó betoldások és áthúzások a tervezetnek magyar és német példányán ékesen szóló tanúi a vitáknak és bírálatoknak, amelyeken a szöveg határozmányai, irálya, sőt egész kompozíciója átesett, amíg végre a királyi leirat végleges szövegét megállapíthatták.

Ez a végleges szövegű leirat elsőben is nem az országgyűléshez, hanem kézirat alakjában a nádorhoz intéztetett. A törvényjavaslatot, mint a tervezet, általában jóváhagyja; elejti a kancelláriáról szóló követelést; megadja a *mindenkori* nádornak a

¹ Ennek a «magyar» konferenciának ekkor gr. Nádasdy Mihály államminiszter elnöklete alatt tagjai voltak: gr. Cziráky Antal államminiszter, Somssich Pongrácz államtanácsos, Szögyény és két osztrák államtanácsos. V. ö. Szögyény Eml. I. id. h.

² A nádor az ülésben nem vőn részt; e nap rendkívüli fáradalmai (útja Pozsonyba, ottani tárgyalásai, útja vissza Bécsbe, referádája a főhercegeknél s a tárgyalás itt Széchenyi és Eötvös társaságában stb.) úgylátszik fizikailag kimerítették.

³ Ezek a fogalmazatok s mellettük egy harmadik, németnyelvű brouillon, a Staatsconferenz a, 426. számú iratánál vannak.

kívánt teljhatalmat, de kiköti, hogy csak István nádor személye sérthetetlen. Ez a kikötés összefüggésben áll azzal a március 28-i leirat államértekezleti tárgyalásán kifejezett aggodalommal, hogy a (mindenkori) nádor személye sérthetetlenségének törvénybe iktatása esetében egy, a király ellen netán föllázadó nádor — akit régi törvényeink e miatt büntetés alá vontak — nem volna megbüntethető.¹

Batthyányék készséggel belementek e kikötésbe, éppúgy, mint abba, hogy a király rezervált jogai közé ne csak a főpapok kinevezése tartozzék, mint a sietve készült tervezet mondta, hanem az ország zászlósaie is, aztán a megkegyelmezés és kegyelmi tények (címek, nemesség, rendek stb. adományozása) joga, az illető miniszter ellenjegyzése mellett. Ennél a pontnál Batthyányék célszerűségi okból elfogadták a főhercegek abbéli kívánságát is, hogy az országon kívül tartózkodó király számára fönntartott eme jogoknak ügykezelése a személye körüli minisztérium feladata legyen s ez külön szakaszban mondassék ki. Egyhangú elfogadtatásra talált aztán a tervezetnek az udvartartás s a közös intézmények költségeire vonatkozó pontja. De már a honvédelmi kérdésnél hosszabb vita támadt; nem annyira az országgyűlés, a nádor és a király idevágó jogai és hatásköre elősorolásáról, mint inkább a tervezet fönntebb említett bőbeszédű megokolásánál. A tervezet ezen része ugyanis így hangzik:

«Hű Karainknak és Rendeinknek királyi házam s a *pragmatica sanctio*val szentesített birodalmi kapocs iránti hű ragaszkodásuktól bizton várjuk, miként önként átlátandják, hogy addig, míg a birodalom területi épségének külmegtámadás ellen és közös erővel megvédése iránt uralkodásunk alá tartozó népeink az immár mindnyájuk számára atyai szívünk kegyelméből biztosított alkotmányosság formái között kölcsönös értekezés előre bocsátása mellett egyetértőleg intézkednének, a magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazása, nemkülönben a katonai hivatalokra kinevezések a szükséges birodalmi összhangzás végett egyenesen csak legfelsőbb királyi elhatározásunktól függhetnek.»

A magyar miniszterjelöltekben az a gyanú támadt, hogy a misztikus irányú megokolás mintegy becsempészni óhajtja az osztrák hadügyminisztérium befolyását, sőt talán fönnhatóságát is a magyar hadsereg fölött. Óvást emeltek hát ellene s miután az értekezlet világosan elismerte az országon kívül tartózkodó király elhatározása jogát is a magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazása s a katonai tisztségekre való kinevezés tekintetében, a fölség személye körüli miniszter felelős ellenjegyzése mellett: a kifogsolt megokolás törültetett.

... Hajnal felé járt az idő, midőn a kir. kézirat szövege —

¹ V. ö. e dolgozat elején idézett értekezésemben, a Klebelsberg-Emlékkönyv 587. lapját.

a nádor és Kossuthék megállapodása szellemében — véglegesen megfogalmaztatott.¹ A tárgyalásokról szóló rövid jegyzőkönyvet Czillich udv. tanácsos március 31-én reggel 8 órakor készíté el s mutatta be a királynak. «A magyar felelős minisztérium ügyében — így szól a jegyzőkönyv² — március 28-án kibocsátott legfelső elhatározás újlag mérlegelésbe vétetett, mivel kihirdetésénél a magyar országgyűlési rendek elégedetlenségüknek adtak kifejezést s kijelentették, hogy az a jelen időbeli viszonyoknak nem felel meg. Többőrai tanácskozás után azok a módosítások, melyeket a mellékelt fogalmazat feltüntet, elfogadhatóknak találtattak. Fölséged tehát kegyeskedjék az ekkép megszerkesztett s a főherceg-nádor ő fenségéhez intézendő kabineti iratot kibocsátani s arról egyidejűleg a magyar udvari vicekancellárt, Szögyényt, értesíteni. 1848. március 31. reggel 8 órakor, Czillich.»

...Csudálatosan jellemző az időkre s a bizalmatlanságra, melyet az udvar iránt még a leglojálisb magyarok sem nyomhattak el, hogy az éjjeli értekezlet befejezése után a nádornál összegyűlt négy magyar államférfi azon aggódott, vajjon nem fognak-e még a leiraton a király elé való terjesztése előtt kedvezőtlen módosítások eszközöltetni, amint ez a márczius 28-i leiratnál tényleg megtörtént? Batthyányék kifejezést is adtak e kételyüknek a nádornál, aki azonban őket egy elég drasztikus kifejezéssel nyugtatta meg.³ És a nádornak igaza volt. Ferdinándhoz az eléje terjesztett jegyzőkönyvvel változatlanul jutott el a kir. kézirat eredeti fogalmazata, s legfelső elhatározásával tüstént jóvá is hagyta.

A nádor és Batthyányék a március 31-éről keltezett kir. kézirat tisztázati példányának szabályos kiállítása és átvétele után sietve hajtottak vissza Pozsonyba, ahol este 6 órakor olvasta föl Ghyczy ítélőmester a rövid elegyes ülésen, persze óriás éljenzés között. Még nagyobb volt a lelkesedés az azonnal megtartott országos és kerületi ülésen, ahol Kossuth lendületes beszédének különösen egy ügyes szónoki fogása gyújtott. Mikor a kir. kézirat tartalmát elemezve és dicsérve az udvartartás költségei megajánlásához ért, emelt hangon jelenté ki, hogy «Magyarország nem fogja tűrni, hogy királya ulászlói szegénységben sínylődjék!» Beszédjéről nemcsak az egykorú Pesti Hírlap mondta, hogy Kossuth «szónoki pályájának legszebb fénypontjai közé tartozik», hanem az udvar

¹ Az eredeti magyar fogalmazvány mint melléklet a Staatsconferenz a, 426. sz. iratánál van. Magát a kéziratot az Országgyűlési Irományok 159. sz. a. közlik; utána többször kiadva. Pl. Pap Dénes ismeretes Okirat-tárában az I. 44. lapon.

² Az ered. németnyelvű jegyzőkönyv a Staatsconferenz előbb idézett 426. számú irata (bécsi udv. Itár).

³ Ezt Széchenyi naplójából — március 31. alatt — tudjuk. A nádor, aki mintegy szavatos volt az értekezlet megállapodásaiért, a kétkedőknek kissé ingerülten mondja, hogy ha nem hisznek neki: «ich sch. . ss auf den Palatin». (T. i. odadobja nádori tisztét.)

titkos tudósítója is «mesteri és hozzá még a leglojálisabb szellemben tartott beszédnek» nevezi.¹

Az országgyűlés, mint ismeretes, további intézkedésig egyelőre három millió forintot ajánlott meg fölíratában az udvartartás, a diplomácia és a Magyarországot érdeklő hadi intézmények költségeihez, amit a magyar kancellária országgyűlési bizottsága azzal a megjegyzéssel ajánlott a fölségnek elfogadásra, hogyha az összeg a legközelebbi őszig nem lesz elégséges, a pótlásnak magától értetődőleg be kell következnie. Az állami konferencia, amelyen a megajánló fölíratot megtárgyalták, ezzel az összeggel s a bizonytalan terminussal Kossuth lelkesítő beszéde után éppenséggel (s talán nem is egészen alaptalanul) nem volt megelégedve; «vitam et sanguinem, sed avenam non» gondolta. De mivel, mint ki nyilatkoztató, a magyar korona országainak jövedelmeiről nincsen a szükséges adatok birtokában, kénytelen-kelletlen beleegyezett a magyar kancelláriai bizottság javaslatába s így a legfelső elhatározás is — április 7-én — elfogadta azt.²

Magát a felelős minisztériumról szóló törvénycikk-javaslatot most már módosítani és kiegészíteni kellett Pozsonyban a március 31-i kir. kézirat értelmében. Ezt Kossuth vállalta magára. Elővette a 35 szakaszból (paragrafusból) álló törvénycikk-javaslat egy nyomtatott példányát s a 2. §-ban a lapszálon sajátkezűleg betoldá a csak István nádor személye sérthetlenségéről szóló megállapodást. A 6. § után új §-ban³ megszövegezte a fölség rezervált jogairól szóló rendelkezést; tüstént ezután az új § után egy további új §-ban⁴ a királynak a magyar hadsereg körüli fölségjogait; végre egy harmadik új §-ban (közvetlenül e törvénycikk-javaslat 20. §-a után)⁵ azt a rendelkezést, mely a király részére fönntartott jogok ügykezelését a fölség személye körüli magyar miniszterre bízta.⁶

Az ekként módosított s most már az eredeti 35 helyett 38 szakaszból álló törvényjavaslati cikket április 3-án küldötte föl az országgyűlés királyi jóváhagyás végett, lelkes szavakkal köszönnén a március 31-i kir. kézirat kibocsátását. «A magyar királyi trón —

¹ Az osztrák belügyminisztérium titkosrendőri osztályának ered. elentése ápril 3-ról (a mondott minisztérium leégett irattárában). Aztán a Karok és Rendek naplója márc. 31. alatt.

² A nádor telegrammja Szógyénýhez április 2. (Szógyéný Emlékir. I. 218.); Országgy. Irományok 169. és 210. sz.; Staatsconferenz 482. sz. ered. jkönyve (bécsi udv. ltár).

³ Ez a szentesített törvénycikk 7. szakasza.

⁴ Ez a szentesített törvénycikk 8. szakasza.

⁵ Ez a szentesített törvénycikk 21. szakasza.

⁶ Ez az igen nevezetes nyomtatvány — ú. n. «örpív» — Kossuthnak (plajbásszal s tintával sajátkezűleg végzett) törléseivel és betoldásaival (melynek pontos másolatát gyűjteményem számára régebben elkészítém) a Nemz. Múzeum levéltári osztályában az 1848/49-i Országgy. Irományok 188. sz. alatt van. (Ez a szám nem felel meg a hivat. folió-kiadvány számának!)

mondja a lendületes országgyűlési fölrat — míg a nemzet él, a világ történeteinek bármily viharai között rendíthetetlenül fog megállani szeretete és hűsége alapján a népnek, melyet Felséged a sors változhatatlan végzeteként Magának és királyi Házának elválaszthatlanul újra eljegyzett».¹

Néhány nap mulva, április 7-én, már beterjesztette a kancellária országgyűlési bizottsága a fölküldött új törvényjavaslatot elfogadás végett a király elé; az állami konferencia csak azt jegyzé meg rá, hogy miután az minden pontban megfelel a március 31-i kir. elhatározásnak, semmi akadály nem áll a jóváhagyás útjában. Ezt a jegyzőkönyvön még aznap meg is adta Ferdinánd s másnapi kelettel — április 8. — leküldé az országgyűléshez a jóváhagyó leiratot.²

Hogy a magyar felelős minisztériumról szóló (1848. III.) törvénycikk életbe is léphessen, ahhoz még a miniszterek kinevezése volt szükséges. Névsorukat Batthyány már április 2-án fölterjeszté a királyhoz,³ természetesen a nádor útján, aki a névsor elfogadását, a jelöltek kinevezését másnapi, fölötte érdekes fölterjesztésben ajánlotta. «Kossuthra nézve — mondja a nádor — csak a pénzügyi és a belügyi tárca közt lehetett választani. Valamennyi társa, sőt (Majláth György) az országbíró és (gr. Keglevich Gábor) a tárnokmester is azt tartják, hogy Kossuthnak a belügyi tárca birtokában sokkal nagyobb lenne a befolyása, mintha a pénzügyit kapja meg. Ez utóbbi tárcánál nincs semmi befolyása az emberekre s minisztertársai ellenőrzése nélkül itt mitsem tehet, Béccsel pedig semmi személyes érintkezésbe nem jut.⁴ Ezzel ellenkezőleg, mint belügyminiszter minden választásnál, különösen pedig az országgyűléseknél, az egész országban korlátlanul rendelkezhetnék; magának a minisztériumnak a helyzetét is a legközelebbi országgyűlésig tarthatatlanná tehetné, sőt a legradikálisabb irányúvá alakíthatná át; mi a pénzügyi tárca birtokában mind nem lehetséges. Hogy pedig ez a Kossuthra vonatkozó fölfogás helyes, azt az is bizonyítja, hogy Kossuth mindenképpen tárcát szeretne cserélni Szemerével.»⁵

¹ Országgyűlési Irományok 168. sz. a.

² A Staatsconferenz ered. jkönyve 487. sz. (bécsi udv. ltár); az ápril 8-i leirat pedig az Országgy. Irományok 232. száma alatt.

³ Ered. Orsz. Ltár. (B 1297. cs. 176. sz.). Nevét a miniszterelnök «Polgári mély hódolattal» írta alá.

⁴ «Mit Wien kommt er in keinen persönlichen Verkehr.»

⁵ A nádor fölterjesztésének — ápril 3. — ered. fogalmazata Orsz. Ltár (B 1297. cs. 174. sz.). — Kossuth (Irataim II. 269.) azt állítja, hogy neki eszében sem fordult meg a belügyi tárcára aspirálni, mert erre ő Nyáry Pált, mint egyáltalán legalkalmasabb embert ajánlotta. Semmi okunk nincs Kossuth ez állításában kételkedni. A távollévő Nyáry Pállal («absentes desunt!») szemben Szemerének sok előnye volt. A többi közt az, hogy a törvénycikk megalkotásában nagy része volt, ha nem is áll az, amit Blackwell jelentett kedves barátjáról, Szemeréről, hogy t. i. a III. törvény-

A nádor fölterjesztését az eddig szabályos hivatalos úton a magyar udv. kancelláriának kellett a fölség elé (persze az állami konferencia révén) a saját javaslatával együtt eljuttatni. Szögyéný jó magyar lelke melegevel ajánlotta most már a névsor elfogadását. Rámutatott arra, hogy Batthyány jelöltjei közt olyan férfiak vannak, akiknek bevonása a minisztériumba határozott nyereség lesz a kormányra (értsd : az udvarra) is.¹ A többiek ugyan az eddigi ellenzékhez tartoznak, írta Szögyéný, s politikai nézeteik a legliberálisabb színezetűek, de mindnyájan olyan férfiak, akiknek jelleme ellen semmi kifogás nem tehető.² Csak az egy Kossuth az, akinek kinevezését aggályosnak mondotta Szögyéný; mivel azonban visszautasítása az egész minisztérium tüsténti föloszlását vonná maga után, aminek aztán beláthatatlan következményei lennének, ezért Kossuth kinevezésére vonatkozólag is ajánlotta Szögyéný a nádor javaslatának elfogadását.³

Az állami konferencia másnap, április 6-án, külön-külön tárgyalta a nádor és Szögyéný előterjesztéseit. Rövid, de fanyar vótuma, mellyel mintegy kezeit mosta, odahangzott, hogy mivel illetékes «organumok» ajánlják a javaslatba hozott egyéneket, «s mivel a dolgok jelen állapotában más alternatíva ki van zárva»: hát adja meg a fölség a jóváhagyást. A király így aztán másnap, április 7-én aláírta az előterjesztésen a beleegyező legfelső elhatározást,⁴ s ugyancsak április 7-i kelettel intézte a nádorhoz a kir. kéziratot, mellyel a Batthyány által javasolt minisztereket ki-nevezi.⁵

A kir. kézirat Pozsonyba április 11-én a 48-i törvénycikkek szentesített s Batthyány által ellenjegyzett példányával egyidejűleg érkezett meg és hirdettetett ki. Ez nagyban hozzájárult ahhoz a rózsás, jubiláris hangulathoz, amely ezt a magyar országgyűlések történetében oly igen nevezetes napot megaranyozta.

Károlyi Árpád.

cikket, mint a legtöbbet is, ő fogalmazta meg. (... drawn up, as most bills are, by Szemere.) Blackwell jelentése Pozsonyból március 22-ről. Ered. a londoni külügyi ltárban. Angyal barátom szíves közlése.

¹ Ezek alatt Eszterházyt, Széchenyit és Mészárost értette.

² «Die meisten Übrigen gehören zwar der bisherigen Opposition und liberalster Färbung der politischen Meinungen an; doch sind es Alle Männer gegen deren Character nicht eingewendet werden kann.»

³ Ered. ápril 5. Orsz. Ltár (B 1297. cs. 153. sz.)

⁴ Az állami konferencia két ered. jkönyve, Staatsconf. 462. és 480. sz. a. (bécsi udv. ltár).

⁵ A kir. kézirat eredetije az Orsz. Ltárban (nádori ltár 2126. cs. 764. sz.); hátán a nádor följegyzése: «Érkezett ápril 11-én 1848. Kihirdettetett s azért az iratok közé. István. 12/4.»

TUDOMÁNYELMÉLET ÉS TUDOMÁNPOLITIKA.

Negyven évvel ezelőtt egy klasszikus művelődéspolitikai könyv jelent meg a harmadik magyar egyetemről (Közművelődésünk és a harmadik egyetem. 1894). Problematikája : miért szükséges a harmadik egyetem? Vajjon azért-e, hogy a budapesti egyetem túlnépessége miatt a magyar ifjúság ne az osztrák, főképp bécsi egyetemen tanuljon, ahonnan már 1875-ben, később 1886-ban egy-egy harcias füzetben Billroth, a híres bécsi orvostanár a már 800—900-ra szaporodó magyar orvosnövendékeket kitessekelte? Vagy talán a magyar egyetemek szaporításának inkább az-e a célja, hogy a nemzet tudományos életét élénkítse, a tudomány művelésével hivatásszerűen foglalkozók számát növelje, az ország általános közművelődési színvonalát emelje, amikor az egyetemeknek akkori európai statisztikájából kitűnt, hogy a tudományoknak legfelsőbb fokon való művelésére szolgáló nagy szellemi gócpontoknak, az egyetemeknek tekintetében a művelt nemzetek között leghátul állunk?

Berzeviczy Albert, az irány szabó tanulmány szerzője, az egész kérdést annak a befolyásnak szempontjából dönti el, amelyet az egyetem tanárai, intézetei és gyűjteményei, egész munkássága útján a nemzet egész szellemi életére, közműveltségére és haladására gyakorol, szellemi erőit gyarapítja és maradandó alkotásokra ösztönzi. Ezt a hivatást — mint velős okokkal igazolja — az új főiskola csakis az egyetemnek s nem elszigetelt, pusztán szaktanításra berendezett fakultásoknak formájában tudja betölteni. A merő szakfőiskola pusztán szellemi mesterembereket nevel, akik nem éreznek vágyat a mechanikus kenyérkereseti tevékenységen túlmenő ismeretekre: a szaktanítás taposott útjain a gyakorlati érdek elnyeli minden érdeklődésüket. «A magasabb civilizáció egyik legnemesebb vívmánya — mondja előkelő kultúrpolitikusunk — az, hogy benne a tudomány gyakorlativá lesz, azaz megszűnik elvont meddő elmegimnasztika lenni, s viszont a gyakorlat tudományossá válik, vagyis a közönséges mesterség lélekölő gépieségén felülemelkedve, öntudatosan ad szímet magának arról, hogy mit tesz, és miért teszi azt, amit tesz?»

Élesen száll szembe azzal a felfogással, hogy amíg a népiskolaügy nincsen kiépítve, addig fényűzésszámba megy újabb egyetem felállítása: tornyot rakunk, a nélkül, hogy a ház fundamentuma készen volna. Ezzel az architektonikai hasonlattal szemben hangsúlyozza, hogy a felsőbb és a középosztály műveltsége a döntő tényező arra az állásra nézve, amelyet valamely nemzet a népek családjában elfoglal. «A radikális demokrácia hóbortja, hogy a tudományt szintűgy megoszthatni, mint a vagyont vagy politikai jogokat. Aki a közoktatás terén nivellirozásra törekszik, a köztudatlanság színvonalára igyekszik alászállítani nemzetét... Felülről terjed a világosság, nem alulról!» (Hunfalvy Pál). *Berzeviczy* már majd egy félszázaddal ezelőtt annak a közművelődési decentralizáló politikának hirdetője, amely a nagy összeomlás után nálunk a kultúrpolitika uralkodó eszméjévé válik: az egészséges decentralizáció voltaképp az elszigetelt örök koncentrációja; a tudománynak s a felső oktatásnak a vidéken nagy szellemi központokat kell teremtenünk, amelyeknek feladata a kutatásnak és a tanításnak, a szabad vizsgálódásnak és a kultúraterjesztésnek termékeny dualizmusa.

Mik ezek a problémák, ha nem a manapság *tudománypolitikának* nevezett gondolatkör egyes alapvető kérdései? A tudománypolitika réges-rég megvolt, noha maga a szó csak a XX. század elején keletkezett, amikor a németek a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* hatalmas kutató intézeteit megalkották.

Hogyan illeszkedik bele a tudománypolitika a kultúrpolitika rendszerébe? Mi az államnak viszonya a tudományhoz? Mik az államnak ideális és reális indítékai a tudományos munka szervezésében és fejlesztésében? (I.). Miképpen függ össze a nemzeti élet és a tudomány mivoltáról táplált filozófiai felfogás? Folyik-e komoly különbség egyrészt az idealizmusnak s liberalizmusnak, másrészt a ma fellendült nacionalizmusnak tudománykoncepciójából a tudománypolitikára nézve? (II.). Mik a mai tudománypolitika személyi és dologi szervezési irányelvei? (III.).

I.

Az állam, a pusztá hatalmi, jóléti és jogállam fejlődési fokozatain átmenve, ma kultúrállam. Ennek ideális síkon a kultúra értékeinek megvalósítása a végső célja, amelyet csak mint eszköz szolgál a jogtól szabályozott állami hatalom. Bár az államnak valamennyi (jogalkotó, végrehajtó, honvédelmi, gazdasági stb.) működése végső elemzésben ebbe az eszményi célba fut össze, mégis van egy külön tevékenységi köre, amely a kultúra értékrendszerének megvalósítására sajátképpen törekszik, az idevágó konkrét célokat kitűzi s ezekhez a legalkalmasabb eszközöket alkalmazni iparkodik: a *kultúrpolitika*. Mi szabja meg a kultúrpolitikának feladat körét s ennek egyes ágazatait? A kultúrának, mint az érté-

kek rendszerének szerkezetete. A szellemi javak ugyanis, amelyeknek ápolásáról, fejlesztéséről és helyes elosztásáról a kultúrpolitika törekszik gondoskodni, az *önértékek* (a jó, az igaz, a szép és az isteni) körül kristályosodnak, mert a szellemi javak nem egyebek, mint a kultúra értékeinek emberi tevékenység útján konkrét formákban való megjelenései. Ahányféle faja van tehát a kultúra ezen megvalósulási formáinak, annyiféle ága van a kultúrpolitikának is. A négy önértéknek megfelelő szellemi javak: az erkölcs, a tudomány, a művészet és a vallás. Ezeknek megfelelően a kultúrpolitika ágai: *erkölcs- vagy neveléspolitikai, tudománypolitikai, művészetpolitikai és vallás- vagy egyházpolitikai*. Ez az elméleti levezetés egészen összevág a kultúrpolitikának az állami igazgatás területén történetileg kifejlődött ágazataival. (L. A kultúra mint államcél c. tanulmányomat: A kultúra válsága. 1934. 134. l.)

Az állam tudományfejlesztő tevékenységének, a *tudománypolitikának*, kettős indítéka van. Az egyik inkább *eszményi*, normatív síkon mozog: az igazság kultusza. Az igazság megismerésére való törekvés ugyanis az ember feltétlen erkölcsi kötelessége. Ez az emberi kultúra elemi imperativusza. Az állam tehát, mint a nemzet művelődési akaratának kollektív alanya, polgárait az igazság megismerésére való törekvésükben, vagyis a tudományos kutatásban erejéhez mérten támogatni köteles. A nemzet egész közművelődésének, az iskolák és egyéb kulturális intézmények valamennyi fájának termékeny fejlődése már eleve a kutató, folyton előretörő, élő tudományból táplálkozik. Nincsen a kultúrjavaknak egy ága sem, amelyet át- és át ne szőne a tudomány. A tudomány a szilárd váza a nemzet műveltségének és haladásának. Egyben a nemzet fiaitól elért tudományos eredmények mintegy értékmérői a többi népek előtt a nemzet szellemi erejének és kulturális érdemességének. Egymás tudományának tükrében mérik le a nemzetek szellemi súlyukat és hatalmukat.

Az államot azonban a tudományok fejlesztésére sokkal inkább egy másik, *reális* indíték sarkalja, mely nem az igazság önértékében, hanem az ismereteknek *technikai eszközértékében* találja meg a maga igazolását. A tudományos megismerés az ember gyakorlati-technikai tevékenységének alapja is. A modern élet és gazdasági hatalom minden ízében a technikán alapul, a technika a tudományon: tehát a modern kultúra elsősorban tudományban gyökerezik. A technika nem tesz egyebet, mint az elméleti ismereteket az élet gyakorlati céljainak megvalósítására alkalmazza. Jelszava: «a tudomány hatalom», «durch Kennen zum Können.» A tudomány számos ága, mely a gazdasági élettel a legszorosabb kapcsolatban van, korunkban elpragmatizálódik, mindjobban elindusztrializálódik. Ezért gazdaságpolitikai szempontból rendkívüli fontosságú mind a társadalom gazdasági köreire, mind az államra nézve ezeknek a technikai tudományoknak fejlesztése.

Az állam tudománypolitikai tevékenysége az egyetemek, mű-

egyetemek s egyéb főiskolák fenntartásában és fejlesztésében nyilvánul meg. Ezek ugyanis nemcsak a tanítás intézményei, hanem egyben a kutatás műhelyei is, amelyekkel laboratóriumok, gyűjtemények, könyvtárak stb. kapcsolatosak. Amióta a kísérletnek szerepe a természettudományokban uralkodóvá vált, a laboratóriumok és egyéb tudományos intézetek a felszerelés és anyagfogyasztás folytonosan növekvő igénye folytán olyan pénzügyi követeléseket támasztanak, hogy ezeket csakis a legnagyobb társadalmi közösségnek, az államnak financiaális ereje tudja fedezni.

Az egyetemi-főiskolai kutatóintézmények mellett, amelyek egyben a tanítás célját is szolgálják, a XIX. században, a tudományok növekvő differenciálódásának korában, megszülettek a tanítástól elszakadt, egyedül új ismeretek felfedezésére törekvő *kutatóintézetek*. A tudományos munkát lehetővé tevő intézményeknek a fejlődés rendjén ez a legkésőbb kialakult, de egyben legtudatosabban szervezett formája. A tudományos kutatóintézetek felállítására a németeknek nagy egyetemszervező tudománypolitikusa, *Humboldt Vilmos* már 1809-ben gondolt «Über die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin» című, be nem fejezett emlékiratában. Ebben a tudományos munka és felső oktatás szervezetét felépítő tervezetében már a kutatóintézetek egész sorát említi, amelyeknek a tudományos akadémiák és egyetemek mellett külön szerepet szán, mint «segédintézeteknek» (Hilfsinstitute).

Az államok már régebben gyakorlati, gazdasági vagy egészségügyi érdekből számos, a tudományos kutatás célját is szolgáló intézményt állítottak fel: így kísérleti állomásokot a meteorológia, geológia, víz- és levegőhigiéné, halászat, növényvédelem, földrengés stb. számára. A társadalom és állam karöltve építette ki a *Royal Institution of Great Britain*-t, amely még 1799-ben alakult a tudományos kutatásnak gyakorlati célú kiaknázására; a *Gordon Memorial Institut* a szudáni Kartumban a zoológiai és botanikai kutatások céljára alapított. Svédországban a *Nobel-Institut* a fizikai és kémiai vizsgálatnak van szentelve. Franciaországban a *Collège de France* mind több kutatóintézet gócpontja; az *Institut Pasteur* a kísérleti terápiának intézete. Az Egyesült Államokban az állam mellett a magánosok óriási alapítványai teszik lehetővé hatalmas kutatóintézetek alapítását. Az 1902-ben Washingtonban alapított *Carnegie-Institut*nak tíz kutatóintézete (Departments of Research) főképp a természettudományi kutatás hatalmas műhelyei. A százmillió dolláros *Rockefeller-Foundation* egy sereg kutatóintézetet tart fenn, amelyek közül a *Rockefeller Institut for medical Research* külön az orvostudományok fejlesztésének szolgálatában áll.

A XX. század eleje a nagyhatalmak versengésének, az imperializmusnak kora. De nemcsak a gazdasági és politikai hatalomvágyé, amiből támadt a világháború, hanem a *tudományos impe-*

rializmus is. A hatalmas társadalmi és gazdasági erőktől duzzadó Németbirodalom 1910 körül azt látja, hogy a nagyvilág tudományos versenyében, főképp a kémia, biológia és a kísérleti orvostudomány terén elmarad; az egyes elszigetelt német kutatók kiváló tudományos eredményekre jutnak ugyan, de a tudományos kutatás nincsen megszervezve. Ez szükségessé teszi a tudatos tudománypolitikát. A németek látva, hogy a tudomány és technika milyen fontos hatalmpolitikai tényező, céltudatosan törekedtek a hegemoniára a tudományos világkultúra terén is. Eladdig a Németbirodalomban csak az egyetemek intézetei képviselték a tudományos kutatást. Kitűnt azonban, hogy van egy sereg speciális tudományág, amelyeknek részletkutatásai nem illeszthetők be az egyetemek és főiskolák tudományos üzemébe, s külön berendezést és felszerelést kívánnak meg.

Ezért 1911-ben megalakul a *Kaiser-Wilhelm-Institut*, amelynek célja «a tudománynak természettudományi kutatóintézetek alapításával való fejlesztése». Az ilyen intézetekben működő kiváló tudósok fel vannak mentve a tanítás alól, csakis a kutatás feladatainak élnek. *Harnack Adolf* elnökle alatt indult meg a Társaság működése Berlin—Dahlemben hét hatalmas intézet alapításával. Ennek anyagi fedezetéből a porosz állam és a német birodalom is kivette, a gazdasági élet nagyvagyonú vezéremberei mellett, a maga részét. Amikor az összeomlás után a magánosok adománya megcsökkent, a fenntartás tetemes részét a porosz állam vállalta magára; 1926-ban költségvetési hozzájárulása már másfélmillió márkára rúgott.

Az állam tudománypolitikája természetesen nem korlátozódhatik az anyagi kultúrát szolgáló természettudományi-technikai tudományokra, hanem gondoskodása kiterjed a látszólag közvetlen haszonnal nem járó *szellemi tudományokra* is, melyek a nemzet ideális kultúrjait képviselik. A szellemi tudományokban kristályosodik ki — a tények vizsgálata mellett — az egyén és a nemzet sajátos értékfelfogása és általános életszemlélete, ezekben bontakozik ki az emberi szellem legbensőbb lényge. Ha a természet és technikai tudományok a nemzet gazdasági és vitális hatalmát, anyagi kultúráját növelik, akkor a szellemi tudományok a nemzet szellemi-erkölcsi erőinek forrásai.

De bármelyik körét nézzük is a tudományoknak, a tudománypolitikában az állam és a tudományos élet kölcsönös viszonya nyilvánul meg: az állam szolgálatot tesz a tudománynak, s a tudomány hasznára van az államnak. Egymás anyagi és szellemi erejét kölcsönösen fokozzák. Minél erősebb az állam, annál jobban tudja támogatni a tudományt; s minél fejlettebb a tudomány, annál több és újabb erőforrást tud rendelkezésére bocsátani az államnak.

Milyen legyen az állam tudománypolitikájának álláspontja a tudományok mai sajátos pragmatizálódása és industrializálódása közepett: vajjon egyoldalú kedvezésben részesítse-e a maga

anyagi eszközeivel az alkalmazott technikai tudományokat az elméleti kutatásokkal szemben?

Az elméleti tudományok a valóságot úgy akarják megismerni, amint van, volt vagy lesz, tehát tágabb értelemben ebből a szempontból *redoproduktív természetűek*: igazságaik a tárgyakkal meg-egyező gondolat tartalmak. Ellenben a technikai tudományok új, az adott valóságtól különböző tárgyakat vagy folyamatokat törek-szenek létrehozni, tehát *produktív természetűek*. A technikus esz-közöket, gépeket, hidakat mint új tárgyakat hoz létre, amelyek sohasem voltak adva a valóságban; a kémiai technológus új, a természetben gyakran elő sem forduló anyagokat gyárt szintetikus úton; a kertész és az állattenyésztő új növényváltozatokat, erő-sebb és hasznosabb állatrasszokat tenyészt. A technika tehát sajátképpen az alkotások területe. Bámulatba ejtő eredményei a mai léleknek azt sugallják, hogy az élet erejét és hatalmát fokozó technika öncél, melynek az elméleti tudomány is csak szolgája. Ennek a mindjobban gyökeret verő felfogásnak tudománypolitikai vetülete: csak a technikai tudományokat fejlesszük, az elméleti kutatás ideális ábrándozása másodrangú feladat, inkább a szellem fényűzése.

Nyilvánvaló azonban, hogy mivel a technikai tudományok az elméleti tudományok ismereteit alkalmazzák, az utóbbiaknak primátusuk van az előbbieknél. Elméleti tudomány nélkül nin-csen technikai tudomány: «alkalmazott» tudomány fejlesztése elmélet nélkül, mely benne alkalmazást nyer, önmagának ellen-mondó. Az elmélet elengedhetetlenül szükséges, mert csakis ez képesít bennünket arra, hogy helyesebb és termékenyebb tapaszta-latokra tegyünk szert, s ezzel gyakorlati célú eljárásainkat folyton tökéletesítsük. A technika története azt bizonyítja, hogy a tudományszerelméleti kutatás a leglényegesebb feltétel, amely mellett kiváló technikai alkotások születnek. Csakis oly országnak, mely-nek sok felfedező kutató tudósa van, van sok feltalálója, kiváló technikusa is. Csakis ahol elméleti tudomány van, ott terem meg a technika is. A kettő a legmélyebb kölcsönhatásban van egymással.

A gyakorlati szükség kétségkívül sok elméleti spekulációnak is forrása. Biológiai szempontból a praktikus ismeret az első és eredeti: az értelem — mondja *Schopenhauer* — az életakarát nagy szerszáma. Működésének első hajtóereje az élet fenntartása és fokozása volt. Egy sereg felfedezés és tudományág gyakorlati indítékokból fakadt. Az életszükségletek kielégítéséből számos elméleti ismeret is támadt.

Azonban nemcsak a gyakorlati szempont indít teoretizálásra, hanem még inkább az elméleti eredmények szolgálnak a gyakorlati alkalmazás alapjául. S a tudományok történetének tanúsága sze-rint ez a gyakoribb eset. Legtöbbször a tisztán elméleti célú kutató készíti elő a talajt azok számára, akik az elméleti eredményeket aztán gyakorlatilag is hasznosítják. A látszólag teljesen önzetlen

kutatások nélkül alig volna lehetséges a közvetlenül hasznos korlátain való túlhaladás: nélkülük nem lennének elektromos motorok, aszeptikus gyógyítás, anesztézis, a végtelen Óceánon való hajózás és röplés, egyáltalában modern technika, ipar, földművelés és orvostudomány. Az elméleti álmodozók, akik látszólag tel esen elvesznek spekulációikban, voltaképp a leghasznosabb emberek: az alkalmazás csak elméletük nyomában járhat. Technikai *föltalálások* nincsenek elméleti *felfedezések* nélkül. A technika az elmélet után kullog. *Kopernikus, Kepler, Newton* minden gyakorlati cél nélkül vizsgálgták az égboltot és állapították meg a csillagok törvényeit. S éppen ezzel vetették meg az egész modern természettudománynak s vele a modern technikának alapját: a haszontalannak látszó csillagászat a leghasznosabbá vált. Az elektromosság tudományának története is fényes példa a tiszta, látszólag haszonnélküli, önzetlen tudományos kutatás jelentőségére *Galvani* megfigyelésétől kezdve *Oersted* és *Ampère* fölfedezésén keresztül *Faraday*nek, *Maxwell*nek és *Crookes*nak vizsgálatáig. Sohasem jutott eszükbe e nagy kutatóknak vizsgálatuk közben, hogy eredményeik gyakorlati alkalmazása hivatva van a modern élet teljes átalakítására.

Egyoldalúan nem építhető fel egészséges tudománypolitika arra a pragmatisztikus felfogásra, mely szerint a tudományos megismerés végső célja mindig a gyakorlati haszon, cselekvéseinknek mind ökonomikusabbá való átalakítása. Ez a logikai utilitarizmus helytelenül azonosítja ítéleteink igazságát pusztán cselekvéseinkre vonatkozó hasznosságukkal. A pragmatizmusnak ezen igazságteóriája alapján ki kellene iktatnunk a *respublica literarum*ból a szellemi tudományoknak jórészét, még a matematikát is, mert ennek számos ágazata (az ú. n. számelmélet, a geometria és felső algebra nagy területe) egyelőre hiába vár gyakorlati alkalmazásra. Egyébként egy matematikai spekuláció végleges haszna sohasem látható előre, éppúgy, mint ahogy a többi tudományokban sem. Vajjon gondolt-e *Leibniz* vagy *Newton*, amikor az infinitezimális számítást felfedezte, arra a rendkívül fontos alkalmazásra, amelyet később ez a természettudományokban és technikában nyert? Az igazság kutatása mint öncél lebegett előttük. Ha az igazság kutatása haszonnal is jár, ez csak mellékterméke. Lelki rúgója a tudásvágy, az elcsodálkozás, a kíváncsiság a dolgok mibenléte iránt. E nélkül érthetetlen maradna mindenha előttünk a tudományok története, amely az önzetlen, haszonnélküli elmeszítések oly ragyogó sorozatát tárja fel előttünk a görögöktől kezdve, kik először élték meg a korlátlan tudásvágy logikai örömet s az önzetlen tudományos kutatás eszményét (l. Bevezetés a tudományos gondolkodásba c. munkámat. 1922. 208. l.).

Egyébként a tudomány logikai fogalmából már következik, hogy a tudomány elsősorban öncél. Mi a tudomány? Igazolt ismereteknek, azaz igazságoknak rendszere. A kutató gondolkodó szá-

mára az igazságok rendszere mindig eszmény, amelyet mind teljesebben iparkodik kidolgozni és elérni. A tudományos megismerésnek célja az, hogy úgy ragadja meg a tárgyak érvényes viszonyait, amint ezek *magukban* fennállanak, függetlenül attól, hogy az ember gyakorlati cselekvése hasznát veszi-e vagy sem. Mihelyt azonban arra törekszik, hogy csak azokat a relációkat ismerje meg, amelyeknek tudásából cselekvése számára hasznot húzhat, akkor már eleve kizárja kutatása köréből az érvényes relációknak, a cselekvésre nem indító, inaktív igazságoknak nagy körét, s így eleve lemond a teljes logikai rendszer eszményéről, azaz a tudományról. A gyakorlati célú megismerés, mivel az ismeretekre csak a praktikus élet éppen fölmerülő esetleges céljához mérten törekszik, az ismereteket ezekhez képest állapítja meg és rendszerezi: nyilván mindig elvileg korlátolt, *befejezett*. A gyakorlati szempontból hasznavethetetlen teorétikus összefüggéseket mellőzve, maga teszi korlátolttá, befejezetté önmagát. Ellenben mivel a tudományos megismerés eszménye az összes érvényes összefüggések megragadása: a tudományos törekvés lényegéhez tartozik a befejezetlenség, a *határtalanság*. A tudomány *minden* igaz ismeretre törekszik, a megismerés tehát nála elsősorban *öncél*; a gyakorlati haszon csak szerencsés és kellemes melléktermék. A tudományos kutatásnak ezt a görög eszményét remekül örököltette meg Schiller egyik kis költeményében: Die Wissenschaft um ihrer selbst Willen. Archimedeshez jó egy tudnivágyó ifjú s arra kéri, hogy avassa bele abba az *isteni* tudományba, a geometriába, mely oly fényesen megvédte Syrakuzae falait:

«Göttlich nennst du die Kunst? Sie ist's», versetzte der Weise,
«Aber war sie, mein Sohn, *eh sie dem Staat noch gedient*.
Willst du nur Früchte von ihr, die kann auch die Sterbliche zeugen;
Wer um die Göttin freit, suche in ihr nicht das Weib.»

A tudománynak klasszikus görög eszménye tovább él a középkor teológiai-filozófiai gondolkodásában. A renaissance idején tudatos életre lendül a Mediciek filozofáló és esztétizáló akadémiáiban. Azonban már az újkor első tudományos akadémiai tervezetei, melyek az *államot* serkentik a tudomány ápolására, elsősorban a tudományos bűvárkodásnak hasznát csillogtatják meg az államférfiak előtt. Bacon az angol királytól engedélyt kér arra, hogy javaslatot tegyen a parlamentnek egy tudományos akadémia felállítására. Mivel iparkodik megnyerni a királyt és a parlamentet terve számára? Azzal a nagy haszonnal, melyet a felállítandó tudományos akadémia munkája fog Angliának szerezni, ha az előntött bányák vízmentesítésének módszereit és technikáját meg fogja állapítani s erre a célra a fegyencek munkaerejét igénybe fogja venni. S a tudomány valamennyi terén oly önzetlenül kutató univerzális lángelme, *Leibniz* is azzal akarja a németrómai császárnak, I. Frigyes porosz királynak, Nagy Péter cárnak, a száz

választófejedelemnek, savoyai Jenő hercegnek lelkét az akadémiai eszme megvalósítására hangolni, hogy a tudománynak az állam számára gyakorlatilag óriási hasznót hajtó eredményeire hivatkozik. Nem átalja a párizsi akadémia elméleti törekvéseit csak *curiosa*-nak minősíteni s ezekkel szembe szegezni az *utilia*-t, mint az akadémia első célját. S amikor a berlini akadémia 1711-ben ünnepélyesen megnyílik, a felavató beszéd egyenest *Bacon* hasznossági tudománypolitikáját állítja oda eszményül, s a praktikus lordkancellárt mint szellemi vezért (*dux et auctor*) ünnepli. Jellemző azonban, hogy a haszonnak ez az előtérbe tolása sem tudja az állam politikai és társadalmi tényezőit még akkor jelentékenyebb áldozatra bírni. *Leibniz* még csak meg sem kísérelheti, hogy a tudomány ápolására az államtól pénzt kérjen. E helyett az akadémiaát úgy óhajtja pénzügyileg biztosítani, hogy számára a papírgyártás, a naptárak, a selyemhernyótenyésztés, a térképkészítés, a cenzúra s a tankönyvek monopóliumát kéri, s azt a jogot, hogy az akadémia bírságot róhasson a rossz irodalmi művek szerzőire. Ezek közül a naptármonopólium sokáig valóban jelentékeny anyagi forrása volt a porosz akadémiának (l. *Schwarc Gyula*: Tudomány és társadalom, 1888. 31. l.).

Mily hosszú időnek kellett eltelnie, amíg a tudományos búvárkodásnak tisztán elméleti célzata maguknak a tudósoknak szűk céhén túl a társadalom szélesebb körében is elismerésre talált, s amíg az állam is a maga hatalmi-gazdasági érdekeivel összhangba tudta hozni a tiszta tudomány támogatását. Az, hogy az állam tudománypolitikája hathatósabban milyen tudományágat vagy tudományos intézményt támogasson, a nemzet tudományosságának állapotától és szükségleteitől függ. Azonban vigyáznia kell arra, hogy a gazdasági-technikai célzat mellett — bármilyen jelentős is ez az állam életében — az *elméleti tudomány érdeke se csorbuljon s háttérbe ne szoruljon*. Az egyoldalú technikai szellemet, mely korunkat eltölti s az államot a többi állammal szemben versenyre kényszeríti, tükrözi a mindjobban demokratizálódó parlamentek lelkesége is, mely előtt sokszor a tudomány értéke a technika varázsába sűrűsödik s a tudomány haladása azonos a technika vívmányaival. Erre az egyoldalú álláspontra a közvéleményt a háborút követő általános elszegényedés különös erővel hajlamosítja. Az állam azonban nem vonhatja el segítő kezét a tiszta elméleti tudományoktól sem, annál kevésbbé, mert ezek a technikának is élő kútfejei.

II.

A világháború hatalmas cezúra az emberiségnek nemcsak politikai és gazdasági, de egyben szellemi történetében is. A mai kor, úgy mint a renaissance, a szellemi forrongás, zűrzavar átmeneti, mintegy átváltódási korszaka. A szellemi világ szilárdnak hitt kategóriái és fogalmai meginognak s átértékelődnek. Még a

tudománynak fogalma is. Az utóbbinak kortörténeti szempontból való átalakulását mint típust jellemző módon vehetjük szemügyre a mai német nemzeti szocializmus tudományteoretikusainak és tudománypolitikusainak a tudomány mivoltáról táplált felfogásán. Itt egyszersem mind szembeszökő, hogyan alkalmazkodik a teória a politikai szellemhez? hogyan lép a tudománypolitikában a tudomány helyébe a politika?

A nemzeti szocializmus bölcseleinek szemében a neohumanizmus idejéből való régi tudománykonceptió, amely a tudomány jegyeinek az *időfölöttiséget*, *semlegességet* és *autonómiát* minősítette, merőben elavult. Azzal vádolják a tudománynak ezt a felfogását, hogy idegen marad a jelen áramlataival és igényeivel, a nemzeti élet szükségleteivel és követelményeivel szemben; az államot a fogalmak hűvös olymposi sztratoszférájából csak a pártok változó uralmának nézi, a nemzet életét csak a társadalmi erők játékanak, amelynek pillanatnyi változásaival szemben nem illik neki sem helyeslőleg, sem kritikailag állást foglalni. Ez ugyanis már értékelést, akarást, cselekvést, a jelenbe való belenyúlást, szóval a tiszta ismerő törekvés megtagadását jelentené, ami az időfölötti igazságot kutató semleges tudományt lealacsonyítja. Ezt nem engedheti meg a tiszta ismeret öntörvényszerűsége, a tudományos megismerés tárgyi semlegessége, az ész autonómiája.

A tudománynak ezzel az individualisztikus-liberális felfogásával szembe szegezi a nemzeti szocializmus filozófiája a tudománynak szociális gondolatát: a tudománynak a társadalmi-nemzeti élet végső értékeit kell szolgálnia, azt, ami a nemzet hatalmát növeli. A tudományos gondolkodásnak célja nem lehet a *neohumanizmus* individualista szellemében, amely a német egyetemi és tudományos élet alapjait száz évvel ezelőtt lerakta, az egyén öntökéletesedése, hanem csakis a közösség szolgálata.

Szellemtörténeti szempontból jellemző a *humanizmus* szó korok szerint való jelentésváltozása. A renaissanceban a ciceronianus rétor és versfaragót tartották a humanizmus képviselőjének, aki az antik szellemi formákat, főképp szóművészetet utánozza; a neohumanizmus *Humboldt* korában a görög kalokagathos embert, tehát az erősen esztétikai és individualista ideált állítja elének eszményül; s most a németek a harmadik birodalomban «a harmadik humanizmust» dicsőítik, amely a görög polis emberének mintájára a *politikai embert* tartja eszményi modellnek, aki merőben a közügyeknek él, akinek élete feloldódik a nemzeti közösség közvetlen szolgálatában, még a tudományos-elméleti gondolkodás terén is. A tudós és tudomány élettere is egészen egybeesik annak az emberi közösségnek életterével, amelyet a közös nyelv, történeti sorstudat, egyforma értékfelfogás, közös sajátzerű kultúra kapcsol egybe: a nemzet. A nemzet minden tudományos törekvés kiinduló és végső pontja (l. *H. Henkel*: *Der Begriff der Wissenschaft in Forschung und Lehre*. Marburg, 1933. 19. l. *Erich*

Jaensch: Die Wissenschaft und die deutsche völkische Bewegung. 1933. 3. 1.).

A tudománynak ez a nacionalista felfogása — mondják az új tudományelmélet hívei — szögesen ellenkezik a XIX. század «előfeltételmentes» tudományával (voraussetzungslose Wissenschaft). Ez már régen csődöt mondott. A tudománynak szükségképpen előfeltételei vannak a kutató egyéniségében, faji-nemzeti saját-ságaiban, veleszületett tehetségében és elmejárásában, fejlődési feltételeiben, a korszellemben, csillagászati kifejezéssel szólva: személyi egyenletében. Ez már eleve rányomja bélyegét tudomá-nyos gondolkodásának irányára és szellemi munkamódjára. E sze-rint a büszke tudomány is a valósághoz, a társadalmi-történeti feltételekhez, a nemzet életteréhez van kötve: a tudomány nem «előfeltétel- és értékmentes». Az a tudomány, mely azt hiszi, hogy a kultúrának történeti, esztétikai s erkölcsi jelenségeivel szemben pusztán tárgyilag konstatáló, tények törvényszerűségét megállá-pító állásponton van, merő illúzióban szenved: már a tények pusztja megállapítása és kiválasztása öntudatlanul az említett fel-tételektől meghatározott, irracionális jellegű *értékelésen* alapszik.

A neohumanizmus és a pozitívizmus tudományfogalma azon-ban, amelynek szellemi körében mozgott a liberalizmus tudomány-politikája, semlegesnek és értékmentesnek hitte magát: de ezzel eleve lemondott az életet formáló és a jövőt kialakító aspirációkról. Azonban ez csak pusztá hit volt: a megismerés és értékelés, a logika és az etika elválaszthatatlan a tudományos gondolkodásnak valóságos gyakorlatában. Öntudatlanul, a nélkül, hogy észrevenné, a «semleges» tudomány elvi képviselője is a tényeket beilleszti a maga értékrendszerébe. De ha már e szerint úgyis elválaszthatatlan a tudományos gondolkodástól az értéktörekvés, akkor a nemzeti szocializmus tudományteoretikusai szerint merőben természet-ellenes, ha a tudós elvileg ki akarja magát vonni a kornak törek-véseiből, a nemzet életigényeinek köréből, ha mesterségesen külön akarja magában választani a megismerést és értékelést. Az «érték-mentes», «előfeltétel nélküli» megismerésre való törekvés meggyen-gíti és terméketlenné teszi magát a tudományt, mert eleven impul-zusokat, fontos lelki mozgató erőket rabol el eleve tőle. (*Henkel* i. m. 20. l.). Az igazi kutatás nem a megismerésnek és az értékelés-nek egymástól való merev elszakítása, hanem a tudás és az akarat, a belátás és az életformálás, a teória és a gyakorlat egyensúlya és egysége. A terméketlen semlegességből tehát ki kell lépnie a tudo-mánynak s a jelen igényeinek, a körülötte zajló nemzeti élet követelményeinek kielégítésére kell törekednie. Így válik egyben igazán autonómmá is, mert mint a nemzet szerve, irányítja az életet, formálja a valóságot. Nem űzi az absztrakt öntörvényszerű-ség fantomját, hanem magát a nemzeti életegész egyik jelentős alakító tagjának érzi. Így lemond a fogalmak elefántcsonttornyába zárkózó individualista önzésről, a pusztá magának élésről, gögös

autarkiajáról s a «megismerés lovagiasságával» áldozatkészen szolgálja az életet. De ezzel egyszersmind helyes viszonyba lép az állammal is: a tudományos szellemet mintegy az államtest lel-kévé emeli és avatja.

*

A nemzeti szocializmus tudományfogalmának mindjárt helytelen a történeti kiindulópontja. Hiába állítja oda «a harmadik humanizmus» a görög polis emberét, a *politikai embert* eszményül: ez nem változtat azon a tagadhatatlan tényen, hogy éppen a görög-ségnek köszöni az európai kultúra az önzetlen, magáért az igaz-ságért (*θεωρίας εἰνεκεν*) küzdő tudomány eszményét, amelyben persze az akaratnak s az alapjául szolgáló értékelésnek is megvan a maga nélkülözhetetlen szerepe: *törekvés* az igazságra. «Egész ismerőképeességünk — mondja *Aristoteles* (Nik. Ethika. VI. 2.) — az igazság szolgálatában áll, viszont az akarat is szolgálatában áll az igazságnak, amely szerint az igazi akaras magát meghatározza. Így nézve a dolgot, az igazság mindkét szellemi erőnk célja; s mindkettő erőssége abban rejlik, ami által az igazságot eléri (*ἀληθεύσει*).» S *Aristoteles*, éppúgy, mint már előbb a görög szellemi világ másik fényes állócsillaga, *Platon*, egész himnuszt zeng a *βίος θεωρητικός*-ról, a tisztán szemlélődésnek, az igazság kutatásának, a tudománynak szentelt életről, amely «legközelebb áll az isteni élethez», amely a legmagasabbrendű életforma, az emberi kultúra csúcspontja. Hogyan meri tehát magát görög nyomon «harmadik humanizmusnak» nevezni az a felfogás, amely a görög szellem legnagyobb képviselőivel szemben fenéig «elpolitizálni» s «elszocializálni» iparkodik a tudományt?

Amikor a nemzeti szocializmus tudományelmélete «tudomány»-ról beszél, összetéveszti a tudományos *gondolkodást* s ennek gondolt *igazságtartalmát*, s így mint a pszichologizmus egyik pragmatiztikus színezetű válfaja jelentkezik: a tudomány igazságértékét függővé teszi nemzeti használhatóságától, a nemzeti és társadalmi élet fejlesztésére, szükségleteinek kielégítésére való alkalmasságától. Ez a logikai utilitarizmusnak szociális színezetű formája: igaz az, ami a közösség cselekvését sikeresen előmozdítja. Merő nacionalista fogalmazásban: csak az az igazi tudomány, amely a nemzet hatalmát, cselekvő erejét, sikeres expanzióját mint eszköz előmozdítja. Ennek a nemzeti logikai insztrumentalizmusnak csak egy következetes tudománypolitika felel meg: az állam lehetőleg csak olyan tudományok fejlesztését mozdítsa elő, amelyek hatalmát növelik.

Szem elől téveszti továbbá a nemzeti szocialista tudomány-konceptió, hogy tudományon kettőt érthetünk: először a tudományos *tevékenységet*, vagyis az új ismeretek megszerzésére irányuló kutatást, ami nyilvánvalóan mint lelki működés a kutató egyéniségétől, lelki alkatától, társadalmi-történeti feltételeitől stb.

függ, s minderre nézve a nemzeti szocializmusnak teljesen igaza van; de másodszor a tudományon érthetjük az *igazolt tételek rendszerét* is, amely azonban már független az egyéni diszpozícióktól, a korabeli és nemzeti sajátságoktól, a személyes értékelésektől, mert mint igazságtartalom, az egyetemes emberi ész logikai síkjára van vetítve. Az előbbi, a tudományos gondolkodás, valóban mindig mint a kutatók személyes elmefeszítése, egyéni lelki aktusa egyéniségüknek, társadalmi-történeti feltételeiknek, nemzeti saját-ságaiknak függvénye; a tudomány azonban, mint már igazolt tételrendszer, az emberiségnek közös kincse, egyetemes, a nemzeti korlátok fölött álló szellemi java. Ez már valóban időfölköti, semleges és autonóm, az észnek «intézményesen» biztosított logikai, változhatatlan és egyetemes rendszerén nyugszik, éppen ezért nemzetközi.

A neohumanizmusnak a XIX. században uralkodó tudomány-felfogása a tudományt a második, logikai értelemben gondolta. Ha pedig a tudománynak első, pszichológiai értelme lebegett szeme előtt, azaz a tudományos tevékenységé, éppúgy nem engedte elhomályosulni a tudományos gondolkodásnak a nemzettel, ennek jelen életével és szükségleteivel szemben való kötelelességeit, mint ahogy a nemzeti szocializmus mai tudományelmélete és tudománypolitikája igényli. Vajjon a világháború előtt és alatt nem vették-e ki a tudomány képviselői a maguk részét a saját nemzetük életének fejlesztéséből, hatalmának növeléséből, szörnyű erkölcsi és gazdasági küzdelmeiből, a világháború után pedig technikai, gazdasági és egészségügyi talpraállításából, szellemi és társadalmi reintegrációjából? Vádolható-e az egyes nemzetek tudományos élete avval, hogy hűvösen, távoli idegenként nézi saját állama vergődő életét, «értékeléstől menten» mint száraz és közömbös objektumot figyelni csak a nemzeti közösség sorsát? A tudomány is a nemzeti kultúra egyik része, a nemzeti kultúra sorsa pedig a nemzeti politika sorsa: együtt születnek s együtt halnak, együtt nőnek s együtt hanyatlanak. A nemzet politikai-hatalmi történetével párhuzamosan játszódik le a nemzet kultúrájának s tudományosságának története: karöltve emlekednek s buknak. A való-ságban nincsen — és sohasem volt — a nemzeti élettől független tudomány, de ugyanígy a tudománytól független nemzeti élet sem. Ez a gondolat nem teszi szükségessé a tudomány eddigi fogalmának gyökeres átalakítását, ha mindjárt erre a nemzeti szocializmus ajánlja is föl a maga nem is annyira tudományelméleti, mint inkább politikai bölcsességét. A nemzeti eszmének a tudománnyal szemben táplált jogigényei az eddigi tudományfogalom keretében is mélységben és szélességben elérnek. A tudomány logikai eszméje pedig nem a «harmadik humanizmus», hanem az örök humanizmus, az egyetemes emberiség ügye.

III.

A tudománypolitika, mint a kultúrállam egyik tevékenysége, csak a XIX. században kezd öntudatra ébredni s rendszeres formát ölteni, bár maga a «tudománypolitika» szó csak a XX. század elején született meg. Ekkor ugyanis a tudományok mindjobban szétkülönülnek. Ez munkamegosztást jelent; ahol pedig munkamegosztás van, ezt szervezni is kell. A tudománypolitika éppen a tudományos munkamegosztás dologi és szellemi feltételeit óhajtja céltudatosan és tervszerűen biztosítani, a sokféle ágazó tudományos erő kifejtést összekapcsolni s tervszerűen felsőbb egységben egyesíteni. Azonban itt a *politika* elsősorban nem a szellemi hatalom megszerzésére vagy megtartására vonatkozik, hanem csak a tudományos munka célszerű organizációjára, a helyes tudományfejlesztő szervezeti eszközök megválasztására. Különösen szükségessé tette ezt a világháború után bekövetkező nagy elszegényedés, amely mind szellemi, mind anyagi téren az eszközök, a szervezet racionalizálását követelte meg. A nagy katasztrófa lezajlása után az egyetemek tudományos intézetei, a tudományos akadémiák, a kutató intézetek, a könyvtárak és a múzeumok a legtöbb államban a legnagyobb inségbe jutottak. A tudományos élet önfenntartó ösztöne segélyért kiáltott, s ezt a hangot elsősorban az államnak kellett meghallania, hogy a nemzet tudományos kincseit megmentse, a tudományos fejlődés folytonosságának megszakadását megakadályozza, sőt erejéhez mérten a tudományos élet fejlesztéséről gondoskodjék. Az állam mellett a társadalom is megmozdult, hogy a maga érdekében segítségére legyen a tudománynak, amelynek áldásait élvezi. Ezt a segítséget természetesen jelentékenyen korlátozza az általános gazdasági válság, másrészt az a tagadhatatlan különbség, amely egyfelől az egyéni erők jelentőségére, az individualizmus szellemének talajára épült angol-amerikai világ felfogása és áldozatkészsége, másfelől a sokkal inkább centralizált, az állami beavatkozást erősebben érvényesítő germán kultúrkör lelki szerkezete között mutatkozik. Az utóbbi minden segítséget az államtól vár, az előbbi a társadalom önerejére épít. Innen érthető — a nagy vagyonfelhalmozódás mellett — az a tény, hogy egyes mecénások éppen az Újvilágban áldoznak legtöbbször a tudományért, mégpedig nemcsak hazájuk szűkebb körében, hanem az egész világ számára. A *Rockefeller*- és *Carnegie*-alapítványok lényegesen segítettek az inségbe jutott európai tudományon is. Ennek láttára — hozzágondolva még a Nemzetek Szövetségének «Szellemi Együttműködési Bizottságát» — szinte a *világtudománypolitika* körvonalai kezdenek kibontakozni előttünk, élénk cáfolatául a tudomány nemzeti autarkijának, amely a nemzeti szocializmus tudományfelfogásának természetszerű tudománypolitikai következménye.

Milyen eszközök állanak a tudománypolitikának rendelkezésére? Elsősorban a *szervezés ereje*, amely a gazdasági és társadalmi politikában is már annyi sikerre vezetett. A szervezés pedig annyit jelent, hogy az eddig elszigetelten vagy párhuzamosan működő erőket s intézményeket összefogja, a főlsleges intézményeket megszünteti s helyükbe újat állít, másrészt a tudományos munka szabad kibontakozását intézményesen biztosítja.

A tudományos kutatás, mint minden teremtő szellemi munka, a *kutató egyéniségén* fordul meg. A tudományos munkára való tehetség az új kérdéseket mintegy helyesen megérző, majd meglátó titokzatos ösztönben, a problémaérzékben rejlik, mely a teremtő, kombináló fantáziát, a produktív gondolkodást sarkalja. A *tudománypolitikának legmagasabbrendű feladata a tudományos tehetségek alkalmas kiválasztása s alkotó munkájuk támogatása*. A teremtő gondolkodás, a kutatás irányítása nem lehet törvényhozás, állami közigazgatás, kormányhatósági intézkedések tárgya. Ezek csak a kutatás anyagi feltételeiről s külső szervezéséről gondoskodhatnak. Hiába vannak fényes kutatóintézetek és laboratóriumok, ha az alkotó génusz hiányzik belőlük. A tudományos munka nem hivatalosan adminisztrálható, autoritatív módon elrendelhető valami, hanem a szellem szabad, belülről kifelé törő tevékenysége. A tudománypolitikának, mint szervező tevékenységnek, arról kell gondoskodnia, hogy megfelelő tudományos fórumok érdekmentes tanácsa alapján a tudományos intézmények munkakörébe produktív, kultúrateemtő egyének kerüljenek, akik egyszersmind a kutatás szellemét tovább sugározzák s szuggesztiójukkal a hasonló szellemeket magukhoz vonzzák. Egy-egy tudományágnak föllendülése mindig valamely génusznak, mint szellemi gócpontnak köszönhető.

A problémalátó, nem a hagyományos gondolatmenetekhez tapadó, hanem új gondolatösszefüggéseket és föltevéseket kombináló tehetségnek döntő jelentőségén nem változtat az a tény sem, hogy korunk csodálatosan kifejlesztette és tökéletesítette a tudományos vizsgálat tudatos eljárás módjait: a *módszereket*. Korunk szinte a módszerek, a racionalizált gondolatklisék korszakának nevezhető. A módszer ma mindenki számára hozzáférhetővé teszi a tudományos munkát: a *módszer logikai demokráciát jelent*. Elsajátításával mind több ember válik tudományos munkára képessé s mint a tudomány szorgalmas napszámosa alkothat viszonylag értékeset: mint természetbúvár ezer meg ezer fáradságos és pontos mérést végez vagy egyéb adatot gyűjt, leír, osztályoz, rendszerbe foglal; mint hisztorikus az oklevelek ezreit adja ki a diplomatika finom módszereinek alkalmazásával; mint statisztikus az adatok milliói közt rendet teremt — jobbra csak szorgalma útján. Az utolsó század kifejlesztette a tudomány «nagyüzemét», s így óriási ismeretanyagot tudott napfényre hozni. De ez nemcsak a lángelmék intuícióiból s nagy átfogó gondolataiból

érthető, hanem a szürke, az elhangyasodásig szorgalmas tudósok hatalmas csapatának elmeszívósságából is, kik az adott módszereket széles körben alkalmazták. Azonban ezeknek a termékeny módszereknek első kitalálása és termelése mindig a tehetséges emberek szellemi arisztokráciájának kiváltsága marad. Ezek kiszemelésének és támogatásának helyes módja a tudománypolitikának legsaját-szerűbb területe. A tudománypolitika maga nem teremt tudományt, s közvetve mégis tudományteremtő, mert lehetővé teszi, hogy az arravalók teremtsenek tudományt s megszervezzék a továbbkutatók seregét.

A tudománypolitika a kutatás anyagi és szellemi feltételeinek biztosításával el is végezte feladatát. Maga a kutatás már teljesen a szabadság légkörében folyik tovább s nem lehet állami beavatkozás tárgya. Ha valahol, a liberalizmus alapeszméjének itt érvényesülnie kell. A problémáknak s megoldási célzatuknak, a kutatás szellemének eleve való megkötése értelmetlen s a felsőbbrendű tudományos élet halálát jelenti. Az ilyen beavatkozás ellenkezik a tudomány alapvonásával, a végtelen felé való törekvéssel, ami nem egyéb, mint a szellem szabadsága.

A tudományos szellem szabadságának elve vezet át a tudománypolitikának alapvető szervezeti és jogi kérdésére: *a tudományos intézmények autonómiájára*. Ha valahol, akkor elsősorban a szellem világában van értelme és értéke az önkormányzati jognak. A szellem szabad kifejlődésének a szervezet és a közigazgatás terén egyedül az autonómia életformája felel meg. Az nem véletlen, hogy az egyetemek már a középkorban, az egyházi abszolutizmus idején, a legszélesebb önkormányzati jog szervezeti elvén épültek fel s indultak történeti pályájukra. Az sem történelmi vakeset, hogy a XVII. és XVIII. században a tudományos akadémiákat (Párizs, Berlin, Szentpétervár, München) az önkormányzat gondolatától különben távol álló abszolutista fejedelmek vagy államférfiak alapították, csodálatosan éppen a szabad autonómia, a testületi önkormányzat és nem a bürokratikus közigazgatás elvének alapján. A politikai despoták is érezték, hogy a tudomány szelleme csak a szabadság légkörében virágozhatik, a tudomány természetéből tárgyilag következik a szó eredeti görög értelmében az autonómia (öntörvényszerűség), közjogi síkon pedig az önkormányzat. S amikor így tudománypolitikát űztek, ebben a politika nem ütötte agyon a tudományt. Általában: *a tudománypolitikában mindig fontosabb legyen a tudomány, mint a politika*, fontosabb az igazságra, mint a hatalomra törő akarat, Nietzsche szavával: a *«Wille zur Wahrheit»*, mint a *«Wille zur Macht»*.

Ez a norma különösen azóta fontos, amióta az egyetemek és egyéb tudományos főiskolák és intézmények a legtöbb országban majdnem kizárólag *állami* vagy legalább is államilag segélyezett intézetek. Az állam ugyanis hatalmi szervezet, mely a maga hatalmi érdekét sokszor nem hajlandó alárendelni a tudomány érdekének.

Viszont az egyetem vagy egyéb tudományos testület szintén hatalom, mégpedig szellemi-erkölcsi hatalom, melynek tevékenysége éppen nem közömbös az állam hatalmára nézve. Ezért sokszor elkerülhetetlen a feszültség és harc a két hatalom között. Jellemző, hogy a modern jogállam a maga kifejlődésének teoritikus motívumait éppen a tudománytól, a filozófusoknak és jogtudósoknak ideológiájától nyerte. A tudománynak előzetes államideálalkotó szellemi munkája és lélekformáló hatása nélkül nem született volna meg a jogállam. Ez hálás is iparkodott lenni a tudomány irányában, mert *Kant*nak és a német idealizmusnak nemcsak államelméleti alapelveit fogadta el, hanem a tudomány szabadságára vonatkozó eszméit is. A liberális állam egyetemi politikájának elméleti alapvetői: *Humboldt*, *Fichte*, *Schleiermacher* a tudománynak, s vele együtt az egyetem szabadságának elvét szentnek tartották. A XIX. század közepén lezajlott forradalmak mindenütt siettek a liberalizmus szellemében törvénybe iktatni az egyetemi tanítás és tanulás szabadságát (nálunk az 1848: XIX. tcikk). Az egyetemek szabadsága és a jogállam fogalma a legszorosabban összeshűvődött: az *egyetem* csak akkor lehet szabad, ha szabadságát a jognak, s nem a pusztá hatalmi önkénynek szellemében fogant állam biztosítja; viszont a *jogállam* csak akkor fejlődhetik, ha az autonóm tudományos gondolkodás a nemzet szellemét állandóan a jögeszmények irányában formálja.

Az egyetemi önkormányzat a legtöbb államban inkább a *szokásjogon*, semmint tételes jogon alapul; s ha van tételes jog, ez is nagyon keskeny alap, mert általánosságban mozog. A szokásjog pedig csak addig érvényes, míg valaki védelmezi és a hatalom respektálja. Így az egyetemi szabadságjogok végső elemzésben az állami kormányhatalom erkölcsi tudatára és lelkiismeretére redukálódnak.

Az egyetemek önkormányzatának lényege: az egyetem maga választja fejét és többi tisztviselőit; az egyetem tesz javaslatot a tanszékek betöltésére; az egyetem *venia legendi*-t ad; az egyetem adja az akadémiai fokozatokat; az egyetem állapítja meg a maga tanrendjét; az egyetem gyakorolja a fegyelmi jogot mind a tanárokkal, mind a tanulókkal szemben. Ez az önkormányzat *minimum juris*-a, melyben a legfontosabb az egyetem személyi önkiegészítésének, a tanszékek betöltésére vonatkozó javaslatételnek joga. Ez a legkényesebb pont, itt a leggyakoribb az összeütközés egyetem és államhatalom között. Az egyetem vádolja a kormányhatalmat, hogy a tudós grémium szaktudását mellőzve, a pillanatnyi politikai hatalommegoszlásnak és pártérdeknek megfelelően tölti be a tanszékeket; a politikai hatalom képviselője pedig azt a vádat emeli az egyetem, illetőleg ennek jelölő fakultásai ellen, hogy az értékelésben nem a tudományos belső érdem, a kifejtett tudományos munka objektív minősége irányítja őket, hanem a személyi rokon- vagy ellenszenv, egy-egy megszervezett

tudományos klikk érdeke, sőt — amitől éppen az egyetem félti a minisztert — a pártpolitikai állásfoglalás.

Kétségkívül sem az abszolút autonómia, sem a kizárólagos állami hatalom nem szolgálja az igazság érdekét, hanem a kettő közös eredője. A ma annyira szétkülönült szaktudományok kérdéseiben mind személyi, mind tárgyi szempontból az egyetem, mint szakemberek fóruma, tagadhatatlanul sokkalta érdekesebb, mint az államnak valamely kormányzati vagy közigazgatási szerve. Tudományos ügyek szakszerűen csakis a szakemberek véleménye alapján intézhetők. Ez minden egyetemi és egyéb tudományos területi önkormányzat megdönthetetlen tárgyi alapja. Viszont az sem tagadható, hogy a tudományos szakvélemény is gyakran felülvizsgálatra s ellenőrzésre szorul. Az egyetem szellemi hatalmának s az állami hatalomnak helyes konvergenciája az egészséges tudománypolitika alapja.

Ha e kétféle hatalom belső értékét és a tudomány tiszta érdeke szempontjából való jogosságát a mai *parlamentari demokrácia* szempontjából egybevetjük, az elsőnek fölénye és nagyobb igazságbiztosító azonnal szembeszökő. A politika hatalom, pláne forradalmi időkben, folyton változó hatalom, s a szellemi fejlődés folytonosságát minduntalan megszakítva, a tudományban is egymással szögesen ellenkező irányelveket, illetőleg konkrét hatalmi szempontokat iparkodik érvényesíteni. A polgári pártokban is mindig megvolt s megvan a törekvés a pártérdeknek vagy a világnézetnek az egyetemi tanszékek betöltésében való érvényesítésére. Azonban e pártokat többé-kevésbé erkölcsileg feszélyezi a liberalizmus hagyománya, mely a szellemi élet szabadságát tiszteletben tartja. Azonban ott, ahol a kevésbé művelt széles tömegek pártja, a magát eleve «tudományosnak» minősítő szocializmus (marxizmus) jut politikai hatalomra, ez egyoldalúan azonnal diadalra akarja juttatni a maga ideológiáját, a «polgári» tudomány képviselőivel szemben erőszakkal akarja rákényszeríteni a «proletár» tudományosság embereit az egyetemekre, amelyeket az *ancien régime* maradi világfelfogása bátyáinak tekint. Hasonlóképp jár el a maga módján a német nemzeti szocializmus. Európa számos államának a forradalmakat követő tudománypolitikája abban merül ki, hogy miután a tudomány, mint ilyen, nem akar forradalmat, hanem tárgyszerűséget, a radikális államhatalom mégis forradalmasítja a tudományt az egyetemek új személyi összetétele útján. Az «előfeltételmentes tudomány»-nak eszméjét a modern ismeretelmélet már rég megcáfolta: minden tudomány, akár a létezőkkel, akár értékekkel foglalkozik, kénytelen egy sereg egyetemes előfeltevésből kiindulni, ezek azonban rendszerint öntudatlanul lappanganak a tudomány konstrukcióinak mélyén. A tudományos gondolkodás azonban a dogmatizmussal szemben éppen abban áll, hogy ezeket az előfeltevéseket kinyomozni, igazolni, vagyis az *igazságot sub specie aeternitatis* megtalálni iparkodik.

«Éppoly kevésbé van az igazságnak polgári vagy proletár eszméje, mint ahogy nincsen kétféle, a társadalmi osztályok szerint különböző tudomány.»¹ A tudomány, mint ilyen, nem állíthat össze egy-egy párt számára *sub specie temporis* külön cselekvési programot, mint hatalmi eszközrendszert. «Az egyetemtől sem lehet kívánni, — mondja *Spranger* — hogy kritika nélkül a marxizmus álláspontjára helyezkedjék; a tudomány szabadsága nem enged meg előre semmiféle dogmatikus megkötöttséget... A tudomány csak okokkal való meggyőzést és meggyőztetést ismer. A politika azonban rábeszélmi és végül kényszeríteni iparkodik... A párt mint hatalmi akarat, mint érdekszövetség, mint hatalmi szervezet természet-szerűen külön-nemű valami a tudománytól és a szabad igazság-kutatástól.» (U. o. 13—14. l.)

A parlament, amely az állami szuverenitást képviseli, a pártalakulatok aritmetikájától függ. A mennyiségénél fogva hatalomra jutott párt képviseli egyidőre külsőleg az állami akaratot, melyet a többi versenyző párt megdönteni iparkodik, hogy a maga akaratát avathassa állami akarattá. Ez a pártszellem hatja aztán át az állam egész életét: a közigazgatást, a gazdasági világot, a kultúra birodalmát s ennek körében az egyetemet is. Az állam merőben pártállammá torzul. Az egyetemek legnagyobb veszedelme, ha «elparlamentalizálódik», vagyis ha nem az igazság kutatása, hanem a hatalmi szempont az, amely körül a tanárok és a tanulók összessége, az *universitas magistrorum et scholarium* csoportosul, s ha az uralomra jutott parlamenti párt merőben hatalmi alapon a maga világnézetének egyoldalú képviselőit kényszeríti rá az egyetemekre. A parlament tagjainak az volna az eredeti, XVII. századbeli elgondolás szerint, a feladatuk, hogy egymást beható vita alapján meggyőzzék, javaslataikat megokolva, egymást észszerű belátásra és meggyőződésre bírják (*public discussion*). Hisz a parlamenti rendszer, mint a népszuverenitás megnyilvánulása, eredetileg a tudósok racionalista eszmemenetéből fakadt, akik éppen a tudományos szellem szabadon vitatkozó gondolkodásának hasonlóságára képzelték a nép politikai közakaratának kialakulását is a parlament útján. De ki merné állítani, hogy a mai műveltségi színvonalában mélyen sülyedt s gazdasági-társadalmi érdekeltségek alapján szilárd pártokba tömörült parlamentekben az emberek egymást észokokkal meggyőzni akarják vagy magukat meggyőzni engedik? A képviselői állásnak a pártszervezettől való teljes függése, mind a jobb, mind a baloldalon, már eleve gátat vet a meggyőződés szabad kialakításának. S a politikai pártmegkötöttségnek és meggyőzhetetlenségnek ez a szelleme tör be a tudomány birodalmába. A politikai pártok felhőszerűen bukkan-

¹ *Eduard Spranger: Hochschule und Staat. Der Staat c. folyóirat. 1929. évf. Különlenyomat 13. l.*

nak fel és tűnnek el, az igazság napja azonban, melynek örök sugarait a tudomány hivatása felfogni, állandóan ugyanaz marad. A tudomány s vele az egyetem önmagát pusztítja el, ha nem az állandót, a változatlant, a tárgyakban magukban rejlő időtlen törvényszerűséget és szerkezetet kutatja, de e helyett egy mulandó párt politikai és világnézeti dogmatikájának szolgálatába áll. Tudomány és megkötöttség : önellenmondás. Megkötött tudomány: értelmetlenség. A tudomány embereinek mellőzésével valamely párttól űzött «tudománypolitika» sem nem tudomány, sem nem politika.

A pártabszolutizmusnak a tudomány területére való kiterjesztése egyébként magára az államra is káros visszahatással van. Miért? Mert megakadályozza az egyetemet és a tudományt egyik legmagasabbrendű s legnemesebb feladatának teljesítésében, melynek multja Platon Akadémiájáig nyúlik vissza : hogy t. i. az *igazi állam* eszméjét kutassa, a meglévő államot bírálja s a jobb állam eszméjét kialakítsa. Ez volt mindig az állam *haladásának* normatív alapja : ennek köszönheti az állam mai szervezetét és formáját is. Ez a haladás áll meg, ha a tudományt csak kritikátlan pártemberek művelik az egyetemeken. Igaz ugyan, hogy az egyetem állami intézet, de nem abban az értelemben, hogy tanárai engedelmes és hajlékony állami hivatalnokok, hanem, hogy a nemzet érdekeinek felelős, szellemileg független képviselői is. «Ezért — mondja Spranger — az ő eszközeikkel, azaz filozófiai megfontoltsággal és erkölcsileg komoly tanítással arra kell törekedniök, hogy a mindenkori államból a *jobb állam* legyen kifaragható.» (I. m. 20. l.) A tudománynak ez az állameszme-alkotó, kritikai és pozitív munkája azonban csakis olyan tudós egyénektől várható, akik nem kötött pártemberek, hanem a szabad kritikát az állammal szemben is erkölcsi kötelezettségük és felelősségük tudatában függetlenül gyakorolják. Tudományos gondolkodásmunkájuknak csak egy végső szankciója van : a lelkiismeret.

*

A tudománypolitika csak akkor válhatik a nemzet szellemi életének igazi hajtóerejévé és hatalmává, ha a tudomány ideális és reális jelentőségének tudata a nemzet minél szélesebb rétegeinek lelkét áthatja, ha a kollektív szellemet, a közvéleményt a tudományos munka kultusza mélyen átjárja. Mert a tudományos munka az *egész* közösség számára végzett munka : nem egyes tudós személyiségek, a szellemi arisztokraták kedvtelése és lelki fényűzése, hanem ezer meg ezer csatornán az *egész* nemzeti közösség organizmusába folyó eleven szellemi energia. A tudomány a fejlett technikának, iparnak, mezőgazdaságnak, szociálpolitikának és népművelődésnek, s ezekkel együtt a nemzet belső és külső politikai hatalmának, nemzetközi értékének és tekintélyének forrása is.

A tudomány rázta meg a kapitalizmus lelkiismeretét, amikor ki-mutatta a gyermekmunka és az éjjeli munka káros fiziológiai hatá-sait, amikor kifejlesztette az iparegészségügyet, megállapította az ipari betegségek fajait s ezek orvosszereit, a fizikai munka helyes biológiai feltételeit, a bányák és a gyárak egészségügyi követelmé-nyeit, s az ipari pályaválasztás pszichotechnikáját. A szellem felső régióiban mozgó, arisztokratikusnak látszó tudomány tehát egy-ben a legdemokratikusabb élethatalom is, a munkásrétegek legodaadóbb és leghűbb barátja, egyben védelmezője. A tudományszerző életet szervező tudománypolitika így nyúlik át a szociál-politikába.

Kornis Gyula.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM NEMESIS-TORSÓJA.

Hosszú évekig «a múzeum lomtárában, nem ismerve hevert» az a fölirattal ellátott szobortöredék, melyet mellékelt képünkön bemutatunk, míg 1873-ban Römer Flóris «ezen föltte érdekes töredéket» ott föl nem fedezte és először az *Acta Nova Musei Nationalis Hungarici*-ban,¹ majd három évvel később az *Archaeologiai Közleményekben*,² most már fametszetes, bár elégtelen kép kíséretében le nem írta. Az alakot Juppiter Dolichenusnak tartotta, a balláb melletti attributumot paizsnek, az állatot pedig szárnyas bikának vagy oroszlánnak. Mivel azonban a szíriai istenségnek ilyen ábrázolása «a ritkébbak közé tartozik, reméli, hogy a mellékelt kép talán más hasonlók feltalálására és közlésére fog alkalmat nyújtani». Érdekes, hogy Mommsen Tivadar az «in museo Pestinensi inter reposita» talált fölirat kiadásakor³ a járulékokat ugyan helyesen határozta meg: rota, grypi pars inferior, de az alakot még nem ismerte föl: hominis stantis pars ima; azaz, úgy látszik, férfinak nézte. A Mommsen látogatása után is a raktárban tovább pihenő darab most, a Régiségtár római osztályának újjárendezése alkalmával, végre megkapta illő helyét a Dolichenus pannoniai emlékeiből összeállított sorozatban, amelynél gazdagabban egyetlen múzeum sem dicsekedhetik. Itt az ideje tehát, hogy Römer fölhívásának eleget téve, a torso rokonait és értékét próbáljuk megállapítani.⁴

Arról, hogy mikor és honnan került a szobortöredék a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába, sajnos, nincsen följegyzés. Anyaga nagyszemű, szürkés, kristályos mészkő, amilyen hazánkban sokfelé, Buda környékén is előfordul. Méretei: a nagyjából félellipszisalakú talapzat hossz tengelye 27 cm, legnagyobb szélessége 17 cm, vastagsága hátul 9, elől 6 cm, azaz felső síkja előre lejt, ami a szobrocska bizonyos magasságban való elhelyezésének kedvéért

¹ 148. l. 342. szám.

² X. köt. 30. l. Budapest, 1876.

³ Eph. II. 738. CIL III 10,606.

⁴ A torso publikálásának szóló szívességeért itt is köszönetet mondok dr. Paulovics István úrnak, a M. Nemzeti Múzeum római osztálya igazgatóőrének.

történt; a torso magassága talpzatostul 23,5 cm. A teljes alak e szerint kb. 65—70 cm magas lehetett.

Az álló alakból mindössze megmaradt a jobb előláb alsó része, a balláb majdnem térdig; a lábon szíjas vadászcipő, melynek rojtos kötése, kettős szalagú zárása van. A jobbláb mellett, a talpzat balszélén látható négyzetes mélyedés valamely, a jobbkezbe kiegészítendő attributum alsó végének tartására szolgálhatott. A balláb mellett nyolcküllőjű kerék s azontúl hatalmas testű ülő állat, melynek a térdben meghajlott lába a talpzat szélén lenyúlik és karmos ujjakban végződik, míg vállából szárny nő ki: nyilvánvalóan griff. Az oldalnézetben ábrázolt griff törzse az álló alak ballábján túl nem folytatódik, hanem ott egyenes lap zárja; a hátsó oldal nincsen plasztikusan megfaragva. A talpzaton (2,5 cm magas betűkkel) ez a fölírat: I·O·M·DOL·, azaz *Jovi Optimo Maximo Dolicheno*. A szobrocskának gondos, és provinciális munkánál feltűnően jó mintázása ügyes kezű mesterre vall.

Bármilyen kevés maradt is meg szobrocskánkból, meghatározása nem okoz nehézséget. A griff és a kerék együttes alkalmazása első pillanatra valószínűvé teszi, hogy Nemesis-ábrázolással van dolgunk, mégpedig, mivel a csupasz láb csak térdigérő ruhát enged feltételezni, Nemesisnek a klasszikus korú vadászó Artemis-Diana szerint ábrázolt típusával. Ezt a föltevést bizonyossággá emeli a carnuntumi első amphitheatrum Nemesis-szentélyében 1896-ban föltárt, majdnem életnagyságú kultusz-szobor, mely az oltárszerű bázisán *Deae Nemesis simulacrum* aláírással megnevezett istennőt a miénkel teljesen egyező lábtartással, ugyanilyen vadászcipőben, a jobbmellét szabadonhagyó, térdigérő chitonban és kis köpennyel, fején a holdsarlóval ábrázolja; balján a griffel, jobblába mögött a kerékkel; balkezában vállához támasztott kardot, jobbábjában a földigérő kormánylapátot, és mellette ostort tartva.¹

Kétséget nem szenved, hogy a budapesti Nemesis, bár jóformán ex ungue, a carnuntumihoz hasonló Artemis-Diana típusban kell kiegészítenünk; annak legközelebbi rokona,² de nem mása, mint azt a keréknek és a griffnek amattól teljesen eltérő elhelyezése is mutatja. Hogy két kezébe a szokásos, nagyszámú attributuma (rőf, zabola, ostor, mérleg, kard stb.) közül melyek voltak alkalmazva, ma már el nem dönthető; a jobbláb mellett levő mélyedés csak azt teszi valószínűvé, hogy abba földigérő rendes velejárója, a kormánylapát volt támasztva. Szobrocskánknak fenn-

¹ CIL III 14,074. Zingerle, Arch. epigr. Mitth. 20, 1897, 228 sk. 18, 19, 35. á.

² Származása szerint is; mert ha lelőhelyét nem is ismerjük, joggal feltehető, hogy szintén Pannoniából való, talán éppen Aquincumból, ahol mind Nemesis, mind J. Dolichenus kultuszának emlékei maradtak. Korban is közel állanak egymáshoz: a carnuntumit a Kr. u. II. század végső tizedeibe teszi Bormann (Arch. epigr. Mitth. 20, 1897, 243); oda és a III. század első tizedeibe tartoznak a hazai föld Dolichenus-emlékei, amelyekhez a miénket fölírata kapcsolja.

maradt kis részletéből is megállapíthatjuk, hogy mint plasztikai munka, különb a carnuntuminál; ennek kis és esetlen griffjével szemben a mi torsónkon Nemesis kísérő állatjának pompás oda-terpeszkedésében, erőteljes idomaiban kifejezésre jut, hogy ő az istenség hatalmának éber őrzője, bosszuló akaratának végrehajtója, sőt a rendesnél sokkal nagyobb arányokban való megjelentetése arra emlékeztet, hogy eredetileg, Keleten, Nemesisnek zoomorph mása.

Torsónk jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy újabb példát szolgáltat Nemesisnek Artemis-Diana képében való tiszteletére, ami különösen Pannoniára jellemző, mint azt a két istenség összekapcsolását tanúsító föliratok igazolják: *Deae Dianae Nemesis* (Aquincum, CIL III 10,440) és *Nemesis Reginae et Deanae* (Carnuntum, CIL III 14,076), s mint azt az Andautoniából a zágrábi múzeumban került relief is szemlélteti.¹ Ezen az istennő kurta vadászruhában, lábai mellett a griffel és kerékkel van ábrázolva; jobbában ostort és kardot, baljában paizsot, szigonyt, pálmaágot és fáklyát tart, azaz olyan — szokatlan — attributumokat, melyek (az Artemisnak járó fáklyát nem tekintve) a gladiátorok fegyvertárából vannak kölcsönözve és Nemesis, mint az amphitheatrális küzdelmek védőasszonyát és, a pálmaaggal, mint a győzelem osztogatóját jellemzik. Ide vonandó még a Pannoniával szomszédos Noricumból, Teurniából való relief,² melyen három, ostorral és paizzsal medve ellen küzdő bestiarius mellett a vadászó Artemis viseletében jelenik meg Nemesis, nyilvánvalóan mint az amphitheatrumok venatióinak védője és legfőbb bírása. Érdekes, hogy a másfelé előkerült emlékek, melyek Nemesis az agonok színhelyein mint azok védőistennőjét³ ábrázolják, a fent említettekkel ellentétben, a Nemesis-család más típusait⁴: a rhamnusi peplos-,⁵ a smyrnai hosszú ión-ruhájú Tyche-,⁶ vagy az alexand-

¹ CIL III 4008 *Nemesis Reginae Augustae*. Képe: Arch. epigr. Mitth. 20, 1897, 230 és Reinach, Rép. rel. II, 113, 3.

² Kuzsinszky B., Arch. Ért. 10, 1890, 45 sk. R. Egger, Teurnia (1926) 46 l. 20. á. CIL III 4738.

³ A. Premerstein, N. u. ihre Bedeutung für die Agone. Philologus 1894, 400 sk. Kuzsinszky B., Néhány szó N. cultusáról. Arch. Ért. 18, 1898, 385 sk. H. Volkmann, Studien z. Nemesis-kult. Arch. f. Relig. Wiss. 1928, 296 sk.

⁴ A típusok kialakulását a Nemesis-vallás fejlődésével való összefüggésükben behatóan tárgyalja B. Schweitzer, Dea Nemesis Regina. Jahrb. d. Arch. Inst. 46, 175 sk.

⁵ A philippi amphitheatrum reliefje (Schweitzer, i. h. 196, 4. á. V. ö. az apulumi N-reliefet, Arch. Ért. 1898, 387) és az olympiai stadion két szobra (Schweitzer, i. h. 197, 6. á.). A rhamnusi Nemesisnek ugyanazok az attributumai, mint Diana Nemorensisnek: A. B. Cook, Zeus I (1914) 275. Jellemző, hogy a rhamnusi kultuszszobrot Pomponius Mela (2, 3, 46) Pheidias Nemesisének, Julius Solinus (7, 26), viszont Pheidias Dianájának nevezi. Overbeck, SQ 842—3.

⁶ Az ephesosi színház szobra (Schweitzer, i. h. 208, 9. á.) és a thasosi színház reliefje (u. o. 206, 7. á. és Roscher, Myth. Lex. III. 158, 6. á. a jobb fülke két alakja).

riai szárnyas Nike-típust¹ képviselik. Hogy Pannoniában és szomszédságában Nemesisnek Artemis-Diana-típusa uralkodott, annak okát már Zingerle² abban kereste, hogy e terület lakóinál Artemis-Diana régtől fogva különös nagy tiszteletnek örvendő, helyi főistenség volt.

Másrészt és újszerűen jelentőssé teszi torsónkat fölirata, amely azt Juppiter Dolichenusszal hozza kapcsolatba. Ebből mindenképp világos, hogy szobrocskánk nem származhatott, mint carnuntumi rokona, valamely Nemesis-szentélyből, hanem minden valószínűség szerint egy Dolichenumban volt elhelyezve, mint *θεός σούναος*-a Juppiter Dolichenusnak. Nemesisnek és Dolichenusnak ugyanegy szentélyben való találkozását a két istenség eredetében és fejlődésében mutatkozó bizonyos érintkező vonások teszik érthetővé.

Juppiter Dolichenus eredetileg Doliche városának baalja volt, — így nevezték tudvalevően Szíriában az egyes városok, vidékek főistenét — akinek tisztelete a Keletről származó vagy ott járt katonák, a szíriai kereskedők és rabszolgák közvetítésével terjedt el a Kr. u. II. században Nyugaton, főleg a limes mentén, ahol a táborokban csakhamar a rómaiak legfőbb istenével, Juppiter Optimus Maximusszal azonosították.³ Miként a szíriai városokban a baal, a *θεός βασιλεύς* (= *δεσπότης*) mellett rendesen baalat-ot, királynő-istennőt is tiszteltek, úgy megtaláljuk Dolichenus mellett is paredrosát, aki őt vándorútján hűségesen elkísérte, s kit fölirataink következetesen Juppiter nevének nevével Juno Reginának neveznek.⁴ A fennmaradt emlékeken is gyakran jelenik meg ez a Juno Regina, szembeesítve Juppiter Dolichenusszal, az ismert Juno-típushoz hasonlóan ábrázolva, matronaszerű ruhában, egyik kezében jogarral, a másikkal csészével.⁵ Hogy azonban ez az azonosítás tartalom dolgában mennyire ingatag és csak nagyjából helytálló, azt mutatja a hedderneimi bronztábla,⁶ amelyen Dolichenus társnője a sistrumos Isis Panthea képeben ábrázoltatik és még beszédesebben a faimingeni relief,⁷ amelynek fölirata neki egyenesen a Mater deum nevet adja, aki-

¹ A thasosi reliefen (Roscher, i. m. 157.).

² I. h. 231. hivatkozással Domaszewskire, Rel. d. röm. Heeres (1895) 53. Toutain, Cultes païens d. l'empire rom. I, 1 (1907) 396 sk. Kerényi K., E Philol. Közl. 56, 1932, 11 sk.

³ A. H. Kan, De Jovis Dolicheni cultu. 1901. I. cikkemet a Klebelsberg-emlékkönyvben (1925) 93 sk.

⁴ CIL VI 365, 413. VII 98, XIII 11, 779.

⁵ Így a kömlödi bronztáblán (a M. Nemzeti Múzeumban), a berlini és a virunumi reliefen. (Leipoldt, Die Religionen in der Umwelt d. Urchristentums, 121., 116. és 117. á.) Szintúgy a legújabbban a bulgáriai Jasszen (Romulianum) helyén talált háromszögletű bronzlemezen. G. Kazarow, Österr. Jahresh. 27, 1932, 168 sk. 105. á.

⁶ Leipoldt, i. m. 119. á.

⁷ É. Espérandieu, Basreliefs XI, 727. Drexel, ORL XXXV. (Kastell Faimingen) 52.

vel a szíriai származású istennő bizonyára közelebbi rokonságban volt, mint a római Junóval. Ezek szerint Dolichenus társnője lehetett: Juno Regina, Isis és Mater Magna; ebbe a sorba belekerült most torsónk révén Nemesis is.

A Nemesis-vallás, mely három focusából Rhamnus-, Smyrna- és Alexandriából kisugározva a hellenisztikus és a császári korban egyre jobban elterjedt és nagy népszerűsége tett szert, főleg a római birodalom keleti részeiben, Szíriától a Balkánon át Noricumig, tartalmilag folyton bővült és gazdagodott. A helyes mértéket óvó, a jog ellen vétőket és a hybrist sujtó Nemesisből mindenható, mindent intéző sorsistenség lett, aki mint *ultrix facinorum impiorum*, *bonorumque praemiatrix*, *regina causarum*, *arbitra rerum ac disceptatrix*¹ érdem szerint osztja a jó és balsorsot és kormányozza az élők világát. Másfelől, mint már említettük, az agoni játékoknak volt oltalmazója, kit a gladiatorok, színészek és katonák részesítettek különös tiszteletben; a kis emberek meg babonás hittel fordultak hozzá segítségért vagy azért, hogy haragját maguktól elhárítsák, sőt tőle kérték megbosszulásukat a kikoszarozott vagy megcsalt szerelmesek is. Nemesis nagy és sokoldalú hatásköre révén a szinkretizmus századaiiban egészen természetesen szorosabb kapcsolatba került más görög-római és keleti istenekkel, akikben az övéhez hasonló tulajdonságokat fedeztek fel; azokkal azután párhuzamba állították, azonosították, azok neve alatt tisztelték, típusaikban és tőlük kölcsönzött jelvényeikkel ábrázolták.

Miként Juno, mint a legfőbb isten felesége, úgy ő is, mint világkormányzó istenség, megkapta a Regina nevet² és a gyakori Juno Regina — Nemesis Regina párhuzam mellett a *Junoni Nemesi* ajánlású carnuntumi felirat (CIL III 11121) már kettejük összeolvadását tanúsítja. Hasonlóképp egybeolvadt az egyiptomiak nagy istennőjével, Isisszel, ki Apuleius híres helyén maga magyarázza, hogy Nemesis Rhamnusia azonos vele, neki csak egyik megjelenési formája; tudunk ennek az Isis-Nemesisnek szentelt szobrokról, templomról is.³ Sorsosztó jellegénél fogva szoros kapcsolatba jutott Nemesis a szerencse istenasszonyával, Tyche-Fortunával, akitől két attributumát, a kormánylapátot és a kereket átvette; mint a *vita Maximi et Balbini* írója (8, 6) mondja: Nemesis, id est vis quaedam Fortunae, és amint e két istennő azonosítását egyebek közt az apulumi felirat (CIL III, 1125): *Deae Nemesis sive Fortunae* is bizonyítja. Tyche a hellenizmus korában Keleten a városok szerencséjének oltalmazója, *Τύχη*

¹ Amm. Marc. 14, 11, 25—6.

² *Μεγάλη Νέμεσις ἡ βασιλεύουσα τοῦ κόσμου* Magna *ultrix regina orbis*. CIL VI 532. Nemesis Regina III 7767, 14, 075, 14, 358. Dea N. Regina III. 1438, 7633, 13, 777. Nemesis Regina Augusta III 4008.

³ Apul. Met. 11, 5. Bull. Corr. Hell. 6, 1882, 336—7.

πόλεως¹ lett, akinek képét a városok pénzeikre verették, mégpedig első sorban Eutychidesnek ismert antiochiai, ülő Tychéje mintájára. De városvédő istennő lett a smyrnai Nemesis is, kinek szobor- és éremképei Tychének egy másik, álló típusát képviselik. Ennek a városvédő smyrnai Nemesis-Tychének kultusza és típusa a császári korban egész Kis-Ázsiában elterjedt, le Szíriáig, ahol a városvédő istennő szerepét régtől fogva az egyes helyi, különböző nevek alatt tisztelt főistenek társnői, a baalatok töltötték be. Ezekhez hasonulván és szerepüket átvállalván a szíriai ég- és napistenek oldalán jelenik meg Nemesis.² Tanulságosan szemlélvén ezt a legújabb, történelmi, művészet- és vallástörténeti szempontból nagyjelentőségű dura-europosi ásatások egyik lelete. Ha ennek a szép reliefnek fölirata: *Θεῶ Νεμέσι* nem is árulná el, azonnal ráismerünk Nemesisre, aki smyrnai típusa szerint, oldalán griffel és kerékkel van ábrázolva a sugárkoszorús Helios-Sol mellképe mellett.³ Ott, Szíria földjén, ez a Helios-Sol kétségkívül szíriai napistent, valószínűleg Dura-Europos főistenét jelképezi.

Ily körülmények közt most már nem csodálkozhatunk azon, hogy a budapesti Nemesis — felirata által — a szíriai eredetű Juppiter Dolichenusszal van összekapcsolva és föltevésünk szerint ennek szentélyében foglalhatott helyet. Az a Dolichenus-hívő, ki a szobrocskát annakidején — a Kr. u. II. század utolsó és a III. század kezdő évtizedei jöhetnek tekintetbe — följánlotta, Doliche vidékéről származó, vagy ott járt ember lehetett,⁴ ki az ottani emlékek hatása alatt akart a szíriaiaknál általánosan tisztelt Nemesis képével kedveskedni istenének; mivel azonban a pannon—illír területen, mint láttuk, Nemesisnek Artemis-Diana képében való ábrázolása volt népszerű és uralkodó,⁵ ebben, a griffről és kerékről jól fölismerhető típusában faragtatta meg szobrát. Ha magyarázatunk esetleg problematikusnak tetszik is, annyi kétségtelen, hogy a budapesti Nemesis-torso a pannoniai rómaiságnak mind tárgya, mind fölirata folytán egyaránt figyelmet érdemlő becses emléke.

Budapest.

Láng Nándor.

¹ Roscher, Myth. Lex. V, 1333 sk.

² Schweitzer, i. m. 179 sk. Volkmann, i. m. 308. sk.

³ Excavations at Dura-Europos. Prelim. Report I. season (1929) 65. l. 4, 1 t. (Cumont). Hasonló Helios-Sol mellkép több Dolichenus-emléken látható, pl. a hedderneimi és a kömlődi bronzablákon.

⁴ Ilyen sok volt a Duna mentén, I. J. Dobiás, Mélanges Bidlo (1928) 15 sk.

⁵ V. ö. a vadászruhás Artemis-Dianának Portogruaróban, Aquileia mellett nemrég napfényre került bronzszobrocskáját, melyet fölirata szerint T. Aurelius Seleucus ajánlott fel. J. O. M. Dolichenusnak. Arch. Anz. 1928, 120, 2. á.

A LÁTÓIDEGRŐL.

A látóideget valaha (1788) Soemmerring a tizenkét agyideg közé sorozta, másodiknak; ma is ott szerepel még a tankönyvekben és az előadásokban. De ma már tudjuk, — ki tudná megmondani, hogy ki volt az első, aki ezt felismerte — hogy nem olyan, mint a többi agyideg, sőt nem is hasonlítható össze a többi környéki ideggel sem. Az anatomia mesterszavainak reformján dolgozó bizottság javaslata¹ szerint el is vesztené ezentúl a «nervus» nevet, s egész hosszában, az agyvelőtől a szemgolyóig tractus opticusnak volna nevezendő, ami persze annyiból okozna zavart, hogy az orvostudomány már megszokta, hogy a látóideg betegségait neuritisnek (neuritis optica, neuritis retrobularis) nevezze.

Ha csak a kifejlődött ember viszonyait vesszük szemügyre, már szabad szemmel feltűnik, hogy az ideg proximalis része az agyvelővel van összenőve, azaz annak mintegy alkotórésze. Distalisabban szembeötlő dolog, hogy periferiás részére az agyvelőnek mind a három burka folytatódik hüvely alakjában, a köztük levő résekkel együtt, egészen a szemgolyóig. Mikroszkoposan meg azt találjuk, hogy olyan velőhüvelyű, de neurilemma nélküli idegrostokból áll, mint aminőket csak a központi idegrendszerben találunk, s közöttük nemcsak kötőszövet adja az összekötő szövetet, hanem általában tipusos neuroglia, aminő az agyvelőre és gerincvelőre jellemző: csillagalakú astrocyták és nyulványaik, mikrogliasejtekkel vegyest.² Igaz, hogy az ideg intracanalicularis és szemüregbeli részében a környező kötőszöveti hüvelyből laza collagen rostok nyomulnak az idegbe s benne, egymással összekapcsolódva, encapsisszerű vázrendszert alkotnak, de e mellett megmaradnak a gliasejtek is, úgyhogy itt az az egyedülálló eset forog fenn, hogy egy kötőszöveti váz és ektodermás támasztószövet egymást átszőve alkotja az ideg alapszövetét. De ez csak a szem rostos hártájáig van így, azontúl már a rostos hártya szitalemezétől kezdve megint csak gliát találunk az egész retina területén.

¹ Nomina anatomica. Jena, 1931. G. Fischer, pg. 116.

² Lopez, E. M., Existencia de celulas de Hortega «mikroglia» en la retina y vias opticas. Bol. R. Soc. espan. T. 26, 1926, pg. 294.

Még bővebb felvilágosítást nyújt a nervus opticus természetéről a látóideg és ideghártya fejlődése, mellyel később fogunk foglalkozni. Ma a szem ideghártyáját egy darab kihelyezett agyvelőnek, a látóideget pedig központi összekötő rostpályának, commissurának tekintjük.

Az elmondottakban vázoltam a látóideg szerkezetét is. Ilyenforma a szerkezete a gerincesek osztályain végig az emlősöktől a halakig, amint azt különösen Deyl¹ és Studnička² monografiájából ismerjük. Annál nagyobb volt a meglepetésem, mikor, már évekkel ezelőtt, a hüllőkön végzett idegszövettani vizsgálataim alkalmával azt állapítottam meg, hogy a kígyókon a többitől lényegesen eltérő szerkezetű. Akár hosszmetseten (1. ábra), akár harántmetseten (2. ábra) vizsgáljuk, aránylag csekélyszámú széles, egymásfelé élesen elhatárolt protoplasmatikus szalagokból állónak látjuk, amelyek közepén egy magsor vonul végig, míg környéki részletükben, tehát intraplasmatikusan az idegrostok mint finom, hullámos rostok futnak. Különösen érdekesek a harántmetsetek képei: a metset csekélyszámú éles, többsarkú, kerek vagy elliptikus mezőből áll, akárcsak egy harántcsíkos izom átmetszete; ezekben a mezőkben a szél felé eső pontok széles koszorúja gyanánt látjuk a finom idegrostok keresztmetseteit, míg a mezők közepe protoplasmából és egy-egy beágyazott magból áll.

Nagyon feltűnő, hogy ezt a különleges szerkezetet a hüllők közül csak a kígyók látóidegében találjuk. Saját vizsgálataim alapján meggyőződhettem, hogy a gyíkokon és teknősökön a látóideg a közönséges típus szerint alkotott; a krokodilusfélékre nézve nem rendelkezem önálló vizsgálatokkal, de Studničkanak értekezéséből látom, hogy a látóideg itt is csak olyan alkotású, mint a többi sauriuson, a kígyók kivételével. A kétéltűeken, madarakon, emlősökön sem látunk hasonlót, csak egyes halakon találkozunk olyan viszonyokkal, amelyek kissé a kígyókon jelenlevőkre emlékeztetnek. Saját tapasztalatok híján Deyl és Studnička dolgozataiból merítem adataimat. A leírások, sajnos, nem olyan pontosak, hogy az analógia világosan meg volna vonható, de annyit látok, hogy valami kis közeledés lehet az itt fennálló viszonyokhoz.

Studnička már régebben megjelent rövid, de tartalmas, a gerincesek valamennyi osztályára kiterjeszkedő opticus-munkájában külön foglalkozik a hüllők látóidegével, s nem lehet kérdéses, hogy az általam látott viselkedést már valamennyire észlelte is, de alkalmasint az általa használt tökéletlen módszerek miatt annak jó leírását nem adja. Elmondja pl., hogy a pia mater-

¹ Deyl, I., Zur vergleichenden Anatomie des Sehnerven. Bull. Int. de l'Académie des Sciences de Prague, 1895, pg. 41.

² Studnička, F. K., Untersuchungen über den Bau des Sehnerven der Wirbeltiere. Jenaische Zeitschr. f. Naturwiss. Bd. 31, 1898, pg. 1.

ből kiinduló sövények a látóideget önálló, párirányosan futó nyalábokra osztják. A gliasejtek a nyalábok tengelyében futnak, ezeket koszorúalakban övezik a szabadon haladó idegrostok. Ez a leírás nem helytálló, mert egy fontos tekintetben nem felel meg a tényállásnak. Az opticusrostok nem haladnak csupaszon a gliasejtek körül, hanem a gliasejtek által alkotott syncytium periferiáján intraplasmatikusan helyezkednek el.

V. Franznak 1913-ban megjelent, a gerincesek látószervét összefoglalóan tárgyaló munkájában¹ szintén megemlékezik a kígyók látóidegéről, de leírásán megérezzük, hogy nem önálló vizsgálatokon alapul, hanem Studnicka könyvéből van kiírva.

Fontos Studnickának az a megjegyzése, hogy a leírt viselkedés a fejlődésnek csak egy bizonyos előrehaladott szakában jelenik meg, addig a kígyókon is olyan a látóideg belső szerkezete, mint a gyíkoké.

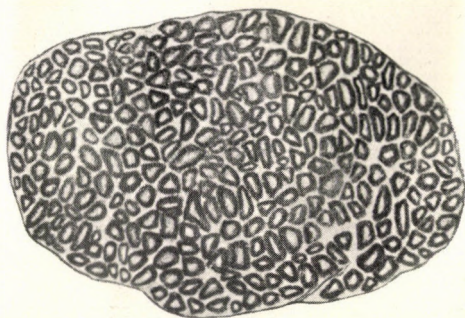
Saját vizsgálataimat a nálunk legkönnyebben megszerezhető kígyókon, *tropidonotus*on és *coluber*en végeztem. Közöséges festéseken kívül, aminő a haematoxylin- és a Van Gieson-festés, különösen nagy hasznát vettem a Weigert-féle velőhüvely-festésnek; ezzel meggyőződhettem, hogy a protoplasmatikus szalagokon belül futó idegrostok valamennyien finom velőhüvellyel vannak körülvéve. Tehát nem neurofibrillákról van itt szó, hanem valószínű teljes idegrostokról. De főmódszerül nem a Weigert-féle festést, hanem Ramón y Cajal kitűnő ammoniak-ezüstmódszerét használtam. Ez az idegrostokat kitűnően felszínre hozta és általában a legbehatóbban szemléltette a kígyók látóidegének sajátos szerkezetét.

A leírt szerkezetet egyébként nem látjuk a látóideg egész lefutásában, a szemben való eredésétől az agyvelőig. Ha az agyvelőből indulunk ki, csak a chiasma közepén kezdődik; a tractus opticus területén még a központi rostpályák közöséges szerkezetét észleljük. A chiasma területén változik meg egyszerre a kép: a szabadon futó idegrostok helyét a széles plasmatikus szalagok foglalják el, amelyekbe most már beágyazódnak az idegrostok. Ez az átváltozás kétségtelenül azzal függ össze, hogy a gliavázhoz most már a pia materből kiinduló gyengéd sövények is csatlakoznak. Ezek választják el egymástól a plasmatikus cylindereket; az, hogy a két dolog között összefüggés kell hogy legyen, abból is kiderül, hogy azon a helyen, ahol a piasövények megint megszűnnek, a leírt elrendeződés is végét éri. Ez a hely a látóidegfő. (3. ábra). A lamina cribrosa elülső harántnyalábjaival eltűnnek a széles hengerek is. Az ehhez való előkészületek már a sclera hátulsó határától megállapíthatók. Azt látjuk először is, hogy a hengerek tiszta protoplasmás tengelye a beágyazott magvakkal

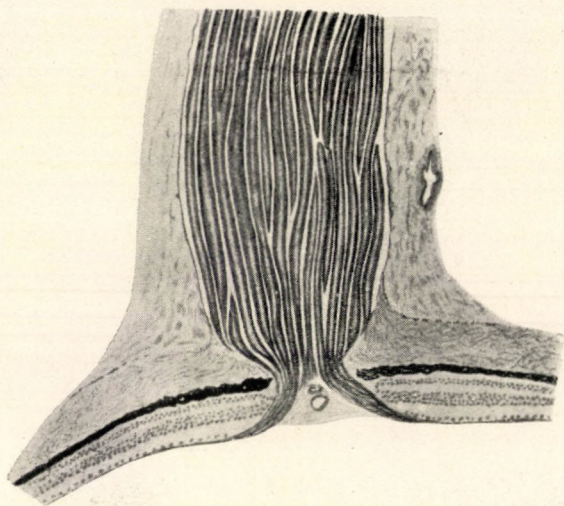
¹ Franz, V., Sehorgen In: *Lehrb. d. vergl. mikrosk. Anatomie d. Wirbeltiere*. Jena 1913, pg. 320.

1. ábra. Tropidonotus látókeresztveződése, látóidege és látóidegfője.
Cajal-féle ammoniákos ezüstmódszer.
Lupenagyítás.

2. ábra. Tropidonotus látóidegének keresztmetszetéből.
A plasmahengerek átmetszetei. Ezüstmódszer.
Lupenagyítás.

3. ábra. Tropidonotus, látóidegfő. Ezüstmódszer.
Lupenagyítás.

4. ábra. Tropidonotus. A látóideg glioplasmás
hengereinek keresztmetszetei, közepes nagyítás.
Ezüstmódszer. A henger közepén sejtmag,
körülötte plasmás terület, küljebb, de még a
plasmába ágyazva, a látóideg rostjainak pont-
szerű átmetszetei

együtt megszűnik; a hengerek ezzel megkeskenyednek és már most egész szélességükben idegrostokat tartalmaznak. Természetes, hogy ennek folytán a látóideg megkeskenyedik, ami az idegen a sclerán való áthatolása közben következik be. A lamina cribrosa belső határán a plasmatisz henger kihegyesedve végződik, az opticusrostok most szabadon kilépnek a syncytiumból. Nyalábjaik gyengén hullámosan futnak és tölcészerűen szétterjednek; az így keletkező bemélyedést az arteria és vena centralison kívül gliaszövetből álló kúp alakú váncos tölti ki. A már most szabadon futó idegrostok között megint önálló astrocyták jelennek meg.

Világos, hogy a piaszövények jelenléte nem adja teljes magyarázatát a plasmahengerek keletkezésének. Ezek a szövények más állatok látóidegében is megvannak, mégpedig rendszeren sokkal erősebben és rostosabban kifejlődve, a nélkül, hogy közöttük ilyen élesen elhatárolt, önálló plasmatisz szalagok keletkeznének.

Külön ki kell emelnem, hogy ezek a szövények itt feltűnően gyengék. Ezüstkészítményeken alig látni őket, itt a hengereket mintha üres hasadékok választanák el egymástól. Csak a Van Giesonnal festett készítményeken vesszük őket észre mint rendkívül finom, a savanyú fuchsinnal halványpirosra festett vonalakat, amelyeket csak itt-ott szakít félbe egy-egy hosszúka, haematoxylinnal erősen festődő kötőszöveti mag.

A hengerek száma a chiasmától a szem felé valami keveset csökken, mert egyes hengerek útközben hegyes szögletben összefolynak és kettésével szélesebb szalagokká egyesülnek. Közvetlenül a chiasma előtt a harántmetszeten 370 szalagot számoltam, közvetlenül a szem mögött már csak 210-et; a hosszmetzeten az első helyen 27, a szemgolyó mögött 16 volt a számuk. Lefutásuk egész egyenes, széleik simák.

Az egyes hengerek a keresztmetszeten leggyakrabban többszögűek, nyilván az egymásra kifejtett nyomás folytán, ritkábban kerek vagy ellipsis-alakúak. Ha a metszet éppen azt a pontot éri, ahol két nyaláb egyesül, olyan kép keletkezik, mintha egy befűződött sejt éppen oszlani készülne.

A henger tengelyében levő magvak kicsinyek, kerek, gyengén festhetők. Mint már említettem, legtöbbször csak egysorban helyezkednek el, de úgy, hogy nem igen szoktak közvetlenül érintkezni egymással. Ritka eset, hogy két vagy még ritkábban három magot találni egy harántsíkban. A Studnicka-féle értekezés 20. ábráján, mely az ideg harántmetszetét tünteti fel, 3—8 mag van egymás mellé rajzolva; ez nem egyezik az én észleleteimmel. Az ezüstkészítményeken a magok határai csak gyengén ismerhetők fel, csak az erősen festődő magvacskák tűnik elő. Sejthatárokat a magvak körül hiába keresnénk.

Az idegrost nélküli axialis plasmaterület, mely a magokat zárja magába, a keresztmetszeten szabálytalan alakú (4. ábra). Gyakran csillag alakú, mert plasmatisz szövényeket küld a szalag

periferiája felé, a kis nyalábocskákba csoportosuló idegrostok közé; ennek folytán a kisebb idegrostcsoportok gyakran sugár-szerű elrendeződésűek. A glioplasmodium keresztmetszete ennél-fogva gyakran olyan képre tesz szert, amely bizonyos fókig egy emlős szívizomrost harántmetszetére emlékeztet. Természetesen a plasmodium-késmetszet sokkalta nagyobb térfogatú: hiszen csaknem szabadszemmel látható. A szalag tengelyében futó plasma-terület és a külső rosttartalmú zona közt éles határ nincs. Az egész henger kétségtelenül egységes plasmodium, a protoplasma határozottan körülveszi az idegrostokat is, szó sem lehet arról, hogy, mint *Studnička* leírásából lehetne következtetni, a középén jól elhatárolt gliasejt-oszlop fut, melyet kívül szabad idegrostok köpenyege venne körül.

A vázolt viszonyok két szempontból érdekesek. Először is összehasonlító anatómiai és phylogeniai tekintetben figyelmet érdemel, hogy a kígyók látóidegének típusa eltérő a többi hüllő idevágó típusától s inkább egyes halak típusához közeledik. Az irodalomnak egy odavetett mondatából következtetem, hogy talán a kétlélekzésű halakhoz tartozó *ceratodus* áll e tekintetben a kígyókhoz legközelebb, de se pontos leírást, se ábrázolást az említett hal látóidegéről sehol nem tudtam találni. Nyilván a látóidegre vonatkozólag kezdetlegesebb formával van a gyíkokon dolgunk, mint a többi hüllőn.

Második, sokkal nagyobb jelentőségű kérdéssel hozhatók kapcsolatba a vázolt viszonyok, ha a neurohistogenesis szempontjából vesszük szemügyre, s különösen ha azt a tényt mérlegeljük, hogy az opticusrostok itt határozottan intraplasmatikusan futnak.

De nézzük előbb röviden a látóideg fejlődését. Az ophthalmencephalon, ahogy *Schwalbe* (1881) nyomán a látószervnek az agyvelőből eredő részeit nevezzük, a diencephalon ventralis oldalán egy egységes harántkiemelkedés alakjában fejlődik, mely csakhamar középső részének a fejlődésben elmaradásával két oldalsó bemélyedésre tagolódik, a jobb és bal szemgödörre, vagy ahogy kívülről véve szemügyre nevezzük, szemhólyagra. Ez a hólyag most burjánzásnak indul, s oldalra és kissé felfelé növe érintkezésbe jut az ektodermával. Nemsokára két változás áll be rajta: egyfelől az ektodermával érintkező fala a lencse fejlődésével kapcsolatban, de nem ennek a mechanikai hatására, behorpad s a szemhólyagból kettősfalú serleg lesz, másfelől proximalis, az agyvelő felé eső része megszűnik; ez a szemnyél, a későbbi látóideg első telepe. De ki kell emelnünk, hogy a későbbi igazi látóideg csak később nő ebbe bele, a szemnyél voltaképpen csak az a pálya, amelyben a látóidegnek haladnia kell, s amely legfőljebb csak támasztó elemeket fog szolgáltatni hozzá.

A szemnyél eleinte nyitott lumenű csatorna, ürege a ventriculus opticusnak egy része, de később teljesen elzáródik a falzatát alkotó sejtek burjánzása folytán; az emberen ez az elzáródás

a 3. magzati hónapban lesz teljessé. Az elzáródás nem egyszerű koncentrikus kitelődés által megy végbe; előbb distalisán egy vályu keletkezik a szemnyél alsó felszínén, és ennek két ajka össze-forradva komplikálja a folyamatot. De végül is előttünk van a teljesen zárt, hámsejtekből álló nyél, s most megindul a folyamat leglényegesebb része: a szemnyélnek megtelődése idegrostokkal. Az idegrostok fejlődésére is áll az az általános tétel, amelynek első megsejtését *Kupffernél* (1857) találjuk, nagyszabású, végleges kimutatását pedig *Hisnek* (1883—1894) köszönjük: hogy t. i. az idegrostok mindig az idegsejtek elemi alakjából, a neuroblastból nőnek ki mint annak nyúlványai és szabad csúcukkal előrenőve érik el mint egységes rost végződésük helyét.

A legközelebbi kérdés az volt, hogy milyen irányban nőnek az idegrostok. *Kölliker* (1879) az eredetileg már *Histől* (1868) kimondott véleményhez csatlakozott, amely szerint a rostok az agyvelő sejtjeiből erednek és innen nőnek be distal felé a retinatelepbe. *W. Müller* (1874) volt az első, aki inkább elméleti okoskodás, mint pozitív észleletek alapján azt a nézetét nyilvánította, hogy a rostok ellenkező irányban, a szemtől az agyvelő felé nőnek a szemnyélen keresztül.

A későbbi vizsgálatok igazolták *Müller* feltevését. Így *Keibel* (1889) gyíkembriókon határozottan észlelte, hogy az első idegrostok a szemnyélben peripheriásan jelennek meg, habár összeköttetésüket a retina sejtjeivel nem tudta kimutatni. Csak *Hisnek* sikerült az egy 13 mm hosszú emberi embryón; bebizonyította, hogy az első opticusrostok az ideghártya dúcsejtjeiből erednek. Teljesen tisztázódott a kérdés, mikor *Ramón y Cajal* (1889 és 1891) készítményein világosan felderítette madarakon, hogy az opticusrostok túlnyomó része az agyvelő lobus opticusában szabadon végződik, tehát növekedési kiindulópontjuk, eredésük a retinában kell hogy legyen. Vele egyidejűleg *Froriep* (1891) is leírta őshal-embriókon, hogy egy bizonyos stadiumban az opticusrostok csak a retinatelepben, később a szemnyélnek a retinához csatlakozó részében és még később még inkább az agyvelő felé találhatók, míg a szemnyél legproximalisabb része még teljesen idegrostok híján van. Ezek után ma már nem kétséges, hogy a látóideg rostjai legnagyobbbrészt, ha nem valamennyien, fejlődésükben a retina dúcsejtrétege felől az agyvelő felé nőnek. Azt is tudjuk, hogy először a szemnyél basalis oldalán jelennek meg s csak később lepik el a most már nervus opticusnak nevezhető köteg egész területét.

Most érkezünk el a minket leginkább érdeklő kérdéshez. Itt állunk a neurohistogenesisnek egy vitás, mondhatni forrongó kérdése előtt. Hogyan futnak a végcéljuk felé törtető idegrostok; a sejtek között vagy a sejteken keresztül?

His sok közleményében haláláig azt az álláspontot foglalta el, hogy az előtörő idegrostok a sejtek közti résekben haladnak

elő, s ezt a véleményét azzal támogatta, egyszerű mechanikai felfogásokra hajlandó mentalitása alapján, hogy az idegrostok elő-növésük közben a kisebb ellenállás helyeit követik. Persze ez a felfogás éppoly kevésbé tudja megmagyarázni, mint a többi, azt a csodálatos tényt, hogy az idegrost nem vaktában nő előre, hanem mindig azt a pontot keresi fel, amelyet beidegezni hivatott.

Az én régi felfogásom szerint¹ (1910) a neuroblastból elő-növő rost nem símán siklik el az útjában álló sejtek és nyúlványaik között, hanem egyfelől széttolja őket, másfelől pedig, ha máshogy nem megy, áttör a sejteken, s ilyenkor ha kell, tönkre is teszi őket. Véleményem szerint az elő-növő rostokat erre a bennük levő neurofibrillák képesítik, amelyeket a rostok szilárdító elemeinek tartottam. Ebben láttam a neurofibrillák főjelentőségét s nem abban, amit egyes szerzők rendeltetésüknek tartottak s tartanak részben még ma is, hogy t. i. ők az idegrendszer tulajdonképpeni vezető elemei. Miért kellene, ha különleges ingervezető elemek volnának, ilyen korán megjelenniök, mikor még ingervezetésről szó sem lehet. Ezért még ma is teljességében ragaszkodom 1910-ben kifejtett elméletemhez, mely szerint az argyrophil neurofibrillaris állomány jelentősége szerint az idegszövet különleges fejlődési módjával hozható kapcsolatba: szilárdító berendezése a neuronnak. Némi elégtétellel utalhatok arra, hogy elméletemhez *Wassermann*² 1930-ban közzétett nagyszabású cytologiai művében is teljesen hozzacsatlakozik és *Parker* sem tanúsít vele szemben a fibrillák jelentőségével foglalkozó, 1929-ben megjelent két dolgozatában³ elutasító álláspontot.

Röviddel az én cikkem után, 1912-ben jelent meg hazánkfiának, *Szily Aurélnak* a látóideg rostjainak fejlődésével foglalkozó dolgozata.⁴ Vizsgálatait halak, kétéltűek, hüllők, madarak és emlősök embryóin végezte, sőt még emberi embryókat is belevont vizsgálatai körébe. Kutatásai egészben véve az intercellularis fejlődés mellett szóltak, de egészen sajátos, azóta senki által meg nem erősített eredményre vezettek. Tapasztalatai szerint ugyanis még az idegrostok kinövése előtt az epithelialis látóidegben a sejtek hosszanti irányban való szétesése folytán szövetnedvvel telt csatornák keletkeznek, és csak jóval később jelennek meg az idegrostok, amelyek a retina felől ezekbe a degenerációs hosszanti résekbe nőnek be. Szily dolgozatának, sajnos, azért nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget, mert csak egyszerű, a

¹ Lenhossék, M., Über die physiologische Bedeutung der Neurofibrillen. Anat. Anz. Bd. 36, 1910, pg. 257.

² Wassermann, F., Die lebendige Masse, In: W. v. Möllendorff, Hdb. d. mikrosk. Anat. des Menschen. Bd. I., 2. Teil, Berlin 1929.

³ Parker, G. H., The elementary Nervous System. Philadelphia London 1919. Ugyanaz: What are neurofibrils? Amer. Nat. Vol. 63, 1929.

⁴ Szily, A. Über die einleitenden Vorgänge bei der ersten Entstehung der Nervenfasern im Nervus opticus. Arch. f. Ophthalmologie. Bd. 81, 1912, pg. 67.

szóbanforgó viszonyok tanulmányozására nem alkalmas festésekkel készült; Szily nem használta fel az idegrostok fejlődésének vizsgálatánál most már nélkülözhetetlen ezüstmódszereket.

Az intercellularis növekedés elméletével *Held* neurencyctium-tana áll szemben. *Held* elméletét először 1905-ben közölte, 1909-ben azután bővebben fejtette ki egy vaskos, 378 oldalas, 275 ábrával illusztrált munkában¹ s nemrég, hosszas szünet után, 1929-ben újra visszatért reá egy rövidebb cikk keretében, amelyben változatlanul fenntartja véleményem szerint mesterkélt és téves elméletének minden részletét. Észleletei szerint az idegnyúlvány — volta-képpen tévesen nem is szól idegnyúlványról, hanem fibrillanyalábról — a neuroblastból kiinduló pályáján végződési helyéig tartó előnövéseben sohasem halad intercellularisan, mint *His* hitte és *Cajal* is állítja, hanem azonnal egy más sejt belsejébe helyezkedik, mégpedig a központban egy neurogliasejtbe, a környéken a legközelebbi mesenchymasejtbe. Ebben halad előre s a sejtnyúlványok és sejtközi összeköttetések felhasználásával, mindig intraplasmásan futva, egyik sejtől a másikba húzódik át és így éri el a neki kiszabott végződési helyet, ahol szintén intraplasmásan szűnik meg. Erre a fejlődési módra találta ki *Held* a neurencyctium hangzatos nevet, amellyel tanát jellemzi.

Nagy nehézséggel állt szemben *Held* az amnionnélküli gerincesek embrióinál. Halakon és kétéltűeken t. i. az a nehézség áll fenn, hogy az idegrostok kinőnek egész a peripheriáig, mielőtt még mesenchymasejtek megjelentek volna: még csak az epithelialis csiralemezek és ősi szervek vannak meg. Heldnek itt kapóra jött kiváló hazánkfiának, Szily Aurélnak egy 1904-ben közölt észlelete,² melynek gyökerei a budapesti egyetemi anatomiai intézetbe nyúlnak vissza, nevezetesen abba az időbe, amikor Szily az üvegtest fejlődésére vonatkozó vizsgálataimban segédkezett (1903). Szily az embriók korai epithelialis stádiumában a hámsejtszerű csiralemezek és elemi szervek közti hézagokban egy pókhálószerűen finom, valóban a mikroszkópi láthatóság határán álló halvány és laza hálózatot írt le, mely az embryonalis hámszerű sejtek basalis kúpjainak elágazódásából keletkezik és a mesenchymahálózatot megelőzi. E Szily-féle hálózatot megerősítette azóta *Held* (1909),³ *Studnička* (1915),⁴ és *Laguesse* (1926) is.⁵ *Studnička*, aki

¹ Held, H., Die Entstehung d. Neurofibrillen. Neurologisches Zentralblatt, 1905. Ugyanaz: Die Entstehung des Nervensystems bei den Wirbeltieren. Leipzig 1909. Ugyanaz: Die Lehre von den Neuronen und vom Neurencyctium und ihr heutiger Stand. Berlin und Wien 1929.

² Szily, A. v., Zur Glaskörperfrage. Anat. Anz. Bd. 24, 1904, pg. 417.

³ Held, H., Die Entwicklung des Nervengewebes bei den Wirbeltieren. Leipzig 1909, pg. 87.

⁴ Studnička, F. K., Ein weiterer Beitrag z. Kenntnis d. Zellverbindungen (Cytodesmen) u. d. netzartigen (gerüstartigen) Grundsubstanzen. Anat. Anz. Bd. 48, 1915, pg. 396.

⁵ Laguesse, M. E., Développement de la cornée chez le poulet. Archives d'Anat. microscopique. t. XXII, 1926, pg. 216.

a múlt évben (1933) újabb cikket¹ írt e tárgyról, ezt a hálózatot mesostromának, *Held* (1909) epithelialis kötőszövetnek nevezi. A mesostroma a további fejlődés során általában eltűnik, helyét a mesenchymasejtekből és nyúlványaikból keletkező hálózat foglalja el. Csak egy hely van, ahol a hálózat nemcsak hogy megmarad, de még óriási módon burjánozva ki is terjeszkedik: ez az üvegtest. Itt az eredeti mesostroma a kifejlődött szervezetben is megtalálható az üvegtestfibrillák alakjában, mégpedig saját megállapításom szerint² (1903), amihez változatlanul ragaszkodom ma is, mint az ektodermás lencsetelep-sejtek basalis kúpjának felrostozódása, amely rostrendszer első telepe már nagyon korán lefűződve a lencséről, önállóan, sejtek közreműködése nélkül burjánzik tovább.

Held nem talál az amniomnélkülieken más lehetőséget az idegrostok intraplasmás növési pályájául, mint ezt a gyengéd hálózatot. Ebben keresi az idegrostok ideiglenes növekedési útját, addig is, amíg a mesenchymasejtek hálózata kifejlődik, amely azután magába fogadja a már kinőtt idegrostokat. A mesenchymasejteket persze később a lemmocyták helyettesítik, úgyhogy az a furcsaság áll fenn, hogy az anamniumokon az idegrostok fejlődésük során egymásután három különböző syncytialis sejthálózatba kerülnek bele: először a mesostromába, azután a mesenchymarecébe és végül a lemmocyták syncytiumába. Nem is igen tudjuk elképzelni, hogy milyen módon szorítják le a lemmoblastok a mesenchymaplastmát a rostokról, hogyan szabadítják meg ezeket a rajtuk tapadó mesenchymasejtektől maradék nélkül.

Már elméletileg nagy nehézséget okoz annak az elképzelése, hogy mikép férnének el az előnövő idegnyúlványok a mesostromának vagy akár a mesenchymasejteknek sokkal vékonyabb finom összeköttetéseiben, különösen ha elgondoljuk, hogy *Cajal* nagyjelentőségű felfedezése szerint az előnövő idegrost végén mindig egy bunkószerű, finoman elágazó megvastagodást találunk: a növekedési kúpot.

Held állításával szemben *Ramón y Cajal*lal együtt (1908) határozottan állíthatom, hogy minden készítményemen láthatók olyan helyek, ahol a rostok a lazán elrendezett sejtek között rövidebb-hosszabb darabon egész csupaszon, minden plasmától mentesen haladnak. Viszont tagadhatatlan, hogy nincs olyan készítmény, amelyen ne látnánk, mégpedig elég nagy számmal, olyan helyeket is, ahol a rostok látszólag plasmától vannak körülvéve. Ez a plasma lehet intakt sejtek alkotórésze, de sok helyen, bármily módon kezelt készítményt vizsgálunk is, inkább a sejt kötelékéből kilépett diffúz, szétesett plasma benyomását kelti.

¹ Studnička, F. K., Das Mesostroma, das Mesenchym und das Bindegewebe der Vertebraten in frischem Zustande. Acta Soc. Sc. Natur. Moraviae. Brünn, T. 8, 1933, pg. 1.

² Lenhossék M. v., Die Entwicklung des Glaskörpers. Leipzig 1903.

Ezek alapján biztosan állíthatjuk, hogy az előnövő idegrostok nem futnak egész hosszukban intraplasmásan, hanem legalább is részben, intercellularisan. S ott is, ahol látszólag plasma veszi körül őket, lehet ez a kép a kezelés által okozott műtermék, akár oly értelemben, hogy a vegyszer zsugorító hatása összetapasztja a rostokat a sejtekkel, akár oly módon, hogy a sejtek a kezelés folytán részben szétesnek, s plasmájuk a sejtek közt futó rostokra helyezkedik.

Végeredményben vizsgálataim alapján a szóbanforgó kérdésben nem mernék határozottan egyik vagy másik irányban nyilatkozni. Abban a tekintetben azonban már határozottan állást foglalhatok, hogy *Held* neurencytiumentana, bármily nagy, imponáló és megnyerő apparátussal is van előadva és bármily számos rajzzal is van szemléltetve, alapjában véve nem egyéb hypothesisnél, mégpedig elég merész és valószínűtlen feltevésnél. Különösen áll ez elméletének arra a részére, hogy a növekvő idegrostok a mesenchymasejtek közti finom hidakat használják fel intraplasmás útjukban, s még inkább arra, hogy az anamniumokon a mesostroma finom szálait veszik ilyen célra igénybe. A magam részéről valószínűnek tartom a túlnyomóan intercellularis elhelyezkedést. Határozott exkluzív állításra, mint említettem, e tekintetben sem az egyik, sem a másik irányban nincs meg a biztos alap. Később másodlagosan a környéki idegrostok biztosan egy tökéletes syncytiumban futnak: a Schwann-féle sejtek syncytiumában (lemmocytiom), ami egyes helyeken különösen szembeötlő, így pl. a finom mikroszkópikus sympathicus-fonatokon vagy a harántcsíkos izmok idegvégződésein.

Még *Held* elméletének egyes további gyengéit szeretném kiemelni, amelyekre eddig tudtommal még sehol sem mutattak rá; ezeket az ellenvetéseket olyan meggyőzőknek tartom, hogy a neurencytiumentannal szemben szinte döntő jelentőségűnek értékelem őket. Először is kétséges, hogy valóban olyan összefüggő reticulum-e az embryonalis mesenchyma, hogy alkalmas volna arra, hogy pályáján célja felé nőjön a környéki idegrendszer. A szövetkulturákon tett tapasztalatok (*Lewis, Levi és Olivo*) ellene szólnak s ellene szól a közvetlen histológiai észlelet is. *Wassermann* már idézett nagy művének 611. oldalán határozottan hangoztatja, hogy a mesenchymát nem szabad syncytiumnak képzelnünk; ha vannak is a sejtek között összefüggések, ezek csak gyérek. Ahhoz, hogy ezen a hálózaton keresztül az előtörő idegrostok félbeszakítatlanul intraplasmás úton biztosan nyomulhassanak elő, a feltételek nincsenek meg. A hálózat nem eléggé szabályos s nem biztosan összefüggő; nagyon kockázatos vállalkozásba bocsátkoznának az idegrostok, ha a periphéria felé irányuló növekedésükben ezekre a labilis sejtekre és vélt sejtközi hidaikra bíznák magukat.

Nagy jelentőséget tulajdonítok ebben a kérdésben másfelől

annak is, hogy a peripheriás mesenchymát nem szabad valami teljesen mozdulatlan szövetnek képzelnünk: a mesenchyma nő, terjeszkedik, eltolódik, sejtjei szaporodnak, szétszóródnak, a fejlődő szervek közé nyomulnak stb. Meggyőződéseim szerint nem jól képzeli el a fejlődő szervezeten belül zsibongó életet, aki azt hiszi, hogy minden sejt és különösen a nagymértékben fejlődő, terjeszkedő mesenchyma minden sejtje a helyén marad, összeköttetések által rögzítve. Azt hiszem, hogy a növekvő embrióban a mesenchymának lassú, de állandó mozgását, a sejteknek állandó amoeboidizmusát, szétszóródását kell feltételeznünk, amint azt a szövetkulturákon tett újabb tapasztalatok is mutatják. Mások gondolkozását is foglalkoztatta már ez az elgondolás, így csak *Fergusonnak* külön e tárggyal foglalkozó értekezését (1912) szeretném megemlíteni; hivatkozhatom azokra a szavakra is, amiket *P. Bouin* 1922-ben megjelent szövevényében mond az I. kötet 122. oldalán. Túlságosan egyszerű képet fest magának a fejlődő szervezetben lejátszódó folyamatokról az, aki azt hiszi, hogy fejlődés közben minden sejt mereven a helyén marad és mintegy csak kívülről rakódnak reá a régebbiekre az új részek; a folyamat sokkal bonyolultabb s ebben főrésze van annak, hogy a sejtek, különösen pedig a szerveket összekapcsoló mesenchyma elemei lassú, de állandó áthelyezkedésben, átcsoportosulásban vannak, régi kapcsolataik feloldásával és újak kötésével.

Ily körülmények között a periphéria felé növvő idegek nem rögzíthetnek a labilis sejtek mulandó összeköttetéseiben és minden érv inkább a mellett szól, hogy mikor az idegrostok eredésük felől végcéljuk felé törnek, a sejtek útjukból elvonulnak s nyúlványait bevonják, hogy helyet engedjenek nekik. Mindennek persze nyomát sem láthatjuk a szövettani képeken, mert ez az elvonulás és kitérés mintegy praestabilált harmónia alapján észrevehetetlen gyorsasággal és pontossággal kell hogy történjék. *Held* az ő tanában oly merevséget tulajdonít a fejlődő szervezet át- és átcsoportosuló, szaporodó és egy-egy pontból széjjeláramló sejtjeinek, amelyet nem tudunk a fejlődés és növekedés rejtélyes és csodálatos, bonyolult folyamatával összeegyeztetni. Az idegrost előnövést a szöveteken keresztül és odajutásukat nekik kirendelt véghelyük felé fizikai, kémiai és vonzóerők bonyolult összejátszásának eredménye gyanánt kell elképzelnünk; kérdés, hogy megfogjuk-e valaha érteni ezt a csodát, a fejlődésnek ezt a misztériumát.

De térjünk vissza tulajdonképpeni tárgyunkhoz, a látóideghez. Ha van hely, amely alkalmasnak kínálkozik annak a kérdésnek a megvizsgálására, hogy az idegrostok növekedésük közben a sejtek között vagy a sejteken keresztül haladnak-e, úgy a látóideg az, tekintve, hogy az idegrostok benövése idején tömötten elhelyezkedő háms sejtekből áll. Azért szinte csodálatosnak találom, hogy eddig, ha nem vesszük számba Szily Aurélnak az alkalmazott

módszerek fogyatékosága miatt számba nem vehető dolgozatát, még nem akadt senki, aki ezt az elvi jelentőségű kérdést ezen a helyen tette volna vizsgálódásának tárgyává. *Held* is vaskos kötetében egyszóval sem említi a látóideget. A kigyók látóidegén észlelt viszonyok első pillanatra az intercellularis növekedés mellett látszanak szólani, amennyiben a kifejlődött állaton az idegrostok biztosan intraplasmatikus lefutásúak. De a kérdés más megítélés alá esik, ha *Studnickának* azt a fontos adatát vesszük tekintetbe, hogy fiatal állaton ebből a viselkedésből még mitsem látunk, amennyiben az idegrostok ilyenkor még egyenként és szabadon futnak. Véleményem szerint tehát nem lehet kétséges, hogy itt másodlagos, utólag kialakult helyzet forog fenn. A rostok nyilván eleinte önállóan, szabadon, sejtektől függetlenül haladnak, úgy, mint később a chiasmától proximalisan és a szem ideghártyájában és csak később kerülnek a nyalábjaikat körülvevő gliasejtek belsejébe, éppúgy, mint ahogy ismeretes, hogy a környéki idegrostokat is csak másodlagos módon növik körül a lemmoblastok. Ezekről ma tudjuk, *Harrisonnak*¹ és másoknak a vizsgálataiból, hogy szintén ektodermás eredésűek: a ductelepekből s talán részben közvetlenül a gerincvelőből erednek s csak secundár módon növik körül, syncytiummá összeolvadva, hüvelyszerűen az idegrostot. A legtöbb helyen ez egyenként megy végbe minden idegroston, a Schwann-féle hüvely alakjában, de vannak helyek, ahol a lemmoplasma egész idegrostnyalábokat nő körül; így látjuk ezt különösen a sympathicus fonatokban. Itt is a rostok eredetileg egész csupaszon haladnak s csak később kerülnek a Schwann-féle syncytium belsejébe, és pedig nem mindig egyenként, hanem gyakran többesével, ami által sok helyen a rostnyalábok kölcsönös átszatlakozása következtében hálózatok képe keletkezhet.

A kigyók látóidegében az a különös és egyedülálló eset van jelen, hogy itt a körülnövést nem a peripheriás lemmoblastok, hanem központi jellegű gliocyták végzik. A gliasejtekre általában az jellemző, hogy a sejt teste, a protoplasma jelentéktelen valami s inkább a rostszerű nyúlványok teszik a sejt lényeges részét. Itt pedig az a kivételes eset forog fenn, hogy az idegrostokat széles szalagok alakjában körülnövő gliasejtekben a protoplasma jut főképpen jelentőségre, messze eltávolodva a gliasejt típusától. Az is feltűnő itt, hogy a gliasejtek, amelyek a központi idegrendszerben egyébként egymástól függetlenek maradnak, egymással széles syncytiummá olvadnak össze. Ez is csak azt erősíti meg, hogy a gliasejtek és a környéki lemmocyták eltérő viselkedésük ellenére is voltaképpen azonos eredésű és természetű sejtek.

Lenhossék Mihály.

¹ Lásd: Lenhossék M., A neurontan állásáról. Orvosképzés, 1930.

A ROMÁN PÜSPÖKI KAR MEMORANDUMA 1879-BŐL.

A történetírás tárgyilagosságához hozzátartozik, hogy minden eseményt és minden fejlődési mozzanatot a maga korának szemszögéből ítéljen meg. Akkor tehát, amikor a magyarországi nemzetiségi politikának egy, a XIX. század utolsó évtizedeiből való epizódjáról emlékszünk meg, figyelembe kell vennünk azt, hogy a magyarországi népiskolai oktatásról szóló 1879. évi XVIII. tc.-kel egyidejűleg Európa többi államai minő magatartást foglaltak el nemzetiségeikkel, vagy amint ma nevezzük őket, nemzeti kisebbségeikkel szemben. Ez összehasonlítás esetén megállapíthatjuk, hogy míg a magyar törvény csak szerény kísérlet volt a magyar nyelvnek a nemzetiségi iskolákban való tanítására, addig Poroszország, Oroszország vagy Románia is, kisebbségeik teljes nyelvi beolvasztását tűzték ki célul iskoláik útján. Pedig akkor a magyarországi nemzetiségeket nem védték nemzetközi egyezmények úgy, amint ma nemzetközi egyezmények védik a nemzeti és vallási kisebbségeknek a párizskörnyéki békeszerződésekben biztosított jogait. Ezek előrebocsátása után térjünk át annak a két memorandumnak ismertetésére, amelyeket említett törvénycikkünk benyújtása idején a görögkeleti és görögkatolikus román egyházak püspökei az uralkodóhoz benyújtottak.

* * *

Az 1868 : XXXVIII. tc. a hitfelekezetek által felállított népoktatási tanintézetekre vonatkozólag akként rendelkezett (II. §), hogy «a hitfelekezetek mindazon községekben, hol híveik laknak, saját erejükből tarthatnak fenn és állíthatnak föl nyilvános népoktatási tanintézeteket, az ilyen tanintézetek felállítására és fenntartására híveik anyagi hozzájárulását a saját képviseletők által meghatározandó módon és arányban, mint eddig szokásban volt, ezentúl is igénybe vehetik, azon intézetekben a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg s a tanítási rendszer és módszer iránt is . . . intézkedhetnek». Minthogy pedig az 1868 : XLIII. tc. Erdély mindazon törvényeit, melyek idáig Erdélyben és a Partiumban «a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati s önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közötti viszonyait s illetőleg hatás-

körét» biztosították, a görögkatolikus és a görögkeleti egyházakra is kiterjesztette (14. §), figyelembevée továbbá a «nemzetiségi egyenjogúság tárgyában» hozott 1868 : XLIV. tc. rendelkezéseinek szellemét és intencióit is, megállapíthatónak látszik, hogy a felekezetek, illetőleg a nemzetiségek iskolalétesítő és fenntartó jogát az államhatalom olyan autonóm jognak tekintette, melyre nem kívánt befolyást gyakorolni. (V. ö. az 1868 : IX. tc. 3. §-val is.)

A jövőben követendő magyar nemzetiségi politika alapelveit az 1861-i országgyűlés határozta meg teljesen a liberális elméletek szellemében, s abban a meggyőződésben, hogy az alapelvek gyakorlati megvalósítása megszünteti a nemzetiségi ellentéteket. «Mi a teljes jogegyenlőség alapján akarjuk kifejezni és biztosítani alkotmányos életünket — olvassuk az 1861-i országgyűlés júliusi 6-i feliratában. — Akarjuk, hogy a polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen s akarjuk, hogy más nemzetiségű honfitársaink nemzetiségi igényei mindenben, mi az országnak politikai szét-darabolása s törvényes függetlenségének feláldozása nélkül esz-közölhető, törvény által is biztosíttassanak.»¹ «Tudjuk mi azt — mondja Deák Ferenc a második felirati beszédben — hogy a mindinkább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet érdemel s nem lehet azt a múlt időknek és a régibb törvényeknek mértékével mérni. Nem fogjuk felejtetni, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintűgy Magyarország polgárai s mi őszinte készséggel akarjuk mindazt, amit e részben az ő érdekeik s a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani.»²

Az 1861-i országgyűlés azon intézkedése, mellyel a nemzetiségi kérdés beható tanulmányozására külön bizottságot létesített, arra mutat, hogy a magyar törvényhozás nagy többségét áthatotta az az őszinte törekvés, hogy a nemzetiségi kérdést az imént idézett elvi keretek közt véglegesen rendezzék. A nemzetiségek által a bizottsághoz benyújtott tervezetek és javaslatok azonban, még a nemzetiségi kérdést legliberálisabban értelmező br. Eötvös József szerint sem voltak következetesen átgondolt és ennek következtében gyakorlatilag keresztülvihető tervezetek és javaslatok.³ Sem Eötvös, sem Deák nem gondoltak a «nemzetiségek közjogi testül való elismerésére», hanem «ragaszkodtak az egész magyar nemzet politikai egységéhez és csupán egyéni szabadsági jogként akarták biztosítani a különböző anyanyelvek szabad használatának jogát azon határig, melyet az állami egység követelményei vonnak meg.»⁴ Innen van az, hogy bár az 1868-i törvényhozás nem vonakodott

¹ Ezt a kijelentést teszi br. Eötvös József is : A nemzetiségi kérdésről szóló műve (Pest, 1865) jelmondatává.

² Deák Ferenc beszédei. (Szerk. Kónyi Manó) Budapest, 1889. III. 192. l.

³ A nemzetiségi kérdés. 82. s. köv. l.

⁴ Gr. Apponyi Albert: Emlékirataim. Ötven év. Budapest, 1922. 123. l.

a nemzetiségi autonómia legszélesebb kiterjesztésétől és az autonómia fogalmi tartalmának legliberálisabb értelmezésétől, a XLIV. tc. Deák tollából eredő bevezető soraiban mégis szükségesnek ítélte külön kiemelni, hogy «Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja»; csakhogy «ezen egyenjogúság egyedül az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve és csak annyiban eshetik külön szabályok alá, amennyiben ezt az ország egysége, a kormányzat és közigazgatás gyakorlati lehetősége s az igazság pontos kiszolgáltatása szükségessé teszik».

Az állam magyar jellegének ez az erőteljes hangsúlyozása kétségkívül bizonyos megszorítást jelent az 1861-i országgyűlés elvi deklarációival szemben, bár egyébként az 1861-i országgyűlés is az oszthatlan és egységes magyar államiság elvi álláspontját vallotta. De érthetővé és szükségessé tette a magyar államegység nyomatékos kiemelését a nemzetiségek azon szélsőséges álláspontja, melynek azok még az 1861-i országgyűlés folyamán kifejezést adtak s melynek gyakorlati megvalósítása, még Eötvös szerint is, csak a belső nyugtalanságot és elégedetlenséget állandósította volna. A kérdés súlypontja mindamellett nem az elméleti vitákra, hanem arra esett, hogy az 1868-i törvényalkotás beválik-e majd a gyakorlati életben és alkalmas lesz-e a nemzetiségi ellentéteknek a politikai közéletből való kikapcsolására?

Az a memorandum, melyet a nagyszebeni román komité 1872. májusában hozott nyilvánosságra, válasz kívánt lenni erre a kérdésre. A memorandum nemcsak a «román kérdés» történeti alapjairól és fejlődéséről, hanem főként az 1868-i törvényalkotás eredményeiről is tájékoztat. Mindenekelőtt megállapítja azonban, hogy az 1868-i törvényalkotás nagy visszaesést jelent az 1861-i országgyűlés elvi álláspontjával szemben. Sérelmes a románságra nézve az 1868 : XLIV. tc. 1. § is, mely meghatározza, hogy az országgyűlés «tanácskozási s ügykezelési nyelve . . . egyedül a magyar». A románok ugyanis a legutóbb megtartott nagyszebeni és kolozsvári országgyűléseken minden korlátozás nélkül használhatták saját nyelvüket, nemcsak azért, «mert egy nemzetet sem lehet megfosztani nyelvének használatától», hanem azért is, mert az 1848. évi VII. tc. «Erdély mindazon külön törvényeit és szabadságait, melyek a mellett, hogy a teljes egyesülést nem akadályozzák, a nemzeti szabadságnak és jogegyenlőségnek kedvezők», elfogadta, már pedig a román nyelv Erdélyben egyenrangú volt a magyarral s ebből következőleg a románok az erdélyi országgyűléseken anyanyelvüket használhatták és használták is. A románok ezen jogát az únio sem érintheti. Mindamellett, ha a magyar országgyűlés ezzel ellentétben azt a meggyőződést vallaná, hogy egy ilyen nyelvhasználati engedmény az országgyűléseken nagy nehézségeket

okozna, a románok a maguk részéről kénytelenek volnának megállapítani, hogy velük szemben jogsérelem történt. Ezen a jogsérelmen vagy úgy lehet segíteni, hogy visszaállítják Erdélyben az országgyűléseket, melyeken a románok az erdélyi törvények értelmében fel vannak jogosítva nyelvük használatára, vagy pedig úgy, hogy a nyelvhasználat jogát a magyar országgyűlésekre is kiterjesztik. Ezzel az engedménnyel a magyar államegységet éppúgy nem érné veszedelem, mint ahogy nem érte idáig sem a horvát és a fiumei képviselőknek adott nyelvhasználati jog által sem. Egyáltalában teljesen felesleges is az országgyűlések tárgyalási nyelvének a nemzetiségekre nézve egyébként sérelmes megszorítása, mert a nemzetiségi képviselők úgylis önként a magyar nyelvet használnák, hiszen az a céljuk, hogy beszédjeiket és felszólalásaikat mindenki megértse. Az osztrák parlamentben sincs semmiféle nyelvkorlátozás s mégis mindenki a német nyelvet használja. Sérelmes továbbá, hogy a magyar törvények csak magyarul és német fordításban tételnek közzé, bár azok a XLVIII. tc. 1. §-a szerint «az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók» volnának. Minthogy pedig «nem a lakosságnak kell ismernie a központi hatóságok nyelvét, hanem ezeknek kell tudnia a lakosság nyelvét», szükséges, hogy a közigazgatás, a törvénykezés, a pénzügyi igazgatás a magyar és a német mellett román nyelven is történjék ott, ahol a lakosság bizonyos hányadát, vagy pláne többségét a románság képezi. «A nyelvhasználat joga minden egyes állampolgár becsületének, vagyonának és életének biztonságát szolgálja.»

Ami már most a közoktatás ügyét illeti, a memorandum beismeri, hogy az 1868 : IX. tc. a románok igényeit kielégítette, mert biztosította a görögkeletiek egyházi és iskolai ügyeinek önálló intézését. Csak az a baj, hogy az itt biztosított jogokat a nemzetiségek egyenjogúsításáról (XLIV. tc.) és a népiskolai közoktatásról (XXXVIII. tc.) szóló törvénycikkek kérdéssé teszik. «Mi elismerjük — úgymond — az állam azon jogát, melynél fogva felügyeletet gyakorol a tanintézetek és a tanítóképzők felett; azt is megengedjük, hogy állami, továbbá egyházi jog és kötelesség iskolák és képzők létesítése, fenntartása, az iskolalátogatási kényszer bevezetése», de nem menthető az az eljárás, hogy az államhatalom közegei a felekezeti iskolákat nemcsak nem támogatják, hanem az állami iskoláknak előtérbetolásával a felekezeteket megsemmisíteni igyekeznek. «Ha a magyar törvényhozás azt képzei, hogy a felekezetenkívüli iskolák felállítása által a nemzetiségi érzés kifejlődését meggátolhatja, akkor ebben a számításában végzetesen téved, mert eltekintve attól, hogy éppen ellenkező hatást fog előidézni, a felekezetenkívüli iskolák létesítésével csak a vallástalanságot és a nemzetköziséget segíti elő, melyek pedig a magyar állam alapjait fogják megrendíteni.» A nemzetiségi egyenjogúsításról szóló törvénycikk 17—19. §-a az állami iskolák tanítási nyelvét

nek megállapítását a mindenkori minisztertől teszi függővé, ami egyáltalában nem tekinthető biztosítéknak a nemzetiségek számára. Ha már a budapesti egyetem előadási nyelve a magyar, akkor legalább a létesülő kolozsvári egyetemen kellene egyenjogúnak lennie a magyar és a román nyelvnek. A memorandum azt sem hallgatja el, hogy a közhivatalokban sokkal kevesebb román van alkalmazva, mint amennyi őket a számaránynál és a különben nem szabatosan megfogalmazott törvény erejénél fogva megilletné. Egyáltalában nem érthető, miért van különbség az egyes nemzetiségek között jogok és kiváltságok tekintetében? A szászok pl. egy különálló testet (universitas) képeznek, élén a comes-szel. Vajjon nem volna-e méltányos hasonló szervezetet adni a románságnak is? Ezzel a magyar államiság mitsem szenvedne, sőt éppen ellenkezőleg, jelentékenyen erősödne, mert adva volna az a szerv, mely a románsággal való érintkezés és megegyezés ügyét intézné és szolgálná.

A nagyszebeni román nemzetiségi gyűlés ezen memorandumát,² melynek csupán néhány jellemzőbb részletét ismerettük a fentiekben, minden megjegyzés nélkül, egy küldöttségnek kellett volna kérvény alakjában az uralkodónak, s memorandum formájában a magyar kormánynak átnyújtani. Erre azonban az 1872. májusában megindult szenvedélyes választási harc miatt egyelőre gondolni sem lehetett. A választások lezajlása után pedig meg kellett várni nemcsak az új kultuszminiszternek kinevezését, hanem a kedélyek megnyugvását is, hogy a memorandum anyaga tárgyalagos és nyugodt atmoszférában legyen megtárgyalható. A kormányválság ideje alatt, majd Lónyay Menyhért miniszterelnöknek 1872. november 30-án történt lemondása után a memorandum átnyújtása nem látszott időszerűnek. A kérdés egyelőre le is került a napirendről, mert a memorandum értelmi szerzői előbb tájékozódni akartak a Szilágy József elnöklete alatt megalakult új magyar kormánynak politikai felfogásáról és csak azután kívántak újabb lépéseket tenni.

Akár megtörtént utóbb a memorandum átadása, akár nem, — mert erre nézve nincsenek pontosabb adataink, — úgylátszik, hogy a magyar kormányok politikája a nemzetiségi kérdés tekintetében ettől az időtől fogva a nemzetiségi politikusok magatartásához igazodott. A magyarországi románok 1872. májusában Aradon tartott gyűlésén Mocsonyi Sándor a kiegyezés ellen heves támadásokat intézett azzal az indokolással, hogy «a kiegyezés lehetetlenné teszi a nemzetiségek kielégítését.» Mivel pedig a Deák-párt, majd utóbb a szabadelvű párt a kiegyezés kérdésében azt a meggyőződését vallotta, hogy a kiegyezést azért kellett megkötni, «hogy a magyar

² Causa romana la 1872 de Comitatul conferentei nationale Sibiane. Német fordításban E. Brote: Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Berlin, 1895. 251—275. ll.

állam fennmaradása . . . védve legyen», továbbá, hogy az Ausztriával való szövetségben támaszt találjunk amaz állambontó nemzeti-ségi mozgalom ellen, mely mindenütt a történeti jog ellen fordul, nyilvánvaló, hogy ezen politikai koncepció mellett az államhatalomnak meg kellett védelmeznie a 67-es alapot, melyen meggyőződése szerint a magyar államiság nyugodott,¹ s el kellett hárítania minden olyan támadást, mely ezen alap megbontására irányult, bárholnan történtek is azok. Innen van az, hogy a többségi párt-kormányzatnak a magyar nemzetállam kiépítésére és a 67-es alap biztosítására irányuló ezen politikája az adott helyzetben állandó pozícióharcokat létesített úgy a nemzetiségek tagadhatatlanul centrifugális törekvéseivel, mint a túlzó nacionalista pártok egyre népszerűbbé váló támadásaival szemben. S ebben az állandó harcban kétségkívül hibák történtek itt is, ott is. Egyfelől a nemzetiségek részéről megindult támadások következtében, melyek nem egyszer túllőttek a célon, s a kormányhatalomban indokolt kételkedést, sőt gyanút keltettek a nemzetiségi politikusok törekvéseinek őszintesége és jóhiszeműsége iránt, másfelől egyes kellően át nem gondolt kormányzati intézkedések vagy rendelkezések következtében, melyek érzékenyen érintették, vagy éppen sértették a nemzetiségek jogos vagy képzelt érdekeit. A kölcsönös gyanú és bizalmatlanság ekként állandósult a magyar politikai közéletben s megnyilvánulási formái hovatovább mind merevebbé és ridegebbé váltak.

Ezen mindenképpen szomorú és áldatlan úton ez 1879 : XVIII. tc. is állomást jelez.

Már az 1863-i nagyszebeni erdélyi országgyűlés alkalmával azt indítványozta Siulutiu metropolita, hogy «az állami gimnáziumokban a három országos nyelv (magyar, német és román) mint kötelezett tantárgy adassék elő, a többi felső tanintézetekben pedig egyenjogú legyen». Ez az indítvány, melyet az országgyűlés egyébként elfogadott,² annyit mindenesetre jelentett, hogy a vezető román politikusok a magyar nyelv tudását feltétlen szükségesnek ítélték, s bár a magyar nyelv tanítását a német mellett a román nyelv tanításának kötelezővé tételével kapcsolták össze, mégis elismerni látszottak, hogy a magyar nyelv ismerete még a román többségű Erdélyben is feltétele a közszereplésnek és a hivatalviselésnek. A metropolita indítványa elsősorban a román értelmiség jövő elhelyezkedését volt hivatva biztosítani ; minthogy azonban a magyar nyelv tanulását csak az állami gimnáziumokban akarta kötelezővé tenni, ilyenek pedig a nagyszebeni gimnáziumon kívül Erdélyben egyáltalában nem voltak, az indítványt elvi jelentőségű gesztusnál egyébnek aligha tekinthetjük. Az erdélyi

¹ V. ö. Pesti Napló 1872. május 14-i és május 16-i számaival.

² Az 1863. év július 1-re Nagyszebenbe legf. egybehívott erdélyi országgyűlés gyorsírói naplója. Nagyszeben, 1863. I. 452. és 464. ll.

nemzeteknek egymás mellett idegenül haladó és egymással kapcsolatban vagy érintkezésben nem álló életfolyamatát — mint láttuk, — az 1868-i törvényalkotás sem kívánta megváltoztatni, a felekezeteknek és a községeknek tartván fenn az oktatás nyelvének megállapítását nemcsak az elemi (1868 : XXXVIII. tc. 58. §) és a polgári iskolákban (u. o. XXXVIII. tc. 75. §), hanem a középiskolákban is. Ennek következtében a nemzetiségek értelmiségi rétegeinek nem állhatott módjukban a magyar nyelv kellő elsajátítása, mely nyelv pedig az 1868 : XLIV. tc. 1. §-nál fogva Magyarország államnyelve lévén, alkalmaztatott a kormányzat minden ágazatában. Az 1872-i memorandum azon panaszában tehát, mely szerint a románságnak csak töredékei nyernek elhelyezkedést a magyar kormányzati és hivatali életben, volt igazság, de a felpanaszolt sérelem az 1868 : XXXVIII. tc.-nek volt természetes következménye, amihez viszont a nemzetiségek ragaszkodtak.

Ezt a mulasztást akarta pótolni az a törvényjavaslat, melyet Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter 1879. március 11-én terjesztett a képviselőház elé, egy részletes és tárgyilagos indokolás kíséretében, mely javaslat «a magyar nyelvet a nem magyar ajkú népiskolákban nem tannyelvvé, csakis a köteles tárgyak egyikévé»¹ kívánta tenni.

Bár a törvényjavaslat nem állott a magyarosítás szolgálatában, hanem kimondottan gyakorlati célokat kívánt szolgálni, és pedig a nemzetiségek érdekeinek figyelembevételével, a románok azonnal állást foglaltak ellene, mihelyt tudomást szereztek a készülő javaslat tartalmáról. Az a bizalmatlanság, melyet a birodalmi politika szolgálatában állott románság a magyar kormányzat iránt kezdet óta érzett, s amely miatt minden egyezkedési kísérletet és megértést már előre kilátástalannak látott, arra az elhatározásra birta a román nemzetiségi párt vezető politikusait, hogy kísérletet tegyenek a törvényjavaslatnak megbuktatására olyanformán, hogy reábírájk az uralkodót a törvényjavaslat előzetes szentesítésének megtagadására. Erre a feladatra a felekezeti iskolák révén legközvetlenebbül érdekelt román püspöki kar vállalkozott, mégpedig úgy a görög katolikus, mint a görögkeleti. Megbízásukból Vancsa János balázsfalvi érsek és Mihályi Viktor lugosi püspök már 1879. február elején megjelentek Bécsben, hogy kihallgatást eszközöljenek ki nemcsak a maguk, hanem az útban lévő román küldöttség számára is az uralkodótól. Ferenc József valóban kétszer is fogadta a két román egyházfőt, amiről és nevezettek bécsi tartózkodásának céljairól a magyar közvélemény csak most és ekkor is csak a bécsi sajtó útján értesült. A «Vaterland» ugyanis a következőket jelentette: «A román episzkopátus Ófelségéhez távirati úton a következő kérést intézte: «Legyen kegyes Ófelsége a magyar nyelv

¹ Az 1878. évi október 17-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. V. k. 1879. 383—87. M.

kötelező tanítását elrendelő törvényjavaslattól a szentesítést megtagadni, mert az általános hangulat abban nagy veszélyt lát a haza igaz érdekeire s különösen a különböző nemzetiségek jó egyetértésére nézve». Egyidejűleg értesítettett Ófelsége kabinetirodája, hogy ez ügyben Román Miron metropolita valamennyi püspökkel és egy nagy küldöttséggel személyes audienciára fog legközelebb jelentkezni. Külön delegátusok érintkeznek a balázsfalvi gör. kat. érsekkel s a karlócai szerb patriarkával és sürgősen felhívták azokat, hogy hasonló módon járjanak el s az uralkodóhoz appelláljanak a «magyarizálás» ellen. Úgy a balázsfalvi metropolita, mint a karlócai patriarka beleegyezőleg válaszolt s az előbbi a lugosi püspök kíséretében Bécsbe utazott, ahol Ófelsége által kétszer fogadtattak».¹

A Bécsbe érkező görögkeleti román küldöttséget Ferenc József február 13-án fogadta, mely alkalommal Román Miron nagyszebeni érsek átnyújtván a görögkeleti püspöki kar memorandumát, a románság ezen talán szokatlannak látszó lépését rövid beszéd kíséretében igyekezett megindokolni és egyúttal arra kérte a királyt, hogy «a köztudomásulag már előkészített ama törvényjavaslattól, mely a magyar nyelvnek, mint kötelező tantárgynak, az elemi népiskolákban való behozatalát célozza, a legfelsőbb előleges jóváhagyást megvonni legkegyelmesebben méltóztassék, annyival is inkább, mert az ily törvénynek esetleges végrehajtása egyéb legyőzhetlen akadályok mellett, a nyelvük és nemzetiségükre féltékeny híveinknek benső nyugalmát megzavarná».²

A király, akit a közben nála kihallgatáson megjelent Tisza Kálmán miniszterelnök a tényállásról kellően tájékoztatott, a küldöttségnek a következőképpen válaszolt: «Kérelmük tárgyát érett megfontolásra fogom méltatni, teljes megnyugvással adván kifejezést már előre is azon reménynek, hogy kormányomtól szintúgy, mint a törvényhozástól is bizonyosan távol áll azon szándék, oly határozatokat életbe léptetni, melyek alapos aggodalmakat okozhatnának s képesek volnának megzavarni az ország különféle nemzetiségei közt örvendetesen fennálló s általam mindenkor óhajtott békét és egyetértést, melynek további ápolását önöknek is csak a legmelegebben ajánlhatom.»³

A román püspöki kar tiltakozó fellépése a Trefort-féle törvényjavaslatból politikai kérdést csinált, jóllehet az nem állott a politika szolgálatában, hanem gyakorlati célokat kívánt szolgálni. A nyelvkérdés ezzel a közérdeklődés központjába jutott. Míg azonban a magyar püspöki kar egyhangúan a javaslat mellett foglalt állást⁴ s míg ebben a kérdésben a kormányt úgyszólván

¹ Pesti Napló, 1879. február 13.

² Pesti Napló, 1879. február 15.

³ Pesti Napló, 1879. február 14.

⁴ Pesti Napló, 1879. febr. 16, febr. 21, március 4 és március 8.

az egész magyar sajtó támogatta, sőt egy-két külföldi lap¹ is szót emelt mellette, addig a románság egyértelműen és egységesen a javaslat ellen foglalt állást² s ezzel azt a repedést, mely a magyarság és a románság közt eddig is fennállott, szakadékká kiszélesíteni segítette.

Ismeretes, hogy a magyar országgyűlés a Trefort által 1879. március 11-én benyújtott törvényjavaslatot hosszabb, de mindvégig magas színvonalon álló vita után, némi módosításokkal elfogadta.³ A román püspöki kar memoranduma, melyről a magyar közönség egyébként csak a lapokban megjelent rövid kivonatok útján értesülhetett, a király rendeletére ad acta tétetett.

A görög katolikusok és a görögkeletiek részéről külön-külön beterjesztett memorandumok szövegének közzétételét két körülmény indokolja: a történeti, mert ezek a memorandumok csak kevésbé ismert állomást jelentenek az 1791 óta megindult nemzeti-ségi küzdelmek történetében. S a kultúretikai, mert azok bepillantást engednek a kisebbségek lelki struktúrájába, mely hisz az erkölcsi eszmék igazságában és meg van győződve azok diadalra-jutásáról is. Ez a hit és meggyőződés pedig mindennél erősebb hatalmi tényezőnek bizonyult mindenütt, mellyel minden reális politikának számolnia kell.

* * *

I.

Bécs, 1879. február 9.

A GÖRÖG KATOLIKUS ROMÁN PÜSPÖKI KAR MEMORANDUMA.

Császári és Apostoli Királyi Felség!

Legkegyelmesebb Urunk Királyunk!

Majdnem kilenc évszázada annak, hogy Szent István dicső és dicsőült első magyar Király, a magyar Állam és alkotmány örökbecsű nagy intézmények alkotója, bölcs figyelemmel lévén arra, miszerint e nagy haza területét többnyelvű és szokású, vagyis nemzetiségű polgárok lakják, ezeknek mint olyanoknak kellő figyelembevételét és

¹ A Pesti Napló erre vonatkozólag idézi az Augsburger Allgemeine Zeitungnak egy cikkét. 1879. febr. 21.

² L. erre Pesti Napló 1879. március 5-i számát.

³ Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. V. k. (Szerkeszti P. Szathmáry Károly.) 1879. 241 s köv. II. és VIII. k. 110—112. («Mindkét ház által elfogadott szerkezet.») L. azonfelül *Madarász József*: Emlékirataim. 1831—1881. Budapest, 1883. 505—506. II. és *Jancsó Benedek*: A román irredentista mozgalmak története. Budapest, 1920. 86—88. II.

méltatását tekintette ama történelmi nevezetességű intézmények alapeszméjéül és eme ténynek nagy horderejű jelentőségét magára az Országra és az Államra nézve is elismerte következő tartalomdús szavakban: «Unius linguae, uniusque moris Regnum imbecille et fragile est». (St. Stephani Decret. I. cap. 6. Nr. 3.)

És valóban a már lezajlott nyolc évszázad története fényesen igazolja azt, hogy Magyarország azon alapon épült bástyája erős és szilárd volt minden viszontagságok közepette; mert annak különböző nyelvű és szokású lakói, akik képezték annak falait, maguk közt, ritka kivételekkel, békében és egyetértésben éltek, a fenyegető veszélyekkel szemben pedig a haza védelmére vagyon- és véráldozat hozásában egymással vetélkedtek; minthogy mindenik szerette és féltette drága kincseit: vallását, egyházi szertartásait és intézményeit, úgy a közhazát, mint közös ápolóját, nyelvét és szokásait, vagyis nemzetiségét és nemzetét, mint édes szülőanyját.

Igy volt ez hajdan még akkor is, midőn később e hazába új meg új nyelvű és nemzetiségű polgárok telepedtek meg, így volt ez mindég a legutóbbi időkig. De napjainkban Európa-szerte és így hazánkban is dívó szabadelvűség (liberalismus), melynek elve a multtal szakítani és mindent másképp rendezni be, úgy látszik, hajlandó e tekintetben is változásnak engedni helyet azáltal, hogy a nemzetiségek közt eddigi kölcsönös megbecsülés helyett inkább a kölcsönös féltékenység és bizalmatlanság magvát elhinteni — miből természetsszerűleg viszálykodások szoktak keletkezni — jónak találja részrehajló eljárásával. Mert ama nagy életbölcsességű mondaton: «Ne transgrediaris terminos antiquos, quos posuerunt patres tui» (Proverb. c. XXII. v. 28.) túltéve magát és elhagyva az osztó igazság postulátumát, mely ezelőtt közönseges zsinórmértékül szolgált minden nemzetiségű honpolgárok irányában, már csak egyes pártok erejére támaszkodván, nem mindég azt veti latba, amit a közjó követelménye és az összpolgárság jóléte igényel, hanem sokszor azt, mit pártja érdeke és szerzett hegemoniájának életfeltétele.

Hasonló szellem szüleményének látszik lenni és általában annak tekintetik azon törvénycikk tervezete is, melynek erejével «a magyar nyelvnek a felekezeti népiskolákba való behozatala céloztatik» és amely törvénytervezet még Felségednek legmagasb jóváhagyását várja.

Felséges Urunk! távol van tőlünk, hogy mi a türelmetlenség szellemétől lennénk vezéreltetve vagy csak megérintve is akkor, midőn Felségednek legmagasb fejedelmi trónja előtt borultan a legmélyebb hódolattal csedezünk, miszerint a fent érintett törvénycikk tervezetétől a legmagasb jóváhagyást megtagadni legkegyelmesebben méltóztassék. Mert mi, a kik más nyelvű és szokású, illetőleg nemzetiségű honpolgárok sorához tartozunk, inkább védelmi állapotba szoríttatunk és védjük azt, a mi előttünk becses és a közhaza javára is befolyással bír.

Okaink és indokaink, melyekre mi természetse üknél fogva nagy súlyt fektetünk és melyektől vezéreltetve ama legalázatosabb kérésünket felterjesztjük, a következők:

I-ször el is tekintve attól, miszerint azon törvénycikk a haza többi nemzetiségei felfogása és általános ítélete szerint csak első lépés lenne eme nemzetiségek hitfelekezeti népiskoláinak megmagyarosítására és így azon törvénycikk, ha életbe léptetnék, alapját vetné a külö-

böző nemzetiségek idővel megsemmisítésére, ettől eltekintve, kétségtelen dolog az, hogy azon törvénycikk ereje és szigora :

a) legtöbb felekezeti népiskolai tanítókat — hogy csak saját Hierarchiánkra szorítkozva szóljunk — felekezeti népiskoláinktól elmozdítana azon egyszerű a törvénycikk által felállítandott egyedül is elegendő oknál fogva, hogy azok a magyar nyelvet nem beszélik és annak ismeretét nem bírják ; így tehát sok jóra való román egyének kenyerüktől megfosztva és semmi kilátással nem bírva arra nézve, miszerint tanulmányaikra fordított idő és költségek után biztos életmódjuk lehessen, kétségbeesetten a mindennapi kenyér nélkül szűkölködők számát és az elégedetlenek tömegét szaporítanak ; mi pedig sem az államnak, sem a társadalomnak főképp a mostani socialistikus irányú időkörfülmények és viszonyok közt sem hasznára, sem örömére, de kétségkívül legnagyobb kárára volna ;

b) ilyen elmozdítandott román népiskolai tanítók helyét hihetőleg, ne mondjuk bizonyára, oly tanítók foglalnék el, a kik a tervbe vett törvénycikk előírt kelléknek megfelelni képesek lennének, ha nem is volnának se nyelvre és nemzetiségre nézve románok, sem hitfelekezetre vonatkozólag görög katolikusok ; és így a görög katolikus Hierarchiára nézve azon hallatlan anomália és lesújtó állapot következhetnék be, hogy annak iskolásgyermekei leendő egyházi hívei nevelése és oktatása idegen kezekre bízva, annak hitelveivel és egyházi nyelve-, szertartása- és keresztény szokásaival ellentétes elvű és nézetű egyének jóvoltára legyen átadva, a mit pedig egyházi Hierarchiánk főnökei egykedvűleg és feljajdulás nélkül el nem tűrhetnének és ahhoz soha hozzá nem járulhatnának a nélkül, hogy szent hivatásuk és magasztos feladatuk elengedhetetlen követelményeit hűtlen bérencekként merőben el ne hanyagolják.

Ily állapotok megelőzése tekintetéből is szent hivatásunk követeli, miszerint hasonló állapotok előidézőjének eltávolítására közreműködünk, ezt pedig megtesszük a fenti legalázatosabb kérésünk által. De még :

2-szor ha megfontoljuk azt, hogy micsoda szellem lengi át a mostan uralkodó liberalismus kezelte, vagy annak szelleme befolyásolta népiskolákból kikerülő fiatalok, leendő családtagok, társadalmi tagok, állampolgárok és egyházak leendő hívei valláserkölcsei nevelését és ezalatt beszívott jobbára keresztényellenes elveiket, valóban kell, hogy azok irányában elborzadjon az ember szíve és minden józan gondolkozó családapa, társadalmi tényező, jellemes állampolgár és egyházi hívőtag a legnagyobb aggodalommal telve elcsüggedjen.

Ugyan azért mi, mint a katolika anyaszentegyház sáfárjai és a hitélet felelős őrői, a vallásosság és keresztényi erkölcsiség épenmardása tekintetéből és magának a társadalom- és államnak jól felfogott érdekében is, melynek mindkettőnek amaz a valódi alapja és összetartó kapcsa, még fokozatosb felvirágzása céljából is utalva vagyunk legalázatosb kérvényünk megtételére. Továbbá :

3-szor. A mi jogos aggodalmainkat még inkább növeli, az azon legnagyobb horderejű körülményben fekszik, hogy a mi görög katolikus Hierarchiánk a katolikus Anyaszentegyház hitében görög szertartás szerint a román nyelvvel mint egyházi nyelvvel van megállapítva, amint a Római Apostoli Szentszék 1853-ik évben keletkezett alapító-

okmányának (Bulla canonizationalis) idevágó következő szavaiból ki-világlik: «In ecclesiasticam provinciam Graeco-Catholicorum unitam linguae Romenicae . . . apostolica auctoritate perpetuo quoque erigimus et instituimus». Így tehát a mi egyházi Hierarchiánkra nézve a román nyelv életfeltétel, következésképp mindaz, ami egyházunk nyelvét, a román nyelvet fenyegeti és veszélyezteti, az fenyegeti és veszélyezteti egyszersmind Hierarchiánkat, Egyházunkat, mely veszélynek irányában közönyösnek lennünk annyit tenne, mint Egyházunk árulóivá válnunk, mit csak feltenni is roppant nagy bűn volna, ne mondjuk, szentségtörő merénylet.

Ha hajdanában joggal el lehetett mondani az Egyházról, hogy az a népiskolának anyja, mint amely előbbi időkben egyedül szülte és ápolta a népiskolát, jelenleg a népiskoláról méltón lehet állítani, hogy az az Egyháznak előcsarnoka, mint amely saját belsejéből és kebléből adja az Egyháznak leendő híveit. Eme csarnokból lépnek ki és mennek be az Egyházba mai napság a hívek, ha az előcsarnokban a szellemi lég, mi maga a nevelés és oktatás, mely lakóit élteti, egészségtelen és talán megmételyezett, az az akkép sorvasztott lakóit akkor is, ha ezek magába az Egyházba lépnek át, gyötörni és valláserkölcsei életüket fonnyasztani meg nem szűnik.

Nehogy mink is hasonló előcsarnokokból kapjuk majd leendő híveinket, szükséges előre gondoskodnunk, hogy ily előcsarnokok számunkra ne keletkezhessenek, mit jelen hódolatteljes folyamodványunkkal is óhajtunk elérni. Midőn jelen legalázatosabb kérésünk legkegyelmesebb meghallgatása és teljesítéseért Felséged trónja előtt borultan esedezünk, legmélyebb hódoló tisztelettel öröklünk

Felségednek

Bécsben, 1879. évi február hó 9-én

legalázatosabb és leghűségesebb alattvalói és káplánjai

Dr. Vancsa János

Érsek és Metropolitá.

Dr. Mihályi Victor

Lugosi Püspök.

2.

Bécs, 1879. február 12.

A GÖRÖG KELETI ROMÁN PÜSPÖKI KAR MEMORANDUMA.

Császári és Apostoli Királyi Felség!

Legkegyelmesebb Urunk!

A magyarországi és erdélyi gör. kel. román egyház Felséged legmagasabb trónja iránti tántoríthatlan hűségét s ragaszkodását minden körülmények közt oly fényesen bizonyította be, hogy ezen ősi polgári erénye legmagasabb elismeréssel találkozott mindenkor.

Most is, amidőn ezen egyház alólfírott püspöki kara és consisto-

riumainak küldöttségei által, egy oly ügyben, mely nemcsak saját lényeges érdekeit, hanem hazánk jólétének egyik főfeltételét érinti, egyenesen Felséged legmagasabb trónjához bátorodik járulni, azon meggyőződésben van: hogy ezen a legloyalisabb érzelmektől sugalt eljárása által csak Felséged legmagasabb trónja és szeretett hazánk iránt mélyen érzett kötelességét teljesíti.

Az ügy, mely bennünket ezen komolyan megfontolt lépésre kényszerít: egy a közoktatás terén általában, tehát felekezeti népiskoláinkra nézve is behozni szándékolt oly törvényhozási intézkedés, melynek bármennyire is méltányoltassék kijelentett célja, gyakorlati kivitele a köznevelődésre nézve károsnak, neveléstani szempontból éppen lehetetlennek, egyébiránti eredményeiben pedig olyannak mutatkozik, mely hazánk nemzetiségi viszonyai közt egyrésről a foganatosítás körül túlbuzgó eljárást vonhat maga után, másrésről pedig a természetes és ösztönszerű nemzetiségi érdekek szempontjából féltékenységet, bizalmatlanságot és oly idegenkedést szülhet nemcsak egyházunk híveinél, hanem a többi nem magyar nemzetiségek kebelében is: mely a mindenkor, de különösen a mostani nem eléggé derült általános politikai helyzetben a hazai népeknek annyira kívánatos testvéries összetartását és az állam érdekeihez való hazafias ragaszkodását könnyen lazulttá tehetné és magának az illető törvényhozási intézkedésnek kijelentett célját csak hátráltatná, vagy éppen meghiúsíthatná.

Mi ugyanis Felséged vallás- és közoktatási magyar miniszterének a képviselőházban alkalmilag tett nyilatkozatából és utóbb a lapok közléseiből annak tudomására jöttünk: hogy említett miniszter úr egy oly törvényjavaslatot szándékozik a törvényhozás elé terjeszteni, mely szerint az alkotandó törvénynek hatálybaléptétől számítandó hat év alatt a magyar nyelv kötelező tantárgy lenne általában minden elemi vagy felsőbb népiskolában, azon célból, hogy ezáltal a magyar nyelvnek mint az állam nyelvének elsajátítására minden állampolgárnak kellő mód nyujtassék, tehát a törvényjavaslat által az szándékolatik elérteni, hogy a magyar nyelv elsajátítása az elemi népiskolákban oktatás által eszközöltessék.

Nincs észrevételünk az ellen, hogy az állampolgároknak a lehetőségig alkalmas mód nyujtassék a magyar nyelvnek mint államnyelvnek megtanulására, habár ennek általános szükségét a fennálló nemzetiiségi törvény, illetőleg a nemzetiségeknek biztosított nyelvhasználati jog és általában hazánk ethnographiai viszonyai legkevésbé sem igazolják: ámde a magyar nyelv megtanulása céljából a törvényjavaslat oly intézkedéseket tesz, melyekre nézve — bár nagy tisztelettel viseltetünk Felséged kormányának külömbeni bölcs belátása iránt — kénytelenek vagyunk azon meggyőződésünket kifejezni: hogy ama intézkedések a kitűzött célnak megfelelni egyáltalában nem képesek.

Erre nézve mindenekelőtt bátorodunk legalázatosabban megjegyezni: hogy a népoktatási törvény a népiskolákra nézve, a nép alsóbb osztályának okvetlenül szükséges oly sok tantárgyat szab elő, melyeknek a tanulók anyanyelvén eszközölhető megtanulása a törvényben meghatározott időt teljesen igénybe veszik úgy, hogy a már előírt tantárgyakon kívül, még egy a tanulók előtt egészen ismeretlen nyelvnek akár elemző, akár pedig csak gyakorlati oktatására oly mértékben, mint ezt a törvényjavaslat célja megkíváná, eltekintve az elme-

fogékonyság hiányaitól, már csak a kellő physikai idő is teljesen hiányzik.

Hogyha tehát mindemellett a magyar nyelvet nem értő egyház-községek elemi népiskoláiban a magyar nyelv, ennek szó- és írásbani elsajátítása eredményével szándékolatik taníttatni, erre nézve nem marad fenn más gyakorolható mód, mint az : hogy a törvény által már előszabott és a közéletben épp úgy, mint a további művelődéshez okvetlenül szükséges tantárgyak háttérbe szorításával, az iskola oktatási éveknél egész tartama a közéletben nem mindenkinek feltétlenül szükséges magyar nyelvnek gyakorlati oktatására fordíttassék, mégpedig a tanulók saját anyanyelve használatának és az elmethetőségek fejlődésének megszorításával.

Nem tehetjük fel Felséged kormányáról azt, hogy a magyar nyelv elsajátítását a most jelzett módon szándékoznék eszközölni, mert ily módon a népnevelés célja egy erőltetett nyelvtanítás érdekében feláldoztatnék és utóvégre is az egész nyelvoktatásnak a nem magyar községek népiskoláiban más eredménye nem lehetne, mint az : hogy a nem magyar nyelvű elemi tanulók hosszas erőködés után tudnák talán itt-ott némileg törni a magyar szót, vegyítve azt saját anyanyelve elemeivel, de a reális szükségnek megfelelő művelődésnek még csak elemeit sem sajátíthatnák el, kilépve pedig az iskolából, a magyar nyelvnek nagy erőtetéssel szerzett hiányos ismeretét a közéletben csakhamar elfelejténék, mint ezt a gyakorlati életből számtalan példával lehet bebizonyítani.

Másrésről nem vonjuk kétségbe azt, hogy a magyar nyelvnek elsajátítására lehet némi előkészületeket tenni már az elemi népiskolákban is, semmi esetre azon terjedelemben, melyet a kérdéses törvényjavaslat annak kijelentett célja szerint felkarol, de egyszerűen a magyar írás és olvasás tanítása és az ezekhez szükséges nyelvi begyakorlás által. Erről felekezeti népiskoláinknál már eddig is a lehetőségig gondoskodva van, amennyiben tudniillik a jobban berendezett népiskoláinkban az említett előkészületek egyházi hatóságaink önszánta intézkedései folytán, saját önkormányzatunk körében, tehát minden külső nyomás nélkül már eddig is fogamatba vétettek oly mértékben, mely a legszükségesebb tantárgyak háttérbeszorítása nélkül alkalmazható volt.

Más tekintet alá esnek a felsőbb felekezeti népiskolák s jelesen a tanítóképezdek, melyekben tehát a magyar nyelv tanítására fokozatosan nagyobb mérvű intézkedéseket is lehet tenni, de erre nézve is autonóm egyházunk iskolahatóságainak buzgalma csak növekednék, ha azok a már fennálló törvények alapján, de minden újabb törvényhozási intézkedés nélkül, menten minden különymástól, saját önszántából teheti időnként a művelődési igényeknek megfelelő intézkedéseket.

Ami a magyar nyelvnek mint kötelező tantárgynak, a nem magyar ajkú felekezeti elemi népiskolába szándékolt behozatalát illeti, kénytelenek vagyunk a fentebb érintett neveléstani legyőzhetlen akadályok mellett jelen legalázatosabb felterjesztésünkben egy igen sajnos körülményt is felhozni, melyet a kérdéses törvényjavaslattal kapcsolatban nagyon is figyelembe veendőnek tartunk. Tudva van ugyanis, hogy hazánkban a magyar közvélemény, melynek a közéletben és a sajtóban

éppen úgy, mint az országházban is kifejezés adatik, oly törvényhozási és kormányintézkedéseket sürget minduntalan, melyek a nem magyar ajkú honpolgárok magyarosításához vezethetnek.

Ezen élénken nyilvánuló törekvése a magyar elemnek a nyelvük és nemzetiségükre féltékeny egyházhíveinknél már rég aggodalmat szült s miután keleti szertartású egyházunk nemzetiségi jelleggel bír, a fejtegetéseink tárgyaúl felvett törvényjavaslatnak már csak hírére is egyházhíveinkben az említett aggodalom annyira fokozódott: hogy visszatekintve az ezelőtt néhány évtizeddel tett hasonló kísérletekre, egyházhíveink attól tartanak, hogy a szóban levő törvényjavaslat a törvényhozás terén egy újabb kezdetét képezi oly törekvéseknek, melyeknek célja a magyarosítást minden áron keresztülvinni s melyek a további fejlemények folytán odairányulhatnak, hogy nemzeti nyelvünknek a közéletben, egyházközseinkben és templomainkban eddig szabadon gyakorolt használata mindezen terekről lassanként végkép leszoríttassék.

Nem érezzük magunkat hivatva jelen legalázatosabb felterjesztésünkben annak fejtegetésébe bocsátkozni, hogy mennyire lehet üdvös, vagy ellenkezőleg káros hazánk érdekeire nézve a magyarosítást célul tűzni ki, de miután a szóban levő törvényjavaslatnak, a valóság nem minden látszatja nélkül több részről ily cél tulajdoníttatik, hazafias kötelességünknek tartjuk mindenütt, ahova szavunk elhathat, kijelenteni: hogy román nyelvű egyházhíveink nem viseltetnek ugyan semmi ellenszenvvel a magyar nyelv iránt, de saját nyelvükhöz és nemzetiségi jellegükhöz oly szívósan ragaszkodnak, hogy ezekből őket bármi módon kivetköztetni teljes lehetetlenség.

Ha a kérdéses törvényjavaslat a magyarosítási hajlamnak semmi látszatját sem hordaná is magán, annak esetleges végrehajtása körül bizonyára oly eljárás fogna megindíttatni, mely a magyar és a nem magyar elemek közt az annyira szükséges testvéries összetartás helyett kölcsönös elkeseredést szülne, azt esetről-esetre fokozná és végre is a közös haza érdekeire csak veszélyes következményeket vonna maga után, mire nézve talán elég leendő általánosságban azon tapasztalatokra hivatkozni, melyeknek részletezésébe ezúttal, a helyzet komolyságát tekintve, nem bocsátkozunk, de amelyek kétségtelenül arról tanúskodnak, hogy az utóbbi időkben a magyar nyelv előnyére, a közhatósági közegek részéről, a törvény határain kívül eső kísérletek, sőt kötelező rendszabályok is tétettek, illetőleg alkalmaztattak s ily túlkapások különösen a néphez közelebb álló közhatósági közegek részéről egészen szenvedéllyel üzettek.

A törvényjavaslatnak, mellyel ezen legalázatosabb felterjesztésünkben foglalkozni kénytelenítettünk, egyes intézkedéseit, úgy amint azokat a lapok közléseiből ismerjük, szemügyre véve, azon pontnál állapodunk meg leginkább, mely a már hivatalban levő néptanítókra nézve akként intézkedik, hogy ezek hat év alatt kötelesek legyenek a magyar nyelvet annyira elsajátítani, hogy az «azon való» tanítási képességüket vizsgálatattételleg igazolhassák és csak az életük ötvenedik évét betöltött tanítókra nézve enged kivételt, mégpedig úgy, hogy a kivételes esetekre nézve a felekezeti tanítókat is beleértve, csak a vallás- és közoktatási miniszter határozhat.

Eltekintve ezen intézkedésnek utolsó részétől, mely egyenesen

egyházi autonómiánkba ütközik, az egészre nézve előáll az, ami különben is az egész törvényjavaslatot szerintünk legjobban jellemzi, t. i. a gyakorlati kivihetetlenség, tudva van ugyanis, miszerint — hogy más felekezetek iskoláira ne terjesszük figyelmünket — metropoliai tartományunkban és különösen oly vidékeken, ahol a magyar nyelv a köznépnél használatban nincsen, jelentékeny, hogy ne mondjuk túlnyomó része a működő tanítóknak, az eddigi viszonyokból kifolyólag vagy sehogy sem, vagy pedig csak igen hiányosan bírja a magyar nyelvet, úgy hogy ezek a magyar nyelvet tanítani és — amit a törvényjavaslat az «azon való» szókkal szándékba venni látszik — magyar nyelven tanítani egyáltalában nem képesek.

Ehhez járul még azon sajnos körülmény is, hogy az általán véve szegény egyházközségeink által fizetett népiskolai tanítóknak évi fizetése csaknem kivétel nélkül aránylag oly csekély, hogy azzal a tanító mindennapi szükségleteit fedezni nem bírja, hanem sanyarú háztartása érdekében szabad idejét más egyéb kereseti foglalkozásokra kénytelen fordítani.

Ily tanítóktól, kiknek száma — fájdalom — nálunk igen nagy, nem lehetvén azt kívánni, hogy időt vegyenek maguknak a magyar nyelv utólagos megtanulására, ami csupán magánszorgalom által a legjobb viszonyok közt sem eszközölhető, reájuk nézve a törvényjavaslatból kifolyólag nem maradna egyéb hátra, mint az: hogyha életük ötvenedik évét még be nem töltötték, mozdíttassanak el állomásaiktól, de ily esetben azután nem képzelhetjük, miként lehetne az elmozdított tanítókat más alkalmasakkal pótolni, midőn tudva van, hogy ilyenek a kellő számot csak megközelítőleg sem léteznek, újabb tanítókat pedig rögtönözve kiképezni képtelenség, kivált oly állomásokra, ahol a tanítóknak még csak mindennapi kenyere sincsen eléggé biztosítva.

Mielőtt az 1868. évi népiskolai törvénynek javaslata elkészítettetett volna, boldog emlékü akkori közoktatási miniszterünk, a tárgy kellő megbeszélése és megfontolása végett szakértőbizottságot hívott össze és abba a külön felekezetek részéről is szakértőket hívott meg egyházhatóságaik útján. Mélyen sajnáljuk, hogy az akkor követett eljárástól eltérőleg ezúttal egyházhatóságainknak nem adatott meg az alkalom, hogy egy ily nagy horderejű és különféle szempontokból behatóan fontolóra veendő törvényjavaslat iránt véleményét eleve kimondhassa, mi, ha megtörténik, hihetőleg alig jutott volna egyházunk azon mindenestre kényelmetlen helyzetbe, hogy ezen, szerintünk célszerűtlen törvényjavaslatból származó aggodalmaival egyenesen Felséged legmagasabb trónjához kénytelenítessék járulni.

Miután nem kecsegtethetjük magunkat azon reménnyel, hogy az általunk fentebb a célszerűség és kivihetőség tekintetéből közelebb-ről szemügyre vett törvényjavaslatnak, ha az a törvényhozótestület elé terjesztetnék, — elfogadását megakadályozhassuk, — hazafias kötelességünknek tartjuk Felségednek alattvalói hódolatunk és változtatlan hűségünk újabb kijelentése mellett azon legalázatosabb kérelmünkkel járulni: hogy az említett törvényjavaslattól a legfelsőbb előleges jóváhagyást, a közmívelődés és népeinek benső nyugalma érdekében megvonni legkegyelmesebben méltóztassék.

Kik egyébiránt egyházunkat Felséged legmagasabb kegyeibe és mindenkor hálásan tapasztalt atyai gondoskodásába ajánlva, a legmélyebb hódolatteljes tisztelettel vagyunk

Felségednek

Bécs, 1879. február hó 12-én

hű alattvalói.

A magyarországi és erdélyi görögkeleti román egyház püspöki kara és egyházmegyei consistoriumainak küldöttsége

Román Miron
érsek és metropolita.

Popasu János
püspök.

Metianu János
püspök.

Traján Doda Gm.
Popea Miklós
archimandrita és érseki helyettes.

Ticzán János
Esperest.

Andreevics Miklós
Esperes.

Cosma Párhén
orsz. képviselő.

M. Strevoiu
orsz. képviselő.

Popovics Elek
ügyvéd.

Radulescu Constantin
ügyvéd.

Rotariu Pál
ügyvéd.

(A memorandumok eredeti példányai Pápay István hagyatékában találhatók, az Országos Levéltárban.)

Lukinich Imre.

ZOERARDUS.

Ez a név egy hitvallónak a latinosított neve, akinek legendáját Mór pécsi püspök írta meg. Mór püspök elmondja, hogy Szent István király uralkodása idején (nyilván uralkodása első éveit vagy első évtizedeit érti) sok egyházi férfiú jött a keresztény hitre tért országba. Így jött a többek közt Lengyelországból is egy szentéletű férfiú, aki paraszti sorból származott, s akit a legendának nyomtatásban megjelent szövege latinosított néven *Zoerardus*-nak nevez. Ez a férfiú beállított Fülöp zobori bencés apáthoz s kérte a szerzetesek közé való felvételét. Kérését az apát teljesítette. *Zoerardus András* néven a szerzetesek közé lépett. Mór püspök tanuló korában látta *Zoerardus*-t, amit azonban róla írt, azt részint *Zoerardus* tanítványától, Benedek vértanútól hallotta, aki sokszor megfordult Pannonhalmán, ahol Mór püspöksége előtt mint szerzetes, majd mint apát élt, részint pedig Fülöp zobori apáttól.

A legendát SURIUS adta ki 1573-ban *Acta Sanctorum* című munkájában (Julius. IV. köt. 336), innen nyomtatta le ENDLICHER, a *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana* c. műve 134—138. lapján (S. Gallen, 1849). A két, de azonos szöveg alapján fordította le e legendát SZABÓ KÁROLY (I. Magyarország történelmének forrásai. Pest, 1865. IV. 105—109).

A legendát most készül újból kiadni MADZSAR IMRE, aki kiadásához széleskörű tanulmányokat folytatott. Így mindenekelőtt felkutatta a legendának különböző hazai és külföldi kódexekben levő szövegeit. Az általa felkutatott különböző szövegek közt a legrégebb a XIV. századból való. Ez a szöveg egy XIV. századi magyarországi breviáriumban van; a breviáriumot NICOLAUS SAC DE CEROVABRIDA írta, s a Nemzeti Múzeum Kézirattára őrzi (Cod. Lat. 33 pag. 293). Sajnos, hogy ez a szöveg töredékes. Teljes-szövegű *Zoerardus*-legendát MADZSAR csak két kéziratból ismer, az egyik kézirat Brüsszelben, a másik Münchenben van. Ez a két kézirat a XV. századból való.

E sorok célja megállapítani, mi a latinosított *Zoerardus* név eredete, továbbá mi a XI. századi, s esetleg mi a későbbi magyar-nyelvi hangalakja.

A kiadott szövegekben *Zoerardus* és *Zoërdus* a név alakja

(l. ENDLICHER i. m. 134, 137: *Zoerardus*, *Zoërdardus* nominativusok, *Zoërdardo* dativus). A kéziratokban meg a következőket találjuk:

1. *Zoerardus* (kétszer, XV. sz., Brüsszeli kézirat; egyszer, XV. sz., magyarországi breviárium, Nemz. Múz. Cod. lat. 132 pag. 377; *Zoerardo*, dativus, egyszer, XV. sz., Brüsszeli kézirat; MADZSAR IMRE adatai);

2. *Zoerardus* (kétszer, XV. sz., Müncheni kézirat; MADZSAR IMRE adatai);

3. *Zorardus* (kétszer, XV. sz., magyarországi breviárium, Nemz. Múz. Cod. lat. 132, pag. 377, MADZSAR IMRE adatai; egyszer, XV. sz., DLUGOSZ, l. *Opera omnia*. Cura ALEXANDRI PRZEZDZIECKI edita. Cracoviae, 1873. I, 158).

4. *Zowrad* (XIV. sz., magyarországi breviárium, Nemz. Múzeum, Cod. lat. 33, pag. 293; MADZSAR IMRE adatai).

Megemlékezik Zoerardusról DLUGOSZ JÁNOS krakkói kanonok, lengyel történetíró is. DLugosz a XV. században élt (szül. 1415, megh. 1480); Lengyelország történetéről írt műve sok kéziratban maradt ránk s 1711 óta több kiadásban jelent meg. Minthogy Zoerardusnak DLUGOSZ művében olyan neve is fordul elő, amelyet fentebb nem idéztem, s minthogy az idevonatkozó szöveg más tekintetben is tanulságos, idézem az idevonatkozó részt teljes szövegében:

«Annus Domini 998. Vita honesta et mors Swiradi confessoris et Benedicti martyris. Duo viri ea tempestate insignes vita et exemplo ac conversatione floruerunt: Swiradus,¹ qui ad fluvium Dunayecz prope oppidum Czchow² in Cracoviensi diocesi eremitorium³ sub rupe, quod et in hanc diem cernimus, habitaverat, et in quo per annos plures Christo militaverat, et Benedictus, ambo anachoriticam ducentes vitam, ex Polonia egressi intraverunt Pannonias, et in coenobio Sancti Benedicti ad radicam Montis ferrei, sub abbate Asterico militantes, Swiradus,¹ qui et Zorardus, confessionis decus asperitate vitae promeruit; Benedictus sanguine fuso laureola martyrii coronatus» (l. JOANNIS DLUGOSZ Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia. Cura ALEXANDRI PRZEZDZIECKI edita. Cracoviae. 1873 I. 158).

DLUGOSZ lényegesen másképp mondja el Zoerardus történetét; hitele természetesen nagyon kicsi lehet, hiszen Mór pécsi püspök Zoerardust személyesen ismerte, s adatait Zoerardus tanítványától, Benedektől és Fülöp zobori apáttól szerezte (l. fentebb és «Mauri episcopi quinqueecclesiensis Vita SS. Zoerardi s. Andreae confessoris et Benedicti martyris, eremitarum»: ENDLICHER i. m. 134—138.). Ez az eltérés azonban ezúttal nem érdekel bennünket. A mi szempontunkból az a fontos, hogy DLUGOSZ hitvallónkat Swiradusnak nevezi, s azt mondja róla, hogy Zorardusnak is nevezik. A Swiradus név egy lengyel névnek a latinosítása, amint később látni fogjuk, a Zorardus nevet azonban DLUGOSZ nem lengyel forrásból vehette.

Zoerardus nevére tehát a következő alakváltozataink vannak:

* DLUGOSZ művének első teljes kiadása 1711-ben jelent meg. Az általam idézett 1873. évi kiadásban a latin szöveghez ezek a jegyzetek vannak:
¹ Swyrardus. Ed. Dobr. — ² Czechow. Ed. Dobr. — ³ Heremita. Ed. Dobr.

Zoëardus, Zoerardus, Zeorardus, Zorardus, Zourad; Swiradus, Swyrardus. Ez alakváltozatok közül *Swiradus, Swyrardus* DLUGOSZ XV. századi lengyel történetíró művében fordul elő, a többi mind a Mór pécsi püspök írta legenda különböző szövegeiben.

Végignéztam több nemzet oklevéltárainak a névmutatóit, úgyszintén más tartalmú névgyűjteményeit, azonban olyan nevet, amilyen a Mór pécsi püspök által írt Szent Zoerardus-legendában van, egyetlen egyben sem találtam. Magyar emlékekben azonban a hitvallón kívül a későbbi időkben is vannak *Zoerardusok, Zorardusok, Zouradok.* Adataim ezek:

a) Az esztergomi érseknek egy várjobbágyát egy 1291. és egy 1299. évi oklevél *Zoerardus*-nak mondja, v. ö. 1291: «*Zoerardum de calidis aquis . . . seruientes eiusdem domini nostri archiepiscopi*», l. Árp. Új Okt. V, 51 | 1299: «*Petro uero filio Martini pro se et pro Petus, filio Zoerardi . . . per magistrum Zoerardum . . . et seruientes*», (l. Árp. Új Okt. V, 223; a két oklevél *Zoerardus*-a szerintem egy személy lehet).

b) Ábrahám comes fiainak egyik emberét *Zorardus*-nak nevezi egy 1283. évi oklevél, v. ö. 1283.: «*cum Zorardo homine ipsorum*», l. Árp. Új Okt. XII, 408 (és v. ö. Kovács, Ind.: *Zorardus, homo filiorum comitis Abrahae*). Ez az Ábrahám, illetőleg *Zorardus* a Csallóközben élt.

c) A trencsényi vár egyik jobbágyát 1247-ben az ez évből származó eredeti oklevél *Zouradus*-nak nevezi, v. ö. 1247: «*. . . sacerdoti Rachlov, Zourado, Matheo et Mirosław iobagionibus Castri Trinchiniensis*», l. Árp. Új Okt. VII, 229 (ez a jobbágy az akkor Trencsén megyéhez, ma Nyitra megyéhez tartozó Vicsap (az oklevélben írva: *Wycap*) lakója).

d) A dömösi apátság egyik szolgáját a Kölesd—Régöly vidéki Ságón (Tolna m.) az 1138/1329. évi oklevél *Sourad*-nak nevezi, vö. 1138/1329: In uilla Sagu: *Sourad* (l. KNAUZ, Mon Strig. I, 90. PAIS D. adata).

A fentebb idézett alakváltozatokból nem fordul elő emlékeinkben a *Zeorardus*, amely a legenda müncheni kéziratában olvasható. Ezt a kéziratot azonban, miként MADZSAR IMRE közli velem, kétségtől nem magyar ember írta. A kéziratban ugyanis Pécs latin neve állandóan *Quinecclesiastensis* van *Quinecclesiensis* helyett. Ilyen alakban Pécs nevét magyar ember nem írta volna. A *Zeorardus* alakot tehát bátran íráshibás alaknak minősíthetjük.

Az emlékeinkben előforduló *Zoerardus, Zorardus, Zouradus, Sourad* emberek nevéből azonban azt kell következtetnünk, hogy *Zoerardus* hitvalló nevét hazánkban a XI—XIII. században személy-, illetőleg keresztnévül igenis használták.

Hogyan hangzott mármost a *Zoëardus, Zoerardus, Zorardus, Zouradus, Sourad* alakokban feljegyzett név a magyarban? Az a meggyőződés, hogy *Szoerárdnak, Szórárdnak, Szourárdnak.* Ezt a következőkre alapítom:

a) A névben az *-us* nem magyar nyelvi *-us* kicsinyítő képző, hanem olyan latin *-us*, amilyen van pl. a l a t. *hortus* szóban. Ezt bizonyítják a ragos l a t. *Zoerardo, Zoerardi, Zoerardum* alakok. Ha magyar képzett alak volna a *Zoerardus*, latinul aligha ragoznák (v. ö. fentebb a közölt 1299. évi oklevélben: «*Petro vero filio Martini pro se et pro Petus, filio Zoerardi*» Árp. Új Okt.

V, 223). Egyébiránt előfordul az *-us* nélküli alak is, vö. *Sourad*, *Zourad*.

b) A lat. *z*-vel a XI—XIII. században veláris magánhangzók előtt mind a magy. *sz*, mind pedig a magy. *z* hangot jelölték; ritkán *s*-betűvel is jelöltek *sz* hangot, a *z* hangot azonban nem jelölik *s*-betűvel.

c) *Sz* hang mellett szól a név eredete is. A *Szoerárd*, *Szórárd*, *Szourád* ugyanis eredetére nem magyar, hanem lengyel név. A lengyelnyelvi névre reá vezet *DLUGOSZ* fentebb idézett szövege. *DLUGOSZ* *Zoerardus*-t *Swiradus*nak nevezi, s csak mellékesen jegyzi meg, hogy *Zorardus*nak is hívják. *DLUGOSZ* *Swiradusa* latinosított név a lengyel *Swirad*, későbbi *Świerad* szemlélynévből. A lengyel *Świerad* összetétel, utótagja a lengyel *rad* 'zufrieden, gern, lieb, froh', az előtag meg szerintünk a lengyel *swój*, *swoja*, *swoje* 'sein, eigen' névmás. Az összetétel eredetileg úgy hangzott: *Swoje-rad*, ebből összevonással *Síverad* > *Świerad*.¹

A *rad* is, a *swoj* is olyan szláv szavak, amelyek más szláv nyelvekben is megvannak. S velük alakult személynévek is voltak, vannak más szláv népeknél is. Így pl. XI—XIII. századi cseh- és morvaországi latin emlékekben gyakoriak a *Své-bor*, *Své-prav*, *Své-rad*, *Své-slav*, *Domo-rad*, *Ne-rad* stb. személynévek (v. ö. *Zuebor*, *Zueprav*, ~ *Swerad*, *Suerad*, *Swezlau*, *Doma-rad*, *Nerad* stb. FRIEDRICH, Codex r. Bohemiae I., II., BOCZEK, Codex Moraviae és Index hozzá). Megtaláljuk a neveket más szláv népeknél is, amire v. ö. MOROŠKIN, Slavj. imenoslov; MIKLOSICH, PN.; MARETIĆ: Rad 81 és 83.

A lengyel *Świerad* név a lengyeleknél használt név a XI—XIII. században. Egy 1289 előtt régibb feljegyzésekből készült lengyel Necrologium-ban ott találjuk a *Zverad* nevet is (l. Archiv für slav. Phil. X, 374), amely mai lengyel nyelven a. m. *Świerad*. Azt ugyanis, amit ma lengyelül *Świe*-nek írnak, régen *Zve*-nek, *Zue*-nek (és *Sue*-nek is) írták;

v. ö. 1136-ból: *Zueprauici* (kétszer, l. Rozwadowski J., Bulla z roku 1136. W Krakowie, 1907: 33, mai nyelven: *Świeprawicy*) | XII—XIII. sz.: *Zverad*, l. fentebb | XII. sz.: *Suebor* (l. Arch. für slav. Phil. X, 373, 375. stb).

A fentiek alapján kétségtelen, hogy a XI. század elején

¹ A mai lengyel nyelvtudomány a *Świe-rad* s vele a *Świe-bor* szn.-ek előtagját a lengyel *Wsze-rad*, *Wsze-bor* szn.-ekben levő *Wsze-* (= lengyel *wsze*, olv. *vše* 'omne, all') taggal azonosnak tartja, s azt tanítja, hogy a *Wsze*-ből hangátvetéssel keletkezett a *Świe-* (l. TASZYCKI W., Najdawniejsze polskie imiona osobowe. Kraków, 1925: 28, 30, 99; így már MOROŠKIN, Slavj. imenoslov-jában is). E magyarázat hangtanilag is, más szláv nyelvek vallomása alapján is helytelen. Van *Wsze-rad*, *-bor* szn., és van *Świe-rad*, *-bor* is.

házánkba jött lengyel hitvallónak lengyelföldi lengyelnyelvi neve **Swerad* (olv. *Szíverad*, a *ś* palatalizált jegye a mai helyesírásban: *wi*; innen hasonulással a későbbi lengyel *ś* előbbi *s*-ből, v. ö. lengyel *Świerad*) volt. Ez a név a XI–XIII. században a lengyelek közt közönséges volt; a nevet a lengyel egykorú emlékek *Zverad*nak írják.

Hogyan lett mármost az ó-lengyel **Swerad*-ból (olv. *Szíverad*) magyar *Szoerárd* > *Szórárd*, *Szourád*. Két dolgot kell a magyar szóban megmagyaráznunk: az egyik a szókezdet, a másik a *-rád* ~ *-rárd* szóvég.

A szókezdet helyes magyarázatára PAIS DEZSŐ vezetett rá. A szókezddel ugyanis eleinte sehogysem boldogultam. Ő vezetett rá, hogy az ó-lengyel *Świe*-ből (olv. *Szée*-) a *Síverad* névből először **Szove*, s ebből a *v* kiesésével *Szoe*- lett. Olyan jelenség ez, amilyen a következő régi magyar adatokban is van: 1231: *Folutoa*, 1240 köv.: *Apattoa*, de: 1299/1300: *Tumpatowa*, 1325: *prepost-toua* l. *Ok!Sz*. Engem ugyanis sokáig az zavart, hogy a szláv szókezdő *sv*-nek csupán ilyen magyar megfelelőseit vettem figyelembe: szláv *světovník* > magyar *szövétnek*, de: szláv *svet* > magyar *szent*.

Az ó-lengyel *Síverad*-ból (olv. *Szíverad*) a fejlődést mármost így képelem: A legrégebb magyar alak: **Szverád* > **Szo-verád*, ebből részint **Szoerád* a *v* kiesésével (v. ö. *Zoerardus*), részint *Szourád* az *e* kiesésével (v. ö. *Zouradus*; *Sourád*). A **Szo-verád* > **Szoerád*-ból válhatott **Szovorád* > **Szoorád*, s ebből *Szórád* (v. ö. a *Zorardus* alakot és az ó-magyar *Zouolon*, *gyovon* > magyar *Zólyom*, *gyón*). Fejlődhetett azonban a régi magyar *Szourád*-ból is a *Szórád*. Minthogy *Zoerardus* hitvallónak a legrégebb kéziratban *Zourad* (olv. *Szourád*) a neve, minthogy a *Zourad*, *Sourad* később személynévül használva is előfordul emlékeinkben, minthogy továbbá a *-rád* szóvég is az ó-lengyel *Síverad* *-rad*-jával egyezik, azért a magyarban előbb volt **Szoerád* > **Szoorád* ~ *Szourád*, s csak későbbben *Szoerád* > *Szórárd*.

Hogyan keletkezett mármost a *-rárd* végű magyar alakváltozat? Az alakváltozat fejlődésére rávezet a Bécsi Képes Krónika meg a Dubnici Krónika.

A Dubnici Krónikában ezt olvassuk: «Interea rex Atila ad Apuliam exercitum suum destinavit, constituens ipsi exercitui capitaneum *Zoard* ex tribu *Zoard* oriundum» (l. MFLOR. III, 20). A *Szuárd* > *Szoárd* ~ *Szovárd* (írva *Zuard*, *Zoard*, *Zouardus* l. Kovács, Ind.; *Zouard* Dubn. Kr. ed. MFLOR. 31; *Zuard* MHonf. kútf. 486, 504; ANONYM.; *Zuardu* ANONYM.) név jól ismert magyar személy- és nemzetségnév a X–XIII. században (l. KARÁCSONYI, Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bpest, 1901, III. 1: 149–157). Ennek a névnek a lengyel hitvalló nevével egészen különböző az eredete. A név magyar, s azt tartjuk

róla, hogy a IX. századi magyar *szavárdi* törzsnévvel azonos név (l. NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930: 318, 319). Ez a X—XIII. században közismert magyar név hatott a lengyel eredetű hitvalló nevéből lett magyar *Szoerád* > *Szourád* > *Szórád* nevére, s ezt a Bécsi Képes Krónika bizonyítja, mert itt a magyar *Szoárd*-ról ez van mondva: «Interea rex Atyla ad Apuliam exercitum suum destinavit, constituens ipsi exercitui capitaneum *Zorard* ex tribu *Zoard* oriundum» (l. MFLOR. II, 117). A lengyel hitvalló magyar *Szoerád* > *Szórád* ~ *Szourád* és a magyar eredetű magyar *Szuárd* > *Szoárd* ~ *Szovárd* hatott egymásra s lett a magyar eredetű *Szoárd* ~ *Szovárd*-ból *Szorárd* (v. ö. *Zorard* Bécsi Képes Krónika), a lengyel *Swierad* > magyar *Szoerád* > *Szourád* ~ *Szórád*-ból meg *Szoerárd*, *Szourárd*, *Szórárd*. KARÁCSONYI JÁNOS, Szent István király élete c. művében (Budapest, 1904: 38) a lengyel hitvallót Szent *Szórád*-nak nevezi, s nézetem szerint magyarul a hitvallót *Szórád* vagy *Szórárd*-nak, de semmiesetre sem *Zoerárd*-nak szabad hívunk.

A lengyel hitvalló nevével kapcsolatban több más kérdés is felvetődik, a legfontosabb, hogyan kell magyaráznunk azt, hogy Mór pécsi püspök, jöllehet a hitvalló a zobori bencés kolostorba lépett be, Szkalcskán halt meg, s Mór értesüléseit Fülöp zobori apáttól és Benedek zobori szerzetestől nyerte, a lengyel hitvalló nevét mégsem a lengyel, vagy a felvehető tót alakból, hanem a közmagyarnyelvi alakból latinosította s magyar helyesírással is írta.¹ Erről azonban ezúttal nem írok, mert célom csupán a *Zoerardus* név eredetének feltárása volt.²

Melich János.

¹ Teljesen hibásan e kérdésről Wojciechowski T.; szerinte Mór olasz volt, l. Századok, 1910: 415.

² Hálásan köszönöm MADZSAR IMRE kedves barátomnak, hogy nagyértékű adatait rendelkezésemre bocsátotta s hogy e cikk megírására alkalmat adott.

A VOLT DELEGÁCIÓK TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN.

Id. Andrássy Gyula gróf beszédeinek Lederer Béla szerkesztésében megjelent gyűjteményében (mégpedig az 1865. december 5-én Sátoraljaújhelyen mondott képviselői programbeszédhez a nagy államférfitől nyert felvilágosítások alapján készült bevezetésben) olvasható, hogy a delegációk eszméje a gróf elméjében terebesi birtokán időzése alatt, 1865. májusában fogamzott meg.¹

A delegációk gondolata azonban akkor már nem volt új. Majdnem egyidejűleg, május első napjaiban, fölvetette Deák is abban a nyilatkozatában, melyet Apponyi György gróf bécsi lapja: a *Debatte* szerkesztőjének adott, aki ezt a híressé vált programmot a lap 125., 126. és 127. számaiban közre is bocsátotta. «A paritás elvéhez, — mondja Deák — azaz két egyenlőrangú, hasonló jelentőségű és ugyanazon jogú tényező közti tárgyalás alapelvehez ragaszkodva, a közös ügyek intézését úgy képzeljük, hogy e két tényező mindegyike egy, a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ és e két küldöttség egymás közt és a koronával egyezsége jut a közös ügyek iránt» stb.²

Viszont Deák a delegációk tervét bőven kifejtve, olvasta abban az emlékiratban, melyet Ferenc József személyes kívánságára 1862 végén — Mailáth György tárnokmester, Sennyey Pál báró és Ürményi József közreműködésével — Apponyi György gróf országbíró szerkesztett s amelyet az uralkodónak Forgách Antal gróf kancellár tudtával és hozzájárulásával 1863 elején át is adott s amelynek egy példányát bizalmasan megkapta Deák is.³

Apponyi emlékiratában előrebecsátván, hogy egyedül az «olyan egyenjogú dualizmus, amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megóvjá . . . , törné meg azon passzív ellenállást, amelyet Magyarország önfenntartása ösztönéből, de a monarchia legfőbb állami céljai kárára eddig kifejtett», megállapítja, hogy «a felsőbb államcélokban szükséges egység elérésére, azoknak a

¹ *Andrássy Gyula gr. beszédei.* I. köt. 152. l.

² Közli Kónyi Manó: *Deák F. beszédei.* II. kiadás. III. köt. 428. l.

³ U. o. 302. l.

monarchia mindkét részéből kikerülő állandó delegáció által való tárgyalása szükséges.» «Ami az e végből történendő delegáció formáját illeti, — folytatja tovább — nem lehet kétség, hogy a törvényhozó test a régi szokáshoz képest egy, kebeléből szabadon választott és a választottak számában a célnak megfelelő országos küldöttséget fogja a legalkalmasabb közegnek tekinteni, hogy a magyar korona országait a közös érdekek tárgyalásánál képviselje.»¹

Apponyi elgondolását a delegációkról magáévá tette Forgách kancellár is, aki — bár ismerte az uralkodónak két hónappal előbb az Apponyi emlékiratával szemben kifejezésre juttatott elutasító álláspontját, 1863. március 11-én kelt fölterjesztésében maga is a magyar országgyűlés és másfelől a német-szláv tartományokat képviselő birodalmi gyűlés részéről választandó delegációkat jelöli meg a közös ügyek törvényhozó szervéül.²

Kétségtelen tehát, hogy a kiegyezést közvetlenül megelőzőtt években Apponyi György gróf vetette fel először a delegációk gondolatát, amint kétségtelen az is, hogy Deák és Andrássy állásfoglalása nyerte meg az uralkodót és a magyar közvéleményt a delegációk eszméjének.

Van azonban még egy magyar emlékirat, amely közel másfél évtizeddel az Apponyi terve előtt szintén a delegációkat ajánlotta a közös ügyek intézésére. Ez a Ghyczy Kálmán és Pázmándy Dénes 1849. januárius havában készült memoranduma, melyről röviden megemlékszik Károlyi Árpád is a Batthyány Lajos gróf miniszterelnök felségárulásáról írt monumentális munkájában.³ Arra nézve, hogy Apponyi és barátai ismerték-e a Ghyczyék emlékiratát vagy sem, nincs semmi adatunk. Mégis abból a körülményből, hogy soha senki sem vetette utóbb a kiegyezés ellen fordult Ghyczy szemére az emlékiratban a hatalom előtt való fölösleges meghunyászkodását, arra kell következtetnünk, hogy a memorandum teljesen ismeretlen maradt és hogy Apponyi éppúgy, mint Ghyczyék a régi magyar országgyűlési gyakorlat alapján indítványozták a delegációk felállítását a közös ügyek alkotmányos intézésére.

Ghyczy, aki 1849. január 2-án mondott le végleg az igazságügyi államtitkárságról és Pázmándy Dénes, aki meg január 5-én köszönt le a képviselőház elnöki méltóságáról, sietve jelentkeztek Windischgraetz császári főparancsnok előtt, ki épp e napokban szállotta meg az ország fővárosát. Mindhárman biztosra vették az osztrák csapatok gyors és fölényes győzelmét. E meggyőződéstől áthatva, a két magyar politikus január 29-én terjedelmes memo-

¹ U. o. 303., 304. l.

² Forgách Antal gr. kancellár tervezetét, melyre Berzeviczy Albert ő ex.-ja volt kegyes figyelmeztetni, közreadta Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- u. Reichsproblem* c. művében. II. köt. 312. és 764. l.

³ Gr. Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. I. köt. 15. l.

randumot¹ küldött meg Magyarország alkotmányos életének új alapokra való helyezéséről Windischgraetznek, mégpedig Károlyi megállapítása szerint² utóbbinak felszólítására. Amennyire el kell ismernie a legszigorúbb bírálónak is, hogy a két szerzőt a fölterjesztés megírásában az ország érdeke vezette, másfelől a legmérsékeltebb megítélés mellett sem lehet elhallgatni, hogy a memorandum az 1848-as alap elhallgatásával egész politikai multjukat megtagadták,³ amire — mint a Deák Ferenc példája is bizonyítja — szükség nem volt.

Az emlékirat, hogy Windischgraetz jóindulatát megnyerje, elfogadja alapul az 1848. augusztus 31-i osztrák államiratnak, az V. Ferdinánd október 20., nov. 6. és 7-i kiáltványának és a dec. 2-i trónváltás alkalmából kiadott manifesztumoknak megállapításait és ígéreteit. Így állítja az augusztus 31-i államirattal egyértelműleg, hogy a márciusi események ásták alá az osztrák monarchia egységét. Az V. Ferdinánd proklamációival egyezően hivatkozik az országgyűlés egy pártjának árulására, haszonleső, önző törekvéseire. A Ferenc József december 2-i manifesztuma nyomán foglal állást a nemzetiségek egyenjogúságának és a vallásszabadságnak biztosítása mellett s hangoztatja, hogy a különböző fajú népek nem gyöngítik, hanem erősebbé teszik a birodalmat.

Ezek után kéri a memorandum, hogy Magyarország és «a többi örökös tartomány» külön országgyűléssel és közigazgatással láttassanak el s hogy a birodalmi had-, pénz- és kereskedelmi minisztériumok hatáskörén kívül álló ügyekre a magyar kormány mielőbb neveztesse ki. A Magyarországot és «a többi örökös tartományt» közösen érdeklő törvényhozási és közigazgatási ügyekre nézve javasolják sz emlékirat szerzői, hogy azok az egyes tartománygyűlések (Provinzial-Landtage) által egy-egy ciklus tartamára választott, lehetőleg kevés tagból álló és évenkénti rövid ülésszaka alatt kizárólag e tárgyakkal foglalkozó «közös birodalmi bizottság» — mely azonban választóitól utasításokat nem fogadhat el — és egy «közös minisztérium» által intéztessenek. E néhány sorban benne vannak tehát a delegációk és a közös minisztérium

¹ A memorandumot Angyal Dávid másolta le a bécsi Udvari és állami levéltárban, s ezt a másolatot volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

² I. m. u. o.

³ Ghyczy alkotása volt az 1848: III. és V. tc. Pázmándy az 1847/48. országgyűlés felirati vitájában, a nov. 22-i kerületi ülésen az osztrák abszolutisztikus kormányzat külpolitikai tévedéseinek felsorolása után sürgette a felelős minisztériumot és az évenként tartandó országgyűléseket. Mint képviselőházi elnök 1848. szept. 19-én szökevényeknek kívánta tekintetni a helyüket elhagyó képviselőket. Dec. 31-én ő mondta ki a határozatot az országgyűlésnek Debrecenbe való áthelyezése ügyében. Maga azonban csak Kecskemétiig ment, ahonnan levélben jelentette, hogy «a bekövetkezett aggasztó események hatása alatt megromlott egészségi állapotában nem viselheti tovább az elnöki tisztelet, de mihelyt javuló állapotban leend, örömmel foglalandja el képviselői székét a képviselőházban.»

is, nagyjából úgy, ahogy ez intézményeket az 1867: XII. tc. 27. és következő §-ai megalkották és életre hívták.

A delegációk intézményében — mint a következő vázlatos összeállítás is tanúsítja — nem egészen modern alkotmányos elgondolás öltött testet. Hasonló — több ország részéről kiküldött — tanácskozó testülettel találkozunk a rendiség korában is, bár e delegációszerű alkalmi bizottságok nem voltak a szó mai értelmében vett delegációk és az 1867: XII. tc.-ben létesített delegációk közvetlen ősei. De mégis figyelmet érdemelnek, mint oly kísérletek, melyek egykor szintén a Habsburgoktól kormányzott országok közös ügyeinek intézésében játszottak szerepet s így a delegációk gondolatának történetében előzményekül tekinthetők.

I. Miksa császár hívta össze az elsőt országai tartománygyűléseinek delegáltjaiból 1517 őszén Donauwörthbe, illetőleg Innsbruckba, ahol 1518. januáriustól májusig császári biztosok vezetésével nagyfontosságú kül- és belpolitikai kérdésekről tárgyalt a megjelent 70 delegátus. Ezek tartományonként külön-külön tanácskoztak, a többiekkel írásban érintkeztek és csak néhány együttes ülést tartottak.¹ E rendi delegációs üléssel kapcsolatban mondja Huber, a jeles osztrák történetíró, hogy «ha ezen az alapon építettek volna tovább, már a XVI. században minden osztrák tartomány számára közös alkotmány fejlődött volna ki.»²

I. Miksa utóda (és egyben unokája), I. Ferdinánd magyar királlyá koronáztatása után nagyatyja példáját követve, ismétlen összehívta országai rendjeinek kiküldötteit, köztük a magyarokat is, bár utóbbiak a tanácskozásokban nem akartak résztvenni.³ Egyidejűleg, részben el nem vitatható célszerűségi okokból is, a legfontosabb magyar állami ügyek intézését a bécsi központi szervek hatáskörébe utalta.⁴ A külpolitika intézésére szolgált az 1527. januárius 1-én felállított titkos tanács, a hadügyek ellátására pedig az 1556-ban szervezett haditanács. A kül- és hadügyekkel együtt lassan «közös»-ekké váltak a pénz és kereskedelem ügyei is. Hiába tiltja el az 1559. évi dekrétum 8. cikkelye «a tisztán és kizárólag Magyarország szabadságait és kiváltságait érintő ügyekben az idegenek alkalmazását, majd ezután a törvények egész sora, amikor más oldalról az 1550. évi dekrétum 48. és 49. cikkelyei stb. maguk kívánták, hogy a magyar pénz egyenlő értékű legyen «Németország és némely szomszéd ország» pénzével és hogy a magyar pénzt Ausztriában is fogadják el.

Elvileg országgyűléseink fenntartották az ország önállóságát, gyakorlatilag azonban keresték a módokat, hogy az uralkodó személyének azonosságából folyólag velük sorsközösségbe került álla-

¹ Huber, Alfons: *Geschichte Österreichs* III. köt. 459. s. köv. 1.

² U. o.

³ I. m. IV. köt. 217. l.

⁴ L. még a Horváth János: *A közös ügyek előzményei és fejlődése*, és Redlich, Josef: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem* c. művét is.

mok őket is érintő politikai, katonai, gazdasági ügyeinek intézéséből kivegyék részüket. A magyar politikai gondolkozás e célra némi idegenkedés után megfelelő szervnek találta a szomszédból megismert országgyűlési küldöttségek (deputációk, delegációk) intézményét, amely kielégítette alkotmányos felfogását s tárgyaló és vitatkozó kedvét is és amelytől remélte másfelől, hogy a császárkirály tanácsosaival, illetőleg a szomszédos alsóausztriai, stájer, cseh és morvaországi stb. rendek kiküldötteivel alkalma nyílik tárgyalni azokról az ügyekről is, amelyek «az igazságszolgáltatásra s a magyar nemzet jogaira és kiváltságaira» szorított magyar belügyek (negotia mere Hungarica) körén túl, mint «negotia mixta» (pénz-, kereskedelem- és hadügy) erélyes császári hatalmi szóval ismételtlen fenntartattak a császári udvari kamarának és a haditanácsnak.¹ Maguk az udvari körök pedig az ilyen tanácskozásoktól azt remélték, hogy a «tiszta magyar» és a Bécsben intézett «vegyes ügyek»² közti különbséget el nem ismerő, más szóval a perszonális unióhoz ragaszkodó magyar rendeket valaminő tartományi autonómia engedélyezése mellett fokozatosan ránevelik a reális unió elfogadására.

A lassú közeledés nem is tagadható. Huber szerint kezdetben még hiába hívta I. Ferdinánd együttes értekezletekre a magyar rendek képviselőit. 1542-ben Prágába elmentek ugyan a kiküldöttek, de a tárgyalásokban nem vettek részt.³ Még kevésbé sikerült I. Ferdinándnak az a kísérlete, amellyel 1556-ban Bécsbe a rendek valóságos birodalmi gyűlését hívta össze a magyarokkal együtt.⁴ Azonban már 1563-ban maga a magyar országgyűlés küld ki «bizonyos arra alkalmas férfiakat, akik a császári szent felség tanácsosaival összejőve, megbeszéljék, hogy a magyar pénzt, a most újabban verni kezdett császári pénz finomsági tartalmával miképpen lehetne egyenlővé tenni» (74. cikk). Hasonlóképpen a «császári felség» által «a német vagy más urak közül» kinevezendő biztosokkal együtt működő négy bizottságot küld ki a végek és az országos jövedelmek ügyeinek megvizsgálására az 1588. évi dekrétum 10. cikke, mellyel kapcsolatban a következő, 1593. évi országgyűlésen hozott 2. cikk a Rudolfot helyettesítő Mátyás főherceg kezdeményezésére elrendelte, hogy azokat a biztosokat, akik az 1588-ban

¹ «Ea, quae justitiam, jura, libertatesque regni (Hungariae) concernunt, in Hungarico, quae cameralia in camera, bellica vero in bellico consilio expediendo. Neque sane videmus, quanam ratione in eiusmodi bellis et cameralibus negotiis, ut quae ad nos potius, quam quemvis alium spectant, mutatio aliqua, citra magnum confusionis et difficultatis periculum institui, bellicaque illa et cameralia Hungariae, a caeterorum regnorum et dominiorum nostrorum negotiis, quae eiusdem qualitatis sunt, separari commode possint.» Miksa királynak a sérelmek tárgyában az országgyűléshez 1576. jan. 30-án intézett leirata. *Magyar országgyűl. emlékek*. VI. köt. 162. l. — L. még u. o. 253., 278., 279. l. és másutt is.

² U. o. 237., 238. l. és másutt is.

³ Huber i. m. IV. köt. 217. l.

⁴ Redlich: i. m. I. köt. 2. rész, 6. l.

elhatározott országos vizsgálaton jelen voltak, a király a neki tetsző napra és helyre hívja össze, hogy «a többi szomszédos országoknak és tartományoknak kiküldötteivel (cum delegatis) összejövén, a végekre nézve a biztosabb zsoldról és az erősítési munkálatokról tárgyaljanak». Itt tehát a magyar rendek képviselői kifejezetten az osztrák tartományok rendinek delegáltjaival folytatandó tárgyalásokra küldettek ki.¹

I. Miksa és utódai azért hívták össze a delegációkat, hogy a saját tartományuk határain túl alig látó rendeket a közös állami feladatok iránt nagyobb áldozatokra bírják. Ellenben gondosan kerülni igyekeztek azt, hogy a delegációk rendszeres foglalkoztatásával és állandó intézménnyé fejlesztésével alkalmat adjanak a különben széthúzó és nehézkes rendeknek az összetartásukban rejlő erő felismerésére.

Az elsők között, aki ezt az erőt észrevette, volt Bocskay István erdélyi fejedelem és egyszersmind minden idők egyik legnagyobb magyar államférfia, aki még mint Báthory Zsigmond fejedelem követé, a prágai udvarnál tisztába jött a beteg Rudolf egyéniségével és politikájával. Ott szerzett tapasztalatai alapján kívánta az 1605. nov.—dec. hónapokban, Korponán tartott országgyűlésen, hogy a Rudolffal kötendő béke feltételei közé vétessék fel az a kikötés is, mely szerint a békepontok végrehajtásáért a német birodalom fejedelmein és a lengyel királyon kívül álljanak jót az osztrák tartományoknak és Csehországnak rendei is.² Az utóbbiak garanciavállalását elfogadta Rudolf és Mátyás főherceg is, aki Rudolf nevében a tárgyalásokat folytatta. A kölcsönös jóállási oklevelek megállapítására Alsó- és Felsőausztria, Cseh- és Morvaország, Szilézia és a két Luzsica (Lausitz) tartománygyűlési rendei az 1606. április havában tartott pozsonyi országgyűlésre ki is küldték delegációikat.³

¹ Mátyás főherceg írja 1593. márc. 5-ről kelt negyedik leiratában: «recte igitur fecerint, et ex mente Suae Majestatis, si in eam rem nonnullis delegarint et sub praesenti Diaeta nominarint, qui statuto die et loco, caeteros convenient; accepta in eam rem absoluta agendi concludendique potestate.» A továbbiakban többek közt kifejti annak szükségét is, hogy a magyar rendek az örökös tartományokkal «non modo Confiniorum, sed etiam mutuae atque reciprocae defensionis consilia, quo ad eius citius, fieri possit, communicarint», vagyis a kölcsönös védelem fontosságát is. A rendek örömmel fogadták az örökös tartományok delegációjával való tárgyalásokat, de a kért teljhatalmat a kiküldötteknek nem adták meg. *Magyar orsz. eml.* VIII. köt. 90., 91., 100. l.

² U. o. XL. köt. 392. l. s. köv., 493. l.

³ Csehország pl. 1606. febr. 25-én választott egy 38 tagú küldöttséget, hogy ez a magyar kiegyezés biztosítása ügyében tárgyaljon a cseh korona többi országainak, Alsó-, Felső- és Belső-Ausztriának kiküldendő meghatalmazottjaival, azonkívül választott egy hattagú, szűkebb delegációt is, hogy az a magyar rendekkel jusson megállapodásra. U. o. XII. köt. 25. l. Ugyane kötet közli a cseh rendek megbízólevelét és utasítását is e küldöttsége számára. 55. és 68. l. s a két luzsikai örgrófság rendinek utasítását és meghatalmazását is. 80. és 85. l.

Ilyen előzmények után jött létre a Károlyi Árpádtól találóan első osztrák-magyar kiegyezésnek ¹ nevezett bécsi béke Csehországnak, az ausztriai főhercegségnek és a styriai hercegségnek oly jótállásával, hogy a király «ezt a kibékülést a magyarokkal minden részében sértetlenül meg fogja tartani».²

Mily helyénvaló volt a Bocskay óvatos előrelátása, csakhamar kiderült, mikor kétségtelenné vált, hogy Rudolf politikája a bécsi és a zsitvatoroki békeszerződések végrehajtása ellen irányul. Erre azonban már az uralkodó-család is szembelleyezkedett Rudolffal. Öccse, Mátyás főherceg az osztrák rendek megnyerése után, hogy a magyarokat is magához vonja, Pozsonyba országgyűlést hívott össze, melyen 1608. januárius 15-én az osztrák rendek képviselőivel együtt maga is megjelent. A magyarok kívánságára februárius 1-én az osztrák rendekkel szövetséget kötöttek Rudolf ellen, melyhez utóbb a morvák is csatlakoztak, mire a Mátyás előnyomuló hadaitól megrettent Rudolf június 24-én Magyarországot, Morvaországot, Ausztriát és Sziléziát Mátyásnak engedte át s öröklési jogát biztosította a Habsburgok többi országára is.

A Rudolftól veszélyeztetett rendi szabadságok védelmét és a protestáns vallás szabad gyakorlását kívánta biztosítani Zierotin Károly morva tartományi főnöknek az eseményekben gazdag utolsó évtized rendi tárgyalásai alapján készült 1609. évi javaslata, mely a Habsburgok jogara alá tartozó országok rendi alkotmányainak érintése nélkül — mint Angyal Dávid írja — a delegációkra és a közös minisztériumokra emlékeztető módon a rendek küldöttségeinek közös gyűlését tervezte a közös ügyekről való intézkedések megtételére, a tanácsosok felelősségre vonásának jogával.³

Igen fontos mozzanat a delegációk történetében az 1614. július 27-i linzi értekezlet, melyre II. Mátyás, ki annyit köszönhetett a rendeknek, míg trónra jutott, hívta össze a Habsburg-ház alatt állott országok és tartományok képviselőit (ex omnibus suis Regnis ac Provinciis certos Ablegatos ac Plenipotentiaros, — mint azt a Thurzó György nádor meghívólevelében olvassuk,⁴) hogy

¹ U. o. XI. köt. 392. l.

² L. a bécsi béke 26—30. §-ait s a magyaroknak a csehek, utóbbiaknak a magyarok részére adott garancia-nyilatkozatait e békeszerződés függelékében. Károlyi idézett nagy művében megemlíti, hogy ugyanakkor a morvák kérték egy közös morva-magyar deputáció alakítását. XII. köt. 1. jzt. — 1606. szept. 24-én fogadta Mátyás főherceg a bécsi Burgban búcsúkihallgatáson előbb a magyar és azután külön-külön az örökös tartományok megbízottait. U. o. 379. l.

³ Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*, VI. köt. Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*. 57. l. — A Redlich-nél olvasható idézet szerint Zierotin az összes egyesült országok rendének oly központi bizottságát tervezte, mely hivatva lett volna az összbíróalmi ügyeknek intézésére. I. m. I. köt. 2. rész, 7. l.

⁴ Közli Kovachich: *Suppl. ad Vest. Com.* III. köt. 366. l.

a törökök ellen viselendő háború kérdésében állást foglaljanak. Mátyás felszólítására a nádor Pozsonyba országgyűlést is hirdetett 1614. július 13-ára, meghívó-levelében jelezvén, hogy annak egyetlen feladata lesz a linzi összejövetre (conventus) a magyar kiküldöttek megválasztása.¹

Az augusztus 11-én megnyitott linzi tanácskozásokon a háborút akaró uralkodóval szemben a magyar delegációnak, melyhez csatlakoztak a Bethlen Gábor fejedelem küldöttei is, békés fel fogása győzött az osztrák államok és tartományok képviselői többségének támogatásával.² Erre Mátyás augusztus 24-én feloszlatta a gyűlést azzal a nyilatkozattal, hogy igyekezni fog a békét a törökkel megerősíteni. Így végződött a 200,000 frt-ba került tanácskozás,³ melyet Ferdinánd főherceg különben is veszélyesnek tartott az uralkodói hatalomra, de amelyről Kemény Zsigmond báró méltán emlékszik meg akként, hogy ez alkalommal a delegáció eszméje vétetett igénybe honatyáink által egy fontos közös érdek intézésére.⁴

Delegációs összejövetelek voltak még 1620-ban Pozsonyban és Prágában, ahol főleg a török ellen való védekezésről, a kereskedés szabadságáról és közös pénzegységről tárgyaltak, sőt tervbe vették ez összejöveteleknek ötévenként való megtartását is.⁵

Ezt a fejlődést a híres fehérhegyi csata szüntette meg, amely nemcsak Csehország önállóságát törölte el, hanem az osztrák államok és tartományok rendjeinek politikai hatalmát is. Ezzel Ausztriában a delegációknak emléke is feledésbe merült s az osztrák fel fogás jellemzésére idézhetjük a monarchia feldarabolásáig hatályban maradt 1861. február 26-i tartományi rendtartás 41. §-át, mely szerint «a tartománygyűlés más koronatarományoknak semmiféle tartományi képviselőjével nem léphet kapcsolatba.»⁶

Nagy Miklós.

¹ «aliud enim ibidem publice tractari minime patiemur», mondja a nádor. Kovachich: i. m. 367. l.

² Angyal: i. m. 138. l.

³ U. o.

⁴ *Pesti Napló* 1867. ápr. 28-i vezércikke. Erről és a következő delegációs szerű összejövetelekről a *Magyar Ország. Eml.* ezután kiadandó kötetei bizonyára nagyértékű új anyaggal fogják kiegészíteni eddigi ismereteinket.

⁵ Redlich i. m. I. köt. 1. rész, 19. l.

⁶ U. o. 2. rész, 7. l.

TAKARÉKOSSÁG ÉS TŐKEKÉPZŐDÉS.

Tartalom: 1. Miről lesz a következőkben szó? — A tőkefogalom magyarázata. — A tőkeképződésnek is, mint minden jószág keletkezésének, termelés az alapja. — 2. A tőkeképződés folyamata. — A takarékoskodás, a tőkésítés és a befektetés. — 3. A takarékoskodás előfeltétele a magántulajdoni rend és a gazdasági élet biztonsága. — 4. A takarékoskodás főcéljai, különösen az életbiztosítás és a vagyongyűjtés. — A különleges célok. — A takarékoskodás közgazdasági rendeltetése. — 5. A takarékoskodás nem mozdítja mindig elő a tőkeképződést. — 6. A takarékoskodás önkéntes cselekmény. — Az állam elősegítheti és szabályozhatja, sőt ki is kényszerítheti a takarékoskodást. — A nyugdíjjárulékok fizetési kötelezettsége és a társadalmi biztosítás mint takarékoskodás. — 7. A takarékoskodás és a racionalizálás. — 8. Gyűjtsön-e az állam kényszerített közbevételeiből az adózók terhére tőkéket? — Adóbefektetés vagy államkölcsön? — 9. A kommunista állam takarékoskodása is tőkegyűjtés. — 10. Vállalatok megkísérelhetik, hogy tőkeszükségletüket saját bevételeikből maguk fedezzék. — Ennek magángazdasági előnyei és közgazdasági hátrányai. — 11. A tőkeképzés folyamatának szükségszerű szereposztása. — 12. Különösen a bankok szerepe a tőkeképzés terén. — A hitelnyújtás mint tőkealkotás. — A fiktív tőke és a járulékos vásárlóerő. — Hitelélet a bankok kikapcsolásával. — 13. A gazdasági életben közvetett módon érvényesülő, kényszerű takarékoskodás. — 14. A takarékoskodás mint tőkekeletkeztető és konjunktúra-indító. — 15. Megindulhat-e a konjunktúrahullám a közvetett kényszerű takarékoskodás nélkül? — 16. Rövid pillantás a hitel és a vállalkozó szerepére a konjunktúrahullám elindításánál. — 17. A kamat magasságának hatása a takarékosagra és a tőkeképződésre. — 18. A konjunktúraelmélet és a jövedelemeloszlástani szemlélet fordított sorrendben szereti magyarázni a gazdasági jelenségeket. — Ennek hátrányai. — Az idő szerepe a tőkeképződésnél. — A várakozás viszonya a takarékoskodáshoz.

1. A következőkben a takarékoság, illetve a takarékoskodás szerepét vizsgáljuk a tőkeképződésnél.¹

Tőkérről szólva, itt, természetesen, a tőke termeléstani fogalma és nem vagyoni jogi értelme kerül előtérbe. Hiszen a kérdés is, amelylyel foglalkozni kívánunk, a tőke termelőtényezői szerepével kapcsolatban bír jelentőséggel. Tárgyunk ugyanis a konjunktúraalakulás problémájával függ szorosan össze. Márpedig ebből a szempontból — bármennyire érdekes tünemény legyen is különben a

¹ Takarékoság és takarékoskodás nem jelentenek egyet; de azért közel rokon fogalmak. A takarékoság emberi tulajdonság, a takarékos ember hajlandósága takarékoskodásra. A takarékos ember, ha módja van rá, takarékoskodik.

vagyonképződés menete — nem ez a fontos, hanem egyebeken kívül főleg az, hogy miként növekszik vagy miként fogy a társadalomban a munka anyagának és eszközeinek, tehát a tőkejavaknak, vagyis a termelés tökelehetőségeinek a mennyisége. A termelőtényező értelmében vett tőke képződésének az eredménye pedig éppen ebben tükröződik vissza. A mondandókkal azért, legalább a tőkemagyarázat szempontjából, a tőke vagyongyógyi értelmezésének a híve is egyetérthet; hiszen, magántulajdont feltételezve, a termelőtényezőként szereplő tőke mindig vagyontárgy is, illetve sajátos formát öltött vásárlóerő gyanánt is érvényesül.

Ha főbslegessé válik is ekként, hogy a tőke termeléstani fogalmát és vagyongyógyi értelmét egymással közelebbről szembeállítsuk, a tőke viszonyát a pénzhez, éppen kérdésünk konjunktúraelméleti vonatkozásainál fogva, előzetesen mégis tisztázni kell. A pénz ugyanis mint általános forgalmi eszköz a tőkejavak forgalmát is közvetíti, mint általános fizetőeszköz pedig tőkejavak vásárlására is képesít, végül mint vagyongyűjtő arra is alkalmas, hogy tőkeenergiát raktározzunk fel benne. Az összegyűjtött vásárlóerő ekként termeléstani szempontból értelmezett tőkeerőt is képvisel. Ez az oka, hogy a közfelfogás pongyola szóhasználatára is ragaszkodhatik régi szokásához, mellyel nem tesz különbséget termelőtőke és pénztőke között. A közfelfogás szerint a tőke mindig és kizárólag pénz. Ezt nekünk is annál inkább figyelembe kell venni, mert, formailag legalább, mindig pénzt takarítunk meg, mikor takarékoskodunk.

De éppen így figyelembe kell venni azt is, hogy amikor a szerzett pénz egy részét félretesszük, jövedelmünkben takarékoskodunk. A jövedelem pedig, akár a fundált, akár a nem fundált, akár az eredeti, akár a származékos, mindig egyaránt jószágelőállítás, tehát termelés eredménye. Sőt termelés eredményéből hasítja ki a maga részét, több-kevesebb ügyességgel, a közönségesen úgynevezett konjunkturális jövedelem is, mihelyt ez a jövedelem akárminő formában mint vásárlóerő tud fellépni, és így realizálódik.² Ter-

² A tőzsdejátekából eredő jövedelem, mely szintén tőkésíthető, ennek a megállapításnak nem mond ellent. A tőzsdei papírok, így például a részvények árfolyama akkor emelkedik, mikor a vállalat, melynek a részvényeiről van szó, jó üzleti időnek néz eléje. Ipari vállalatok részvényei akkor, mikor a vállalatok termelőköre kiterjeszkedhetik, bankokéi akkor, mikor a gazdasági élet élénkül, és amikor a fellendülés során mind több hitelüzlet bonyolítódhatik le, de a termelés is mind szélesebb keretekben finanszírozható, sőt a crédit-mobilier-bank esetleg maga közvetlenül is kiterjesztheti ipari, kereskedelmi és egyéb vállalkozásait. Ha a vállalkozások eredménnyel jártak, és tényleg mutatkozik a termelés reális sikere, a vele kapcsolatos papírvagyon is növekszik és szilárdabb alapot kap. Ha ellenkezőleg, a vállalat tönkremegy, úgy a vele kapcsolatos papírvagyon is semmivé válik. De rossz papírokon is lehet nyerni, csak megfelelő időben kell őket venni és eladni. Ilyenkor az ügyes ember másoknak, azoknak, akiktől vett, illetve azoknak, akiknek eladott, a kárára gazdagodik. A tisztán konjunkturális jövedelmek szinte mindig csak már kész javak átvitelét jelentik egyes

melés nélkül, végsőfokon, nincs jövedelemképződés, és éppen ezért nem létezhetik takarékoskodás sem. Ezt azonban nemcsak a tőkeképződés ama lehetőségei kapcsán kell hangsúlyozni, melyeket a konjunkturális jövedelem nyújt, hanem hangsúlyozni kell ezt különösen azzal a felfogással szemben is, mely a tőkét közvetlenül a takarékoskodásból akarja eredtetni. Erre megvan a hajlandóság.¹ Pedig a takarékoskodás sem tud tőkét létrehozni termelés nélkül.

2. A jószágmenyiségnek a termelés folytán előállott az a szaporulata, mely nem fogyasztódik el közvetlenül, a gazdasági életnek egy sajátos, több részre bontható folyamata során válik tőkévé. A folyamatnak ezek a részei: a takarékoskodás, a tőkésítés és a befektetés. A tőkésítés azt jelenti, hogy a megtakarított pénzt közelebb hozom egy fokkal a tőke termelőtényezői formájához, oda teszem, ahol a még pénz formájában levő tőke közgazdasági hivatását mint pénz pénz tovább teljesítheti, mint termelőeszközt jelentő tőke pedig elkezdheti teljesíteni. Szóval, oda viszem, ahol a vállalkozók tőkéket keresnek vállalkozásaikhoz. Befektetés alatt pedig a megtakarított értékeknek termelőjavakká való átalakítását és e javaknak termelésre fordítását értjük. A folyamatnak ez a második és harmadik része itt tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásunk körén. Csak annyiban szólnunk róluk, amennyiben ez annak a szerepnek a megértéséhez szükséges, amelyet a takarékoskodás a tőkeképződésnél játszik.² A folyamat első része, a takarékoskodás, a gyűjtés, melyről itt közelebbről akarunk szólni, és amely egymagában, tehát az őt szükségképpen megelőző termelés nélkül a tőkeképződés szempontjából semmit sem, az őt követő tőkésítés és befektetés nélkül pedig csak féldolgot jelent.

3. Ha az, akinek jövedelme van, nem költi el egészen a jöve-

gazdaságoktól más gazdaságokhoz, nem egyszer egy-két gazdasághoz sok más gazdaságtól. Ugyanez az eset mutatkozik, amikor például az állam inflált pénzen építkezik. Ilyenkor ő tesz szert mások kárára konjunkturális jövedelemre. De természetesen, az erősebb és ügyesebb magánosok is megtehetik ugyanezt. Ez az oka éppen annak, hogy nem fél mindenki egyformán az inflációtól.

¹ Jó példa erre *D. H. Robertson*, aki *Banking Policy and the Price Level* című munkájának a takarékoskodás válfajairól (*The Kinds of Saving*) szóló fejezetében azt mondja, hogy «the things in the provision of which Lacking eventuates I propose to call Capital». Az álló, a forgó és a képzelt (imaginary) tőkék eseteit pedig a hosszú, a rövid és a terméketlen «hiányolásból» vezeti le. (*Second Impression. London, 1926., 41. l.*) Szóval, még a materiális tőkeszemlélet, minő a *Robertsoné*, sem véd a tőke helytelen értelmezése ellen, és nem biztosítja, hogy a takarékoskodás szerepét a tőke képződésénél feltétlenül helyesen ítéljük meg. *Robertson* hibájának az okára alább, a 18. pontban mutatunk rá.

² Így szó lesz majd róla, hogy a tőkésítő szervek, a bankok, maguk közvetlenül hozhatnak-e létre tőkét. A befektetés kapcsán pedig megemlítjük, hogy a magángazdaság megtakarított pénzét közvetlenül maga is befektetheti a saját vállalatába. Ilyenkor a tőkeképzés rendes menetéből a középső tag, a tőkésítés, kiesik.

delmét, hanem annak egy részét félreteszi, úgy takarékoskodik. A takarékoskodásnak az a lényege, hogy hatása alatt a fogyasztás a jövőre tekintettel visszaszorul. A takarékoskodó a jelen szükségleteit bizonyos fokig alárendeli a jövő valószínű és előrelátható szükségleteinek. A takarékoskodással az ember tehát nem mond le végérvényesen a javak élvezéséről, hanem azoknak, helyesebben azok egy részének az élvezését a maga, illetve utódai javára egy későbbi időre csak elhalasztja. Hogy így járunk el, az magától értetődő következménye testi és lelki tulajdonságainknak, és ennyiben természetes kísérőjelensége a magántulajdon rendjén felépülő, tehát a jövedelem fogalmát ismerő társadalom gazdasági életének.

Csak akkor takarékoskodunk, ha meg vagyunk róla győződve, hogy a jogrend biztosítja nekünk, illetve utódainknak a megtakarított majdani élvezetét. Ha ez a biztonság hiányzik, vagy, ami ezzel gazdasági szempontból egyet jelent, mielőtt a takarékoskodás legtermészetesebb eszközének, a pénznek, értékállandóságában nem lehet bízni, a takarékosagra készítő hajlam is mindjárt kevésbé erősen érvényesül.

Az embert lelki és testi tulajdonságai készítetik rá, hogy takarékoskodjék. A dolgozó ember arra gondol, hogy holnap beteg lehet; a javakorabeli biztosan tudja, hogy aggkorában már nem fog dolgozhatni; aki családot alapított, gyermekei jövőjéről kíván gondoskodni. A takarékoskodó, ritkább esetektől eltekintve, mindig e főcélok egyike vagy másika vagy mindhároma érdekében takarékoskodik, mielőtt számíthat rá, hogy amit megtakarított, nem pusztul el, hanem megmarad neki, illetve utódainak.

4. Érdemes a takarékoskodás e főcéljait közelebbről is szemügyre venni. A takarékoskodás ugyanis céltűzéseiben nagyon különböző a szerint, hogy miként ítéli meg a takarékoskodó a jelenhez szemben a jövőt, mit tekint a jövő legfontosabb szükségletének, miként vélekedik mai gazdasági erejéről, illetve arról, hogy mennyiről mondhat le a rendelkezésére álló javakból a jövő élvezetei érdekében. A legszerényebb cél, melyet a takarékoskodó a jövő szükséglete gyanánt maga elé tűzhet, az öregkor gondjaitól való szabadulás. Ezzel szemben a vagyongyűjtés a takarékoskodásnak legmerészebb és legmagasabb célja. A takarékoskodó az előbbi célnak életjáradékbiztosítással, illetve családjára tekintettel, halálesetre szóló életbiztosítással, vagy esetleg családi ház építésével hódol. Az utóbbi célnak munkával és megint munkával tesz eleget, amely munkának a jutalmát pénzben kapja meg. Itt, természetesen, inkább magasabbrendű és éppen ezért nagyobb jövedelmet is biztosító munkára gondolunk. A munkáért kapott pénz, illetve helyesebben ennek a megtakarítható része aztán rövidebb lejáratú gyümölcsöző elhelyezésekbe (pl. takarékpénztári betét) kerül, hogy innen majd állandóbb jellegű befektetésekre jusson el, illetve esetleg jövedelmező ingatlan alakját öltse magára.

Az ilyen jövedelmező vagyont aztán, ha a tőkésítés tovább folyhat, magamagát szaporítja.

A takarékoskodásnak különösebb, részleges céljai legtöbbször, de nem mindig, az emberi természetből folyó e fő takarékoskodási célok egyikének vagy másikának a szolgálatában állanak. Így például takarékoskodhatunk egy ideig azért, hogy egy bizonyos idő múlva valamely kellemes szórakozás lehetőségét biztosítsuk. Vagy pénzt gyűjthetünk utazásra, amelyre megint tanulmány vagy esetleg egészségünk ápolása céljából van szükségünk. A takarékoskodásnak ezekben az eseteiben nem nehéz észrevenni az említett főcéloknak való hódolást. Ismerünk azonban másféle takarékoskodást is. A szenvedélyes műgyűjtő is takarékoskodik, mikor inkább sok más élvezetről lemond, csak hogy gyűjteményét tökéletesíthesse. Az ő esetében a jelen áldozatai és a jövő élvezetei között az egyensúly, legalább az ő érzése szerint, még mindig csak a mások felfogása szerint inkább szükséges élvezetekről való további lemondással lesz helyreállítható. A zsugori vagy a koldus, akinek szalmazsákjában halála után vagyont találnak elrejtve, a takarékosági hajlam beteges túltengésének az áldozata. Példájuk azt bizonyítja, hogy a takarékoskodás sem hagyhatja figyelmen kívül a gazdaságosság elvét. Viszont az alacsony terményárak idején takarékoskodó, takarékosan élő földbirtokos életmódja arra figyelmeztet, hogy van a takarékoszágnak olyan esete is, amikor a takarékoskodó semmit sem tesz félre, és a jövő érdekében mégis nagyobb áldozatot hoz, mint sok vagyongyűjtő. Ő lecsökkenti fogyasztását, hogy adósságba ne keveredjék, hogy földjét megtarthassa. Lemond a jelen élvezeteiről, hogy a jövőben is rendelkezze ő, illetve családja a megélhetésük régi forrásával. Ebben az esetben a takarékoskodás célja majdnem olyan, mint a vagyongyűjtés, a különben pusztuló vagyont segít megmenteni.¹

¹ A takarékoskodás nyilvánvalóan a gazdasági élet jelensége, és ezért elsősorban és főleg a gazdaságtan foglalkozik vele. De érdekli a tünet, amint ezt a szövegben közölt példák is mutatják, a lélektan, sőt a matematikát is. Az előbbi azért, mert a jövő szükségleteit a jelen élvezeteivel, természetesen lelki rugók hatása alatt, állítjuk szembe. Éppen ennyire magától értetődő azonban az is, hogy e lelki rugók a gazdasági tényezők nyomását is érzik. Tudjuk, hogy nem minden ember egyformán takarékos hajlandóságú, és éppen így bizonyos az is, hogy például a kamat magasságának változása (erről alább még lesz szó) vagy a pénz értékének változása is befolyásolhatja a takarékoskodást. De nem szükséges okvetlenül, hogy befolyásolja. Szóval, a takarékoskodás jelenségköre is csak azt bizonyítja, hogy lelki életünk nyilvánulásai átszövik egész gazdasági életünket, de hogy viszont gazdálkodásunk is befolyással van lelkeségünkre. A matematika pedig azért fordulhat figyelemmel a takarékoskodás felé, mert a jelen és jövő szükségleteinek viszonyos mérlegelése egyensúlyi helyzet keresését jelentheti. Az egyensúlyi helyzet vizsgálata a gazdasági életben pedig a matematikai közgazdaságtan kedves tárgya. De azért jó, ha ezen a téren is mértéket tart a lélektan, de a matematika is. U. Ricci dolgozata például (Das Sparen in der Individualwirtschaft. Zeitschrift für National-

A takarékoskodásnak azonban az egyén magángazdasági érdekein túlmenő, más rendeltetése is van. Ez a közgazdasági cél, mely azt kívánja, hogy a takarékoskodással a társadalom tökemennyiségét szaporítsuk. A takarékoskodó, ha helyesen illeszkedik bele a tőkegyűjtés társadalmi folyamatába, ennek a célnak önkéntelenül szolgál.

5. Az előző pontban említett példák azt is mutatják, hogy a takarékoskodás nem segíti elő minden esetben a tőkeképződést, tehát hogy nem szolgál mindig és feltétlenül közgazdasági rendeltetésének. Ha a munkájából élő vagyontalan ember öregkoráról például nem életjáradékbiztosítással gondoskodik, vagy nem viszi pénzét a takarékpénztárba, hanem azt, amit megtakarított, otthon összegyűjtve elzárja, mert jobban bízik az asztalfiókban vagy a szalmazsákban, mint a takarékpénztárban, takarékoskodás történik ugyan, de tőkeképződés nincs. Megtörténhetik az is, hogy az emberek, a pénz elértéktelenedésétől tartva, mikor mégis takarékoskodni kívánnak, aranyat gyűjtenek. Ebben az esetben is halmozódik fel ingó vagyon, még hozzá kétségtelenül biztonságosabb formában, mint az előző esetben, de azért tőkeképződés ilyenkor sem következik be. A kisember életbiztosítása vagy takarékpénztári betétje, a nagyobbaknak tényleges bankbetétei vagy értékpapírvásárlásai tőkésítés, illetve már tőkebefektetés jellegével bírnak. De aki például földet vásárol megtakarított pénzén, legyen a vásárolt földbirtok akár kicsiny, akár nagy, nem szaporítja a társadalom tőkeképződését, ha a földvásárlással a maga számára jövedelmező, bár nagyon ingadozó jövedelmet nyújtó, de mindenesetre olyan módon fektette is be a pénzét, mely vagyonának megmaradását még leginkább biztosítja. Hogy kis családi ház vagy lakásokat magában foglaló bérház építésével növekszik-e a társadalom tőkeállománya, különbözőképpen ítéltető meg.¹ A lakóházak, akár a családi házak, akár a bérházak, igen fontos létesítmények a társadalom szükségleteinek kielégítése szempontjából. De ha nem tekintjük is őket tőkének, további tőkeképződésnek különösen a bérházak éppen úgy forrásaivá válhatnak, mint a földvagyon. Ha ugyanis az ezekből a jövedelmet nyújtó vagyontárgyakból

ökonomie. Band I. Wien, 1930., 222—236. ll.), aki a takarékoskodó «lelk diszkontjáról» beszél és a «takarékoskodó egyensúlyát» matematikailag fejtegeti, kevésbé elmélet, inkább csak szellemes játék. Hasznuk az ilyen fejtegetéseknek a közgazdaságtani elmélet szempontjából nincs.

¹ Hogy a lakóházakat tőkének tekintsük-e vagy sem, régi vitakérdés, melyet bármikor is nehéz lesz kétséget kizáró módon, teljes egyértelműséggel eldönteni. Tekintettel arra, hogy munka nélkül nincs termelés, lakás pedig kell a munkaképesség fenntartásához, a lakóház is, bár csak közvetve, de mindenesetre termelőtényezőnek, tehát tőkének lesz tekintendő. Legalább az ú. n. munkáslakásokat magukban foglaló házakra nézve ez feltétlenül áll. Más házak tekintetében e kérdéssel az elé a probléma elé kerülünk, hogy termelőtényezője-e a gazdasági életnek a szellemi munka, és hogyha igen, úgy ezek a házak a szellemi munkának nyújtanak-e otthont.

folyó jövedelmet az ingatlan tulajdonosa nem éli fel, hanem ezekből a vagyontárgyakból eredő jövedelmét vagy ennek legalább egy részét bankban tovább gyümölcsözteti, tehát ha megtakarít, és lehetővé teszi, hogy befektetés történjék, úgy már a mondott, tőkeképződést egyáltalán nem, vagy nem egészen bizonyosan jelentett vagyontárgyak birtoka is elő fogja mozdítani a vállalkozás céljaira rendelkezésre álló tőke képződését.

6. A takarékoskodás lényeges vonása az önkéntes elhatározás. Csak akkor takarékoskodom, ha a magam jószántából mondom le a jövő kedvéért a jelen bizonyos élvezeteiről. A takarékoskodó maga határozza el magát a takarékoskodásra, és azt is ő választja meg, hogy ezt milyen formában tegye.

De nem feltétlenül bizonyos, hogy az embert a takarékoskodással kapcsolatos ítéleteiben helyes szempontok vezérlik-e, és az sem bizonyos, hogy a takarékoskodni kívánó majd azt a módját választja-e a takarékoskodásnak, mely a maga, de egyben a társadalom szempontjából is a legelőnyösebb, és még kevésbé van biztosítva az, hogy a takarékoskodásnak ama módja folytán, melyet az egyén esetleg választ, fog-e tőke keletkezni. Éppen ezért a beavatkozásra hajlamos állam a takarékoskodás irányítását is kezébe veheti, sőt ki is kényszeríthet alattvalóinál bizonyos formájú lemondást a jelen élvezeteiről a jövő biztosítása érdekében. Különösen a kisember takarékoskodásával kapcsolatban merülhet fel több-kevesebb joggal a kérdés, hogy nincs-e az állam csakugyan arra hivatva, hogy a takarékoskodást és így a tőkeképződést is irányítsa, szabályozza és esetleg ki is kényszerítse.

A liberális állam legfeljebb jóakarató figyelmeztetéssel hívja be az összegyűjtött filléreket a harisnyákból a magánvállalkozás bankjaiba és takarékpénztáraiba. De már ez az állam is tovább megy egy lépéssel, mikor például az állami postaintézet hivatali hálózatát használja fel arra, hogy sok fiókkal rendelkező, a legkisebb emberhez is közel férköző, filléreket gyűjtő, állami takarékpénztárt létesítsen a postatakarékpénztári intézmény formájában. A beavatkozó állam pedig már a kényszer elvét is alkalmazza ezen a téren, mikor azt a rendszert, melyet nyugdíjárulékok for-

E két kérdés közül az elsőre nyugodtan lehet igenlőleg felelni. Ezért az a ház, mely a szellemi munkának ad lakást, éppen úgy tőke, mint a testi munkának otthont nyújtó munkásház. De mit értsünk szellemi munka alatt? Hol vannak ennek a határai? És hol vannak a határai az így vagy úgy értelmezett szellemi munka lakásigényének? Ezekre a kérdésekre már nehezebb felelni. Valamelyes választ azonban ezekre a kérdésekre is nyújt az a jól ismert tény, hogy a lakástermelés terén igen gyakori és nagyon könnyű a túlprodukción. Ha a lakóház tőke, úgy például az a mostani 30 éves teljes adómentesség, amelynek eredményeként Budapest periferiáin új városrészek keletkeztek, méretei tekintetében mindenesetre hibás irányú tőkésítés (Kapitalfehlleitung) is eredményezett, mert az adóköteles házakat magukban foglaló városrészek ennek folytán elnéptelenednek. Az új házak ilyenkor előbb keletkeztek, semmint szükség volna rájuk.

májában saját alkalmazottaival szemben már a liberális állam is kénytelen volt érvényesíteni, a társadalmi biztosítás képében, mégpedig közelebbről az aggkori biztosítás formájában, a testi munkából élőkre, de esetleg a szellemi munkásoknak kisebb anyagi erővel rendelkező rétegeire is kiterjeszti.

Mikor az állam nyugdíjárulékot szed a fizetések után, mikor az alkalmazottaktól megköveteli, hogy nyugdíjpénztárakba befizetéseket eszközöljenek, mikor a munkásbiztosítás kötelezettségét széles körre kiterjeszti, ugyanaz a cél vezérli, melyet az egyes ember követ, mikor öregkorára pénzt tesz félre. De míg a magánember takarékoskodó cselekedeteinél hiányzik a kényszer mozzanata, addig az állam itt kényszert alkalmaz. A nagy összefoglaltságon és az ebből folyó további következményeken kívül főleg ez a kényszerítő elem a különbség az ilyen és a tulajdonképpeni takarékoskodás között. De ennek a kényszernek oka van. Az állam csak így tudja elérni azt, hogy széles rétegek öregkoráról gondoskodás történjék, és hogy azok, akik nem voltak eléggé előrelátók, akik nem takarékoskodtak, vagy nem szerencsés formában tették ezt, valamint hogy különösen azok, akik jövedelmeik alacsony voltánál fogva nem takarékoskodhattak, öregkorukra ne maradjanak kenyér nélkül, és ne szoruljanak a jótékonyág támogatására, illetőleg hogy ne ő, az állam legyen kénytelen ezeket öregkorukban közvetlenül eltartani.¹

7. Ha a takarékoskodással kapcsolatban az államról beszélünk, akaratlanul is elénk kerül az állami igazgatás észszerűbb és éppen ezért olcsóbb berendezésének a gondolata. Míg a társadalmi biztosítással és a nyugdíjárulékok szedésével az állam a magánember sokszor hiányzó takarékoskodását igyekszik pótolni, és ezzel a maga szempontjából közvetve takarékoskodik, mert így majd nem kell neki az elaggott munkaképteleneket eltartani, addig az úgynevezett racionalizálással közvetlenül igyekszik takarékos-

¹ A magánbiztosítás útján való takarékoskodás régóta jelentős tényezője a tőkeképződésnek. A társadalmi biztosítás elterjedésével és mind szélesebb körre való kiterjesztésével azonban ez az intézmény a tőkeképzés szempontjából is nyomatékosan melléje sorakozott a magánbiztosításnak. A társadalmi biztosítás legnehezebb kérdése, hogy a befizetéseket tőkésítse-e, és ha igen — ez mindenesetre a tőkéletesebb eljárás —, miként és mibe fektesse be. (Lásd szerző: Tanulmányok a balesetbiztosítás köréből. Budapest, 1903., főleg: A kötelező balesetbiztosítás költségeinek fedezeti módjairól. 11—27. ll.) A kérdés mai állásáról igen jól tájékoztat Kovrig Béla tanulmánya: A díjtartalékok vagyonának gyümölcsöztetéséről. (Munkaügyi Szemle, 1934. januári szám, 1—23. ll.) Ez a dolgozat rámutat a kérdés nagy nehézségeire. A szerző javaslatai — háztulajdonszerzés, de építés és nem vásárlás útján, és úgy, hogy a tulajdon is burkolt maradjon és az állam házadóbevétele se csökkenjen az új építkezések, illetve a lakásszaporítások következtében, községi közművek finanszírozása, az államvasutaknak nyújtandó kölcsön, stb. — érdekes és sok tekintetben helyeselhető javaslatokat tartalmaznak, de szintén mutatják a kérdés nehéz voltát. Majd mindegyikhez fűzhető jogosultán aggodalmaskodó ellenvetés.

kodni, amikor igazgatásának a költségeit iparkodik csökkenteni. A társadalomnak ebből a közszükségletek csökkenése, és ekként az adóterhernek is bekövetkezhető apadása folytán volna haszna. Tőkeképződés szempontjából ennek az állami takarékoskodásnak éppen csak ebben az utóbbi összefüggésben van jelentősége. De ez a jelentőség igen nagy lehet. Ha ugyanis kisebb az adóterher, a vállalkozók és egyáltalán a magángazdaságok többet takaríthatnak meg jövedelmeikből, és így többet is tőkésíthetnek.

8. Az állami kiadásoknak takarékosság útján való csökkentése következtében azonban még úgy is történhetik tőkeképződés, hogy az állam kiadásainak a csökkenése ellenére sem apasztja kényszerített közbevételeinek a mértékét, hanem ezeknek a fölöslegét félreteszi, és az így egybegyűlt, mondjuk, megtakarított összegeket aztán tőkésítve a köz javára befekteti. Különben nem is szükséges, hogy az ilyen adóbefektetést az állami kiadások csökkentése előzze meg. Lehet, hogy az állam nem csökkenti egyéb kiadásait, hanem az adókat emeli, és pedig éppen azért, hogy az ezekből eredő bevétel egy részét tőkésítse és befektesse.

A liberális állam, amely úgy pénzügyi, mint általános közgazdasági politikájában azt az elvet vallja, hogy a pénz sehol sincs olyan jó helyen, mint az adózó zsebében, ezt az eljárást nem helyeselné. Az a beavatkozó állam azonban, mely szilárd elhatározással fejleszti a gazdasági életet az államkapitalizmus irányába, gazdaságpolitikájának alapjává azt a meggyőződését teszi, hogy ő mindenhez ért, és hogy mindent ő tud legjobban. Különösen a szocializáló állam gondolkozik így. Ez a termelést nagy mértékben magához ragadja, és hogy ezt minél jobban tehesse, lehetőleg tőkésít az adózók terhére.¹

Magántulajdoni rend esetén, vagy legalábbis akkor, midőn még az állam nem írta kifejezetten az államkapitalizmus jelszavát a zászlójára, egészen felforgatott gazdasági viszonyok jele, vagy az ország rendkívüli gazdasági gyengeségének a bizonyítéka, ha a magángazdaságok is elismerik az államnak azt a képességét, hogy mindent jobban tud, mint az egyesek, ha egyedül benne bízva, ölbe tett kézzel mindent az államtól várnak, sőt ha esetleg még azt is szívesen veszik, hogy az állam helyettük gazdaságilag vállalkozik. Pedig a régi állítás mindig igaz marad: az állam, nagyon is érthető okoknál fogva, rossz mezőgazda, rossz iparos és rossz

¹ A háború utáni Németország jó példáját adja az ilyen törekvéseknek. Közvetlenül ugyan ott is nehéz statisztikailag megragadni az állami, illetőleg az egyéb közületek tőkésítésének mértékét. De nem alaptalan az okoskodás, mely abból vél az ilyen tőkésítésekre következtethetni, hogy mennyivel növekedett a vizsgálati idő alatt egyes főtermelőágakban a közületi termelés eredménye a magánvállalatok termelésének eredményével szemben. A villamosáram szolgálatában például ez a szám 1913-ban még csak 23,60 %-ot tett ki, de 1925-ben már 76,81 %-ra emelkedett. Lásd ezt, de a többi idevágó adatot is közelebből E. Schiff: Kapitalbildung und Kapitalaufzehrung im Konjunkturverlauf. Wien, 1933., 22. l.

kereskedő. Hasonló okok következtében arra sincs hivatva, hogy tőkésítés céljából takarékoskodjék. Mikor az állam «befektet», rendesen nem a jelen szükségleteiről mond le a jövő szükségleteinek a kedvéért, hanem mindig a jelen kedvéért hoz létre olyan létesítményeket, amelyeknek, legalább az ő elgondolása szerint, majd a jövő is hasznát fogja látni. Az állam márcsak azért sem takarékoskodhatik, mert nincsenek egyéni szükségletérzetei, a szükségleteket nem tudja úgy mérlegelni, mint az egyes ember. Személyiségét ugyan emberek képviselik, de mikor ezek befektetéseket létesítenek, sokkal inkább «alkotni» akarnak, semmint tőkésíteni. A háború utáni gazdasági élet bőven nyújt példákat helytelen irányú állami befektetésekre. Ezt mondván, nem olyan közintézményekre gondolunk, amelyek fölöslegesek voltak és költségekkel nem számító módon létesültek, hanem olyan alkotásokra célzunk, amelyekkel a háború utáni állam tulajdonképpen gazdasági vállalkozásokba bocsájtkozott. Ha az ilyen vállalat, mely közpénzekből létesült, nem jövedelmez, a beléje fektetett pénz nem megtakarítás, még kevésbbé tőkésítés, hanem mindennek éppen az ellenkezője, vagyonpusztítás és tőkeképződés megakadályozása.¹

Az állami megtakarítások és befektetések kérdése különben, más formában, régóta ismeretes probléma. Bizonyos kiadások esetén a liberális államnak is fejtörést okozott, hogy ezeket adókból vagy inkább kölcsönökből fedezze-e. Ha az állam olyan kiadásokat, amelyeknek hasznát a jövő nemzedékek is érzik, kölcsön helyett adókból fedez, szóval, ha jövedelmező befektetésre adóbevételelt fordít, úgy tőkésít, de természetesen csak az adótőkésítés tágabb értelmében. Amikor igazán jövedelmező vagy legalább biztosan jövedelmezőnek ígérkező befektetésről van szó, akkor az állam, legalább rendes körülmények között, könnyen kap kölcsönt az ilyen kiadás megtételére, és nem szorul arra az áltakarékosságra, hogy adóbevételelből tőkésítsen.

9. Arról, hogy az állam a társadalom helyett a köz javára takarékoskodjék, a szó szoros értelmében tulajdonképpen csak az eszményien tiszta kommunizmus állapotában lehet beszélni. Ilyenkor az állam vezeti az egész termelést, és az állam osztja ki a fogyasztanivalót az egyeseknek, akiknek azt, amit kaptak, el is kell fogyasztaniuk. Az ilyen államban az államhatalom öröködnék a fölöött, hogy a termelés a fogyasztással összhangban maradjon. E közben az állam a termelt javak egy részét tőkeképzésre fordítaná, mert arról is gondoskodni volna kénytelen, hogy az általa vezetett termelés pusztuló termelőeszközei időről-időre mindig újakkal pótoltassanak, és hogy a termelés a maga anyagának és

¹ Lehetetlen itt meg nem említeni a mi idevonatkozó iskolapéldánkat, bármennyire elcsépett is. A magánvállalkozás a Kékesen épített, és ez a vállalat a mostani válság idején is jól jövedelmez. Az állami vállalkozás Lillafüredet létesítette.

eszközeinek ahhoz a gyarapodásához is hozzájusson, mely, a társadalom növekedését feltételezve, szükségessé válnék. A mai állam ezzel szemben ki hagyja fejlődni a magángazdaságnál a tőkeképződés feltételeit; kifejlődésük után azonban ezeket kisebb vagy nagyobb mértékben magához vonja. Kisebb vagy nagyobb mértékben a szerint, amint ez a mai állam lassabban vagy gyorsabb ütemben halad a teljes államkapitalizmus felé. Ez az államkapitalizmus a szocializmus irányában tér el a tőkeképzésnek attól a szabad módjától, mely a bankok közvetítő tevékenységére van alapítva, és amelyet a gazdasági erők természetes összeműködésére számító, józanul liberális gazdaságpolitikai felfogás a tőkeképződés céljából a legjobbnak tart.

10. El lehet azonban ettől a módozattól az ellenkező irányban is térni. Mikor nagy vállalatok saját magukat finanszírozzák, vagyis mikor megtakarításaikat saját vállalatukba fektetik be, a szélső individualizmus irányában térnek el a tőkeképződés terén attól az úttól, melyet éppen legtermészetesebbnek jeleztünk.¹ Ezt az «autark» vállalati politikát körülbelül ugyanolyan okok hozzák létre, mint az országok mai autarkiás gazdaságpolitikai törekvéseit. A nagy vállalatok lehetőleg függetleníteni akarják magukat a bankok hitelpolitikájától, mely az ő megítélésük szerint helytelen, rájuk nézve hátrányos lehet, de esetenként könnyen fel is mondhatja a szolgálatot. Az az osztalékpolitika, melyet a részvénytársaságok újabban követnek, és amely kevésbé az osztalékok állandósítására, mint inkább arra törekszik, hogy állandóan lehetőleg alacsony osztalékok fiztessenek, az ilyen tőkegyűjtést megkönnyíti. De ugyanezt segíti az is elő, hogy az ipari élet terén a kombináció elvének alkalmazásával rendkívüli tőkeerőt képviselő nagy tőkeagglomerációk létesülnek, amelyeknél a növekvő hozadékképességnek a tőkét jellemző törvénye jelentős mértékben érvényesül, sőt szinte kitombolhatja magát. Vállalatok ilyen tőkésítő politikát különösen akkor űzhetnek nagy mértékben, ha termelőágukra jó konjunktúra jár. Az erősen egoista gondolat azonban a vállalatoknak depressziós időkben is tehet jó szolgáltatásokat.

A vállalatok takarékoskodásának ez a módja formailag mindenestre inkább takarékoskodás, mint amelyet az állam kényszerít rá alattvalóira. Tényleg azonban a takarékoskodásnak ezt a formáját is a vállalat vezetősége kényszeríti rá a részvényesekre. De ha ezek túriki a vállalat vezetőségének ezt az eljárását, az így végzett takarékoskodás végső eredményben mégis csak önkéntes marad. Mindennek ellenére a takarékoskodásnak és a befektetésnek ez a módja nem a legjobb fajtája a tőkeképzésnek. A magát finanszírozó vállalat könnyen túlbecsüli magát, és ilyenkor majd

¹ A mi üzleti életünk még nem eléggé régen magyar ahhoz, hogy szókincsünkben máris jó magyar kifejezést találhatnánk ennek a folyamatnak a megjelölésére, amelyet a német Selbstfinanzierung-nak nevez.

többet tőkésít a kelleténél. Az ilyen vállalat könnyen használ fel helytelen irányban tőkéket, amelyek aztán vele együtt pusztulnak el, ha a vállalat terjeszkedésének lehetősége tekintetében elszámította magát. Az olyan vállalat, amely nem érzi a kamatköltségek korlátozó hatását, a legérzékenyebb irányítót és a legpontosabb tanácsadót nélkülözi abban a tekintetben, hogy meddig terjesztheti ki termelését. Igaz, hogy a magamagát finanszírozó vállalatnak is számításba kell vennie a vállalatába befektetett saját tőke kamatozását; de e költségek számítása tekintetében távolról sincs oly szigorú ellenőrzés alatt, mint az a vállalat, mely hitelezőinek tartozik kamatot fizetni. Az a vállalat, amely nem érzi a rendes kamatfizetési kötelezettség súlyát, mintegy idegen test a gazdasági élet szervezetében.¹

II. A kapitalista termelőrend természetéből folyik, hogy a gazdasági élet egészségesebben alakulhat, ha önfinanszírozás helyett minden termelő-vállalat részese marad annak a nagy gazdasági és hitelszervezetnek, mely a gazdasági élet egészét átfogja. Ez a termelőrend alaptermészete szerint a gazdasági élet összeshővödöttségére számít, és annak automatikusan kiegyenlítő működésén épül fel. Ennek következtében megköveteli, hogy a tőkeképződés folyamatának különböző cselekményei személyileg is

¹ Arról, hogy valamely vállalat mennyire függetlenítheti magát tőkeképző és így egész üzleti politikájában is a bankoktól, a legszembeszökőbb és egyben legnagyobb méretű példát az amerikai Ford-autógyár szolgáltatja a múlt évtizedben az amerikai autógyártás nagy konjunktúrája idején. A német birodalmi statisztika is jelentős fejleményekről számolhat be ezen a téren. *W. Prion* 1925 körül kb. évi 2 milliárd márkára teszi azt az összeget, mellyel a német vállalatok akkoriban saját magukat finanszírozták. (*Die Selbstfinanzierung der Unternehmungen*. Berlin, 1931., 42. l.) *E. Schiff* (id. m.) csak kb. 1,5 milliárd márkát tart valószínűnek. De ez a szám is eléggé tekintélyes, mert kb. 14 %-át tenné ki az összes tőkésítésnek. *Schiff* szerint különben akkoriban a tőkésítésben a többi tőkeképző főtényező a következő arányban vett volna részt: magántakarékosság 45,3 %, kényszerű takarékoság (társadalmi biztosítás, adóbefektetés) kb. 10,8 %. A fiktív-tőke alkotásának részarányát 29,9 %-kal veszi számításba, de a szerző ezt a számot, a többihez viszonyítva, nagyon helyesen, maga is túl magasnak tartja. Ebben a számban minden valószínűség szerint jelentős mértékben szerepel a magántakarékosság eredménye is. — Hazánkra vonatkozólag sem a tőkeképződés nagyságára nézve, sem abban a tekintetben nem állnak adatok rendelkezésünkre, hogy a tőkeképzés egyes tényezői milyen arányban osztozkodtak a tőkeképzés munkájában. A háború után erősen nekilendült iparfejlesztő politikánk azonban valószínűvé teszi, hogy védett és biztosított piaccal rendelkező vállalataink üzleti nyereségük jelentős részét fordítják időnként álló- és forgótőkéjük növelésére. — Azt is érdemes itt, legalább példaként, megemlíteni, hogy Budapest székesfőváros az óbudai gázgyár telepén nemrégiben benzolgyártó berendezést létesített. Ez a berendezés kb. 1 millió P-be került, amely összeget a Gázművek saját nyugdíjalapjuktól vették kölcsön azzal a kötelezettséggel, hogy azt és kamatait a benzol értékesítéséből származó bevételekből tíz éven belül visszafizetik. Ebben az esetben közzállalat végez önfinanszírozást, mégpedig akként, hogy saját nyugdíjpénztárától vesz kölcsönt, tehát a kényszerített takarékoság eredményét használja fel.

megoszoljanak különböző gazdasági alanyok között. Ez a természetes munkamegosztás azt kívánja, hogy a fogyasztó takarékoskodjék, hogy a bank tőkésítsen, és hogy a vállalkozó fektesse be, illetve fordítsa termelésre a fogyasztó által megtakarított és a bank által kezére bízott vagyoni erőt. Minél nagyobb a munkamegosztás a tőkeképződés folyamatában szereplő gazdasági alanyok között, annál nagyobb mérvű lehet a tőkeképződés, mert ilyenkor a legnagyobbak a tőkeképződés keretei, és mert, magától értetődőleg, ilyenkor töltődhetnek ki leginkább tartalommal is ezek a keretek. Ilyenkor a tőkeképződés folyamatában is mindenki csak azzal foglalkozik, amihez legjobban ért. A magángazdaság tud legjobban takarékoskodni; a bank tudja a takarékoskodás eredményét legjobban összegyűjteni, és ő tudja, emberi számítás szerint, legjobban megítélni azt, hogy kinek és mennyit hitelezzen; végül a vállalkozó tudja a maga különös tehetségével legjobban megtalálni az eredménnyel biztató termelés lehetőségeit. Eszményi állapot, mikor a köz nem gyűjt tőkéket a magángazdaság terhére, mikor az egyes gazdaság nem foglalkozik hitelnyújtással, és amikor a bank nem vállalkozik iparilag vagy kereskedelmileg, de, természetesen, nem vállalkozik mezőgazdaságilag sem.¹

12. A tőkeképződés során felmerülő szerepek között a takarékoskodóén kívül a tőkegyűjtőé, a bank szerepe a legérdekesebb. A bank, alapjában véve, a nála tényleg összegyűlt vásárlóerőből merít, mikor kölcsönt nyújt. Könnyen érthető azonban, hogy azok az összegek, amelyeket nála befizettek, és hogy azok, melyeket ő ad kölcsön, sohasem fedezhetik egymást pontosan. Magától értetődik, hogy a bank a hozzá befolyt összegeket nem hevertetheti tétlenül, várva a kedvező kihelyezési alkalomra, mert a tétlen hevertetéssel csak üzleti terheit növelné; hanem hogy minél előbb igyekszik, ha kell, megfelelő olcsó kamatkínálattal megbízható kölcsönvevőket találni. De éppen így magától értetődő az is, hogy a bank azokat a jó üzleteket sem fogja szívesen elszalasztani, amelyek éppen akkor kínálóznak neki, amikor, mondjuk így, hitelezéseivel pillanatnyilag tulajdonképpen kimerítette kölcsönvételeit. Mikor a vállalkozás, melyre kölcsönt kérnek, különösen eredményesnek ígérkezik, illetve mikor a kölcsönt kérő vállalkozó különösen hitelképesnek látszik, a bank kölcsön nyújtásával szándéko-

¹ Bármennyire eszményi is azonban az ilyen állapot, nem kell hinni, hogy a magára hagyott gazdasági élet az egyensúlyt az ilyen eszményi tőkéletességgel történt munkamegosztás esetén is biztosítaná. Így például semmi sem biztosítja azt, hogy a magángazdaság ne gyűjtsön több tőkét, mint amennyit a vállalkozó befektetni tud. Mihelyt pedig e két tényemény mennyiségileg egymástól eltolódik, helyesebben mihelyt a befektetés alatta marad a megtakarítások mértékének, már megbomlik a gazdasági élet egyensúlya, mely kellemetlen szövődmények bekövetkezése nélkül nem is igen tud megint helyreállni. De a befektetések mértéke a megtakarítások mértéke fölé is emelkedhetik. Erről majd alább szólnunk.

san is meghaladhatja azt a mértéket, melyet be kellene tartania, ha csak a már készből adhatna kölcsönt. A bank ilyenkor még nem kész fizetőerőt ad át kölcsönként a hitelkeresőnek. Mintegy előlegez neki, de ugyanekkor ő is előleggel él az egész társadalom gazdasági életének a terhére. Mindez pedig azért történhetik, mert fizetéseket nemcsak készpénzzel, hanem pénzhelyettesítő hiteleszközökkel, készpénzt kímélő fizetómódozatokkal, vagy mint röviden mondani szokták, hitelpénzzel is le lehet bonyolítani. A bank ilyen kölcsönnyújtásaival a készpénz forgási sebességét fokozza, vagy, ami végeredményben ezzel egyet jelent, hitelpénzt alkot. Ez az utóbbi kifejezés jobban érvényre juttatja azt a tényt, hogy a bank ilyen eljárásával a társadalomnak rendelkezésére állott vásárlóerő megszorodott. A bankot ebben a járulékos vásárlóerőt alkotó eljárásában csak egy köti: vigyáznia kell, hogy likviditását megőrizze.

A banknak ez a járulékos vásárlóerőt alkotó szerepe a tőkeképződés szempontjából is igen jelentős. Egy meglehetősen elterjedt nézet szerint a bank már a járulékos vásárlóerő alkotásával, a hitelpénz létesítésével is közvetlenül tőkét hoz létre. Ez az a nézet, mely a pénzt röviden egyjelentőségűnek veszi a tőkével, és ahol pénzt vagy egyáltalán vásárlóerőt bármilyen formában lát, ott mindjárt tőkét is vél észrevenni. Már az 1. pontban szoltunk róla, hogy miért nem szerencsés a tőkét a pénzzel rövidesen azonosítani. Tényleg, a pénz, bár tőkelehetőséget képvisel, még nem tőke. Nem tőke a készpénz sem, és természetesen, még kevésbbé tőke a hitelpénz. De ha a tőkésítés lehetőségére tekintettel röviden tőkének akarjuk nevezni a pénzt, — ez az a pénztőke, amelyről fentebb szoltunk — úgy a járulékos vásárlóerő formájában jelentkező pénzt mint tőkét is meg kell különböztetnünk a pénztőkétől. A járulékos vásárlóerő, mely a forgalomba kerül, ilyen értelemben véve is még csak fiktív tőke, és ilyen is marad mindaddig, amíg termelés eredményeként javakban nem realizálódik.

Hogy az ilyen fiktív tőkének mi köze van a takarékoskodáshoz, és hogy ezzel kapcsolatban minő szerepet játszhatik a konjunktúra-alakulás során, azt mindjárt látni fogjuk.¹

¹ A bankok a hitelélet természetes szervei. De ez nem jelenti azt, hogy bankok nélkül hitelnnyújtás és kölcsönvétel nem történhetnék. Amint a bankok is mindjárt hajlandók idegen, értékében állandóbb, vagy legalább is ilyennek tartott pénzben hitelüzleteket kötni, mihelyt a belföldi pénz érték-állandósága bizonytalanná válik, éppen így megindulhat az emberek között közvetlenül is a kölcsönkérés és a hitelnnyújtás a bankok kikapcsolásával, mihelyt a bankokról nem lehet egészen bizonyosan tudni, hogy majd visszakapják-e az emberek a bankokhoz befizetett pénzüket. Közelmúlt idők eseményei mutatják, hogy ilyen bizonytalanság tényleg előállhat. Bármily széles körben terjedjen is azonban el a közvetlen hitelnnyújtás és hitelgénybevitel az emberek között, az ilyen egészen kezdetleges formájú hitelélet, egyebekben kívül, egy nagyon lényeges vonásban mégis mindig különbözni fog a bankszerű hitelnnyújtástól. A bankok a szövegünkben említett eszközzel,

13. Mikor az állam pénzt szaporít, új járulékos vásárlóerőt szorít bele a forgalomba. Mihelyt ez a pénzszaorítás jelentősebb mérvet ölt, az árak is emelkednek. Ha a pénzarádat minden gazdaságot egyszerre és aránylagosan egyformán érne, úgy a pénzszaorításnak az árak egyenletes emelkedésén kívül más hatása nem volna. Az új pénzmennyiség azonban nem kerül egyszerre a gazdasági életbe és nem is oszlik meg arányosan a társadalom tagjai között. Akikhez korábban érkezik, vagy akiknek több jut belőle, azok immár hamarabb és többet fognak vásárolni tudni, mint azelőtt. Korábban és szívesebben is fognak vásárolni. Vásárló hajlandóságuk emelő hatással lesz az árakra, mégpedig fokozatosan növekedő módon, mert ők az emelkedett árakon is fognak vásárolni tudni.¹ Viszont azok, akikhez a megnövekedett pénzmennyiség csak későbbben, vagy egyáltalán nem is jut el, csak jóval később, vagy nem is fognak tudni annyit vásárolni, mint azelőtt. A fizetéséből élő hivatalnok például, akinek ki van mérve a háztartási költségvetése, az árak emelkedése idején mindjárt összébb kell hogy húzza magát, kevesebbet tud vásárolni, takarékoskodni lesz kénytelen. Az ilyen takarékoskodás is kényszerített, nem önkéntes, mert az, akinek a jövedelme nem nőtt arányosan az árak emelkedésével, éppen az immár magasabb árak következtében kénytelen így eljárni. De ha kényszerű is az ilyen takarékoskodás, mégis különbözik attól, melyet például kényszerítő jogi parancs vált ki. Minthogy ilyenkor a takarékoskodás a gazdasági élet egy jelenségének, az áralakulásnak, a további következménye, célszerű ezt a kényszerű takarékoskodást, megkülönböztetésül attól, amelyet az állam közvetlen jogi paranccsal kényszeríthet ránk, közvetett kényszerű takarékoskodásnak nevezni.

Ez a közvetett kényszerű takarékoskodás valójában éppen oly kevésbé takarékoskodás, mint ahogy nem ilyen az a kényszerű takarékoskodás sem, amelyet az állam kényszerít ki. A takarékoskodás egyik lényeges jellemzője, az önkéntesség, itt is hiányzik. De különben is, a kényszertakarékoskodó nem magának, hanem másoknak a javára «takarékoskodik». Kénytelen eljárásából azoknak van hasznuk, akik a magasabb árakon is tudnak vásárolni, és annál inkább tudnak így is vásárolni, mert a kényszertakarékoskodóknak a piacról való elvonulása következtében számukra több vásárolható áru marad.

t. i. a járulékos vásárlóerő alkotásával, hitelpolitikát űzhetnek, és ezzel gazdasági politikát, konjunktúrapolitikát csinálhatnak. A magánhitel erre képtelen.

¹ A mennyiségi elméletnek a pénz vásárlóerejét magyarázó tanítása mindig beigazolódik inflációk idején. Csakhogy az áruárak ilyenkor nem azért emelkednek, mert a mennyiségi elmélet osztási képletében ilyenkor a hányados nagyobb. Az áremelkedéseket tulajdonképpen a vásárlások váltják ki, amely vásárlásokat a pénz mennyiségének a növekedése tesz lehetővé, de nem szükségessé. Éppen ez a magyarázata annak, hogy mért nem emelkednek inflációk idején az árak mind egyenletesen.

Ugyanaz, amit a nagy állami pénzsza porítás, a tulajdonképpeni infláció esetében szembeszökően tapasztalunk, a rendes menetű, állami inflációtól mentes gazdasági életben is előfordul, ha jóval kisebb méretekben és éppen ezért kevésbé észrevehetően is. Mikor a bankok olcsóbban kezdik mérni a hitelt, hogy üzleteiket növeljék, és amikor ebből a célból esetleg járulékos vásárlóerőt is hoznak forgalomba, ez a szaporított pénzmennyiség növelheti az árakat.¹ Ilyenformán így is előállhat bizonyosfokú kényszerű takarékoság. Ennek következtében könnyen visszaszorul a fogyasztás, amivel karöltve pedig bekövetkezhetik a gazdasági élet átszerveződése a termelés kiterjesztése irányában. Fogyasztásiak helyett termelőjavak állíthatódnak elő ilyenkor nagyobb mennyiségben, amely eltolódás zavarokat keltő következményekkel járhat a gazdasági életben.

14. A takarékoskodó, mikor nem fogyaszt, hanem félrerak, azzal veti meg a tőkeképződésnek az alapját, hogy amit ő megtakarított, azt a társadalom további termelésre használhatja fel. Hogy

¹ A pénzsza porítás inflációs hatása éppen az árak emelkedésében mutatkozik. Nem minden pénzsza porítás vált ki áremelkedést. Ha szaporodik ugyan a pénzmennyiség, mely a forgalomnak rendelkezésére áll, de az árak vagy változatlanok maradnak, vagy legalább is nem változnak úgy, hogy ezt a változást az általános árszínvonal emelkedésének lehetne nevezni, akkor ennek az a jele, hogy a pénzmennyiség új többletére a gazdasági életnek szüksége volt. Természetesen, az ilyen pénzsza porítás csak kismérvű lehet. Példája ennek az a hullámozó pénzmennyiségmegállapítás, mely a bankok rendes ütemű hitelpolitikájának a következménye. Ez a vásárlóerőt nyújtó politika éppen a gazdasági élet szükségleteihez igazodik. De eléje is szaladhat. Fel is szíthatja a szükségleteket. Ilyenkor aztán már olyan mértékben alkot járulékos vásárlóerőt, hogy ennek áremelő hatása is fog mutatkozni. Egy bizonyos felfogás szerint ilyenkor a bankok hitelpolitikája tőkét hozott létre, tőkét «teremtett». Az ezen a nézetten levők véleménye szerint a tőkeképződésnek éppen az a mutatója, hogy az árak emelkedtek-e. Az árszínvonal emelkedése ezek szerint tőkeképződést jelent. («Die kapitalbindende Wirkung setzt in der Regel dann ein, wenn die zusätzlichen Kredite eine Preissteigerung herbeiführen.» *W. Röpke*, *Die Theorie der Kapitalbildung*. Tübingen, 1929., 15. l.) Azt hiszem, abból például, hogy a részvények árfolyama emelkedik, még nem lehet okvetlenül új, keletkezett tőkére következtetni. Különben *W. Röpke* rendkívül világosan előadott konjunktúraelméletének nem szolgál előnyére, hogy a fellendülés szakának magyarázatánál a bankok járulékos vásárlóerőt teremtő politikáját már akkor is szerepelteti, amikor erre még — nézetünk szerint — szükség nincs. Így áll elő az ő ismert kétlaki elmélete. Az ilyen kettős magyarázat csakis azt mutatja, hogy szerzője még nem jött magával tisztába abban a tekintetben, hogy miben keresse a felelőre induló konjunktúra-hullám gyökerét. Még jobban bizonyítja ezt *W. Röpke* egy újabb tanulmánya, mely *Die sekundäre Krise und ihre Überwindung* címmel a Cassel-émlékkönyvben jelent meg (553—568. ll.). Itt a jelenlegi válságot egy természetes válság másodlagos eredményének mondja, amelyet csak «reexpanzióval» lehetne leküzdeni. Szokatlanul erős az az ellentmondás, mely a tanulmány végén sűrített formában kerül az olvasó elé. A szerző egyfelől nyomatékosan hangsúlyozza, hogy most is az infláció ellensége, de a jelen esetben elkerülhetetlennek tartja azt, ami mégis csak inflációt jelent.

közelebbről minek a termelésére, az a vállalkozó és a hitelt nyújtó bank dolga. Közülök az első mintegy javaslatot terjeszt a bank, és ezen keresztül a gazdasági élet elé arra vonatkozólag, hogy mi látszik indokoltabbnak és ezért célszerűnek: termelőjavak előállítás, avagy a fogyasztási javak szaporítása-e. Amennyiben termelőjavak előállítását kívánná az új vállalkozás feladatkörébe vonni, ez a termelés alapjainak kiszélesítését jelentené, és mindenesetre arra mutatna, hogy a vállalkozó a gazdasági élet fellendülésére és ezzel majdani nagyobb fogyasztásra is számít. Mert végső eredményben az ilyen termelés is fogyasztási javak szaporítását célozza, de kerülő úton. A választott hosszabb és költségesebb termelő utat a vállalkozó javára az ilyen termelés nagyobb eredményessége jutalmazná. A kerülő utat pedig az tenné különösebben is lehetővé, hogy a fogyasztás takarékoskodik. Hiszen a vállalkozó éppen a takarékoskodás eredményét kéri a banktól kölcsön tervezett vállalkozása megkezdéséhez. A takarékoskodó fogyasztásnak pedig, így gondolkozhatik, a fogyasztási javak szaporítására most közvetlenül nincs vagy legalább kevésbé van szüksége. De okoskodhatik a vállalkozni kívánó másként is. Akkor sem lehet a gondolatsorában hibát találni, ha a konjunktúraalakulásnak ebben az időszakában is fokozott mértékben akar közvetlen fogyasztás céljára szolgáló javakat előállítani. Nem következés ugyanis, hogy a társadalomban tapasztalható takarékoskodás eredményeként az összes fogyasztási javak utáni keresletben apadás álljon be. A vállalkozó számíthat a takarékoskodás ellenére is bizonyos javak fogyasztásának az emelkedésére, és a vállalkozó éppen azt tekintheti ilyenkor legsajátosabb feladatának, hogy ezt a nemcsak hogy nem csökkenő, de esetleg még emelkedő szükségletet megállapítsa. Sőt az sincs kizárva, hogy a vállalkozó az előállítani szándékolt fogyasztási cikk tervezett előállításával még nem létező keresletet vél felkelthetni, új szükségleteket akar támasztani. Ebben az esetben is siker kísérheti vállalkozását, mert a takarékoskodás tényleg még nem jelenti az egész vonalon és minden fogyasztási cikkel szemben a fogyasztás visszahúzódását. Szóval, ezen az úton is beköszönthet a termelés eredményes kiterjesztése. Felvett esetünkben tehát, melyben a természetes takarékoskodás rendes ütemben halad, eléggé egyformán mutatkoznak úgy a termelő, mint a fogyasztási javak előállításához fűződő sikernek az eshetőségei. A fölött dönteni, hogy a vállalkozás már most melyik irányban haladjon, a hitelnyújtó szerv, a bank dolga. Ez ilyenkor, természetesen, elsősorban a maga üzleti érdeke szempontjából, a hitelt kereső jóságát vizsgálva határoz. De nem ártana, ha elhatározásánál az egész gazdasági élet jól mérlegelt érdekét is szem előtt tudná tartani.

Minket mindebből kettő érdekel. Először is, hogy felvett képünk mindkét esetében felfelé lendül a gazdasági élet. Másodszor, hogy ahhoz, amit mint bekövetkezendőt jelezhattünk, elegendő a vállalkozó munkája és a bank rendes keretek közt maradó segít-

sége. Szóval, járulékos vásárlóerőnek rendkívüli mértékben való alkotása nélkül is megindulhat a gazdasági élet nagyobb mozgalma, mely nemcsak a termelés elmélyítésével (fogyasztási javak szaporítása), de kiterjesztésével (termelőjavak előállítása) is járhat.

Ennek a lehetősége akkor is valószínűnek látszik, ha a tüne-
ményt az árak alakulására kifejtett hatása szempontjából vizsgáljuk. A takarékoskodás folytán ugyanis ilyenkor valamennyire mindenestre visszaszorul a fogyasztás, aminek következtében csökken a kereslet az áruk iránt is, és ennek folytán majd esnek az árak. De még ennél az árcsökkenésnél is, amelynek nem is kell általánosnak lennie, még határozottabban növekednek a takarékoskodás folytán a rendelkezésre álló pénztőkekészletek. Ennek következtében leszáll a kamat, a termelés olcsóbb lesz, a vállalkozás szélesebb körben indulhat meg. Hogy meg is fog indulni, az azért valószínű, mert a termelés a csökkent árszinten mutatózó nagyobb vásárlóképességet majd erősebben igyekszik kihasználni, hogy a fokozottabb forgalom segítségével pótolja nyereségének azt a csökkenését, mely őt az árak valamelyes esése következtében érte. Természetesen, itt nem kell nagy árkülönbségekre gondolni, mint ahogy az egész folyamat is, amelyet leírtunk, nem egy nagy gazdasági válságból való kiemelkedésnek, hanem csak egy rendes, felfelé lendülő konjunktúrahullám megindulásának a képe. A természetes takarékoskodásnak nincs annyira deflálo hatása, hogy e miatt a társadalom minden rétegében erősen meg kellene a vásárlóképességnek csökkennie. Aki takarékoskodik, az még vásárolhat; aki pedig nem takarékoskodik, az a takarékoskodó takarékoskodása következtében majd még többet fog vásárolni tudni.¹

15. Nem látszik tehát indokoltnak azoknak az álláspontja, akik szerint a gazdasági élet felfelé lendítő lökést csak a bankok inflációs hitelkiterjesztésétől nyerhetne, és hogy csak ez a nagyobb mérvű hitelkiterjesztés válthatna ki a gazdasági életben akkora kényszerű takarékoskosságot, mely az árakat eléggé le tudná nyomni ahhoz, hogy tőkeképződés álljon be. Az sem valószínű, amit ugyanez az álláspont hirdet, hogy jelentősebb adag járulékos hitel nélkül a gazdasági élet mindig csak a régi körben forogna, és hogy a termelés nem tudna kiemelkedni régi kereteiből. E szerint a felfogás szerint mindaz a tőkeképződés, amely a természetes takarékoskosság okozta tőkebőség következtében folytatható nagyobb mérvű termelés során előállhat, csak éppen arra elég, hogy a takarékoskodás folytán

¹ Mikor azt mondjuk, hogy a természetes takarékoskodás, vagyis a készpénzbetétek növekedése is válthat ki felfelé törő mozgalmat a gazdasági élet konjunktúra-alakulásában, természetesen nem úgy értjük ezt, mintha a bank ilyen esetben csak a hozzá beérkezett készpénzbetétek után és mindig szigorúan és pontosan csak ezeknek a mértékéig hitelezne ilyenkor. Fentebb már említettük, hogy ez képtelenség. A bank likviditásának magától értetődő korlátai között a mi esetünkben is teljesen szabadon mozog, tehát járulékos vásárlóerőt is alkot a szükség mérvéhez képest. Csak nem csinál inflációs hitelpolitikát.

fogyasztás tekintetében hátrább szorult javak helyett más, de szintén csak fogyasztási javak állíttassanak elő. Ezt a nézetet az éppen előadottak értelmében semmivel sem látjuk indokolhatónak.¹ Inkább úgy látszik, hogy a gazdasági élet rendes menetű hullámmozgása közben a valódi takarékoskodás eredményeként egybegyűlő tőkehalmozódás is tud a természetes és a kölcsönkamat mértéke között olyan különbséget létrehozni, amely elégséges ahhoz, hogy konjunktúra-hullám kiváltódjék. Amikor ezt mondjuk, természetesen tisztában vagyunk vele, hogy nincs olyan felfelé len-

¹ Nincs ez a felfogás indokolva E. Egner munkájában sem (Zur Lehre vom Zwangsparen. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. 84. kötet, 1928., 529—560. ll.), aki ennek a nézetnek talán a lehangosabb képviselője. — A kényszerű takarékosság, különösen ennek is az a fajtája, amelyet mi közvetettnek nevezünk, a hitelből magyarázó (kreditár) és a tőkefelhalmozódásból magyarázó (kapitalizációs) konjunktúra-elméletnek egyaránt sokat tárgyalt kérdése. Itt nincs rá helyünk, hogy ezt az irodalmat részletesen ismertessük. Csak egy-két különösen jellemző munkát emelünk ki belőle. E. v. Böhm-Bawerk, Wesen und Bedeutung des Sparens. Eugen von Böhm-Bawerks kleinere Abhandlungen über Kapital und Zins. Der gesammelten Schriften zweiter Band. Wien—Leipzig, 1926., 307—318. ll. Eredetileg angol nyelven jelent meg The Function of Saving címmel. A szerző, aki a takarékoskodás egészen konzervatív elméletének a képviselője, egy amerikai oldalról jött éles támadásra felel e cikkben nagyon érdekesen. — A kényszerű takarékoság kérdésének, tudtom szerint is, első mozgatója Kn. Wicksell. Minden idevonatkozó munkája érdemes olvasmány; főleg Geldzins und Güterpreise. Jena, 1898., The Influence of the Rate of Interest on Prices. The Economic Journal, Vol. XVIII. 1907. — Wicksell-től egyenesen vezet át az út L. v. Mises-en keresztül (Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel. München—Leipzig, 1912. és 1924.) Fr. A. v. Hayek-hez, akinek majdnem minden munkája kapcsolatban van ezzel a kérdéssel. Itt főleg a Preise und Produktion. Wien, 1931. című könyvét említem. Ezt is különösen a II. és III. fejezetek miatt. — D. H. Robertson könyvét már említettem. Aki fáradtságot vesz magának, hogy ezt a nagyon nehezen olvasható könyvet elolvassa, érdeklődéssel fogja forgatni J. M. Keynes nagy munkájának, A Treatise on Money. I—II. London, 1930. idevonatkozó részét is. Ezek főleg a 12. és 13. fejezetek, az angol kiadásban I. kötet 171—220. ll. — A. Lampe, Zur Theorie des Sparprozesses und der Kreditschöpfung. Jena 1926. Ezt a munkát csak azért említem, hogy a takarékoskodás elmélete terén a szélső konzervatív álláspont mai formáját is bemutassam. — J. Akerman, Saving in the Depression. A Cassel-émlékkönyvben. London, 1933., 11—31. ll. Ez a tanulmány különösen figyelmet érdemel nemcsak a takarékoskodás tőkeképző szerepe, de a takarékoskodással kapcsolatos tőkeképződés konjunktúra-alakító hatása szempontjából is. — J. Martin, Das Sparen in der ökonomischen Theorie. Wien—Leipzig, 1933. Ez a munka inkább tantörténetet ad. — A mi irodalmunkban Varga István foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy hitel útján jönnek-e létre, és ha igen, miként, tőkék. Lásd Tőke és infláció. Közgazdasági Szemle, 69. kötet, 1926., 562—588. ll. Tárgyunk szempontjából különösen a tanulmány második része, A tőkék sorsa című, érdemel figyelmet. Szerző csak a pénztőke és a tőkejavak megkülönböztetésével — ez utóbbiak alatt ő a termelőtényező értelmében vett tőkét érti — tudja az inflációs időben keletkezett «tőkék» sorsát megmagyarázni. E dolgozat elején rámutattunk a pénztőke és a termelőtőke természetes kapcsolatára, illetve viszonyára. Az ott adott magyarázat, azt hisszük, kellően fejti meg azt, amit Varga nem tart egységesen magyarázhatónak.

dülés és nincs olyan depressziós hullám a gazdasági élet mozgalmában, mely egyetlen okra volna csupán visszavezethető. A konjunktúra-alakulás mindig igen összetett jelenség, sok összeható ok következménye. De a felfelé lendülő hullám elején rendszeren ott van az a természetes takarékoszágon alapuló töketényező, mely magjává lesz a később erősödő mozgalomnak. A takarékoskodás deflátor hatása úgy érvényesül, mint a rugós puskátöltés: a lövedék messzebb ugrik, mint amennyire a visszanyomott rugó, felszabadulván, kiterjeszkedhetik. Az árdepresszióra következő természetes ellenhatás is messzebbre tudja vinni a gazdasági életet, mint ahol ez a depresszió előtti állapotban leledzett.

16. Az éppen használt hasonlat azonban mégsem talál minden tekintetben. Mert a tőke nem az egyedüli tényező, mely a gazdasági életet nekilendíti. Már eddig is láttuk, hogy a vállalkozónak és a bankoknak ebben egyaránt jut szerep. Csak azért visszaautósítani azt a felfogást, mely a vállalkozót a konjunktúra-hullám aktív tényezőjének látja, mert a vállalkozó szerepeltetésével lelki elem kerül bele a gazdasági élet magyarázatába, nagyon is egyoldalú és mindenestre fölöttébb szűk látókörre valló álláspont. Szomorú volna a gazdasági élet, ha csak számszerűleg mérhető dolgok érvényesülnének benne.¹

Amint maga a takarékoskodás még nem elég a tőkeképződéshez, hanem, hogy mást ne említsünk, a bank szerepe is kell hozzá, úgy a konjunktúra-alakulásnál sem hagyható figyelmen kívül a bankok szereplése. Ez a követelmény közelebről a hitel szerepének a figyelembevételét jelenti a konjunktúra-hullám megindulásánál. A konjunktúra-mozgalom felfelé lendülése a gazdasági élet gyorsabb ütemét jelenti, és egyértelmű a termelés kiterjedésével. A hitelnek

¹ A már említett *Egner* különösen kikel az ellen, mintha a vállalkozó munkájával magyarázni lehetne a konjunktúra-hullám megindulását. Ezt a tévedést mesterének, *Schumpeter*-nek, is erősen a szemére veti. Mi sem vagyunk feltétlen bámulói annak, ahogy *Schumpeter* a gazdasági fejlődést főleg a vállalkozó szerepéből magyarázza. De azért azt hisszük, hogy jóval több megértést lehet tanusítani még a *Schumpeter* határozottan túlzó magyarázatával szemben is, semmint azt például éppen az említett *Egner* is teszi. A monisztikus konjunktúra-elméleteket különben nem kell valami nagyon komolyan venni. Helyes magjuk ezeknek rendszeren van, de az egységességre és az elméleti tisztaságra való törekvés egészen egyoldalúvá teszi ezeknek a szerzőit. Arra is rá lehetne mutatni, hogy a konjunktúra-elméletek szerzőinél különben valami praedestináltság is szokott érvényesülni. Aki egyéb tanulmányai révén nagyon is belemerült a vállalkozó szerepének a kutatásába, olyan konjunktúra-magyarázatot fog legkönnyebben adni, mely a vállalkozó szerepével hozza összefüggésbe a konjunktúra-alakulást; aki kora fiatalságától kezdve pénzülmélettel foglalkozott, valószínűleg csak a pénzszerű (monetár) magyarázatot fogja a konjunktúra-hullámok értelmezésére használhatónak látni; aki inkább termeléstannal foglalkozott, az a tőkeagglomerálódás terén fog a konjunktúra-alakulás okai után kutatni; a szociálpolitikus valószínűleg a fogyasztáshiányra fog mint a konjunktúra-alakulás okára hivatkozni; és így tovább. A mondottak bizonyítására nagyon könnyű példákat találni.

e közben természetesen jut tennivalója. Hiszen ő éppen a termelés előzékeny segítője, mely előlegez, és mindazt, ami a termeléshez kell, segít helyére juttatni. De hangsúlyoznunk kell, hogy mikor ezt mondjuk, nem gondolunk hitelinflációra. A természetes keretek közt maradó hitel is ellátja azokat a feladatokkat, amelyeket éppen említettünk, és amelyeket joggal vár el tőle a gazdasági élet. És nyomatékosan kell ugyanekkor rámutatnunk arra is, hogy a konjunktúra-hullám megindításához pusztán és egyedül a hitel sem elegendő. A vállalkozókon kívül tőke is kell ehhez. Hogy pedig a nyújtott hitel, ha járulékos vásárlóerőt teremtett, hivatva volt-e egyben előre tőkét is képviselni, azt majd a nyújtott hitel segítségével végzett termelés eredménye mutatja meg. Pusztán hitelnyújtással éppen úgy nem lehet segíteni a megrekedt gazdasági életen, mint ahogy egyedül pénzüpolitikai eszközökkel sem lehet megoldani a válságokat. Ha az ilyen vagy olyan formában érvényesülő nagyobb mérvű hitelnyújtás segít, ez csak azt mutatja, hogy volt vagy van már a gazdasági életben annyi eleven erő, amennyi a gazdasági élet újból való nekilendítéséhez szükséges. Ennek az erőnek a magvát pedig a depressziós időkben egybegyült vagy már előbből kelt tőkék teszik. Ezeket kapja hitel útján először kezébe a vállalkozó. A járulékos, az inflációs természetű hitel a felfelé lendülő konjunktúra-hullámnak nem kezdő, de sokkal inkább befejező tüneménye. Mint ilyen gyakran jelentkezik.¹

17. Mikor a takarékoskodásnak a tőkeképződésnél játszott szerepét kutatjuk, az a jövedelem sem maradhat figyelmen kívül, mely, különösen a tőkének a termelésben való részvételét jutalmazandó, ennek, kölcsönnyújtás esetében külsőleg is látható formában, osztályrészült jut. Mihelyt a kamat a tőke jutalma, a takarékoskodás pedig a tőke keletkeztetője, magától merül fel a kérdés, hogy mi a hatása a kamatnak, mint a tőke jutalmának, a tőke keletkeztetőjére, a takarékosagra.² E kérdésre nem lehet egyszerűen felelni. A válasz attól függ, hogy mi a közelebbi célja a tőkeképző takarékoskodásnak. Ha egy bizonyos nagyságú tőke egybegyűjtése a cél, amint például erre törekszünk, amikor öregkorunkra takarékoskodunk, úgy az alacsony kamat, mert ezzel

¹ A fenti magyarázat távolról sem akar befejezett konjunktúra-elmélet lenni. De a szerző reméli, hogy azt, amit itt vázaltszerűen előadott, egy lehelőleg minden oldalról teljesen kidolgozott konjunktúra-magyarázat alapjává fogja tudni tenni. Tovább időzni itt a konjunktúra-alakulás kérdésénél márcsak azért sem lehetett, mert ez a kérdés csak érinti az olvasó előtt fekvő dolgot tárgyat. De nagyon szorosan érinti. Éppen ezért kellett, ha röviden is, de erről is beszélni.

² Ez a kérdés csak egyike annak a soknak, amelyek mindjárt felvetődnek, mihelyt a kamat magasságának a gazdasági életre való hatása szóba kerül. E kérdések mindenyikével itt most nem foglalkozhatunk. A mi kérdésünkre vonatkozólag is csak egészen röviden jegyezzük meg a legszükségesebbeket.

lassabban nő a tőke, nagyobbfokú takarékoskodásra ösztönöz, mint a magas. Ez a hatás azonban csak szűk korlátok között érvényesül, mert különösen az alacsonyabb jövedelemnek mindig csak egy kis, tovább nem növelhető része vonható el a fogyasztás elől. Tartaléktőkéké gyűjtése is lehet célja a takarékoskodásnak. Ebben az esetben a kamat magassága rendesen közömbös. Itt nem gyűjteni akarunk, hanem egy bizonyos nagyságú tartalékot állandóan készen tartani. Akárminő a tőke kamatozása, a készletet egyformán fenntartjuk, hogy szükség esetén rendelkezésre álljon. A tartalék fölöslegét úgyis más célra használjuk, esetleg befektetjük. Nagyobb vagyonok jövedelmeinek időközi kamatoztatásából is jelentős tőkekészletek állhatnak a társadalom rendelkezésére, de csak nyugodt, rendes, békés időkben. Ilyenkor a kamat magassága meglehetősen közömbös is az ilyen tőkeelhelyezések nagyságára. Nem így válságos, vagy akár csak mozgalmassabb időkben. Ilyenkor már a kamat magassága nagyon is hathat az ilyen átmeneti tőkésítések fokára is. Alacsony kamatért a biztosabbnak képzelt rejtekekből nehezebben jön elő a pénz.¹

Más kérdés, de tárgyunkkal ez is szorosan összefügg, hogy minő a kamat magasságának hatása a takarékoszágon keresztül a tőkeképződésre. Amennyiben a takarékoság hatása alatt a tőkegyűjtés megindul, és a takarékoskodáshoz tőkésítés is járul, nyilvánvaló, hogy a magas kamatláb gyorsabban fogja növelni a tőkét, mint az alacsony. Csakhogy a növekedő tőkemenyiség a növekvő hozadékképesség törvényének a hatása alatt saját magát oly mértékben gyarapítja, hogy így a társadalomnak rendelkezésére álló tőkemenyiség gyarapodása eléje kerül a tőkeszükséglet növekedésének, ami majd megint a kamat csökkenését vonjamaga után. A tőkekamat csökkenő irányzatának, ami persze hosszú időre szóló (in the long run) megállapítás, ez a könnyen érthető magyarázata.

18. A közgazdaságtani elmélet egyszerűsítő hajlamának, ennek az érthető módszerbeli törekvésének a következményeként szívesen nézi a jelenségeket egy szemszögből. Amíg az efféle szemlélet nem ferdíti el a tüneményeket és nem magyaráz az igazság rovására, örömmel üdvözölhető. Hiszen a könnyebb megértést segíti elő. De ezen a téren nagyon könnyű túlzásba esni.²

¹ Alacsonyság és magasság különben viszonylagos dolgok. Ilyenek a gazdasági életben is, de különösen a tőkével és ennek a jutalmával, a kamattal kapcsolatban. Hogy minő kamat tekintessék magasnak és minő alacsonynak, az nagyon is a körülményektől, a gazdasági viszonyoktól függ. A gazdaságtant is jobban érdekli a kamat abszolút magasságánál az, hogy a tényleges kamat magassága miként közelíti meg a kamatláb természetes szintjét, vagy miként tér el ettől a mértéktől. Ez a körülmény ugyanis a konjunktúraalakulásnak egyik jelentős tényezőjévé válhatik.

² Jó példa erre E. v. Böhm-Bawerk. Ez a rendkívül reális gondolkozó, tudvalevőleg, a tőke és a kamat elméletét dolgozta ki. Ebbe a gondolatkörébe annyira beleélte magát, hogy aztán az egész gazdasági életet, annak a kamat jelenségével semmi összefüggésben sem levő tüneményeit is, például a földjáradékot is a tőke szemszögből magyarázta.

A mai közgazdaságtant különösen a konjunktúra-alakulás vizsgálata érdekli. Idevágó kutatásai során meggyőződött róla, hogy a statikus szemlélet, mely a régi közgazdaságtan egyedüli munkamódja volt, gyakran hamis eredményekre vezet. És mivel a régi elmélet ezt a statikus szemléletet különösen a termelés vizsgálatánál érvényesítette, a mai közgazdaságtan szívesen hagyja a maga kutató-munkájában figyelmen kívül ezt a jelenségekört, és a gazdasági élet magyarázata közben érdeklődésével inkább a dinamikusabb jellegűnek látszó jövedelemeloszlás tünetényei felé fordul. A modern közgazdaságtan megtetézi és hibává szélesíti a réginek a mulasztását. A régi közgazdaságtan statikusan magyarázta a termelés jelenségeit, mert nem is tudta, hogy ezeket másként is lehet vizsgálni. A modern közgazdaságtan nem akarja ezeket vizsgálni, mert nem lát bennök dinamikus jellegű tünetényeket. Valójában ezt azért teszi, mert félig kész hozadékelméletével még nem találta meg az összekötő utat, mely árelméletétől a termeléstanhoz vezesse. Ezért, hogy dinamikus maradhasson, csak a jövedelemeloszlás és az ezzel kapcsolatos árelmélet terén szeret szemlélni. A gazdasági életet csak erről az oldalról vizsgálja.

Arra, hogy a mai közgazdaságtan előbb fejlesztette ki a jövedelem-, semmint a hozadékelméletet, alig van jobb példa a tőke- és a tőkeamat-elméletnél. A ma nagyon dúsan virágzó konjunktúra-elmélet fölöttébb sokat foglalkozik a tőkeamatattal és az ezzel kapcsolatos jelenségekkel. Aki mármost a konjunktúra-elméleten keresztül tanulja meg a kamat magyarázatát, természetesnek fogja találni, hogy a tőke is a tőkeamatból levezetve értelmeztessek. Ismeretes, hogy a konjunktúra-elméletnek folyton szem előtt levő tárgya az idő. A hosszú és rövid időszakok természete, a hosszú és rövid idő alatti történések különböző hatása a gazdasági élet alakulására csakúgy tárgyát teszi vizsgálatának, mint ahogy egyáltalán nem hagyhatja figyelmen kívül az idő múlását a gazdasági élet fejlődésével kapcsolatos semmiféle vonatkozásban sem. Az idő ekként a konjunktúra-elmélet megvilágításában a gazdasági élet komoly tényezőjeként kezd szerepelni. Ilyen tényező gyanánt kezeli az a tőkeamatelmélet is, amely a konjunktúra-elmélettől tanul. Ez a tőkeamatmagyarázat az idővel értelmezi és az időből vezeti le a tőkeamatot. És ezt annál bátrabban teszi, mert hiszen ezen a téren találkozunk az állásfoglalása a kamatelmélet régi mesterének, *Böhm-Bawerk*-nek a nézetével is. Csakhogy nem szabad elfelejteni, hogy az osztrák iskolának ez a kitűnősége tőkeelméletétől függetlenül alkotta meg kamatelméletét. A *Böhm*-féle materiális tőkeelméletre tulajdonképpen csakúgy ráépíthető például a tőkeamat termelékenységi magyarázata, mint a *Böhm* ismert időelmélete. Ezzel szemben az elmélet újabb iránya visszafelé magyaráz, és felbátorítva a konjunktúra-elmélet erős időszemléleti hajlandóságaitól, az idővel

magyarázott tőkeamat fogalmából egyenesen le meri vezetni a tőke fogalmát is. *D. H. Robertson*-nak e tanulmány elején említett tőkemagyarázata iskolapéldája az ilyen tőkeértelmezésnek. *Robertson* nemcsak a tőkeamatot teszi a várakozás jutalmává, hanem a tőkét is a «várakozás» eredménye gyanánt magyarázza.

A várakozási elméletben pedig, mely eredetileg az amerikai *S. M. MacVane* találmánya, nem nehéz az úgynevezett megtartóztatási tőkeamatelméletnek modern formába öntött változatát felismerni. Erre a felújításra az a mag szolgált okul, mely bármi parányi legyen is, de mint igaz valami húzódik meg a régi megtartóztatási elméletnek is a mélyén. Ez a mag azonban nem menti az elmélet ismert nagy hibáit. Várakozási formába öltöztetett alakja sem lesz azzal jobbá, hogy a konjunktúra-alakulás magyarázatával kapcsolatban is megpróbálják alkalmazni. A várakozási elmélet semmiféle formája sem tudja a tőkeamat jelenségét a magántulajdoni rendtől függetleníteni. Az időbeli érték-különbözet még semmiesetre sem kamat. Hogy azzá legyen, magántulajdoni rend kell hozzá. De termelésbeli eredményre is van szükség, hogy kamatról beszélhessünk. Ennek a keletkezését sem magyarázza meg az időelméletnek semmiféle változata.

Az idő mozzanatának kiemelésével érthetőbbé lehet tenni azokat a jelenségeket, amelyek a gazdasági élet múlásában, folyamatában mutatkoznak. De megokolni az idővel, azt hiszem, a gazdasági jelenségvilágot nem lehet. Az idő, ha már szerepeltetni akarom a gazdasági életben, legfeljebb csak mint passzív résztvevő tekinthető a fejleményekben. Körülbelül az a szerepe, mint a téré, a távolságé. Ez is rendkívül jelentős mozzanat a gazdasági életben. De azért éppen úgy nem cselekszik, mint ahogy nem cselekszik az idő. A tér és az idő csak vannak. A gazdasági élet a térben folyik le a távolságok leküzdése közben, és ez a fáradozás, mint minden cselekvés, időbe kerül. De ami a cselekvés eredményeként létrejött, azt nem a távolság és nem az idő múlása hozták létre.¹ A kamatnál is az a fontos, ami a ka-

¹ Egészen ferde szemszögből nézi a gazdasági életet az, aki az időt aktív tényezőnek, sőt jószágnak tekinti. Ezt teszi legújabbban is nagy nyomatékkal *N. Rosenstein-Rodan* *The Role of Time in Economic Theory* című tanulmányában (*Economica*, 1934. februári szám, 77—97. ll.), amelyben egy régebbi dolgozatát, mely annakidején német nyelven *Das Zeitmoment in der mathematischen Theorie des wirtschaftlichen Gleichgewichtes* címmel a *Zeitschrift für Nationalökonomie* 1929. I. évi folyamában látott volt napvilágot, most újabb szempontokkal egészíti ki. Szerző rendkívül mesterkéltszerűen jellemzésül csak a következő két helyét idézzük: «... the satisfaction of one want precludes the satisfaction of another. The individual has still a problem of choice. Time is an economic good». (85. l.) «But whereas time as a cost of consumption is a joint element of economic goods, time as leisure is an economic good proper». (85. l.) Szerző örömmel fedezi fel *Georg Sulzer* *Die wirtschaftlichen Grundgesetze in der Gegenwartsphrase ihrer Entwicklung*. Zürich, 1895. című könyvét, mely hosszú, fárasztó fejezeteken keresztül szintén az idő mozzanatával mint jószággal számol. Ez a munka

matot az idő múlásában létrehozza és valakinek a jövedelmévé válni engedi. Az idő semmiesetre sem egyenlő a várakozással, és megfordítva, a várakozás sem egyenlő az idővel. Hanem az, aki várakozik, mégpedig hosszabb vagy rövidebb ideig vár, lehetővé teszi, hogy ugyanezen idő alatt az ő jószágá, vagy az a jószág, mely ezt az ő, bizonyos időre átengedett jászágát célszerűbb alakban helyettesítheti, termelésre fordíttassék. Az idő sem a termelőnek, sem a takarékoskodónak a szerepét nem pótolja a tőkeképzésnél. Az időnek a tőke képződésénél mindössze az a szerepe, hogy a tőke termelés eredményeként takarékoskodás útján idő múlásában jön létre.

Navratil Ákos.

megjelenése idején nem részesült valami nagy figyelemben. El is felejtették. E sorok írója, címe után indulva, később egyszer megszerezte, de mihamar félre is tette. A «time is money» közmondást nem értelmezheti szó szerint a közgazdaságtan. Az «idő» itt, mint gazdasági vonatkozásban mindig, rövidített kifejezés. A közmondásban a gyorsabb végzéssel elért költségmegtakarítást, vagyis azt jelenti, hogy az ekként felszabaduló munka másutt érvényesíthető. Az adós például azért értékeli az időt, mikor haladékat kap, mert ezalatt talán sikerül neki annyit szerezni, hogy adósságát visszafizethesse. De ha nem tud a haladék ideje alatt pénzt szerezni, maga az idő, akármilyen hosszú legyen is, nem segít rajta. Sok példával lehetne még bizonyítani, hogy mennyire felszínes vizsgálat az, mely csak az időt akarja meglátni a gazdasági történetnél, mert a mélyebb beletekintés a folyamatba mindig megmutatja azt a lényegét, mely az idő folyása alatt végbemegy. De, persze, az idő mérhető, és azért a matematikai módszerrel dolgozó közgazdaságtan csakúgy jószágnak hajlandó tekinteni, mint ahogy jószágnak tekint mindent a jogász, ami eladható és megvehető. Pedig, tudjuk, hogy ez is tévedés. A követelési jog éppen úgy nem a jószágtól különvált új jószág, mint ahogy nem jószág az idő, mely alatt valami gazdasági szempontból jelentős dolog történik.

A TÖRÖKSÉG ŐSKORA.

Általánosan el van terjedve a tudományos irodalomban az a nézet, hogy a törökség őshazája Közép-Ázsiában, sőt esetleg Kelet-Ázsiában volt. Az első törökök, akik a történelemben megjelennek, a hunok (Kr. e. III. század), vagy ha ezeket nem tartaná valaki törököknek, a to-pák (Kr. u. IV. sz.), keletázsiai területen, Kínától északra, a Gobi-sivatag vidékén jelennek meg. Azok a hatalmas török népek, melyek a Kr. utáni első évezred második felében oly nevezetes szerepet játszottak Ázsia, sőt részben Európa történetében is, a türkök és az ujugurok, Közép-Ázsia nagy hegységeinek vidékein, a Bajkál-tótól délnyugatra laktak. E mellett igen szembetűnőek — bár a történeti felhasználhatóság szempontjából kritikailag még nincsenek eléggé megvizsgálva — a török nyelveknek bizonyos közép- és keletázsiai nyelvekkel, a mongollal és a tunguzzal való kapcsolatai. Nem csoda tehát, ha a török népek őshazáját valaki Közép- és Kelet-Ázsiába helyezi. Ez a vélemény jut kifejezésre az «altaji» nyelvi vagy etnikai összefoglaló megnevezésben (CASTRÉN, SCHOTT),¹ mellyel régen nemcsak a török-

¹ V. ö. CASTRÉN egyik 1848 február 27-én kelt levelét: *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—1849* (ed. SCHIEFNER, 1856), 400—402. l. és CASTRÉN, *Kleinere Schriften*, 107. skk. — SCHOTT, *Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht* (1849), 1. l.: «Das finnisch, tatarische Sprachengeschlecht hat, wie aus Überlieferungen der Türken, der Mongolen, und gewissen Andeutungen in finnischen Runot mit grosser Wahrscheinlichkeit hervorgeht, seine Urheimat auf und an der Riesenkette des Altai (... vom oberen Irtysh bis zum Onon ...).»

Az «urál-altajiak» altaj-vidéki őshazája elméletének első képviselője tulajdonképpen WIEDEMANN, ki 1838-ban, SCHOTT kutatásainak (*Versuch über die Tatarischen Sprachen*, 1836) a hatása alatt, kifejti a csúd (= finn-ugor) és a török-mongol-tunguz nyelvek rokonságát s az őshazát K ö z é p - Á z s i á b a helyezi. («Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens», *Reval*, 16 lap, 4°, v. ö. SETÄLÄ, *Finnisch-ugrische Forschungen*, V, 3—4. l. j.) Töle alighanem függetlenül jutott CASTRÉN hasonló gondolatra. (SETÄLÄ: *Journal de la Soc. Finno-Ougr.* XXX, 1 b, 33. l.) CASTRÉN elmélete nem egyszerű ötlet, hanem részletes kutatáson alapszik. Kiinduláspontja az urál-altaji nyelvek rokonsága; erről idézett levelében így nyilatkozik: «Die Finnischen Sprachen sind mehr oder minder mit den Sprachen aller am Altai wohnender und von dort hervorgegangener Völkerschaften verwandt. Am nächsten schliesst sich unser Sprachstamm an den Samoiedischen und den

séget és legközelebbi rokonait (mongolokat, tunguzokat), hanem az egész «urál-altaji» nyelvcsaládot is jelölték.

Hogy a törökség őshazája az Altaj környékén volt, azt egyebek közt bizonyítani látszott az a sokat emlegetett kínai feljegyzés is, hogy a törökség névadójának, a Kr. u. VI. században feltűnő türk népnek a hazája az Altaj.

KLAPROTH 1824-ben, a *Tableaux historiques de l'Asie* III-ik füzetében így nyilatkozik a törökség őshazájáról és legrégibb költözéséről: «Il paraît qu'après la dernière grande inondation, leurs ancêtres sont descendus des monts neigieux de *Tangnou* et du grand *Altai*, d'où ils se sont bientôt dispersés vers le sud-est et le sud-ouest, en se fixant principalement au nord des provinces chinoises de *Chan si* et de *Chen si*, dans le voisinage du mont *In chan*.» Ugyanígy HAMMER a «*Gesch. d. Osmanischen Reiches*» bevezető részében (2. kiadás, 34. l.): «Die Türken, von den Chinesen Tuku genannt, stiegen vom Altai . . . nieder . . .»¹

Az első nagy összefoglaló munka a törökségről, VÁMBÉRYNAK «*Das Türkenvolk*» c. műve, szintén azt az álláspontot képviseli, hogy a törökség őshazája az Altaj, pontosabban a Szajáni hegység és az Altaj vidékén volt (48. l.).

Valamivel délibb területre teszi a törökség őshazáját ALMÁSY GYÖRGY «*Centralasien die Urheimat der Turkvölker*» c. sok érdekes megfigyelést és gondolatot felvető, de inkább csak elmefuttatásnak szánt, szilárdabb alapokon nem mozgó dolgozatában, a Keleti Szemle III. kötetében. ALMÁSY középázsiai útján tett — úgy látom — alapos antropológiai megfigyelésekből indul ki, melyek azonban egyelőre történetileg aligha értékesíthetők. Antropológiai megfigyeléseit összefüggésbe hozza bizonyos művelődéstörténeti tényekkel, régi történeti feljegyzésekkel és feltevésekkel, (hunok, indogermán őshaza, az árják ősi vándorlásai, sumiok török volta stb.) s arra az eredményre jut, hogy «a törökség tágabb értelemben nem meghatározhatatlan származású keveréknek

Türkischen an, hat aber zugleich eine entschiedene Verwandtschaft mit dem Mongolischen und den Tungusischen Sprachen.» A «*Kleinere Schriften*» 107—122. lapjain «Über die Ursitze des finnischen Volkes» címen kiadott előadásában először a finn, szamojéd és tatár (= török) népköltés rokonására mutat rá; azután tárgyalja az Altaj környékén található szamojéd nyomokat: egy szamojéd nemzetség nyelvét is megőrizte itt, hol nyelvüket vesztett szamojéd néprészek neveivel többször találkozunk. Rámutat arra, hogy kínai források és ABULRĀZĪ szerint az Altaj környéke a törökség ősi lakóhelye. A nyelvileg rokon szamojédek és törökök őshazáját tehát a történeti kutatás egy helyre teszi. Kínai feljegyzések és a tatár szájhagyomány arról beszélnek, hogy valaha egy szőke, kékszemű nép is lakott itt. (Tatárul e nép neve *aq-qaraq* ,«fehér»-szemű'.) Azután Altaj-vidéki földrajzi neveket egyeztet CASTRÉN finnországi nevekkal. — Mindez inkább az uráli őshaza kutatásának történetébe tartozik, de a törökség őshazájának problémája szempontjából sem közömbös.

¹ V. ö. még SCHOTT, Versuch über die Tatarischen Sprachen, 1836, 6. l.

konglomerátuma, hanem ellenkezőleg, Közép-Ázsia lakosságának autochton ága», melynek hazája Keleti Turkesztán, a Gobi-sivatag, a középső Tien-sán vidéke és a mai kirgiz-puszták. (197—98. l.) Az Altajba és Déli Szibériába azonban szerinte csak később költöztek a törökök.

OBERHUMMER szerint a törökség legrégebbi hazájául az Altaj tekintendő.¹

RADLOFF keletibb területen kereste a törökség őshazáját, legalább is erre lehet következtetni abból, amit az ujjur történetről írt áttekintése elején mond (Das Kudatku Bilik, Teil I, 1891, LXXX—LXXXI. l.): «Seit den ältesten Zeiten erzählt uns die chinesische Geschichte von Kämpfen mit zahlreichen nördlichen Barbaren, welche offenbar teils tungusische, teils türkische Stämme waren. Die Tungusen wohnten nordöstlich bis zum stillen Ocean, während die Türken südlich vom Gelben Flusse und in dem westlichen Gebirge bis zu den Grenzen von Tibet sich aufhielten. Durch die Consolidierung des chinesischen Staates wurden die türkischen Stämme weiter nach Norden und Westen zurückgedrängt, so dass im IV. Jahrhundert v. Chr. nur noch ein geringer Teil derselben am linken Ufer des Gelben Flusses wohnte. Über die Ausdehnung des von den türkischen Stämmen eingenommenen Gebietes nach Norden und Westen liegen uns natürlich keinerlei Nachrichten vor.» RADLOFF véleményére emlékeztet, amit M. A. CZAPLICKA 1918-ban ír a kérdésről «The Turks of Central Asia in History and at the Present Day» c. munkájában (61. l.): «The probable ancestors of the Turks lived to the north of China, and were mentioned by the Chinese chroniclers as long ago as the third millennium B.C. on account of their raids on China, but of course scarcely any mention is made by the Chinese of the Turks living to the far north and far west of China.»

Kelet-Ázsiába, a Chingan-hegység keleti és nyugati vidékeire teszi a törökség őshazáját, illetőleg egy valaha itt beszélt ősnyelvtől származtatja a török nyelveket G. J. RAMSTEDT egy szűkszavú közleményben.² Ez ősi nyelvcsaládhoz tartoznak szerinte a törökök, a mongolok, a tunguzok és a koreaiak. Először elváltak ez ősnyelvtől a törökök és a mongolok, míg a tunguzok és koreaiak még egy ideig együtt maradtak.³

Ezekkel a véleményekkel szemben — mint ezt már egy 1917-ben, a Turáni Társaságban tartott előadásban kifejtettem — úgy látom, hogy a törökség őshazája nem Közép- és Kelet-Ázsiában, hanem Nyugat-Ázsiában volt.

Utmutatónk a kérdés vizsgálatánál csak a nyelvészeti kutatás

¹ Die Türken und das Osmanische Reich, 1917, 4.

² Mémoires de la Soc. Finno-Ougr. LVIII (1928), 453. V. ö. KAI DONNER: Journal de la Soc. Finno-Ougr. XL₁ és XLV₁, 6. l.

³ V. ö. még KRAELITZ: Österr. Monatsschr. f. d. Orient, 1918, 191.

lehet, mely módszerének biztosságával és anyagának gazdagságával igen világosan tud oly ősi k a p c s o l a t o k a t (tehát nem antropológiai vagy kulturális rokonságot) kimutatni, melyekre vonatkozólag semmiféle történeti feljegyzés nincs.

Ősi nyelvi egyezések a törökséget kétségtelenül az uráli népekhez kapcsolják. Ezeket az egyezéseket, melyekről már régebben is sok szó esett a tudományos irodalomban, rendszeresen tárgyaltam a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetében (1928) s ez alkalommal csupán néhány sokat mondó egyezést akarok kiemelni és az egyezést leginkább mutató alakokon szemléltetni:

'lenni': török *bol-* ~ zürjén *vel-* ~ magyar *vol-*,

'aludni': török *udu-* ~ mordvin *udo-*,

'hallani': török **qul-* ~ finn *kuule-*,

'hagyni': török *qod-* ~ cseremiszi *koð-*,

'varázsolni': török *arba-* ~ finn *arpa* 'varázsló szerszám',

'meny': török *käli* ~ zürjén *kel* 'sógornő',

'szemölcs': török *sigil* ~ cseremiszi *šaral*,

'zsír': török *maj* ~ vogul *βäi* (magyar *vaj*).

A nyelvtani egyezéseken kívül harminckét ilyen szóegyezést tárgyalok említett dolgozatomban, melyek közül egyik-másik még eleshetik, de legnagyobb részük bizonyára helyes.

Az uráli népek őshazája — ebben nem igen lehet kételkedni — az Urál-hegység európai oldalán volt, valószínűleg a Káma, Pecsora, Vycsegda felső folyásának vidékén. Innen vándoroltak fel a szamojédok még északabbra s innen jöttek le a finnugorok egy délibb területre, körülbelül oda, hol a Káma alsó folyása, a Bjelaja, és a Volgának ezekhez közelebb eső vidékei vannak.

Amidőn tehát azt keressük, hogy hol lehetett a helye az ősi uráli-török kapcsolatnak, ezt a területet, illetőleg e terület környékét kell elsősorban figyelembe vennünk.

Itt felvetődik két kérdés.

Ismeretes, hogy az uráli ősnyelvnek határozott, világosan látható kapcsolata van az indogermán ősnyelvvel.¹ Vajjon nincsenek-e egyezések — mert ilyenek a fentiek alapján igen jól elképzelhetők — a törökség és az indogermánság között. Ilyen egyezést csak egyetlen egyet tudok, ez az 'ember'-nek a neve. A szamojéd *kum* 'ember', a zürjén *komi*, mely ma 'zürijén'-t jelent, a vogul *χum* 'ember, férfi' szó azonos a török *kün* 'nép', mongol *kūmun* 'ember' szóval s ezek a szavak kapcsolatba hozhatók a latin *homo*-val s ennek indogermán megfelelőivel. Egyébként nem mutatkozik egyezés a török és az indogermán ősnyelv között s azt az ősi helyzetet, mely e nyelvi egyezések alapjául szolgált, úgy kell elképzelnünk, hogy a törökség az uráli területtől keletre, az indogermánság ettől nyugatra lakott. (Ezen az alapon is lehetetlen tehát, hogy az indogermánság őshazája Ázsiában lett volna.)

¹ BJÖRN COLLINDER, Indo-uralisches Sprachgut. Uppsala, 1934.

A másik kérdés, mely itt felvetődik, az, hogy mi lesz ezek után a török nyelv mongol és tunguz kapcsolataival. Itt először is meg kell várnunk, míg az idevonatkozó kérdések világosabban ki lesznek fejtve, másodsor pedig azt kell hangsúlyoznunk, hogy e népek ősi lakóhelyét nem feltétlenül szükséges Kelet-Azsiában, a nyugatibb területekkel nyelvileg össze nem függő szigetként elképzelnünk. Semmi sem áll útjában egy oly feltevésnek, hogy ha a törökség őshazája valahol a Kirgiz-pusztá, az Irtis és Aral-tó vidékén volt, akkor a mongolok ennek a területnek keleti szomszédságában, mondjuk az Altaj-hegység vidékén s ettől keletre helyezkedtek el s a tunguzok, koreaiak megint ettől keletre. Arra az eredményre jutnánk tehát ilyenformán, hogy ezek a népek — az indogermánoktól a koreaiakig — nagyjában máig megtartották ősi elhelyezkedésüket.

Az ural-altaji nyelvcsalád¹ problémája tehát sajátosan módosul, illetőleg meglehetősen elmosódik. Az ural-altaji alapnyelv helyett, melynek létezését eddig nem sikerült bebizonyítani, az említett keleteurópai — középázsiai összefüggő nyelvánc elméletét kell elfogadnunk. (A «középázsiai» szót az észak- és délázsiai-val ellentétes értelemben használom.) E nyelvánc tagjainak ősi kapcsolata egyes pontokon valószínűleg nem ősrökönságon, hanem intenzív érintkezésen alapszik. Annyi kétségtelen, hogy e nyelvek hasonlóságához — legalább is részben — későbbi egymásrahatások, kölcsönzések nagyban hozzájárultak.

Az indogermán-középázsiai népcsoportok között — legalább is egyes viszonylatokban — mindig, így Krisztus előtt évezredekkel is, élénk érintkezés volt, s úgy látszik, e népcsoportok a mezopotámiai művelődési körrel is kapcsolatban voltak. A mezopotámiai hatos számrendszernek nyoma van az indogermánoknál és finnugoroknál, bizonyos dolgok nevei a jelzett területen hosszú vándorlást tettek meg.

A 'finom vászon' neve Mezopotámiában *būsu*, a héberben, aramaeusban megfelel neki *būs* 'vászon'; ez a szó eljutott a görögbe *βύσσος* alakban s megvan a törökben *böz* ~ *büz* (csuvas *pír*) formában. A szó vándorútját nem tudom megrajzolni, de a törökbe kétségkívül még az őstörök korban került. Bizonyára a törökön keresztül került azután tovább, a mongolba (*būs*, kalmuk *bös* 'gyapjúszövet') és a mandzsuba (*boso* 'vászon').

Mezopotámiai eredetű kultúrszó a török *balqa* 'kalapács' ~ mongol *aluqa* ~ tunguz *palū*, *χaluká*, *folʒo*, vö. sumir *balag* 'balta', babilóni-asszír *pilaqqu* ua. szanszkrit *paraçū-h* (*pārçu-h*) ua. görög *πέλεκυς* ua.²

Az indogermán—uráli—török területen van egy közös neve

¹ LIGETI: Magyar Nyelv XXX (1934), 44—45.

² MUNKÁCSI, Az ural-altaji népek, 40. (HEINRICH, Egyet. Irod.-tört. IV.) PELLIOU: Journal Asiatique, Avril—Juin 1925, 245, 251, I. j.

a 'kender'-nek: török *kändir*, cseremisiz *kine*, oszét *gän*, görög *κάνναβις* stb., mely mint fontos műveltségszó vándorolt e területen egyik nyelvből a másikba, kétségkívül még a Krisztus előtti századokban — és kétségkívül Nyugat-Ázsiában. A szó eredeti hazájának az uráli terület látszik.¹

A törökség őshazáját ezek alapján pontosabban meghatározni még nem lehet; talán későbbi kutatások több eredményre fognak vezetni. Egyelőre csak annyit mondanék, hogy ez az őshaza az Altaj és Urál között levő síkságon volt.

*

Sok szó volt a tudományos irodalomban az őstörökségnek a sumirokkal való kapcsolatáról.² Némelyek az urál-altaji, illetőleg az altaji nyelvcsalád tagjának gondolták a sumirt, mások egyenesen a törökség egy ősi ágának. Ezeknek a véleményeknek nincs alapja. A sumir nem urál-altaji nyelv és nem török nyelv, az ide vonatkozó bizonyítási kísérletek eddig teljes kudarccal végződtek. Újabban is híve a török-sumir, illetőleg altaji-sumir rokonságnak FRITZ HOMMEL, volt müncheni egyetemi tanár, ki még az IWAN MÜLLER-féle klasszika-filológiai kézikönyv-gyűjtemény egyik kötetében, az «Ethnologie und Geographie des alten Orients»-ben is képviseli ezt az elméletet. Az idézett munka 22. lapján (1904) ilyen sumir-török szóegyeztetéseket találunk:

sumir *ab* 'ház' ~ török *äb* 'ház'; az egyeztetés nem képtelenség, de magában nem meggyőző s a sumir szót DELITZSCH «Kleine sumerische Sprachlehre» c. művében így találom: *ab* 'Wohnung'.

sumir *agar* 'szántóföld' (DELITZSCHnél *adar*, *agar* 'Flur') ~ török *äkin* 'vetés, szántóföld'; lehetetlen egyeztetés: a török *äkin* a magyar *eke* szóval függ össze és az *äk*-vetni' igéből származik.

sumir *agarin* 'anyaméh' (vö. DELITZSCH *agarin* 'anya') ~ török *qaryn* 'has, anyaméh'; lehetetlen: 1. a sumir szókezdő *a*- miatt, 2. a jelentések miatt (a török szónak 'has' az eredeti jelentése).

sumir *dag* 'kő' ~ török *taş*, sumir *din*, *til* 'élet' ~ török *tiri* 'eleven', sumir *dirig*, *dir* 'sötét' ~ török *tol* ua. (a török szót nem ismerem), sumir *dir* 'megtölteni' ~ török *tola*- ua. (recte: *tol*- 'tele lenni'), sumir *gal*, *val* 'lenni' ~ török *pol*- (recte: *bol*-) 'lenni', sumir *gan*, *gar* 'hal' ~ török *balyk* 'hal' — minden valószínűség nélküli, találmásra való hasonlítások.

Egy sumir-török szóegyeztetéssel azonban különösen kell foglalkoznunk, mert helyesnek és sokatmondónak látszik s alkalmas arra, hogy belőle esetleg következtetéseket vonjunk egy sumir-török kulturális érintkezésre vonatkozólag, ami a török őskor

¹ GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 92 sk.; LAUFER, Sino-Iranica, 293 skk.

² F. H. WEISSBACH, Die sumerische Frage. Leipzig, 1898. MUNKÁCSI BERNÁT, Az ural-altaji népek, 38—41. (HEINRICH, Egyet. Irod.-tört. IV.)

ismerete szempontjából rendkívüli fontosságú megállapítás volna. Ez az egyeztetés a sumir *dingir* 'isten' szónak a török *tängri* 'isten' szóval való egybevetése.

Ha azonban ezt az egyeztetést jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy csak látszólagos. A sumir szó alakjai (l. DELITZSCH id. m.): *dim-me-ir*, *dingir*, *digir*, jelentése: 'fényes, ragyogó; isten, istennő'; a török szó alakjai és jelentései:

türk, uigur *tängri* 'ég, isten', kazáni *tängri* 'isten', *täri* (OSTROUMOV: *tära*) 'szentkép', kazáni (BÁLINT) *tängara* 'isten', kazáni (OSTROUMOV) *tängara*, *tängra* 'isten', miser (PAASONEN) *tängara* 'isten', baskir (KATARINSKIJ) *tängra*, teleut *tängärä* 'ég, a száz felső világ', altaji *tängäri* u. az, szagáj *tenir* 'ég', kumük *tängiri* 'isten', kirgiz, kara-kirgiz *tängri* 'ég, isten', tarancsi *tängri* 'ég, isten', lucki karaim *tändri* *tänri* 'isten', lebed, sor *tägrä* 'ég', szagáj *tegrä* 'ég'; oszmánli *tanrı* 'isten, istenség', jakut *tanara* 'ég, isten, szent', csuvas *tırä* 'isten; szentkép' ~ mongol: ¹ 'phags-pa írásos feliratokban: *dën-ri*; egyéb nyelvemlékekben: *tenggeri*; irodalmi mongol *tngrä* (olv. *tengri*; KOWALEWSKI *tegrä* olvasata hibás), ritkábban *tenggeri*; irodalmi kalmuk *tenggeri* 'ég, égi lakos'; khalkha *tengar* < **tenggeri* (VLADIMIROV, Sravn. Gramm. 338); csakhar, kharcsin *t'engar* (LIGETI feljegyzése); dahúr *tenggeri* (IVANOVSKIJ), *t'engar*, *t'engir* 'ég' (POPPE, 92); darkhat *tengar*, vö. burját *tenjar* 'ég' (SANŽEEV, Darchatskij govor, 53. l.); burját (CASTRÉN) *tenere*, *tener*; naiman, gorlosz, durbut-beisze, dzsasztu, aru-khorcsin (recte: khorcsin, vö. LIGETI, Rapport, 33), ordosz *tenr(i)* (RUDNEV, Materialy); kalmuk *tengr* (RAMSTEDT: Nyelvt. Közlem. XLII, 237.). A jelentés a mongolban is általában 'ég' és 'isten'.

A török szó jelentése tehát 'ég' és 'isten', a sumiré 'fényes' és 'isten', a jelentések tehát csak részben egyeznek. Az alaki egyezés még kevésbé fogadható el. Az első szótagban a sumir *i*-ből nem érthető az őstörök *a* ~ *ä* megfelelés s nem érthető a sumir alapján a szóvégi török *i* ~ *y* ~ *ä* ~ *a* sem.

De a *tängri* nem is lehet a törökben sumir jövevényszó, mert hiszen eredeti török szó.²

A törökben néha világosan lehet oly szavakat magyarázni, melyek más nyelvekben nem igen magyarázhatók. Ismeretes pl. a testrésznevek eredeti jelentése a törökben: *köz* 'szem', tkp. 'látó', *qulaq* 'fül' tkp. 'halló', *jüräk* 'szív', tkp. 'mozgó, járó', oszmánli *dudaq* 'ajak', tkp. 'fogó', *burun* 'orr', tkp. 'szagló' stb. vagy például: *syryr* 'tehén', tkp. 'fejős'; *jylan* 'kígyó', tkp. 'csúszó'; *jämiš* 'gyümölcs', tkp. 'étel'; *jyldyz* 'csillag', tkp. 'csillagó'; *jumurtqa* 'tojás', tkp. 'kerekded'.

¹ LIGETI LAJOS közlése.

² Felvetődött az a gondolat is, hogy a török *tängri* 'ég, isten' a kínai *t'ien* 'ég' szó származéka. Ez hangtani, alaktani és történeti okokból egyformán valószínűtlen.

Ezek közé a magyarázható szavak közé tartozik a *tāŋri* 'ég, isten' szó is. Azonos eredetű a *tāŋiz* 'tenger' szóval, melynek alakjai a következők:¹

ujgur *tāŋiz*, KĀŠĪRĪ² (1074): *tāŋiz*, Codex Cumanicus: *tengis*, oszmánli *dāŋiz*, kazáni *dīŋaz*, *dīŋəz*, miser *dīŋəs*, baskir *dīŋəð*, csagatáj *tingiz*, kirgiz *teŋiz*, altaji *tāŋis*, csuvas *tīnəs*, magyar *tengēr* bolgár-török **tengir*-ből. A szó nemcsak 'tengert', hanem gyakran 'nagy tavat, nagy folyót' is jelent.

A *tāŋri* szó, mely eredetileg ' eget' jelent, s a *tāŋiz* 'tenger' a *tāŋ* 'egyenlő, hasonló, egyforma' melléknév származéka, eredeti jelentése mindkettőnek: 'az egyenletes, az egyforma, a megszakítás nélküli'. A *tāŋ*-nek -š képzős alakja, a *tāŋiš*, a teleutban 'megszakítás nélküli, összeérő, egyenlő, megegyező' jelentésben fordul elő.

A *tāŋiz* képzője az ismert -z névszóképző, melyről a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetében írtam (82—83. l.). A *tāŋri* képzője szintén világos. Első része, az -r, szintén ismert denominális képző.³ Második része, az *a ~ ä ~ y ~ i*, szintén denominális képző: vö. oszmánli stb. *or* 'lyuk, verem' — csagatáj stb. *ora* 'lyuk, verem', *kojbāl qoŋza* 'légy' — kirgiz *qoŋuz* 'bogár', kumük *qoŋuzaq* 'bogár';⁴ a 'híd' neve a török nyelvjárásokban: *kübür*, *küpür*, *köbüür*, *köümüür* — *köprü* (rég. oszmánli *köpri*) *köprü*, *köprü*, *kömrü*, *köprük*.

MUNKÁCSI BERNÁT több alkalommal fejtegette, hogy a török nyelvekben régi indoiráni elemek vannak. 1894-ben «Ősi török-árja nyelvérintkezés» címen adta ki első idevonatkozó cikkét a Nyelvtudományi Közlemények XXIV. kötetében. 1900-ban a Keleti Szemle I., majd 1905-ben a Keleti Szemle VI. kötetében újra tárgyalta a témát. GOMBOCZ ZOLTÁN a Nyelvtudományi Közlemények XXXVI. kötetében, 1906-ban, szintén hozzászólt a kérdéshez, meglehetősen kétesnek tartva az addigi eredményeket. MUNKÁCSI még egy kis közleményben, a Keleti Szemle VII. kötetében, a török *qylyč* 'kard' szó óind eredetét próbálta kimutatni s ezzel egyelőre be is fejezte a török-árja nyelvviszonyt tárgyaló kutatásait. Újra szóba került azonban a kérdés 1912-ben, TH. KORSCHNAK, egy moszkvai tudósnak, «Türkische Etymologien» c. cikkében, mely a Thomsen-Festschriftben jelent meg, s mely kilenc török-iráni szögyeztetést ad.

KORSCH cikkében nincs olyan, amit mi ez alkalommal használhatnánk, de MUNKÁCSI cikkeiben — dacára annak a megokolt kétkedő álláspontnak, melynek GOMBOCZ fent idézett kis cikkében

¹ GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 128—29.

² L. BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz.

³ L. DENY, Grammaire de la langue turque, 583. l., PALLÓ MARGIT: Nyelvt. Közlem. XLVI (1923), 157.

⁴ PALLÓ MARGIT: i. h.

kifejezést adott — úgy látom, igen fontos egyeztetések is vannak, amelyek a török őskor kutatása alkalmával nem mellőzhetők.

Helyesnek gondolom MUNKÁCSI egyeztetései közül a következőket.

1. Östörök **burč*, *buruč* 'bors' ~ óind *mariča-* (m.) 'bors-cserje' (nom. *maričah*, *maričas*); óind *mariča-* (n.) 'bors' (nom. *maričam*).² Az Etymologiai Szótár *bors* címszó alatt a magánhangzók nagy eltérése miatt valószínűtlennek tartja az egyeztetést. Úgy látom azonban, hogy ez az eltérés csak látszólagos. Az óind szóvégi *-a-* eltűnése, mint következő példák bizonyítani fogják, szabályos. A második szótag *u*-ja a törökben az óind *i*-vel szemben nem feltűnő. De az első szótagbeli óind *a* ~ török *u*—*y* megfelelés sem szabálytalan, mert a törökben egyrészt az *a* > *y* fejlődés és az *a* ~ *y* váltakozás, másrészt az *y* ~ *u* váltakozás egészen közönséges. A kumandi-török *myrč* alak kifogástalan megfelelője az óind alaknak, s ha ez a kumandi alak esetleg újabb is — ami nem egészen kétségtelen — a benne látható hangjelenségek östörök viszonyokra mennek vissza. (A *burč* alakjait a különféle török nyelvjárásokban l. az Etymologiai Szótárban.)

2. Török *syra* 'sör, bor' ~ óind *surā-* 'ein geistiges Getränk'.³

Vö. Codex Cumanicus *sira* 'vinum'; altaji, teleut, szagáj, kojbal, kacsinc, kirgiz, kazáni (RADLOFF), karacsáj (PRÖHLE) *syra* 'Bier'; baskir [KATARINSKIJ] *hyra* 'ua.'; toboli (GIGANOV) *sra*; csuvas (PAASONEN) *s̄ra* 'ua.'; kojbal (CASTRÉN) *serä* 'ua.' ~ óind *surā-* (nom. *surā*) 'ein geistiges Getränk', vorzugsweise 'Branntwein', namentlich 'Kornbranntwein', 'Liqueur' (BÖHTLINGK—ROTH); avesztai *hurā* 'Name eines alkoholischen Getränkes, Milchwein, Kumys' (BARTHOLOMAE). A jelentésekben mutatkozó eltérés, illetve ingadozás nem okoz nehézséget. A szanszkrit szó jelentésére vonatkozólag MUNKÁCSI «Árja és kaukázusi elemek» c. munkájában (545. l.) idézi KUHN véleményét (Ztschr. f. vergl. Sprachf. auf dem Gebiete d. indog. Spr. XXXV, 314), mely szerint a *surā* régi receptjei inkább *s ö r re*, mint pálinkára mutatnak.⁴ Az első szótagbeli *u* > *y* változás, továbbá a magashangú alakváltozat a törökre jellemző.

3. Török *tana* 'fiatal tehén' ~ óind *dhenā-* 'milchende Kuh'.⁵

Vö. csagatáj, krimi, karaim, kazáni (RADLOFF) *tana* 'eine

¹ Az indoiráni adatok összeállításában GAÁL LÁSZLÓ és TELEGDI ZSIGMOND volt segítségemre.

² Keleti Szemle VI, 377.

³ MUNKÁCSI: Nyelvt. Közlem. XXIV, 407.; Árja és kaukázusi elemek, 545; Keleti Szemle VI, 379; KANNISTO, Die tatarischen Lehnw. im Wog. 174.

⁴ V. ö. még LAUFER: Sino-Iranica, 240.

⁵ MUNKÁCSI: Nyelvt. Közlem. XXIV, 406; MELICH: Magyar Nyelv XXIII (1927), 552; az egyeztetés eredetileg MÁTYÁS FLÓRIÁNÉ, l. Magyar Nyelv XXIII, 547.

junge Kuh, die Ferse, ein einjähriges Kalb'; kazáni (BÁLINT) *tana* 'kétéves tehén'; baskir [KATARINSKIJ] *tana* 'kétéves tehén'; oszmánli (Qāmūs-i Türkī) *dana* 'nagyobb borjú'; csuvas (PAASONEN) *tina* 'kétéves tehén, tinó', magyar *tinó* bolgár-török **tina*-ból 'ein junger Ochs von 2 bis 3 Jahren' ~ óind (BÖHTLINGK—ROTH) *dhenā*- 'milchende Kuh' (nom. *dhenā*).

A török és óind alakok hangtani megfelelése tökéletes; a szókezdő *dh-* helyén a törökben *t-* van, mert a törökben nincs *dh-* szókezdő, sőt eredetileg még *d-* sincs; az $\bar{e} > a$ változás a hangrendi illeszkedés követelménye, a szóvégi hosszú \bar{a} megmaradására l. az előbb tárgyalt *syra* szót.

Ezekhez az egyeztetésekhez még hozzátehetünk egyet, melyet különben röviden már említettem «A honfoglaló magyarság kialakulása» c. munkámban (94. l.).

4. Török *tam* 'fal, tető' ~ óind (BÖHTLINGK—ROTH) *dama*- 'Haus, Heimat' (~ latin *domus* stb.).

Vö. orkhoni *tam*: THOMSEN legutóbb¹ 'Mauer'-rel fordítja.² KĀŠFARĪ (1074) *tam* 'Mauer, Wand'; ujugur *tam* (BANG—V. GABAIN, Türk. Turfan-Texte) *tam* 'Mauer';³ ujugur (RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren) *tam* 'Mauer';⁴ Codex Cumanicus 51^r *tam* 'tectus' [így] (= perzsa *bām* 'tető'); oszmánli, azerbajdzsáni, krimi (RADLOFF) *dam* 'Dach, Haus'; oszmánli (Qāmūs-i Türkī) *dam* 'tető, tetővel és némi fallal védett hely, ól, istálló, börtön'; *tam* (RADLOFF) szagáj: 'Erdschichte', tarancsi, keletturkesztáni, kirgiz, karakirgiz, kazáni: 'Wand, Mauer', kirgiz: 'ein Aufbau über einem Grabe', csatagáj: 'Dach'.

Úgy látom, egyelőre csak ezt a négy egyezést lehet a török és az óind között kimutatni. E négy szóegyeztetés helyes voltában azonban én nem kételkedem, különös tekintettel arra, hogy műveltségshókról van szó. Az is bizonyos, hogy ez egyeztetések száma a jövőben még gyarapodni fog.

Mikor és hol kerültek a törökbe ezek az óind jövevényszavak? Kétségtől még akkor, mikor az egész törökség együtt volt, tehát Krisztus születése előtt, úgy az 1500-tól 500-ig terjedő évezredben vagy ez évezred körül, éspedig Nyugat-Ázsiában, valahol az Aral-tó környékén. Bizonyára nem is mind egy helyen és egy időben, esetleg nem is közvetlenül. A *tana* alighanem régebb,

¹ Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. NF. III (1924), 159.

² Ez a fordítás nem biztos; az illető helyen azt mondja Jolyg tegin, hogy «húsz napig itt tartózkodva mindent leírtam erre a köre, erre a [tam =] f a l r a»; nem tudom, nem kell-e a *tam* szót itt 'sír feletti épülettel' fordítani (l. a következő adatokat).

³ Nem egészen világos, az illető mondat így hangzik: *tāgirmi tam ičintā āsrūk bolting* 'innerhalb der Einfassungsmauer (?) wurdest du betrunken'.

⁴ A jelentéshez itt is fér kétség, az illető helyen lórol vagy f a l ról leesés elleni szerről van szó.

a *burc* alighanem újabb időből (Kr. e. 500?) való. Az uráli kapcsolat azt mutatja, hogy a törökség a jelzett időben Nyugat-Ázsiában tartózkodott, s az is meglehetősen elterjedt feltevés, hogy ebben az időben ezen a területen óind törzsek megfordultak. Nem hiszem, hogy az idek Krisztus előtti második évezredi előázsiai, örményországi, szíriai és palesztinai szereplése ezt a lehetőséget befolyásolná.¹

Nehezen lehetne azonban ezt az óind-török érintkezést Közép-Ázsiában, az Altaj környékén vagy éppen Kelet-Ázsiában elképzelni.

Az sincs kizárva, hogy itt voltaképpen nem az ismert óind, hanem valamely más ősi indoiráni nyelvjárás volt az átadó nyelv.

Az óinden kívül egy másik indogermán hatás is mutatkozik az őstörökben, t. i. egy tokhár hatás. Hogy a tokhár és a török között egyezések vannak, azt már többen említették.² Eltekintve ilyen egyezésektől mint

török *kün* 'nap (Tag, Sonne)' — tokhár *kom* 'Tag, Sonne' (SCHULZE —SIEG—SIEGLING, Tocharische Grammatik, 49. l.),

török *čäk-* 'ziehen, anziehen, herausziehen' — tokhár *tsäk* 'herausziehen' (TochGr. 482),

török *jap-* 'csinálni' — tokhár *ya, ypa* 'csinálni' (TochGr. 457),

melyek csak látszólagos, véletlen egyezések, nem lehet véletlennek tulajdonítani a következő két szóegyezést:

1. türk, uigur, teleut, *tümän* 'tízezer; nagyon sok; tízezer ember'; KÄŠFARĪ (1074) *tuman*; Codex Cumanicus *tumen*; oszmánli *tuman*; csagatáj *tümän-* ~ *tuman-* 'reich werden'; magyar *tömény* (< bolgár-török **tümän*)³

~ tokhár *tmām*, a B-nyelvjárásban (ebből valónak gondolom a török alakot) *tumane, tmane* '10,000' (TochGr. 194).

A török szó megvan a mongolban (*tümen* 'dix mille, nombre indéterminé') és a tunguzban is (mandzsu *tumen*, gold *tuma*, *tymu* stb. '10,000').⁴

2. török (Miran, STEIN-féle kézirat) *öküz* 'ökör'; KÄŠFARĪ (1074) *öküz* 'bika'; Codex Cumanicus, 54' *ogus* 'bos'; karacsáj *ögüz, jögüz* 'ökör'; oszmánli *öküz* 'ökör, bika', oszmánli (Qāmūs-i Türkī) *oγuz* 'fiatal bika'; csagatáj, kirgiz *ögüz* 'ökör, bika'; csuvas *vəgər, məgər* 'bika, ökör'; jakut *oγus* 'ökör'; magyar *ökör* (< bolgár-török **ökür*)⁵

~ tokhárB *okso* 'Rind'.

¹ L. pl. PAUL KRETSCHMER, Varuṇa und die Urgeschichte der Inder. Wiener Ztschr. f. d. Kunde des Morgenlandes, XXXIII (1926), 1—22. l.

² V. ö. PELLIOU: T'oung Pao, XXVIII (1931), 447—49.

³ GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 131.

⁴ GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, 131. PELLIOU: T'oung Pao, XXVIII (1931), 448.

⁵ GOMBOCZ, Bulgarisch-türk. Lehnwörter, III. PELLIOU: Journal Asiatique, Avril—Juin 1925, 240, 248.

A szóvégi magánhangzó törvénytörő eltűnésével (vö. *tümän* ~ tocharB *tumane*) egy *oks alakot szabályosan képvisel a törökben egy *oγuz* ~ *öküz* alak.

A szó megvan a mongolban is: *ükür, üker* 'bête, bête à cornes'.

A szónak az indogermánban megvan a rokonsága, tehát a tokhárból került a törökbe; hogy a *tümän* esetében is a tokhár volt az átvadó nyelv, az is világosnak látszik (v. ö. PELLiot fent idézett idevonatkozó cikkét).

Van még egy valószínű egyezés a török és a tokhár között; a *čur* méltóságnévre gondolok, melyről ezt olvassuk a TochGr. 50. lapján: «*cor* vielleicht ein türkischer Titel (vgl. F. W. K. MÜLLER, Zwei Pfahlschriften, Abh. BAW 1915, p. 34)», ennek azonban nem tulajdonítanak különösebb fontosságot, az egyezés valószínűleg nem az őstörök korszakból való.¹ A másik két szóegyezés azonban nagyon érdekes és őstörténeti szempontból igen fontos. Hogy hol és mikor történt az ősi tokhár-török érintkezés, arra vonatkozólag jelenleg nem mernék nyilatkozni, ezt igen nehéz különösen helyhez kötni, tekintettel a tokhárok nyugat-keleti és kelet-nyugati nagy vándorlásaira s arra, hogy a tokhár nyelv problémája, úgy látszik — végérvényesen még mindig nincs tisztázva.

Hogy nyugatázsiai őshazájából hogyan, és mikor vándorolt szét a törökség, azt nem tudjuk. Ha szabad volna ilyen egészen bizonytalan dologban véleményt kockáztatni, azt mondanám, hogy Krisztus előtt 1000—500 körül költözhetett szét a törökség, de valószínűleg már előbb is igen nagy területen élt, egyes csoportjai meglehetősen önállóak voltak, viszont az egység — érintkezés és gyakori vándorlások következtében — bizonyos alakban a szétköltözés után is megvolt. Egy világosan látszik, az t. i., hogy a jakutok és a bolgár-törökök (= csuvasok stb.) ősei voltak azok, akik a törökség zömétől először elszakadtak, mert ezeknek a nyelve sokat változott, s nagyon különbözik a többi törökség nyelvétől. Sok ideig nem is tartották a jakutot és a csuvaszt igazi török nyelveknek. Egyik régebbi dolgozatomban (Az ősjakut hangtan alapjai) azt mondtam, hogy a jakutok és a bolgár-törökök, elválván a többi törökségtől, még egy ideig együtt maradtak, mert nyelvük közös újításokat mutat. Ilyen közös újítás az, hogy a többi nyelvjárások első szótagbeli *a* hangjával szemben a csuvasban és a jakutban ugyanazon szavakban vagy tíz esetben *i* hangot találunk (Nyelvt. Közlem. XLIII [1914], 285 skk.):

1. *ajt-* 'mond' ~ jak. *ijit-* 'kérdés' ~ csuv. *ijt-* 'kérdés',
2. *al-* 'vesz' ~ jak. *il-* ~ csuv. *il-*,
3. *aryq* 'sovány' ~ jak. *ir-* 'von Kräften kommen' ~ csuv. *irxan* 'sovány',
4. *at-* 'dob, lö' ~ jak. *it-* 'lö' ~ csuv. *ivət-* 'dob',
5. *qaty* 'erős, szilárd' ~ jak. *kitanax* ~ csuv. *χῑdḡ*,

¹ PELLiot igen réginek gondolja. L. T'oung Pao, XXVIII (1931), 449.

6. *taj* 'csikó' ~ jak. *tij* ~ csuv. *tija*,
 7. *tamyr* 'ér' ~ jak. *timir* ~ csuv. *timar*,
 8. *jar* 'meredek part' ~ jak. *sir* ~ csuv. *širan*.

Ezenkívül egyéb egyezések is vannak a jakut és a csuvas között. Vannak például — meglehetősen számmal — olyan esetek, amelyekben az eredeti rövid magánhangzónak a csuvasban két szótag, a jakutban hosszú magánhangzó vagy kettőshangzó felel meg (*kök* 'kék' ~ jak. *küöḡ* ~ csuv. *kävak*). Az idetartozó kérdéseket tüzetes vizsgálat alá kellene venni.

A csuvas és a jakutot *s*-török néven foglalom össze, szemben a többi nyelvjárásokkal, melyeknek csoportját *j*-töröknek nevezem. (Az elnevezés alapja az, hogy a szókezdő őstörök *j*- a csuvasban és a jakutban már igen korán változni kezdett, s *s*-féle hanggá fejlődött. A többi nyelvjárásokban a *j*-részint megmaradt, részint csak később kezdett *dž*-féle hanggá fejlődni.)¹

A csuvas őse, a bolgár-török nyelv, igen nevezetes szerepet játszott a régi korban, nem olyat, mint a mai csuvas. A törökség egy hatalmas ága volt ez, bizonyos tekintetben jelentősebb, mint az egész többi törökség. Rendkívüli jelentőségét elsősorban a mongol nyelvre tett hatása mutatja, mely igen régi korban, talán még Krisztus előtt történt.

A mongol nyelv török jövevényszavainak problémáját röviden a következőképp foglalhatjuk össze.

Az őstörök *-*z*-hang a bolgárban *r*-ré változott, pl. mezopotámiai *būsu* 'vászon', görög *βύσσος* ~ török *böz* — *bāz* ~ bolgár (csuvas) *pīr*; tokhárB *okso* 'szarvasmarha' ~ török *öküz* ~ *oγuz* > bolgár (csuvas) *vēgār*; ezzel párhuzamos változás, hogy az őstörök -*š*- a bolgárban -*l*-lé változott. Mármint a mongolban számos olyan török szó van, mely az őstörök *z* helyén *r*-et, az *š* helyén *l*-et mutat; ² ezek tehát a mongolban régi bolgár jövevényszavak. Egy másik nagy hatása a bolgár-törökségnek — mint tudjuk — a magyar nyelven látszik. De a mongol is hatott a törökre. A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai között több mongol eredetű szó van (*kölcsön*, *ige*, *öböl*, *ölyű*), melyek a bolgár-törökben mongol jövevényszók voltak; a VIII. századi orkhoni feliratok nyelvében mongol eredetű többes-képzéseket találunk, ami intenzív nyelvi hatásra mutat, azonban e hatás részletei még ismeretlenek.

Ezzel voltaképpen be is fejeztük a törökség őstörténetének tárgyalását, melyet e szerint úgy Krisztus után 500-ig számíthatunk. Ez időpont körül már kezdenek megindulni a törökségről a világosan magyarázható történeti feljegyzések. De a régebbi

¹ Más elméletek a törökség ősi nyelvi tagozódására: RAMSTEDT: *Journal de la Soc. Finno-Ougr.* XXXVIII (1922/23); POPPE: *Ung. Jahrb.* VI; Kőrösi Csoma-Arch. II.

² GOMBÓCZ ZOLTÁN: *Keleti Szemle* XIII (1912), 1 skk.

időből, tehát a török őskor idejéből is vannak olyan történeti feljegyzések, melyek a törökségre vonatkoznak vagy a tudományos irodalomban gyakran mint a törökségre vonatkozók szerepelnek. Vegyük ezeket sorra.

Az első idetartozó feljegyzés HERODOTOSnál van, a IV. könyv 23. fejezetében s GERÉB JÓZSEF fordításában így hangzik:

«Ezen skytháknak a földjéig az eddig leírt vidék egészen sík és kövér föld; innen azonban kövecses és durva. Ha nagy utat teszünk e durva vidéken át, magas hegyek tövében embereket fogunk találni, akikről a szóbeszéd azt mondja, hogy gyermek-ségüktől fogva mindnyájan kopaszok férfiak és nők egyaránt, úgyszintén piszék és nagy álluk van; saját nyelvükön beszélnek ugyan, de skytha ruhában járnak és gyümölcsfákról nyerik táplálékukat. A fának, mely nekik élelmet ad, *ποντικόν* a neve, s olyan nagy lehet, mint a fügefa. Gyümölcse hasonlít a babhoz és magvat rejt magában. Mikor ez megéri, zsákon átszűrjük, s belőle sűrű fekete nedv folyik ki, melynek *ἄσχυ* a neve. Ezt nyalják is, meg tejjel keverve is isszák; sűrű seprőjéből pedig kalácsot készítenek és ezt is megeszik, mert marhájuk kevés van, a legelők ugyanis ott nem jók. Mindenki egy fa alatt lakik, melyet télen át fehér nemeziponyvával takar be; nyáron takaró nélkül áll. Ezeket egy ember sem bántja, mert szenteknek tartják. Harci fegyvereket sem használnak; s azonfölül ők igazítják el szomszédaik közt a per-patvarokat, úgyszintén a gyilkosra, ki hozzájuk menekült, senki sem teszi kezét. Argippaiusoknak hívják őket.» 24. fej.: «Ezen kopaszfejükig tehát mind a földről, mind az idáig lakó népekről biztos tudomásunk van; mert részben skythák jönnek hozzájuk, s ezektől nem kerül nehézségbe a tudakozódás, részben görögök is a Borysthenesnek kereskedőhelyétől, meg a többi pontusi kereskedőhelyekről.»

GERÉB JÓZSEF e helyhez — más magyarázók nyomán — megjegyzi (II. k., 174. l., 40. j.): «Ez a pontikon a *Prunus padus*, magyarul vadcserezsnye vagy zendicze, melyet a mai baskírok és kalmukok megszártanak, és addig főzik tejben, míg vékony kásává nem lesz, melyet vízzel hígítva, tápláló étel gyanánt esznek.»

Az itt előforduló *ἄσχυ* szót törökből szokás magyarázni, s ezt a népet, az argippaeusokat, sokan törököknek tartják. Ennek nincs semmi alapja. Először is azt kell megjegyezni, hogy HERODOTOSnak ez a tudósítása, ha van is — bizonyára van — reális magva, általában annyira mesészerű és keveset mondó, hogy határozottan a törökökre vonatkoztatni lehetetlen. Ami pedig az *ἄσχυ* szót illeti, ezt meggyőző módon töröknek magyarázni szintén nem lehet.

TOMASCHEK a «Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden» II. részében¹ a következőket mondja e szóról:

¹ Sitzungsber. Akad. Wien CXVII (1888), 59—60.

«Die argippäische Glosse ἄσχυ stellt das älteste, vor 2340 Jahren bezeugte türkische Wort dar. Zur Erklärung bieten sich verschiedene Wege; türk. sigh- 'auspressen, durchseihen' (sighindu 'Saft, Brühe', mong. sigür 'Durchschlag, Sieb'); mong. asxaḡu 'aus-schütten, ausgießen', ačuk 'dickflüssig'; Erman (Reise um die Erde I, 1, 427) vergleicht türk. ačigh, ačy 'sauer, herb, salzig, bitter'. Vielleicht hat das Wort nicht bloss den Saft, sondern auch den Brei bezeichnet, der eine gute Wegekost bietet; deutlich erkennbar ist das türk. Bildungssuffix -ghu (mong. -ḡu), welches auch in der Gestalt -ugh auftritt und Nomina actionis perfectae ausdrückt z. B. von jar 'spalten', jar-ghu 'Scheidung, Zwist; Entscheidung, Gericht, Gesetz' und jar-ugh 'Spalte, Lichtstrahl'; als Wurzel ist dann as 'sich nähren' zu betrachten; die primitivere Form as-ghu findet sich nicht mehr vor, wohl aber die Parallelförm as-ugh 'Lebensmittel, Wegekost, Tagesration' neben as (jakut. as) 'Nahrung; Gerste, Roggen; Brod, Suppe, Fleisch'.»

Ezeket a tarka magyarázati-lehetőségeket ma már felesleges cáfolni, csupán a legvalószínűbbnek tartott magyarázatra jegyzem meg, hogy as- 'sich nähren' ige a törökben nincs, az as-ugh 'Lebensmittel' helyesen azuq-nak hangzik s ennek semmi köze az as 'Nahrung' szóhoz. Amint az ἄσχυ-t símán megmagyarázza TOMASCHEK, úgy magyarázza az argippaeusok leírásának egyes pontjait török népek szokásaival, amit meg lehet tenni, de ennek a munkának semmi kézzelfogható eredménye nincsen.

ERMAN munkája, melyet TOMASCHEK említ, illetőleg ennek első része 1833-ban jelent meg. ERMAN ötletét MÜLLENHOF¹ és KIESSLING² is képviselik.³

Szintén töröknek, hunnak vélte TOMASCHEK az «Arimaspoi» népet, melyről ugyancsak HERODOTOS beszél (III, 116; IV, 13), éspedig a prokonnesosi ARISTEAS eposza nyomán. Erről szól TOMASCHEK «Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden» c. dolgozatának első része.⁴ Ezek az arimaspoi egy nagyszámú, harcias, egyszemű nép, mely az ismert világ északkeleti szélén lakott; szomszédosak voltak az aranyat őrző griffek földjével, honnan aranyat szerezni igyekeztek. Itt sincs semmi, ami török filológiai szempontból megfogható volna. Ellenben igen tetszetős LAUFERnek az az elmélete, hogy az arimaspoi nép mongol (T'oung Pao, 1908, 429—52.); LAUFER bizonyításából kiemelem, hogy a mongolban *äräm-dük* 'félszemű' s hogy az aranyat gyűjtő hangyakirály mondája megvan a mongoloknál is.

Ha ez a bizonyítás helyes — nekem nagyon valószínűnek

¹ Deutsche Altertumskunde III, 15.

² PAULY—WISSOWA, Real-encyclopädie, s. v. *Hunni* (1913), 2599.

³ Vö. még HOW—WELLS, A commentary on Herodotus, I, 309—311.

⁴ Sitzungsber. Akad. Wien CXVI (1888), 715 skk.

látszik — akkor a Krisztus előtti VI—V. században már ott vannak a mongolok a görög világ látóhatárán.

Nagy Sándor korában újra felbukkan egy kétes nyom. CURTIUS RUFUSNÁL (VII, 7, 1) találjuk, hogy egy skytha király testvérét *Carthasi(m)*-nak hívták (*«at rex Scytharum . . . fratrem, Carthasim nomine»*). A fenti scytha nevet NÖLDEKE — inkább kételkedve a dologban — a török *qardaş* 'testvér' szóval vetette egybe.¹ Egyeztetését R. V. SCALA 1905-ben a HELMOLT-féle világ-történetben felújította (V, 46), E. OBERHUMMER² is valószínűnek találta. E feltevessel bővebben foglalkoztam az Asia Major «Hirth Anniversary Volume» c. kötetében, 1922-ben. Kimutattam, hogy a *qardaş* régi alakja *qaryndaş* és Nagy Sándor korában még ennek az alaknak kellene szerepelni. A *Carthasi(m)* név tehát csak abban az esetben egyezik a fenti török szóval, ha feltesszük, hogy nem tökéletes feljegyzés, de az egész csak abban az esetben lehetne elhinni, ha e szóval együtt ezen a területen, ebben a korban egyéb török nyomok is mutatkoznának.³ PELLIIOT valószínűtlennek tartja a dolgot a scythák iráni volta miatt.⁴

Időrendben következnek az ázsiai hunokra vonatkozó kínai feljegyzések, melyek Krisztus előtt 200 körül kezdődnek. Véleményem szerint ezek a törökségről szóló első történeti értesítések. A hunok török voltának elmélete nincs általánosan elfogadva a tudományos irodalomban, de ezt én nagyon valószínűnek gondolom. Az európai hunok nyelvmaradványai — mint «A honfoglaló magyarság kialakulása» c. munkámban (131 skk.) kifejtettem — határozottan törökök. Az ázsiai hunoknak ezekkel, továbbá az ujugrokkal, türkökkel való kapcsolata a történeti források szerint kétségtelen. Valószínűleg a törökséghez tartozik a hun nyelv is, írja LIGETI is a Magyar Nyelv XXX. (1934) kötetében (45. l.).

A történelem első törökjeit tehát Kelet-Ázsiában találjuk. Hogy hogyan, és mikor kerültek ide a nyugatázsiai őshazából, azt nem tudjuk, de a dologban semmi különös nincsen; a törökök mindig bámulatos gyorsasággal hódítottak és költöztek a Fekete-tengertől a Sárga-tengerig húzódó területen.

A hunokra vonatkozó kínai feljegyzéseket nagyjában — a legfontosabb irodalom megemlékezésével — ismertettem idézett munkámban (129 skk.), ezt itt ismételni felesleges volna.

A Kr. utáni IV. századtól a VI-ig virágzott Kelet-Ázsiában a török to-pák birodalma, melyről terjedelmes kínai feljegyzések szólnak.⁵

¹ A. GUTSCHMID, Geschichte Irans, 1888, VI, és 2. l. 1. j.

² Die Türken und das Osmanische Reich, 25.

³ BARTHOLD, Enzyklopaedie des Islām, s. v. *Türken*, 970; Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellsch. NF. VIII (1929), 126.

⁴ T'oung Pao, XXII (1923), 363.

⁵ Az irodalmat ismertettem: Nyelvt. Közlem. XLVIII. (1. füzet, 1931) 139. l.

Talán felesleges is szólni néhány idetartozó nyilvánvaló tévedésről, midőn például a herodotosi ῥόγραι MELÁNÁL és PLINIUSNÁL *Turcae, Tyrcae* alakban jelenik meg,¹ vagy midőn GRÓF KUUN GÉZA² CHWOLSON nyomán arról beszél, hogy Krimben a Krisztus előtti II. században török népek is laktak, mint ez kitűnik az ebből az időből való héber sírkőfeliratokon található török nevekből (közük van pl. a mohamedán *Ajnī* név is).

Az V. században nagyjában megkezdődik a törökség történeti kora; a VI. század közepéig még gyengén jönnek a tudósítások, s főleg csak az a török nép szerepel, mely magyar szempontból a legfontosabb, t. i. a bolgár. A VI. század közepén uralomra jutnak a törökségnek új nevet adó türkök, s ettől fogva már nagyjában világos képünk van a törökség történetéről.

Németh Gyula.

¹ OBERHUMMER, Die Türken und das Osmanische Reich, 25.

² Adalékok Krim történetéhez, 1873, 8—9. l.

A HAZATÉRT ÍRÓ ÉS SZENDREY MARI.

(Gyulai Pál életrajzának egyik fejezete.)

Mikor az 1856. év végén Nádasdy Tamás gr. koporsója mögött bezárult a lékai vár sírboltjának ajtaja, Gyulai a komor téli időben sötét kedéllyel vette útját Pest felé. Mélyen megrendülve temette a szép reményeket, melyeket egykor ifjú barátjának jövőjéhez fűzött, s azt hitte, hogy az utolsó hetek izgalmai hosszú időre tönkretették munkakedvét. Attól is tartott, hogy jelenléte a gyászoló szülőket csak veszteségükre fogja figyelmeztetni.¹ Nádasdy gróf és neje azonban annál közelebb érezték magukat Gyulaihoz, minél inkább elfoglalta lelküket kedves halottjuk emléke; azért ajánlották fel neki állandó lakásul pesti otthonukat. Így szállott meg Gyulai Pesten a Bálvány-utca 7. szám alatt levő Nádasdy-házban.² Egyelőre itt is bántotta a pesti élet mozgalmassága és zaja. Amint müncheni levelében vágyakozva emlegette Nagykőröst, Arany Jánosnak csendes otthonát s szép családi körét, most is ott keresett zaklatott lelkének gyógyító nyugalmat. Alighogy Pestre érkezett, sietett ki Nagykőrösre. Kemény Zsigmond báróval akart együtt menni, de Keményt betegsége tartotta vissza Pesten. Gyulai még jan. 14-én is Nagykőrösön időzött; itt vette Keménynek mentegetőző levelét.³ Jan. 18-ára azonban már visszakerült pesti lakására; innen kérte levelében Aranyékát, hogy küldjék utána náluk felejtett holmiját: útitakaróját és mellényét.⁴

Egy idő mulva Gyulainak kételyei támadhattak, vajjon nem él-e vissza a grófi család szívességével, másrészt magát is feszelezhette előkelő környezete. Jan. 18-i levele szerint is azért kül-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1856. dec. 15-én Münchenből írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában.

² Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. febr. 1-én írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában.

³ Lásd Kemény Zsigmond bárónak Gyulai Pálhoz Arany János szállására «Pest 13-án» keltezéssel s «Pesth 13/1», «Nagykőrös 14/1» bélyegzéssel küldött levelét, mely Gyulainak 1857. jan. 18-i levele alapján 1857. jan. 13-áról való.

⁴ Gyulai Pál levelének keltezése: «Pest, jan. 18. 856.» Az évszámot tévesen írta Gyulai, minthogy 1856. jan. 18-án Berlinben volt s csak 1857. januárjában lakott a levélben is érintett Nádasdy-házban.

dette Aranyékkal takaróját és mellényét Csengeryhez vagy Pákhoz, mert nem szerette volna gondatlanságának bizonyítékait Nádasdy gróf inasai között kézről-kézre járatni. Arany még március elején a Bálvány-utcába, ápr. 18-án pedig már a Nádor-vendéglőbe irányította Gyulaihoz írt leveleit. Itt lakott Gyulai egészen novemberig. E hó második felében írta ugyanis Salamon Ferenc Aranynak mint újságot, hogy Gyulai ismét visszatért régi szállására, egykori kedves emlékeinek színhelyére.¹ Ekkor foglalta el Gyulai újra az Üri-utcában a 13. számú házban régi, második emeleti szobáját, hol egykor lakótársával, Pák Alberttel együtt oly nehéz, de tartalmas és sokszor vidám napokat élt át. Pák a házban lakott ugyan, csak más lakásba vonult át,² míg Gyulai — Aranynak egyik levele szerint — Pfeifferrel, a könyvkiadóval kötött össze.³ Gyulait sok emlék kötötte az ódon, pesti házhoz. Különösen mély nyomot hagytak lelkében két utolsó legényévének derűs mozzanatai, főképp sorsdöntő szerelmének mozgalmi, azok a csillogó álmok, melyek egyszerű legényszobáját annyi fényvel vonták be. Ezeket érintette egyik visszaemlékezésében, mikor oly meghatva emlegette egykori háziurának, az aranyművesnek utcára nyíló boltját, melyben valamikor menyasszonyának jegygyűrűjét vette.⁴

Amily könnyű szívvel mondott le Gyulai a változatos benyomásokról és tanulmányokról, melyek külföldön vártak volna rá, annál hamarabb és annál mélyebben izgatták Pesten tevékenységhez szokott szellemét az irodalmi hatás rejtelmek. Aranyhoz írt levelei s a bennük egyre szaporodó irodalmi hírek, valamint a Pesti Naplóban egymásután megjelent cikkei jellemzően bizonyították, mennyire uralkodott gondolkodásán az irodalom. Mikor 1857. febr. 25-én írt levelében Aranyt mindenáron meg akarta nyerni a Budapesti Szemle ügyének, mennyi komoly elhatározás nyilatkozott e mondatában: «Egyesülni fogunk mindnyájan, akik egymáshoz vonzódunk, s összes erőnket felajánljuk». Irodalmi tervei számára biztos alapot nyújtottak rendezett pénzügyi viszonyai. Amint külföldi leveleiben mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Nádasdy Lipót gr. gondoskodásáról,⁵ bizonyára az elválás alkalmával is éreznie kellett a grófi családnak nemes bőkezűségét. Nagy

¹ Lásd Salamon Ferencnek Arany Jánoshoz keltezés nélkül írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában. Minthogy Salamon egyrészt a Jókai Dózsa Györgye miatt támadt viaskodásokat említette, másrészt azt jelentette, hogy maholnap Kemény ismét átveszi a Pesti Naplót, levele a szerkesztőváltkozás időpontja, 1857. dec. 10. előtt keletkezett.

² Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján. (Emlékbeszéd.* II. 1902. 64. 1.)

³ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése.* IV. 1889. 53. 1.

⁴ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján. (Emlékbeszéd.* II. 1902. 54. 1.)

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855. nov. 7-én írt levelét. Budapesti Szemle (1923.). 194. k. 21. 1.

segítségére voltak pesti kiadásaiban jelentős írói tiszteletdíjai is. Ezért nem szorult arra, hogy fárasztó iskolai munkával kösse le idejét. Nem is tanított másutt, mint a két protestáns egyház közös alkotásában, az ev. ref. teológiai intézetben, hol a magyar irányt adta elő az első éves növendékek részére; ezekkel adott számot 1857-ben és 1858-ban a júliusvégi vizsgákon. Valójában azonban Gyulait éppúgy egyházának érdeke vezette, mint az intézetnek valamennyi tanárát, kiknek önzetlenségét Török Pál ref. esperes 1857-ben a siker megállapításában oly hálásan emelte ki.¹ Saját függetlenségét féltette akkor is, mikor 1857 szeptemberében nem fogadta el azt a magyar nyelvi és irodalmi tanári széket, melyre a Magyar Kereskedelmi Akadémia hívta meg. A lemondást a Hölgyfutár is azzal okolta meg, hogy Gyulai tehetségét és szorgalmát csupán irodalmi munkásságára akarja fordítani.² Valóban, Gyulai mintha a hosszas távollét után magyar irodalmi kapcsolatainak meglazulásáért akart volna magának kárpótlást szerezni, minden figyelmét és idejét az irodalom számára kívánta biztosítani.

Pest szellemi élete két év alatt olyan nagy fejlődésen ment keresztül, hogy joggal követelhetette maga számára Gyulai teljes érdeklődését. Deák Ferenc az évnek nagy részét már a fővárosban töltötte, hogy egyéniségének rendkívüli erejével összpontosítsa a széthúzó politikai törekvéseket.³ Vele együtt ragadta magához a nemzet vezetését a Pesti Napló, melyre Kemény Zsigmond br. nyomta rá szellemének bélyegét, úgyhogy Deák hívei először az irodalomban vívták ki eszméik diadalát. A hatás tényezői a Pesti Napló szerkesztőségének tagjain kívül a nagy tanácsadók: Csengery Antal és Eötvös József br. voltak; az irodalmi élet elmélyülését viszont Pákh Albert lapjának, a Vasárnapi Ujságnak meglepő népszerűsége s Csengery Antal magas színvonalú revue-jének, a Budapesti Szemlének megteremtése jelezte. Mennyi értékes kapcsolat s mennyi tartalmas harc várt itt Gyulaira! Ha azonban Gyulai otthon érezte magát a mozgalmas irodalmi életben, tőle is sokat vártak az irodalmi körök. Elsősorban természetesen saját irodalmi pártja, Salamon Ferenc szerint az irodalmi Deák-párt, mérlegelte a mind merészebben kibontakozó írói és költői egyéniség jelentőségét.⁴

Legtöbbet érintkezett Gyulai Pesten Pákh Alberttel; egyik visszaemlékezése szerint majd minden nap meglátogatta.⁵ Utol-

¹ Magyar Sajtó. 1857. 176. (aug. 4.) sz. — Pesti Napló, 1858. 140. (júl. 14.) sz.

² Hölgyfutár. 1857. 219. (szept. 26.) sz. — Magyar Sajtó. 1857. 225. (okt. 3.) sz. — A Kolozsvári Közlönynek 1857. évi 130. (okt. 4.) száma szerint a tanári állással 1200 frt évi fizetés járt.

³ Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. II. 1904. 230. l. — Magyar Sajtó, 1857. 86. (ápr. 16.), 129. (jún. 8.) sz.

⁴ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. 1889. VI. l.

⁵ Gyulai Pál: *A Vasárnapi Ujság XXV. évfordulóján*. (Emlékbeszédek. II. 1902. 64. l.)

jára Münchenből Gräfenbergbe küldött neki levelet, hol Pákh a híres vízgyógyintézetben hasztalanul keresett gyógyulást lábbajára. Pákhot mélyen meghatotta akkor Gyulai barátsága, s levelének szavai szerint hálásan szorította meg a feléje nyújtott kezét.¹ Pesten még közelebb jutott egymáshoz a két barát; csak Gyulai gúnyolta kevesebbszer a Vasárnapi Ujságot, sőt néha maga is írt a lapba. Mily lelkesítő lehetett a fiatalabb író társ számára a beteg szerkesztő példaadása, ki szenvedései között egyre szépítette s gazdagította lapját, s ki egy eljátszott élet romjain a nemzeti megújulásról álmodozott!

Mint Pákh Albert, éppúgy Csengery Antal is fenntartotta a kapcsolatot a külföldön tartózkodó Gyulaival. Sűrű levelezés folyt közöttük, s a baráti megszólításig is leveleikben jutottak el. Gyulai berlini, párizsi s müncheni benyomásairól adott számot, Csengery viszont a pesti irodalmi életéről küldött pontos értesítéseket, sőt néha, mint Jókaival s Egressy Gáborral szemben, Gyulai irodalmi harcainak is irányt adott.² Minél nagyobb értéknek tartotta a hű barát Gyulai jellemét és tehetségét, annál féltőbb gonddal ügyelt pályájára Pesten is. Bizonyára ő nyerte meg Gyulait az ev. ref. teológiai intézet ügyének, hiszen maga is a lelkes tanári karhoz tartozott s tiszteletdíját az intézet céljaira ajánlotta fel, Gyulai távozása után pedig a magyar iránytan előadására is vállalkozott.³ Csengery különösen nagy szerepet szánt Gyulainak a Budapesti Szemlében s határozottságának fényes tanújelét adta, mikor Gyulai harcias kritikái dolgozatainak helyet adott folyóiratában, habár ezzel saját népszerűségét kockáztatta. Csengeryt azonban nemcsak az író eszméinek sorsa érdekelte, éppoly őszintén részt vett a jó barát szívének legbensőbb ügyeiben is. Erre a bizalmas viszonyra célzott 1858. aug. 4-én bátyjához írt levelében, mikor Gyulai esküvőjéről így nyilatkozott: «Én voltam a násznagy és vőfély egy személyben».⁴

Még szorosabb kapcsolatba került Gyulai az irodalmi élettel a Pesti Napló révén; azért gyakran megfordult a szerkesztőségi irodában. A lapot 1857. dec. 10-ig Pompéry János szerkesztette, azontúl szerkesztő vagy főmunkatárs címmel Kemény Zsigmond br. vezette.⁵ Pompéry is örömet látta Gyulait munkatársai között, bár a hatásban inkább szerette a feltűnő, mint a mély tartalmat. A szíves barátság ellenére azonban nem mindig tudta Gyulai szempontjait méltányolni; azt hitte, hogy Eötvös

¹ Lásd Pákh Albertnek Gyulai Pálhoz 1856. nov. 25-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Gyulai Pálnak és Csengery Antalnak 1855., 1856. évi levelezését a Budapesti Szemle 194. kötetének (1923.) 20—51. lapjain.

³ Magyar Sajtó. 1857. 176. (aug. 4.) sz. — Hölgyfutár. 1857. 216. (szept. 22.) sz.

⁴ Csengery Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 1928. 462. l.

⁵ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. 1923. 316. l.

báró regényének bírálatától s Erdélyi támadásától is csak aggodalmaskodó írásmódja miatt húzódozott.¹ Különösen értékes társaságot talált Gyulai a Pesti Napló szerkesztőségében Kemény Zsigmond br. vonzókörében, hol Tóth Kálmán emlékezése szerint ki-bejárt a sok tudós, poéta és más efféle ember s nagy vitatkozást indítottak.² A szerkesztőség, melyet Kemény báró vezetésével Danielik János kanonok és Falk Miksa, mint főmunkatársak, továbbá Greguss Ágost, Királyi Pál, Pompéry János és Salamon Ferenc alkottak, maga is egész kis akadémia volt.³ Itt ismerkedett meg Gyulai közelebbről Deák Ferencel is, kit a Pesti Napló szerkesztésének minden mozzanata érdekelt, de azért többször másutt is találkozhatott vele, akár Ráth Mór könyvkereskedésében, akár Deáknak Angol Királyné-beli lakásán.⁴ Deák rokonérzését egyaránt kiérdemelte férfias jellemével s kiváló írói tehetségével. Míg azonban Deák egyéniségében mindig maradt valami lenyűgöző, addig Kemény báró sokkal közvetlenebbül nyílt meg Gyulai előtt. A kölcsönös vonzalom vezette őket közösen tervezett nagykorösi kirándulásaikban is. Mikor Gyulai 1857 januárjának első felében hosszabb időt töltött Aranyéknál, Kemény jan. 13-án Gyulaihoz írt levelében így mentette távolmaradását: «Nem várhattak úgy engemet, mint én vágytam menni, de még beteg vagyok.»⁵ Gyulai jan. 18-i levelében is azt írta Aranynak, hogy mihelyt Kemény visszatér németországi útjáról, együtt látogatnak el Nagykorörsre.⁶ Úgy látszik, Gyulai is egyetértett azzal az irodalmi tervvel, melynek Kemény Zsigmond br. 1857 márciusában Nagykorörsön Aranyt akarta megnyerni. Bizonyára Gyulai is részt vett volna a tervezett zsebkönyvben, mellyel, mint a magassabbrendű irodalom nyilatkozásával, Kemény az üzletszerű irodalmat akarta ellensúlyozni, hiszen a zsebkönyv kiadására éppen Gyulai lakótársa, Pfeifer vállalkozott volna.⁷ Kemény nagyra becsülte Gyulai írói egyéniségét s szadad teret engedett számára a Pesti Naplóban, de Tóth Kálmán megfigyelése szerint éppúgy szerette Gyulai társalgását is, ki ingerkedő modorával sok apró és nagy vitába tudta belevinni.⁸ Másrészt amint Kemény 1857. jan. 13-i levelében őszintén tárta fel magánviszonyait, Gyulai is

¹ Lásd Pompéry Jánosnak 1857. júl. 1-én Kecskeméthy Aurélhoz írt levelét Angyal Dávidnak *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése* című munkájának (1926.) 620. lapján.

² Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1877. 142. l.

³ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. 1923. 318. l.

⁴ Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül*. II. 1901. 203. l.

⁵ Lásd Kemény Zsigmond bárónak Gyulai Pálhoz «Pest 13-án» keltezéssel s «Pesth 13/1» postai bélyegzéssel küldött, valójában 1857. jan. 13-án írt levelét a M. Tud. Akadémia levéltárában Arany János levelezésében.

⁶ Gyulai Pál levelének keltezése: «Pest, jan. 18. 856.» így javítandó: «Pest, jan. 18. 1857.»

⁷ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415. l.

⁸ Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. 1857. 155. l.

együttérzéssel figyelte Kemény életét s 1858 tavaszán együtt aggódott Kemény barátaival a kimerült szervezet összeroppanásán.¹ A bizalmasabb baráti viszony jeléül szállott Gyulai az 1858. év pünkösdjé táján is Kemény Zsigmond báróhoz, ki ekkor a Svábhegyre költözött s a viruló hegyvidéken kersett üdülést fáradt idegeinek.²

A közvetlen érintkezés mélyítette ki Gyulainak Eötvös József báróhoz való viszonyát is. Hozzá Gyulait a hála kötötte, hiszen első sorban Eötvös báró ajánlatának köszönhetette azt a szellemi gazdagodást, melyet számára külföldi tanulmányai és élményei jelentettek. Ily gyöngéd indítékok tarthatták vissza Gyulait 1857 nyarán Eötvös báró regényének, *A nővérek*-nek bírálatától, habár Pompéry azzal gyanúsította meg, hogy a bírálattal fél év alatt sem tudott volna elkészülni.³ Annál készségesebben vállalkozott 1857 őszén annak a sok gonddal és fáradsággal járó feladatnak megoldására, melyet Eötvös József br. hordott a szívében. Tulajdonkép Vachott Sándorné felsegéléséről volt szó, ki férjének örültsége miatt alig tudta gyermekeit neveltetni. Eötvös József br. gondolata volt a *Remény* című zsebkönyv kiadása, melyet Vachott Sándorné neve alatt Gyulai szerkesztett.⁴ Gyulai nagy becsvággyal fogott a munkához, élénk levelezést folytatott azokkal az írókkal, kiknek közreműködésére számított, s majd Szász Károlyhoz, majd Lévy Józsefhez, majd Aranyhoz kopogtatott be.⁵ A legtöbb író és költő értékes darabbal vett részt a zsebkönyvben; maga Eötvös József br. lírai költeményeinek gyűjteményét ajánlotta fel. Csak Pompéry lehetett kivétel, ki egy kiadhatatlan, csúfondáros epigrammát küldött Gyulainak.⁶ Vachott Sándorné s vele együtt Eötvös József br. meg lehettek elégedve az elért eredménnyel.⁷

¹ Papp Ferenc: *Báró Kemény Zsigmond*. II. 1923. 288., 289. l.

² Degré Alajos — mint *Visszaemlékezéseiben* (II. kötet. 1884. 196. l.) írja — egy alkalommal máj. 31-én kapta azt a levelet, melyben Kemény Zsigmond br. egy megígért látogatásának elmaradását azzal menti, hogy az ünnep előtt a Svábhegyre költözött, hogy gyomorbaja volt, s hogy Gyulai és mások szállottak hozzá. A levél az 1858. év viszonyai közé illik. Az ünnep, melyről szó van, pünkösdi ünnepe, mely 1858-ban máj. 23-ára esett; 1858 áprilisában érte utol Keményt az ideges gyomorbaj; csak 1858 pünkösdjén lehetett Gyulai a Svábhegyen Kemény báró vendége, mert ekkor még nőtlen volt.

³ Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1926. 620. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Lévy Józsefhez 1857. okt. 24-én írt levelét, mely Csernák Béla nagyváradai ref. lelkésznek, a királyhágómelléki ref. egyház főjegyzőjének birtokában van.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1857. okt. 21-én írt levelét, mely Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van, s Aranyak Gyulaihoz 1857. dec. 1-én írt levelét. (Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 47., 48. l.).

⁶ Lásd Pompéry Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. nov. 26-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁷ *Remény*. Zsebkönyv az 1858. évre. Szerkeszti Vachott Sándorné. 1858. 248 l.

A lapok nem győzték eléggé magasztalni a gazdagságot és ügyes tapintatot, mely az almanach szerkesztésében nyilatkozott.¹ A Pesti Naplóban Salamon Ferenc ismertette a kötetet, s míg egyfelől Eötvös József br. lírai költészetét jellemezte, másfelől a tartalom választékosságát a szerkesztő érdeméül róta fel.²

Bármennyire mozgásba hozták is azonban Gyulai kedély- és gondolatvilágát a pesti irodalmi körök, mindig a tisztelet és szeretet érzésével gondolt Nagykőrösre s benne Arany János nemes alakjára. Külföldről ugyan csak egyszer írt Aranynak levelet, de érte való lelkesedésének ott is határozott jeleit adta. Mint Szilágyi Sándornak írta, Párizsban sokat beszélt Aranyról az ottani magyaroknak s Arany több elégiájának elszavalásával könnyekre indította őket.³ A Pesti Naplóban 1856. évi folyamában is azért szólt fel, hogy megköszönje a lekésedésig menő méltánylást, mellyel Greguss Ágost Aranyról szólott.⁴ Szilágyi Sándorhoz írt levelében viszont nemcsak Aranyt köszöntötte, hanem egyúttal Arany gyermekeinek is berlini emléktárgyakkal kedveskedett. Ezek után érthető, hogy mikor Gyulai 1856 végén visszatért Pestre, egyik első útja Nagykőrösre vezette. Nagykőrösi látogatására célzott a Pesti Naplóban 1857. jan. 14-i számában Petőfi szülővárosáról szóló tárcacikkében is azzal a kijelentésével, hogy pár nappal előbb Arany Jánostól s Losonczy Lászlótól, a nagykőrösi ref. gimnázium tanárától figyelemreméltó fölvilágosításokat kapott. Arany annál szívesebben fogadta Gyulait Nagykőrösön, mert Gyulai szellemi mozgékony-sága mindig fölírta nyomott kedélyhangulatából, melyet leginkább betegsége idézett elő. Örömet hallott Arany egyet-mást a pesti irodalmi mozgalmakról is, minthogy az idegesség, mely szervezetén elhatalmasodott, szinte elszakította a fővárostól. Az 1857. év végén is azt írta Tompának: «Pesten, több egy événél, hogy nem voltam.»⁵ Másrészt Gyulainak is nagy gyönyörűséget szereztek a nagykőrösi napok. Mily felemelő lehetett látni a nagy költői egyéniséget családja körében! Arany és Gyulai ekkor beszéltek meg legzavartalanabban a magyar irodalom ügyét, ekkor tisztázták esztétikai nézeteiket s ekkor állapíthatták meg gondolkodásuknak és ízlésüknek egyezését. Ez a teljes összhang vonzotta egymáshoz a rokonlelkeket 1857-ben.

A szeretetből azonban, melyet Gyulai Arany iránt érzett, bőven kijutott az Arany-család minden tagjának is. Alig volt valaki, ki inkább tudta volna értékelni azt a hűséges gondoskodást,

¹ Napkelet. 1858. 1. (jan. 3.) sz. — Hölgyfutár. 1857. 295. (dec. 28.) sz. — Vasárnapi Ujság. 1858. 1. (jan. 3.) sz.

² Salamon Ferenc: *Két új zsebkönyv*. Pesti Napló. 1858. 19. (jan. 24.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1856. máj. 20-án Berlinből írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁴ Gyulai Pál: *Néhány szó*. (Greguss Ágostnak.) Pesti Napló. 1856. 326. (jún. 28.) sz.

⁵ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 428. 1.

mellyel Aranyt neje vette körül, mint Gyulai. Azért mindenre készségesen vállalkozott, ha a jóságos háziasszonynak valamiben segítségére lehetett. 1857. évi januári nagykőrösi kirándulása után is ő intézkedett, hogy Aranyné számára megfelelő cipőt szerezhessen Pesten; ő küldött ki Aranyné megbízása értelmében zöldséges kanalakat is Nagykőrösre. Hasonlóképp részt vett Gyulai Arany gyermekeinek örömeiben és bánatában is. Mily körütekintéssel fogott annak a fuvolának megvételéhez, melyet Arany rendelt meg fia számára, s mely Arany szerint a kis Laci nappali óhajainak s éjjeli álmainak örökös tárgya volt! A vásárlásba belevonta Brassait is, s mivel ez fuvola dolgában nem érezte magát szakembernek, a színház első fuvolásával intéztette el a kényes ügyet. Másrészt mennyire megdöbbenett 1857 februárjában az a hír, hogy Arany leánya, Julcsa, orbáncba esett! «Csak az a jó kis lány gyógyuljon meg!» — sóhajtott fel gyötrő aggodalmak között Aranyhoz írt válaszában. Az igazi együttérzés vezette akkor is, mikor Aranyt rábeszélte, hogy fogadja el azt a négy vasbánya-társasági részvényt, melyeket Kovács Lajos Arany gyermekeinek ajánlott fel.¹

Különösen kedvesen fogta fel Gyulai Arany Julcsával szemben pártfogói szerepét, mikor 1857 áprilisában a betegségéből felgyógyult leány Csengeryéknél Pesten hosszabb időt töltött. Az élénk szellemű s jókedvű leány, ki tizenhatodik évével már nagy-leány számba kezdett menni, tulajdonképp ekkor élvezte először igazán Pestet, s Csengeryék és Gyulai mindent megtettek, hogy felejthetetlenekké tegyék számára pesti élményeit. Csengeryék társaságba vitték, Gyulai meg a színházba kísérte el, miután Kemény báró többször felajánlotta neki színházi jegyét. Jelen volt Gyulai akkor is, mikor Julcsa haját Csengeryéknél befonták; amint írta, ő adta hozzá jóváhagyását. Ezek után kérte fel Arany Gyulait, hogy leányát kísérje haza Pestről Nagykőrösre. Gyulai eleget is tett a megbízásnak, legfeljebb egy-két szót kockáztatott meg, hogy a szülők engedjék leányukat még tovább Pesten mulatni.²

Kölcsönös vonzalmon alapult tehát Aranyéknak s Gyulainak bensőséges viszonya. Gyulai az Arany-család életében a napsugarat jelentette, mely rövid időre elűzte a mindennapi gondok ködét. Gyulainak viszont a szülői házat pótolta az egyszerű családi otthon, hol mindig együttérző szívekre talált. Ezt fejezte ki Arany is 1857. ápr. 18-i levelében, mikor Gyulainak szóló meghívását ezzel az érveléssel erősítette meg: «Nálam mindig otthon vagy.» Gyulai 1857-ben is többször felkereste Aranyékat, bár Arany az év második felében itt is, ott is szóvá tette leveleiben

¹ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. febr. 1-én, febr. 23-án, márc. 2-án írt leveleit s Gyulainak Aranyhoz 1857. jan. 18-án, febr. 4-én, febr. 25-én írt leveleit.

² Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. ápr. 18-án írt levelét s Gyulainak Aranyhoz 1857. ápr. 20-án írt levelét.

Gyulainak hosszas távolmaradását.¹ Arany levelei szerint Gyulai húsvétkor Csengeryvel és Salamonnal, karácsonykor Brassaival látogatott el Nagykőrösre.² Egyik keltezetlen levelében, melyet valamivel 1857. dec. 1. előtt írt, különösen jó kedvvel jelentette Arany-nak, hogy János napján nála lesz, s előre megrendelte, hogy Szilágyi Sándor kocsi-val, Szabó Károly meg jó borral várja.³ E karácsonyi látogatás alkalmával vitte Gyulai magával Arany-nak angol *Shakespeare*-jét, hogy Pesten beköttesse, időközben azonban annyira megfélemedezett róla, hogy a hét kötet csak hónapok múlva került meg Pfeifernél, akivel Gyulai együtt lakott.⁴ 1858-ban Gyulait szívügyei Pesthez kötötték, azért ekkor már nehezebben jutott el Nagykőrösre. Márciusban Arany tréfásan kérdezősködött is utána, nem halt-e meg, mert azt hallotta, hogy az elveszett Shakespeare-kötetek után való futkozásban Gyulai tüdőgyulladásba esett. Hiába várta Arany Gyulait a húsvéti ünnepekre is. Mindazáltal úgy látszik, Gyulai mégis megfordult Nagykőrösön, mert utolsó ottlétekor azt ígérte, hogy Erdélybe menet arájával Nagykőrösnek veszi útját.⁵

Azt a tartalmas baráti viszonyt, mely 1857-ben és 1858-ban Gyulai és Arany között fejlődött ki, természetesen egészítette ki Gyulainak Salamon Ferenc-cel, Szász Károllyal és Lévay Józseffel való barátsága. Salamont az erdélyi származás, a kiművelt, józan ízlés s a gondolkodás rokonsága kapcsolta elválaszthatatlanul Gyulaihoz. Mint a Pesti Napló szerkesztőségének tagja, mindent meg is tett a lapban Gyulai írói egyéniségének elismertetésére. Szász Károly körülbelül akkor került Kézdivásárhelyről Kúnszentmiklóásra lelkésznek, mikor Gyulai külföldi útjáról visszatért; mivel az irodalmi életben élénk részt vett, gyakran berándult Pestre s többször találkozott Gyulaival. A régi barátság az új viszonyok között új erőre kapott s közös törekvéseknek szolgált alapul. Így számított Szász Károly Gyulai támogatására verseinek kiadásában.⁶ Talán az sem egészen véletlen, hogy mindketten majdnem egy időben gondoltak családalapításra.⁷ Gyulai, amint Szász Károlyt, éppúgy Lévay Józsefet is hosszú idő után először a *Remény* ügyében kereste fel levelével, felszólítva őt, hogy vegye fel vele a levelezés fonalát.⁸ Lévay örömmel ragadta meg az al-

¹ Lásd Arany Jánosnak Csengery Antalhoz 1857. szept. 9-én írt levelét.

² Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 415., 416., 428. l.

³ Gyulai Pál levelére Arany János 1857. dec. 1-én válaszolt.

⁴ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 49., 52., 53. l.

⁵ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 164., 165., 150. l.

⁶ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 1889. 73. l.

⁷ A Szépirodalmi Közlöny 1858. évi 28. (ápr. 8.) száma szerint Szász Károly esküvője virágvasárnapján, márc. 28-án ment végbe.

⁸ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1857. okt. 21-én s Lévay József-hez 1857. okt. 24-én írt levelét.

kalmat az összeköttetésre, gyorsan válaszolt és sietve küldte a zsebkönyv számára kiszemelt verseket. Különösen nagy örömet szerzett neki Gyulai azzal az ígéretével, hogy még a nyáron ellátogat Miskolcra, csak attól félt, hogy a kolozsvári tanárkodás miatt az ígéret nem válik valóra.¹ Valóban, a sors a miskolci kirándulás örömeit későbbi időre tartogatta.

Az az íróvilág, mellyel Gyulai 1857-ben és 1858-ban oly bensőséges kapcsolatot tartott fenn, nagyrészt egységes irodalmi eszménynek hódolt. Tulajdonkép ez volt az az alapszabályok nélkül való egyesülés, melyet Salamon Ferenc az ifjú irodalommal szemben mérsékelt irodalmi pártnak nevezett.² Éppen ezért lényegesen különbözött Gyulainak pesti irodalmi helyzete attól az elszigeteltségtől, melybe külföldi irodalmi munkássága sodorta. Mikor berlini cikkeiben a magyar színpad és dráma fogyatkozásait tette szóvá, nehezen tudott a külföldieskedés és hazafiatlanság vádjá ellen védekezni s ellenfeleinek körtámadásával szemben hamar magára maradt. Mennyivel jelentősebb volt harci riadója Pesten, hol minduntalan érezte, hogy tekintélyes irodalmi párt áll mögötte! Gyulait helyzetének előnyei rendkívüli erőfeszítésekre ösztönözték. Alig volt életének korszaka, melyben szabadabban adta volna magát át irodalmi terveinek, mint utolsó legény éveiben. Így nyert mélyebb értelmet az a szabadság, melyet Gyulai életének igénytelenségével és legényszobájának egyszerűségével biztosított magának.

A lázas irodalmi munkásság költői alkotásokban és műbírálatokban nyilvánult. Ekkor nőtt Gyulai kezében nagyarányú korképpé *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című beszélye, melyet 1857 második felében Urházy György Magyar Postájának engedett át. Idővel azonban becsvágya mindinkább a műbírálat, főképp a polémia felé fordult. Gyulai szinte kereste a támadást, úgyhogy alig végződött be egyik irodalmi vitája, máris újra bonyolódott. Kitűnő harctereiül szolgáltak a Pesti Napló s a Budapesti Szemle.

Így került Gyulai a Pesti Naplóban szenvedélyes vitába Erdélyi Jánossal, holott közös irodalmi eszmények kötötték őket össze, s széptani nézeteik legfeljebb csak árnyalataikban különböztek egymástól.³ Gyulainak azok az ellenfelei viszont, kik a vele szemben levő irodalmi párthoz tartoztak, leginkább a Magyar Sajtót választották támadásaik színhelyéül. Innen csatáztak Gyulaival Török János, a lapnak egykori szerkesztője, Egressy

¹ Lásd Lévy Józsefnek Gyulai Pálhoz 1857. nov. 9-én, 16-án és 1858. máj. 20-án írt leveleit a Gyulai-Fodor-család birtokában.

² Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*. 1889. VI. 1.

³ Gyulai Pál: *Polemikus levelek. (Erdélyi Jánosnak.)* Pesti Napló. 1857. 45. (febr. 25.), 46., 47. (febr. 26., 27.) sz. — Erdélyi János: *Én, a forma és a próza. I. (Gyulai Pálnak.)* Pesti Napló. 1857. 167. (júl. 24.) sz. — Gyulai Pál: *Válasz. (Erdélyi Jánosnak.)* Pesti Napló. 1857. 171. (júl. 29.) sz. — Erdélyi János: *Én, a forma és a próza. II.* Pesti Napló. 1858. 25. (jan. 31.), 27., 34., 35., 36., 38., 39. (febr. 18.) sz.

Gábor, az engesztelhetetlen vitázó s különösen Jókai Mór, a lap fődolgozótársa. Gyulai és Jókai között az ellentétet Gyulainak Ristoriról szóló cikke robbantotta ki, minthogy a cikknek egyes részei Jókait, mint drámaíró és színész férjét sértették. Azóta az egykori ellentét csak fokozódott. Gyulai, ki a csillogó nemzeti ábrándokat tárgyiasan bírálta meg, sokszor helyezkedett a közvéleménnyel szembe, míg Jókai romantikus képzeletének merész csapongásával az egész magyar nemzetet elkápráztatta. A döntő szellemi párbaj kitörését jelentette 1857 októberében a Budapesti Szemlében Gyulainak *A Nemzeti Színház és drámai irodalmunk* című tanulmánya, 1857 végén pedig az a lesújtó ítélet, melyet Gyulai Jókainak *Dózsa György* című tragédiájáról a Budapesti Szemlében mondott. Jókai és Egressy a Magyar Sajtóban hadakoztak Gyulai ellen, míg Gyulai a Pesti Naplóban zúzta össze Jókai válaszában érveit. Az irodalmi vita más lapokban, mint a Szépirodalmi Közönyben is fellángolt, de legtöbb bajt szerzett közvetve a Pesti Naplónak, melynek megjelenését a kormány 1858. febr. 20-án két hónapra felfüggesztette.¹ A kormány intézkedését tulajdonképp Teleki Domokos grófnak *Irodalmunk* című cikke vonta magára,² mely az irodalmi pártok között a nemzeti egyetértést sürgette. Teleki Domokos grófnak viszont Kemény Zsigmond br. levele szerint az az elkeseredett irodalmi harc adta a tollat kezébe, melynek vezérei Jókai és Gyulai voltak.³ Ez időben a Pesti Napló szinte visszhangzott Gyulai nevétől. Míg ugyanis Erdélyi János Gyulaival vitázott a lapban, sokszor ugyanabban a számban Brassai Sámuel támadta Egressy Gábort Gyulai miatt, vagy Bulyovszkyné Szilágyi Lilla válaszolt Gyulai vádjaira, vagy az újdonságíró számolt le Szegfi Mórral Gyulai meggyanúsításáért.⁴

Az egymást felváltó irodalmi harcokban jellemző világításba került Gyulai egyénisége. Bátorságában senki sem kételkedett, de tiszteletet érdemelt erkölcsi indítékaiért is, amennyiben mindig az irodalom ügye hevítette. Igazságának tudatában nem kímélte a személyt, de okoskodásán itt is, ott is fölcillant a szellem és kedély fénye. Ezért több rokonérzést ébresztett maga iránt, mint amennyit bárki a körülötte zajló harci lármából következtethetett volna. Valahányszor híre járt, hogy Gyulai vidékre költözik,

¹ Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849—1865.* II. 1925. 154. l. — Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kerskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* 1926. 203., 204. l. — Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond.* II. 1923. 320., 321. l.

² Pesti Napló. 1858. 38. (febr. 17.) sz.

³ Papp Ferenc: *B. Kemény Zsigmond levelei Falk Miksához.* Irodalomtörténeti Közlemények. XXIX—XXXI. 1921. 184. l.

⁴ Pesti Napló. 1858. 34. (febr. 12.), 35. (febr. 13.), 36. (febr. 14.), 38. (febr. 17.) sz.

távozását a lapok a pesti irodalmi életre nézve majdnem egy értelemmel nagy csapásnak tartották.¹

Mennyire beleillett ez a férfias jellem a nemzeti ellentállásnak bizakodóbb jellemű korába! Magának Gyulainak is sok szellemi élvezetet nyújtott 1857-ben és 1858-ban a magyar társadalom. Nem hiába fogta el lelkét Berlinben a honvág, külföldi élményeinek szemüvegén keresztül vonzóbbnak találta a pesti életet, mint régebben. Gyöngéd szálak fűzték Nádasdy Lipót gr. otthonához, hol a gyászoló családdal együtt annyiszor emlékezett vissza elhúnyt barátjára, Tamás grófra. Bizonyára ő is ott volt 1857. dec. 14-én a szomorú évfordulón a Tamás gróf emlékére rendezett gyászmisén, hiszen a lapok szerint néhány irodalmi férfiún kívül az elhúnyt gróf tanárai is megjelentek.² Többször meghívta Gyulait Tamás gróf nagyanyja, Forray András gr. özvegye is, ki éppen ez időtájt tervezte elhált fia *Utazási Album*ának s benne Nádasdy Tamás gr. arcképének díszes kiadását.³ Ezeknek a látogatásoknak emléke 1858-ból Gyulainak menyasszonyához írt levelében a következő értesítés: «Forraynénál kell ebédelnem mulhatatlanul, bizonyos dolog elintézése miatt.»⁴ Gyakran megfordult Gyulai Lónovicsné Hollósy Kornélia szalonjában is. Erre mutat az is, hogy mikor a művésznőt tisztelői 1857. évi születésnapján, ápr. 13-án értékes albummal lepték meg, Gyulait is felszólították emléksorok írására. Ekkor alkalmazta Gyulai a csodás énekre mindazt a szépet, mit egykor Petőfi mondott szerelmi mámorában feleségének hangjáról.⁵ Mennyire szívéhez szólt Gyulainak ebben a pesti életben mindaz, ami után Berlinben esengett: a nyelv zenéje, a lelkes szellem s a magyar ízlés! Leginkább kigyúlt azonban kedélyének minden fénye, mikor Szendrey Mariban azt a női eszményképet fedezte fel, melyet éveken keresztül annyi költői ábránddal vett körül képzelete.

A szabadságharc kora ólomsúllyal nehezedett a Szendrey-családra. Az erdődi vár, hol Szendrey Ignác, a gr. Károlyi-uradalom inspektora, családjával együtt nem régen még boldog éveket élt át, komor emlékekkel telt meg. Szendrey Ignác egymásután temette el nejét, majd Gyula fiát; vele együtt özvegygé lett Júlia leánya is, kit a szabadságharc viharadara, Petőfi ragadt magával. Szendrey éppúgy menekült az egykor oly vonzó várból, mint leánya, Júlia. Az uradalmi inspektor Mágócsra költözött s gazdasági

¹ Nővilág. 1858. 7. (febr. 14.) sz. — Hölgyfutár. 1858. 28. (febr. 5.) sz. — Délibáb. 1858. 6. (febr. 7.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1858. 11. (febr. 7.) szám.

² Pesti Napló. 1857. 286. (dec. 15.), 295. (dec. 25.) sz.

³ Gr. Forray Iván: *Utazási Album*. 1859.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz írt, keltezetlen, de a jegyeség korából s ezért 1858-ból való levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁵ Vadnai Károly: *Elmúlt idők*. 1886. 153., 154. l.

teendőiben talált magának vigasztalást,¹ míg Szendrey Júliát a kétségbeesés Pestre üldözte, majd oly házasságba kényszerítette, mely a meghasonlás magvát rejtette magában. Így vált a feldúlt családi élet jötevő szellemévé a fiatalabb leány, Marika.

Szendrey Mari 1838. okt. 23-án Szénáson született, hol atyja kasznár volt.² Gyermekevének emlékei azonban Erdődhez fűződtek, hiszen a család már 1839 óta az erdődi várban lakott.³ Míg a regényes környezet az idősebb nővért, Júliát romantikus szeszélyre csábította, addig az elpusztuló vár és kert, mely Petőfit is merengésre indította, Júlia hugának kedélyéletét gyöngédebb érzésekre, a természet szeretetére hangolta. Júlia felöltöbbs, uralkodásra termett női egyéniség volt, Mari inkább otthon érezte magát bensőségebb körben; amaz tudott és szeretett is szellemével tündökölni, de azért emez józanságával, finom, nőies tapintatával sokkal jobban eligazodott az élet útjain. Mari elismerte ugyan tíz évvel idősebb nénjének szellemi felsőbbbségét, de azért nem áldozta fel önállóságát. Mennyire méltányolta a rideg modor mögött atyjának nemesen érző szívét, mellyel szemben Júlia mindig megőrzött valamelyes tartózkodást!

Az öreg Szendrey, mint idősebb leányát, a fiatalabbat is gondos nevelésben részesítette. Így került Szendrey Marika 1850-ben Pestre Janischnének jóhírű nevelőintézetébe.⁴ Ő is, mint néne, szép műveltségre tett szert; megtanult németül, franciául, tudott zongorázni, s ha stílusa nem is vetekedhetett nénjéével, leveleiben a találó ötletek s ügyes fordulatok sok értelemről tanúskodtak. Számára Pest a nevelőintézetén kívül tulajdonkép Júlia otthonát jelentette, ki 1850 júliusában letette az özvegyi fátvolt s Horvát Árpád egyetemi tanárral lépett házasságra.⁵ A két nővér között ekkor fejlődött ki az a bensőséges viszony, mely egészen a sírig tartott. Júlia egy ellenséges világ közepette görcsösen ragaszkodott az ártatlan leánylélek vonzalmához, Marika meg mindig úgy nézett nénjére, mint anyjára, mamácskájának szólította s Júlia családjának tagjait is szeretetébe fogadta. Már ekkor látszott, hogy elhatározásainak szíve ad irányt. Szeretettel gondolt atyjára is, s ha másképp nem, legalább leveleivel s újévi ajándékaival vitt némi fényt a magányos ember életébe.⁶

¹ Mikes Lajos dr. és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 74. l.

² Szendrey Mari születésének adatait az orosházi r. kath. plébániahivatal közölte velem az anyakönyvi bejegyzés alapján; 1838-ban ugyanis Nagyszénáson még nem volt lelkészség.

³ Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*. III. 1896. 11. l.

⁴ Szendrey Ignác 1850-től 1853-ig Janischné nevelőintézetébe küldte Mari leányához írt leveleit, melyek a Nemzeti Múzeum kéziratárában vannak.

⁵ Dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 109—III. l.

⁶ Lásd Szendrey Marinak atyjához 1853. márc. 14-én írt német levelet s Szendrey Ignácnak Mari leányához 1850. dec. 16-án, 1851. máj. 7-én, 1853. jan. 10-én írt leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

Szendrey Ignác az 1853. év végén költözött Pestre. Ekkor Marikát kivette a nevelőintézetből, s mivel a gr. Károlyi-uradalom ügyei miatt még többször s hosszabb időre kellett vidékre utaznia, leánya mellé tapasztaltabb asszonyt vagy kisasszonyt fogadott.¹ Az anya szerepét a fiatal leány mellett ekkor még inkább nénje, Júlia vállalta el. Így került Marika mind ellentétesebb hatások közé, de ezeket értelme és esze szépen össze tudta egyeztetni.

Az apa és leánya jól megértették egymást. Egyik levelében boldogan jelentette Marika Szendreynek, mennyire haladt a gazdaszonykodásban s mennyi mindenfélét tanult Seltenreichéknél egy igen híres szakácsnétól, ki ott a leányokat gyümölcs-befőzésre tanította.² Máskor Marika elkísérte az uradalmi inspektort gazdasági útjaira, megfordult vele Erdődön, Nagykárolyban, Nagybányán, Debrecenben s Juliához intézett leveleiben kedvesen adta elő, mennyire élvezte a vidéki életet s a szabad természetet. Kedélyét egészen mozgásba hozta a régi kedves helyek látása, közben volt gondja Erdődön arra is, hogy a temetőbe egy maga-kötötte borostyánkoszorút vigyen ki.³ Valóban nem csoda, ha a mogorvának látszó apa gyakran felderült Mari leánya közelében, ha hozzá intézett leveleiben évődni tudott vele, s ha sokszor a gyöngedségig akart neki örömet szerezni.

Sokkal bonyolultabb érzelm- és gondolatvilág fogadta Szendrey Marikát nénjének, Juliának vonzókörében. Minél több árnyék borult Júlia családi életére, annál eszményibb fényben tűnt fel a boldogtalan asszony előtt első férjének, a holt költőnek alakja. Csalódásainak gyötrelmeire s családi gondjaira a költészetben s a zene hatásában keresett ellenszert. Borongó lírai költeményeiben is leginkább a multon merengett s a jelent csak a mult szemfedőjének tekintette.⁴ Marika nagy odaadással, szinte rajongással vett részt a meghasonlott női lélek mozgalmaiban. Izgatottan várta Juliának egy-egy újabb versét, de éppoly szeretettel vette át az anya szerepét is Petőfi kis fia, Zoltán mellett, valahányszor erre engedelmet kapott.⁵ Közös gondjuk és örömük volt a színház, főképp az opera. Azért kérdezte Júlia egyik ceruzával írt levelében egyet-

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Mari leányához 1853. szept. 12-étől 1856. jan. 21-éig a Nagymező-utca 1. sz. alá, 1856. okt. 13-ától az Al-Dunasor. 9. sz. alá küldött leveleit a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Lásd Szendrey Marinak atyjához 1855. júl. 12-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Lásd Szendrey Marinak Szendrey Juliához írt leveleit: egy keltezetlen, de a nagybányai, erdődi útról szóló levelet a Nemzeti Múzeum kéziratárában, az 1856. ápr. 27-én írottat Mikes Lajos dr. és Dernői Kocsis László *Szendrey Júlia* című művének (1930.) 137–139. lapjain.

⁴ Bihari Mór: *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-könyvtár. VII. füzet. 1909. 60. l.

⁵ Lásd Szendrey Marinak nénjéhez 1856. ápr. 27-én írt levelét Mikes dr. és Dernői Kocsis *Szendrey Júlia* című kötetének 139. lapján, valamint Szendrey Juliának Szendrey Marihoz írt s Zoltán gondozásáról szóló két keltezetlen levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

len, szerelmes kis fülesbaglyától: «Hát elfelejtetted, hogy ma az *Észak csillagát* adják?»¹ Mindegyikük sokat köszönt a másikának. Júliának nagy áldás volt a kétségbeesés párkányán hugának fellegetelen, derült kedélye és mindent megbocsátó szíve; Marika viszont Júlia társaságában sokat művelődött, magasabb életeszményt ismert meg és szélesebb látókörre tett szert.

A lélek szépsége, az arányos termet, a vonzó arc s a mély tűző szemek valóban kedves jelenséggé tették Szendrey Mari alakját. Nénjének, Júliának nagy gondot is okozott, hogy kire bízza majd egykor a nagy értéket. Először sógorára, Petőfi Istvánra gondolt, kit, mint honvédszázadost osztrák közlegénynek soroztak be, majd 1853-ban pusztá gyanú alapján három évi sáncmunkára ítélték.² Petőfi István még 1857 húsvétja körül is, mikor a brünni kaszárnnyából Szendrey Júliának levelet írt, ábrándozva emlegette azt a rokon csókot, melyet utolsó látogatása alkalmával «egy ártatlan tiszta lélek rokon érzelmeinek zálogául» a vonakodó Marikától kapott.³ Ekkorra azonban már Marika szíve Gyulai Pál mellett döntött.

Horvát Árpádnak Hársfa-utca 1. szám alatt levő otthonában⁴ Szendrey Júlia és Mari figyelmét már 1857 januárjában magára vonhatta Gyulai azokkal a Petőfiről szóló cikkeivel, melyekben Petőfi iránt érzett tiszteletének oly méltó kifejezést adott.⁵ Ebben az évben idézte vissza Szendrey Júlia is a fényes multat, mikor egyik költeményében Zoltán fiát, mint a lehullott csillag fennmaradt sugarát énekelte meg.⁶ Ennek az évnek végén akarta Szendrey Júlia Mari hugával Zoltán fia számára születésnap emlékül Petőfi arcképét megszereztetni, mellyel a Hölgyfutár kedveskedett olvasóinak.⁷ Közelebbi viszonyba került Gyulai Horvát

¹ Lásd Szendrey Júliának Szendrey Marihoz ceruzával írt s «Kedves, egyetlen, szerelmes, kis fülesbaglyom» kezdetű levélkéjét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Kéry Gyula: *Friss nyomon*. Petőfi-Könyvtár. I. füzet. 1908. 109. l. — Dr. Mikes Lajos, Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 127. l.

³ A töredékes levél, melyben Petőfi István reményként emlegeti a kiszabadulást, 1857-ből való, minthogy Petőfi István 1857 júniusában már Pesten ügyvédsegéd volt. A levélíró a levél egy részét húsvét hétfőn írta, mely 1857-ben ápr. 13-ára esett, a másik részt ápr. 16-án, a harmadik részt ápr. 17-én. A levelet Szendrey Júlia levelesládájából Mikes Lajos dr. másoltatta le a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára. Ezt használtam én is.

⁴ Dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László: *Szendrey Júlia*. 1930. 133. l.

⁵ Gyulai Pál: *Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 10. (jan. 14.) sz. — Gyulai Pál: *Még egyszer Petőfi szülővárosáról*. Pesti Napló. 1857. 25. (jan. 31.) sz.

⁶ Szendrey Júlia: *Három rózsabimbó*. Napkelet. 1857. 38. (szept. 27.) sz. — Bihari Mór: *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-Könyvtár. VII. füzet. 1909. 63. l.

⁷ Szendrey Júlia 1857 decemberében szánta Petőfi arcképét fiának születésnap emlékül, minthogy a Hölgyfutár 1857. nov. 28-án jelen-

Árpád családjával Nádasdy grófék révén is. Mielőtt ugyanis Tamás gróf egyetemi hallgatónak iratkozott be, többek között Horvát Árpád is vezette őt gimnáziumi tanulmányaiban,¹ s mint Gyulai-nak egyik levélbeli megjegyzéséből kitűnik, a grófi család örömet hallgatott a tudós egyetemi tanár tanácsára.² Gyulai azonban Petőfi életének adataiért is kereshette Szendrey Júlia társaságát, mivel a Pesti Naplónak 1857. jan. 10-i számában határozottan ígérte, hogy teljesebb életrajzzal fogja felcserélni az Új Magyar Múzeumban megjelent vázlatát. A közvéleménnyel együtt Gyulai is fátvölt borított a multra s elfelejtette azt a visszatetszést, melyet benne Szendrey Júlia 1850 nyarán második férjhezmenetele idején keltett. Egyébiránt Horvát Árpád otthona csak az első állomás volt; innen vezetett az út az Al-Dunasor 9. számú házba, hol Szendrey Ignác leányával együtt lakott.³

Hogy Gyulai mikor látta először Szendrey Marit, arról nincs pontos adatunk. Ha azonban 1857 januárjában Horvát Árpádék-nál találkozott is vele, Szendrey Ignácnak az Al-Dunasoron levő lakásában legfeljebb február folyamán nézhetett körül. Szendrey ugyanis január második felében a gr. Károlyi-uradalom ügyeit vizsgálta felül s csak a hó végén érkezett vissza Pestre.⁴ Ez idő-tájt Szendrey Mari is nagy izgalommal készült az urak harmadik báljába, s atyja még Mágócsról is azt írta neki, hogy nem szeretné, ha leánya ott öltözetére nézve utolsó lenne.⁵ A bál a Hölgfutár-nak febr. 5-i száma szerint az Európa termében kivilágos-kivir-radtig tartott, s a báli tudósítás a hölgykoszorúból a tizenöt leg-kiemelkedőbb szépség között Szendrey Marit is megnevezte.⁶ Ezen-túl Szendrey Mari neve hiányzik a báli tudósításokból, habár a farsangi jó kedv még február végén is fellobbant. Mintha ez az adat is már Gyulai Pál látogatásainak hatását jelezne, ki mivel nem táncolt, nem lelkesült a bál örömeiért.

Mint Gyulai egy költői vallomásában megjegyzi, Szendrey

tette, hogy Tóth Kálmán «Petőfi Debrecenben 1844-ben» című műmellék-letet ad előfizetőinek. Szendrey Júliának erről szóló levele tehát, mely a Nemzeti Múzeum kéziratтарыában van, 1857 decemberéből való. E szerint té-vedés dr. Mikes és Dernői Kocsis *Szendrey Júliájának* 151. lapján az a fel-tevés, hogy Szendrey Mari asszonykorában szerezte meg Júlia megbízásá-ból Petőfi arcképét.

¹ Batizfalvi Samu: *Emlékezés gróf Nádasdy Tamásra*. Magyar Sajtó. 1857. 20. (jan. 25.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhez 1856. márc. 4-én írt levelét az 1923. évi Nyugatnak 1934. lapján.

³ Szendrey Ignác az Al-Dunasor 9. számú házba először 1856. okt. 13-án küldte levelét.

⁴ Lásd Szendrey Ignácnak Mari leányához 1857. jan. 23-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratтарыában.

⁵ Lásd Szendrey Ignácnak 1857. jan. 23-i levelét.

⁶ Lásd az urak harmadik báljáról szóló értesítést a Hölgfutárnak 1857. évi 28. (febr. 5.) számában.

Marit már akkor kedvesének nevezte, mikor először meglátta.¹ Még inkább kimélyült hódolata, mikor később mind gyakrabban megfordult az Al-Dunasoron Szendreyék otthonában s közelebbről megismerhette a szép leány jóságát és okosságát. Mennyi szeretettel gondolt vissza a *Nők a tükör előtt* című beszélyében szerelmének emlékeiben arra a szobára, hol kedvesével oly szép órákat töltött el, még a kalitkában csevegő madárra s az asztalon nyíló virágokra is, mint meghitt beszélgetéseiknek tanúira! Saját élményeiből rajzolhatta a szeretett leánynak egy késő esti zongorázását is, mely mellett Mari atyja a karszékben elszunnyadt, míg Gyulai saját küzdelmes multján borongva, már-már szerelmét vallotta meg.² A vallomástól egyelőre sok minden visszariasztotta, saját nyilatkozata szerint egyrészt igénytelennek tartott jövője, másrészt Szendrey Júlia példája s nem utolsó sorban az a hit, hogy elhatározó lépésével irodalmi ábrándjait kell feláldoznia.³ A férfias lélek vonzalmát Szendrey Mari teljes mértékben viszonzta, csak sokkal szerényebb volt, hogysem egyéniségének varázában feltétlenül bízott volna. Az öreg Szendrey is örömet látta a komoly fiatal embert otthonában s leánya örömeire gyakran meghívta ebédre. Ilyenkor Gyulai, mint a *Nők a tükör előtt* című beszélyében említette, ebéd után is ott maradt Szendreyéknél, sőt néha estig is késett, mikor azután a színházba is elkíserte a házikis-asszonyt.⁴

A kedvező hatást Szendrey Júlia rokonérzése tetőzte be. Az ő tetszését Gyulai már 1850-ben megnyerte szellemes társalgásával; még inkább biztosította a családott asszony vonzalmát az 1857. évi benyomások alapján Gyulainak megértő, nemes szíve. Újabb kapcsolatot teremtett közöttük az irodalom szeretete. Szendrey Júlia 1857-ben lepte meg a világot lírai költeményeivel, melyek határozott költői tehetségről tanúskodtak;⁵ ugyanekkor fordította le Andersen néhány meséjét is. Gyulai már 1858 februárjában felhívta Kemény Zsigmond br. figyelmét Szendrey Júlia irodalmi dolgozataira,⁶ 1858 áprilisában és májusában pedig éppen ő méltatta az Andersen-fordítást a Pesti Naplóban.⁷ Szendrey Júlia, amint a Nővilágnak 1858. évi két júniusi számában kifejtette, elítélte ugyan Gyulait az írónok lelkiéletének kíméletlen elemzéséért, de éppoly hamar kész volt a teljes bocsánatra is; Gyulait

¹ Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. Harmadik kiadás. 1888. 141. l.

² Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. 1888. 148., 149., 145., 146. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

⁴ Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*. 1858. 152. l.

⁵ Szini Károly: *Virágcserep Szendrey Júlia «Három rózsabimbó»-jának*. Napkelet. 1857. 40. (okt. 11.) sz.

⁶ Lásd Gyulai Pálnak Horvát Árpádné sz. Szendrey Júlia asszonyhoz 1858. febr. 9-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

⁷ Gyulai Pál: *Flóra 50 költeménye*. — Andersen meséi. Fordította Szendrey Júlia. Pesti Napló. 1858. 61., 62., 65., 70., 92. sz.

cikkeiben csinos, kis, barna emberként emlegette, kit minden ismerőse szeret és tisztel, s ki a világon a legjobb és legszeretetre-méltóbb ember.¹ Ily megállapítások után Szendrey Júlia nem kívánhatott hugának megbízhatóbb élettársat, mint Gyulait, azért örömmel látta a köztük egyre bensőségesebbé váló viszonyt. Ő már 1857 húsvétja körül tisztában volt a helyzettel s már ekkor kötelességének tartotta, hogy minél előbb gátat vessen azoknak az ábrándos reményeknek, melyeket valamikor ő duzzasztott meg sógorának, Petőfi Istvánnak lelkében. Petőfi István ápr. 22-én tudta meg a brünni kaszárnyában Szendrey Júlia leveléből, hogy Szendrey Mari kezére nem számíthat többé, s válaszában, melyet rögtön megírt, keserűen kívánt boldogságot a készülő nászünnephez.² Úgy tetszik, mintha Szendrey Júlia is kedves tervére célozott volna Mari hugához intézett, *Fiatal leánynak* című költeményében, mely a Napkeletnek 1857. nov. elsei számában jelent meg,³ midőn komor lírai eszméjének az utolsó versszakban ily fordulatot adott :

Így csak azt kívánom,
Hogy adjon az élet
Olyan boldogságot és annyi örömet,
Mint én tőlem elvett .

Szendrey Mari érzelmei a kétség és remény között ingadoztak. Az irodalom eseményei mindig érdekelték, de még inkább lekötötték figyelmét, mióta érezte, hogy szívének ügyével szoros kapcsolatban vannak. Egyrészt nevére járt a Szépirodalmi Közlöny,⁴ másrészt jól ismerte Szendrey Júlia irodalmi munkásságának színtereit : Vahot Imre Napkeletjét és Vajda János Nővilágát is. Mindezekből, valamint Szendrey Júlia körének megjegyzéseiből tiszta képet alkothatott magának Gyulai irodalmi pályájának nagy jelentőségéről. Amennyire meghatotta a kiváló író hódolata, annyira zavarba is hozta. Nem egyszer kérdezte magát, amit Gyulai ad ajkára a *Nők a tükör előtt* című beszélyében : «Olyan okos ember nem jobban elmulathatna-e másutt, mint nálam, szégyen együgyű leánynál?»⁵ Ily vegyes érzelmeket keltett benne az a levél is, melyet Gyulai 1858. febr. 9-én írt Szendrey Júliához. Gyulai ekkor Kemény *Férj és nő* című regényét azzal a kéréssel küldte Szendrey Júliának, hogy olvasás után adja át Mari kis-

¹ Szendrey Júlia : *A Pesti Napló* 61., 62., s 65. száma. Napkelet. 1858. 25. (jún. 20.), 26. (jún. 27.) sz.

² Lásd Petőfi Istvánnak Szendrey Júliához Brünnből 1857. ápr. 22-én írt levelét Szendrey Júlia levelesládájában. Ennek a levélnek másolatát is Mikes Lajos dr. készítette el a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára.

³ Bihari Mór : *Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói*. Petőfi-Könyvtár. VII. füzet. 1909. 66—68. l.

⁴ A Szépirodalmi Közlöny 1858. évi 18. (márc. 1.) számának melléklete az előfizetők névsora ; ebben az 1143. előfizető Szendrey Mari.

⁵ Gyulai Pál : *Nők a tükör előtt*. 1888. 153. l.

asszonynak a közelebből megfejtendő rébusz jutalmául. Mari kisasszony ugyanis Vahot Imre lapjában, a Napkeletben, főképp az 1857. szept. 12-i számban s az 1858. jan. 24-i számnak piros színű borítékán a képtalány megfejtői között szerepelt. Erre vonatkozott Gyulainak tréfás kritikája s Szendrey Júliához írt levelének következő része: «De hogy is ne? Rébuszt fejtegetni s Vahot lapjába küldeni be, föllépni a piros borítékon, mint valami pipacsos mezőben egy sereg libácska élén annak a szép és jó kis lyánynak, kit én úton-útfélen magasztalok . . .»¹ Ily szavak emlékéit idézhette vissza a mély érzésű leány néhány hónap múlva egyik levelében, mikor viszonzatlan szerelmének gyötrelmeit érintette, s mikor arra a gúnymosolyra és szánakozó tekintetre célzott, melynek felfedezése egykor oly boldogtalanná tette.² Mennyivel egyszerűbb volt helyzete Madarász Józseffel szemben, aki, miután mint özvegyember Szendrey Marit a színházban kétszer látta, levélben kért tőle engedelmet a bemutatkozásra. Az önérzetes hölgy válasza ridegen hangzott s minden kétséget kirekesztett.³

Amint Szendrey Mari lelkén mindinkább elhatalmasodott titkolt szerelme, éppúgy Gyulai is, bármennyire viaskodott önmagával, mind szenvedélyesebben vágyódott a szerelmes, szép leány után. Ez a legyőzhetetlen vágy vezette ismeretségük első hónapjaiban is, s ez lehetett oka annak is, hogy 1857 áprilisában oly hirtelen lemondott erdélyi útjáról, melyre pedig Arany Julcsának szüleihez írt levele szerint határozottan készült.⁴ A kebel mélyén gomolygó érzelmeknek azonban még hosszabb időre volt szükségük, míg megtalálták a kellő szót. Az első költői nyilatkozatok közé tartozott az a két versszak, melyek Gyulainak 1853. évi *Viszontlátás* című költeményéből *Mi hűn szeretsz* címmel a Nővilágnak 1857. júl. 5-i számába, majd Gyulai költeményeinek gyűjteményes kiadásába a Marinak szóló dalsorba kerültek. 1857 decemberében Gyulai, mint maga írta Aranynak 1858. ápr. 9-én, már nem volt a magáé. Ettől fogva Szendrey Mari alakja annyira mozgásba hozta költői képzeletét, hogy az 1858. évben írt költeményei valójában kedveséhez intézett, szerelmi vallomásoknak látszanak. Ilyen jellemű Vajda János Nővilágában, az 1858. márc. 21-i számban a *Nem vagy velem* című költemény, mely később Gyulai költeményeinek gyűjteményében *Marihoz* címet nyert. Ugyanabban az időben, 1858. márc. 21-én hozta a Vasárnapi

¹ Lásd Gyulai Pálnak Horvát Árpádné sz. Szendrey Júlia asszonyhoz 1858. febr. 9-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² Szendrey Marinak Szendrey Júliához írt, keltezetlen, de tartalmánál fogva 1858 áprilisából származó levele Szendrey Júlia levelesládájában maradt fenn. Onnan másoltatta le Mikes Lajos dr. a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára.

³ Lásd Madarász Józsefnek Szendrey Marihoz írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában ily megjegyzéssel: «Gyulai Pálné ismeretlenhez».

⁴ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1857. ápr. 18-án írt levelét.

Ujság is *Ez a kis lány* és *Jaj de szép vagy* kezdetű dalokat, melyekben Gyulai népdali formába rejtette érzelmeit. Gyulai azonban nem hiába fordította 1857-ben Lermontoffot, vele együtt legbensőbb érzelmeit ő is feltette a vásári nyilvánosságtól.¹ Mint a fülemile, legtöbb dalát ő is csak kedvesének szánta. Mikor pedig a Nővilág szerkesztősége három jutalmat tűzött ki az 1858. év első felében a lapban közölt verses dolgozatokra s Gyulainak *Nem vagy velem* című költeményét is a jutalmazandók közé sorolta, Gyulai kijelentette, hogy költeményével nem kíván pályázni.² A megénekelt nő eszménykép tűnik fel előttünk Gyulainak az írónők ellen írt cikkeiben is. Mintha Szendrey Marira gondolt volna itt, mikor a józanság és az ábránd bűvös vegyületéért lelkesült, mely a nőt a férfiúnál szebbé, jobbá, földi angyallá teszi.³ Valószínű, Szendrey Mari nem is botránkozott meg annyira Gyulai eszméin, mint nénye; ő talán inkább a férfias lélek hódolatát olvasta ki belőlük.

Ezekben a költői nyilatkozatokban itt is, ott is nagy lelki harcok tüze villant meg. Gyulai maga írta 1858. ápr. 9-én Arany Jánosnak, hogy négy hónapja a belső küzdelmeknek egész éveit élte át.⁴ Tíz év óta, hogy első szerelmének története bezárult, hozzászoktatta ugyan magát a lemondáshoz, de szenvedélye az elfojtott érzések hevével annál inkább követelte jogait. Hasztalan sorakoztatta fel ellene minden érvét, saját szavai szerint legdémonibb kételyei után is újra meg újra arról győződött meg, hogy szívének választottja éppen hozzá való. A boldog izgalmak korára vet világot Gyulainak 1864. jún. 15-én feleségéhez írt levele is. Ez év nyarát Gyulai egyedül töltötte el Pesten s magányos útjain újra látta az Al-Dunasort, hol egykor Szendrey Mari otthonában gyakran megfordult, valamint a közeli vásárteret, hol valamikor kedvese számára annyszor vásárolt virágot. Ekkor, saját szavai szerint, megállott a jól ismert ház előtt, sokáig nézte Mari hajdani ablakát, s úgy tetszett, mintha a kedves alak zöld ruhájában éppen úgy kihajolt volna, mint régenten.

A két szerető szív regénye 1858 tavaszán érte el tetőpontját. Érzelmeknek, mint a virág szirmainak, egy napon meg kellett nyílniuk. Gyulai leginkább kitárta lelkének tartalmát abban a levélkében, melyet «Pest, ápril. 2. 858.» keltezéssel juttatott el Szendrey Mari kezéhez, s melyet boldog tulajdonosa életének végéig őrzött emlékei között.⁵ Az igaz szenvedély egész költőiségé-

¹ Gyulai Pál: *A szerkesztő, olvasó és a költő*. Lermontofftól, Bodenstedt után. 1857. (Gyulai Pál: *Költeményei*. I. 1904. 179—194. l.)

² Nővilág. 1858. 27. (júl. 4.) sz.

³ Gyulai Pál: *Flóra 50 költeménye*. — *Andersen meséi*. Fordította Szendrey Júlia. Pesti Napló. 1858. 62. (ápr. 9.) sz. — Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok*. 1908. 279., 280. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. ápr. 2-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

vel nyilatkozott e szaggatott mondatokban: «Szeretlek, bízom benned, életemet becsületedért! Boldoggá tehetsz, — sohasem voltam az, egyetlen óráig sem; íróvá, — rég elhagyott a lelkesülés; tevékeny emberré, — csüggedő, meghasonlott vagyok. Jövöm lábaidnál! Ő taposd el, ha nincs elég kedélyed és erős lelked!» A levélíró nem ígért fényt és kényelmet, csak mocsoktalan nevet, de érezte, hogy kedvesének egyetlen könnye nyomorulttá tudná tenni. Mily teljes visszhangra találhatott a férfias, nyílt szó Szendrey Mari lelkében! Nem éppen Gyulai levelének hatását, de legalább a túláradó szív boldogságát tükrözi vissza Szendrey Marinak nénjéhez, «kedves egyetlen mamá»-jához írt, keltezetlen levele, mely egészen beleillik Gyulai szerelmi vallomásának korába.¹ Az izgalmak között papírra vetett sorokban a szerelmes leány tulajdonkép azokat az érzelmeket akarta festeni, melyeket benne kedvesének hozzá küldött arcképe, «az Ő arcképe» keltett, de a kitörő örömtől nehezen találta meg a kellő szót. Boldogan állapította meg, hogy elérte egyetlen vágyát, s szinte hihetetlennek tartotta, hogy Isten hogyan adhat egyszerre annyi boldogságot. Egy percre újra átélte viszonzatlannak hitt szerelmét, de aztán így kiáltott fel: «Félre most minden rossz gondolattal! Most csak élvezni akarok, hiszen így most örökre és egyedül bírhatom és nem kell félnem, hogy tekintetemmel árulója leszek szívemnek.» Hogy pedig mindez arra az időre vonatkozik, melyben a szerető szívek egymás előtt megnyíltak, azt Szendrey Mari elárulta levelének utóiratában ezzel a vallomásával: «Már meg is csókoltam! Hisz úgy-e szabad?»

Ha Gyulai az első látásra kedvesének nevezte Szendrey Marit, akkor érzelmeiknek ily teljes összecsendülése után joggal törekedhetett arra, hogy a világ előtt is minél előbb mátkájának nevezhesse. Ápr. 2-i szerelmi vallomását gyorsan követte sorsdöntő elhatározása. Mint Aranyinak írta, húsvét első napján — mi ápr. 4-ére esett — megkérte Szendrey Ignác leányának kezét.² Az atya szívesen fogadta Gyulai fellépését s annál könnyebben adott neki kedvező választ, mert egyaránt megbízott Mari leánya érzelmeinek állandóságában, valamint Gyulai kötelességérzetében. Valóban Gyulai alig merte volna Szendrey Mari kezét megkérni, ha előbb a fészekrakás feltételeiről nem gondoskodott volna.

1857 szeptemberében még nem csábította Gyulait a pesti Kereskedelmi Akadémia meghívása, s örömet átengedte a felkínált tanári széket Horvát Árpádnak.³ Az 1858. év elején azonban már a sors ujmutatását látta abban a hírben, hogy a kolozsvári

¹ A keltezetlen levél Szendrey Marinak nénjéhez írt tizenöt levele közé tartozik, melyeket Mikes Lajos dr. Szendrey Júlia levelesládájából másoltatott le a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* (1930.) című munka számára. A levél a benne rajzolt lelkiállapotnál s a benne érintett csóknál fogva az 1858. év áprilisából származik.

² Lásd Gyulai Pálnak Arany Jánoshoz 1858. ápr. 9-én írt levelét.

³ Magyar Sajtó. 1857. 225. (okt. 3.) sz.

ref. főiskola főgimnáziumában Régeni István halálával a magyar-latin nyelv tanári széke megüresedett.¹ Ekkor már Gyulainak erdélyi barátai és jóakarói is latba vetették befolyásukat Gyulai érdekében. Gyulai neve már a főiskolai gondnokság jan. 20-i ülésén szóba kerülhetett, mely az elárvult tanári székre nézve az egyházi főtanács intézkedését kérte.² Ezért jelenthette a Kolozsvári Közlöny 1858. jan. 31-én, hogy az ev. ref. consistorium Régeni István helyére Gyulai Pált hívta meg. A hír bejárta a pesti lapokat is,³ de a Kolozsvári Közlönynek febr. 7-i helyreigazítása szerint tulajdonkép még a jelölés sem történt meg, csak az általános óhajítás nyilatkozott Gyulai megválasztása mellett. Ezek után, mikor febr. 13-án a főiskolai gondnoki ülés a Régeni tanári székének betöltésére vonatkozó ajánlását fölterjesztette az egyházi főtanácshoz,⁴ az ülésen résztvevő főiskolai tanároknak alig lehetett más jelöltjük, mint Gyulai. A javaslat elfogadása az egyházi főtanácsban biztosítottnak látszott. Az elnöklő Kemény Ferenc bárót közeli rokona, Kemény Zsigmond br. nyerhette meg Gyulai ügyének,⁵ de különösen sokat, legtöbbet tehetett Gyulaiért az egyházi főtanácsban Teleki Domokos gr., ki mint egyházkerületi főgondnok az ötvenes években egyre behatóbb tevékenységet fejtett ki az egyház és iskola életében.⁶ Valószínű, a Kolozsvárról nyert kedvező értesülések adtak Gyulainak bátorságot az áprilisi vallo-
másra is, hiszen 1858. ápr. 9-én már határozottan írta Aranyinak, hogy elfogadta a kolozsvári tanárságot s augusztusban megy Erdélybe. Másrészt az öreg Szendreyt is mélyen foglalkoztatta a fiatalok elhelyezkedésének kérdése; bizonyára nehéz szívvel gondolt a magányosságra, mely Mari leányának távozásával rá pesti otthonában várt, s talán messzellelte is Kolozsvárt. Ezért tudakozódott áprilisi gazdasági felügyelői útján Debrecenben, hogy nem akadna-e ott a ref. főiskolában magyar irodalmi tanári szék Gyulai számára, de ápr. 21-i levelében csak vállalkozásának ered-

¹ Kolozsvári Közlöny. 1858. 3. (jan. 10.) sz.

² A főiskolai gondnokság fölterjesztését Csúry Bálint egyetemi tanár, a kolozsvári ref. főiskola levéltárának és könyvtárának egykori őre, találta meg az igazgatótanács irattárban 1858—21. szám alatt. Lekötelező szíves-ségéért, mellyel adatait rendelkezésemre bocsátotta, itt is hálás köszönetet mondok.

³ Pesti Napló. 1858. 28. (febr. 5.) sz. — Hölgyfutár. 1858. 28. (febr. 5.) sz. — Magyar Sajtó. 1858. 16. (febr. 6.) sz. — Nővilág. 1858. 7. (febr. 14.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1858. 11. (febr. 7.) sz.

⁴ Az 1858. febr. 13-i gondnoki ülés jegyzőkönyvének megfelelő pontját Csúry Bálint, főiskolai levéltáros és könyvtáros jegyezte ki számomra.

⁵ Csúry Bálint főiskolai levéltáros és könyvtáros szerint, minthogy az egyházi főtanács leiratait 1858-ban Kemény Ferenc br. írta alá, ő volt a főtanács elnöke.

⁶ Parádi Kálmánnak *Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület iskoláinak állapotrajza* című műve (1896. 133. l.) szerint Teleki Domokos gr. már 1847-ben egyházkerületi főgondnok volt.

ménnyelenségéről számolhatott be.¹ Végre máj. 2-án értesítette az erdélyi ref. egyházi főtanács a kolozsvári ref. főiskolát, hogy a magyar-latin tanári székre Gyulai Pált választotta meg.² A Pesti Napló a Kolozsvári Közlöny után máj. 9-én jelentette, hogy a választásból Gyulai neve került ki győztesen, míg a Hölgyfutár másnap már azt is tudta, hogy a derék író még az év őszén elfoglalja tanári székét.

Minél inkább sajnálkoztak a pesti lapok azon a veszteségen, mely Gyulai távozásával a pesti irodalmi életet éri, annál általánosabb öröm fogadta az eljegyzés hírért, mely május vége felé kezdett elterjedni.³ Nagy meglepetést és örömet idézett elő a hír Nagykőrösön is, Arany szerint sokkal nagyobb, hogy azt tollal és tintával ki lehetett volna fejezni. Gyulai Aranyt már ápr. 9-én értesítette életre szóló elhatározásáról, s Arany az igazi atyai barát szeretetével biztatta válaszában Gyulait, hogy ne habozzék s ne ingadozzék.⁴ A jegyesek képzeletét ekkor már a rohanó napok mindinkább Kolozsvár felé terelték, hol az új otthont kellett berendezniök. Tervezgetésükben részt vehetett Gyulai bátyja, Ferenc is, ki ez időben mint néhány hónapra szerződött tag a Nemzeti Színház színpadán lépett fel.⁵ Ő, ki mindenünnen örökös honvágyat érzett szülővárosa, Kolozsvár után, leginkább tudta az erdélyi magyar életet sógornéja előtt vonzó színben festeni. A menyasszonynak és vőlegénynek nem ment oly könnyen a Pesttől való megválás. Az egyiknek le kellett mondania a családi körről, melyre annyi áldást árasztott, a másiknak el kellett szakadnia attól az irodalmi élettől, melyhez küzdelmeinek és diadalainak annyi emléke fűződött. A csillogó remények azonban bűvös fénnel vonták be az ábrándozó lelkek előtt a jövőt, Kolozsvárt. A menyasszonyt csábította az a szép feladat, hogy saját családjának lehet őrangyalává; a vőlegényt küzdelmeinek megérdemelt jutalmán, a családi otthonon kívül gyermek- és ifjúkori emlékei is vonzották szülővárosa felé.

Az esküvő napjaul júl. 31-ét tűzték ki.⁶ Addig elég idő volt arra, hogy a menyasszony holmiját s zongoráját Kolozsvárra szállítsák.⁷ Gyulainak is több elintézni valója akadt Pesten; júl. 27-én délután éppen a pesti ev. ref. teológiai intézetben kellett növendékeit

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Szendrey Marihoz 1858 ápr. 21-én írt levelét.

² Lásd az egyházi főtanács leiratát a kolozsvári ref. kollégium levéltárában.

³ Hölgyfutár. 1858. 120. (máj. 28.) sz.

⁴ Lásd Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz 1858. ápr. 11-én írt levelét.

⁵ Gyulai Ferenc pesti tartózkodásáról, első fellépéséről és szerződéséről a Hölgyfutár 1858. ápr. 26-án, máj. 5-én s jún. 2-án adott hírt.

⁶ Hölgyfutár. 1858. 146. (jún. 30.) sz.

⁷ Lásd Gyulai Pálné Szendrey Marinak Szendrey Júliához 1862. febr. 16-án írt levelét. Itt van szó a zongorának Kolozsvárra való szállításáról. Ezt a levelet dr. Mikes Lajos másoltatta le a Pesti Napló, illetve a *Szendrey Júlia* című mű számára.

vizsgára vezetnie.¹ A szálláscsináló szerepét is ő vállalta magára. Júl. 23-án Nagyváradról írt levelet menyasszonyának.² Ekkor jelentette, hogy másnap délben Kolozsvárra érkezik, bár legfontosabb üzenetnek ez a vallomása látszott: «Nagyon szeretlek Marim!» Gyulai ezúttal a Kolozsvári Közlöny szerint negyvennyolc órát töltött Kolozsvárott.³ Miután az új családi otthont rendbe hozatta, júl. 25-én vagy 26-án már Pesten lehetett.⁴ Az esküvő a belvárosi róm. kath. plébánia anyakönyve szerint júl. 31-én Cseigery Antalnak s Horvát Árpádnak, mint tanuknak jelenlétében ment végbe.⁵ Az egyház áldásának sokszoros visszhangjai voltak a pesti lapok, melyek az esküvőről szóló hírt lelkes szerencsekívánatokkal kapcsolták össze.⁶ Leglelkesebben ünnepelte a szép frigyet s benne a boldogsággal tetézett valódi érdemet a Magyar Sajtó, mely csak nem rég is annyi ellenérzéssel támadta Gyulait.⁷ Az új pár az esküvő napján az esti nagyvárad-i vonattal indult el Kolozsvárra. Nagyváradon túl feltárult az utasok előtt az erdélyi táj minden szépsége: a szikláról leomló vízesés, a mohos köveken tovarohanó hegyi folyó, a szellőshajtól megrezdült erdő, hogy a tündéri tájképek példázzák a boldogságtól dobogó szíveknek gyönyörű ábrándjait. Aug. 5-én a Kolozsvári Közlöny már így fogadta Gyulait fiatal nejével együtt Kolozsvár falai között: »Isten hozta közénk és tartsa hosszú időnkig köztünk kifogyhatatlan boldogságban és áldásos működésben!»

Az a bensőséges viszony, mely Gyulait és Szendrey Marit 1857-ben és 1858-ban összekötötte, nem lep meg bennünket váratlan fordulatokkal és izgató rejtélyekkel. Mily félénken közeledtek egymáshoz a szerelmi történet hősei, s mennyi időre volt szükségük, míg egymásra találtak! Ez a tartózkodás egyfelől eszményi nőtisztelet, másfelől a férfiaság megbecsülése, valójában pedig annak a megnemesült világnézetnek jele, mely az emberiséget évezredek keresztül az erkölcsiségnek mind magasabb fokára emelte. Gyulai és menyasszonya rokonlelkek voltak, amennyiben az élet nagy kérdéseiről, főképp a család hivatásáról egyformán emelkedetten gondolkoztak, kötelességeiket azonban mindketten egyéniségüknek jellemző elemével fogták fel, egyikük inkább mélyen érző szívével, másikuk inkább férfias elméjének éles ítéletével. Egyesülésük két egyenlő rangú lelkierőnek összehangzása,

¹ Pesti Napló. 1858. 140. (júl. 14.) szám.

² Lásd Gyulai Pálnak menyasszonyához, Szendrey Marihoz 1858. júl. 23-án írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ Kolozsvári Közlöny 1858. 61. (aug. 1.) sz.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Szendrey Marihoz 1858. júl. 23-án írt levelét.

⁵ Lásd a budapesti belvárosi róm. kath. plébánia anyakönyvében, az esketések kötetében az 1858. évi bejegyzéseket, a 130. lapot.

⁶ Nővilág. 1858. 32. (aug. 8.) sz. — Pesti Napló. 1858. 156. (aug. 1.) sz. — Hölgyfutár. 1858. 173. (júl. 31.) sz. — Délibáb. 1858. 31. (aug. 8.) sz. — Szépirodalmi Közlöny. 1858. 62. (aug. 5.) sz.

⁷ Magyar Sajtó. 1858. 92. (aug. 3.) sz.

melyet nem zavar meg a győztes fél diadalérzete. Gyulai egyaránt hódított és meghódolt; hasonlóképp Szendrey Mari is elismerte ugyan a kiváló írói és költői egyéniség hatalmát, de egyszersmind érezte is vele elbűvölő nőiességének varázsát. Ebben a teljes összhangban bízott az öreg Szendrey is, valahányszor leányának jövőjére gondolt. Aug. 7-én is, mikor a Kolozsvárról küldött első hírre levelet írt leányának, bizodalmát ily egyszerű szavakkal fejezte ki: «Valamint meggyőződve hiszem, hogy jó s szeretett Palid téged, mint okos és higgadt kedélyű ember oltalmazand, úgy tőled is biztosan remélem, hogy őt szereteteddel és engedékenységeddel boldogítani fogod.»¹

Szendrey Mari nem volt annyira romantikus egyéniség, mint amilyennek egykor Pataki Emiliát látta Gyulai, mindazáltal jelentősége Gyulai belső életében nagyobb amazénál. Szendrey Mari, mint Pataki Emilia, éveken át kötötte le a költő lelkesedését, hogy lelkének vonásai új meg új lírai eszmékben tükröződjének, de azért több volt, mint ábrándkép, melyet a költői képzelet festeget át. A mély kedélyű, szép leány odaadó és mégis önérzetes szerelmével arra volt hivatva, hogy mint hű feleség áldozatot hozzon férjéért s gyermekeiért, hogy kicsinyes gondjai között magát boldognak érezve, másokat boldogítson. Szendrey Mari az örök nő eszmény megvalósulása volt, mely Gyulainak a rá váró irodalmi harcokhoz erőt, lelkesedéséhez hitet, elért eredményeihez tiszta örömet adott. Így szellemült át az összhangzó női egyéniség a magyar irodalomtörténetnek titkon ható tényezőjévé.

Papp Ferenc.

¹ Lásd Szendrey Ignácnak Gyulai Pálné Szendrey Marihoz 1858. aug. 7-én írt levelét a Nemzeti Múzeum kéziratárában.

LENAU ÉS A MAGYAR FÖLD.

(Egy nagyobb tanulmány vázlata.)

Lenau tragikus emberi sorsa, hányatott élete, fájdalmas-bús alaphangulatú költészete attól kezdve, hogy sógora, *Schurz Xavér* Antal nagyrészt levelei alapján részletesen megírta életrajzát,¹ állandóan foglalkoztatta az irodalomtörténetírókat. Gondolkodásának, sajátos életformájának, szélsőségek között csapongó lelki-világának, emberi magárahagyatottságának, mindenekelőtt pedig költői gyakorlatának gyökereit keresve, a figyelem természet-szerűen ráterelődött származására is, Magyarországon eltöltött gyermek- és tanulóéveire, melyeknek jelentőségét *Lenau* költői pályája szempontjából merőben eltérően ítélték meg. Az egyik felfogás szerint — melyet kitűnő készséggel és nagy kitartással különösen *Eduard Castle*,² a mintaszerű kritikai kiadás szerkesztője és *Josef Nadler*³ képviselnek — *Lenau* szülőföldi élményei ifjúkori költészetében előtérben állnak ugyan és nagymértékben meghatározzák sajátos színeképét és zamatját, de az évek folyamán egyre inkább elhalványulnak s helyükbe ott, ahol később látszólag feltűnnek, mesterkélt papiros-világ lép. Az érett *Lenau* lelki-világának kialakulásában saját szavai szerint is legtöbbször *Beethovennek*, a tengernek, az Alpéseknek és reménytelen szerelmének, *Löwenthal Zsófiának* köszönhetett, ebben tehát szülőföldi élményeknek alig van jelentőségük. A gondolatsor eredményeként *Lenau* osztrák költőnek kell tartanunk, kinek költészetét, tárgyi elemeivel, érzelmi skálájával és hangulati hullámválásaival lényegében a soknépű monarchia színfoltjaival tarkított bécsi kultúra formálta. E felfogással szemben kevésbé jelentős előzmények után⁴

¹ *Lenaus Leben. Grösstentheils aus des Dichters eigenen Briefen.* Stuttgart und Augsburg. 1855, 2 kötet.

² V. ö. Heimaterinnerungen bei *Lenau*. Jahrb. der Grillparzer-Gesellschaft X. 1900. 80—95. l. — *Lenaus Leben* von Fr. X. Schurz. Neuherausgegeben von E. Castle. Schriften des Lit. Vereins in Wien. Bd. 18. Wien, 1913.

³ Literaturgesichte der deutschen Stämme und Landschaften. 4. k., 3. kiadás. Regensburg, 1932. 418. l.

⁴ *Sonnenfeld Zsigmond*: *Lenau Miklós ifjúsága.* Budapest, 1882. — *Szántó Zsigmond*: *Lenau viszonya a magyarsághoz.* Lugosi áll. főgimn. értesítője 1898/99. — *Jakobi Károly*: *Lenau.* EPhK. 1902. 657. l.

legmeggyőzőbben *Heinrich Gusztáv* finom költői arcképe¹ tárta fel Lenau életének és költészetének összefonódását a magyar földdel. Tanulmányának vezető gondolata az volt, hogy Lenau egyéniségének magyar alaprétege kétségbevonhatatlan, költészetének magyar és magyaros jellege pedig még ott is félreismerhetetlen, ahol a tájat, mely lelki szeme előtt lebegett, meg nem nevezi; sőt, ahol biztosan tudjuk, hogy az illető költemények nemcsak idegenben, de idegen hatások közreműködésével keletkeztek.² A két felfogás között áthidalhatatlan ür tátongott, mely különösen az 1902-ben Csatádon lezajlott ünnep körül támadt hírlapi harc jóvoltából egyre szélesebbé vált. A hírlapi vita Lenau származásának kérdését egyre inkább a politika ingoványai felé terelte: a német sajtó egy része tagadhatatlan elfogultsággal támadt a magyarság ellen, a költő hányatott életpályáját a szomorú kisebbségi sors szimbólumává növesztette s természetes, hogy ezek a hangulati járulékok mindig távolabbra vezettek a valóság elfogulatlan szemléletétől. De nem juthattak közelebb egymáshoz a két szembenálló felfogás képviselői azért sem, mert nem tekintették végig nyomról-nyomra a költő magyarországi életútját, valóságos kapcsolatait a magyar földdel és népével, hanem érvelésükben egyedül költészetének igen általános értelmezéséből és jellemzéséből mutattak vissza magyar vagy nem magyar gyökereire; ebben a jellemzésben és értelmezésben pedig igen tág tere akadt a szubjektív, érzelmi erők játékának.

A világháború alatt és után hatalmas erővel feltámadó német népi öntudat a közfigyelmet a kisebbségi sorsban élő német néptörödékekre terelte. Minden kulturális életnyilvánulást és emberi sorsot, mely a külföldi németsegből sarjadt, fokozott szeretettel fogadott az anyaország népe, fokozott érdeklődéssel fordult feléje. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a német nacionalizmusnak ebben a légkörében az «osztrák-bécsi» és «magyar» Lenau helyébe is egyre inkább a «külföldi német» Lenau lépett, az «Auslanddeutschtum» felé áradó szeretet fényében ragyogva és felruházva az anyaországból idegenbe sodort német ember tűrő, szenvedő heroizmusával és mártíriumával. Az új Lenau-kép alkotója, főképp pedig nagyhatású terjesztője, a harcias kedvű s nem éppen magyarbarát bánáti német író, *Adam Müller-Guttenbrunn*, már a háború előtt meglepő buzgalommal igyekezett felfedni és megerősíteni azokat a vékony szálakat, melyek a költőt szűkebb szülőföldjéhez fűzték.³ 1919–1922-ben megjelent regénytrilógiájában⁴ pedig mint a bánáti németiség legnagyobb fiát állítja olvasói elé s kétségkívül jelentős elbeszélőtehetségének szuggesz-

¹ Magyar elemek a német költészetben. Budapest, 1909. 18–36. l.

² I. h. 25. l.

³ Nikolaus Lenaus Abstammung. Von der Heide. I. 15. l. — Verstand Lenau magyarisch? U. ott IV. 21. l.

⁴ Lenau. Das Dichterherz der Zeit. Leipzig.

tív elhithető erejével szorosan összefonja Lenau családjának és saját «svábainak» sorsát. Müller-Guttenbrunn Lenau-képével tudományos szempontból nem kell bővebben foglalkoznunk, bármennyire hangsúlyozza is a regénytrilógia utószavában, hogy híven ragaszkodott családi okmányokhoz és éveken át végzett levéltári kutatásainak eredményeihez. Ismeretes, hogy Lenau nyugtalan-vérű atyját a véletlen játéka sodorta Új-Pécsre, Lippára, majd Csatádra, s az alig nyolchónapos fiúcska 1803 tavaszán szüleivel együtt véglegesen elszakad szűkebb szülőföldjétől, melynek egyértelműen felismerhető nyomát később költészetében, leveleiben és feljegyzéseiben is alig találjuk. Azonban Müller-Guttenbrunn Lenau arcképe éppen annak köszönhetette páratlan hatását a széles tömegekre, hogy alkotója nem a tudomány nehéz fegyverzetében lépett elő, nem a tényeket kritikusan boncoló elmékhez, hanem a népi öntudatra ébredező szívekhez szólott. S magvetése — első sorban a bánáti németiség körében — nem maradt eredménytelen: a «svábok» büszke önérzettel és hálával fogadták a tőlük elidegenített s most újra visszaadott költőt, az «ő költőjüket». A Lenau-kultusz újjáéledt¹ — lendülete erejének engedve a hatalom új birtokosai «Lenauheim»-nek keresztelték át a költő szülőfaluját — és az 1931-ben létesült Lenau múzeummal s az 1932-ben megnyílt bánáti költők csarnokával maradandó intézményekben szilárdult meg. Müller-Guttenbrunn tehát nagyjában elérte igazi célját: a bánáti németiség Lenauban saját felmagasztosulását, sorsának, vágyainak, reményeinek és szenvedéseinek időtlen szimbólumát ismerte fel; visszanyert költője a népi öntudat hosszú időre kiapadhatatlannak látszó erőforrása lett.

Számunkra Müller-Guttenbrunn Lenau-arcképe főképpen azért érdemel figyelmet, mert a költőt először állítja élénk félreérthetetlenül, mint a magyarországi németiség fiát, kinek sorsa elválaszthatatlanul összefonódik a hazai németiség sorsával s a magyarsághoz való viszonyát is az egy hazában együttélő magyarság és németiség viszonya határozza meg. Hogy Lenau valóban ennek a németiségnek a közösségébe tartozik, az elvitathatatlan, s ezen nem változtat az sem, hogy a liberális államgondolat kiegyenlítő erejébe vetett hit semmi jelentőséget nem tulajdonított e közösség sajátos életfeltételeinek. A költő apai ágon porosz-sziléziai családból származott, s ősei már a XVI. században Strehlen városka patriciusai között szerepelnek; dédatyja azonban a XVIII. század közepén osztrák szolgálatba lép, nagyatyja pedig mint katona a hetvenes években felsőmagyarországi városokban állomásozik ezredével, majd 1795-ben, mint a katonai ruházati bizottság vezető tisztviselője, Óbudán telepedik le. Lenau atyja, *Niembsch Ferenc*, 1777-

¹ L. Felix Milleker: *Lenau-Verehrung im Banat*. Banater Bücherei V. Versec, 1922. — U. az: *Lenau im Banat*. Banater Bücherei XXV. Versec, 1926.

ben, a szabolcsmegyei Tardoson született, és 1788-ban az eperjesi evangélikus kollégium növendéke volt; igaz, hogy az állhatatlan jellemű fiú itt éppen olyan keveset tanult, mint másutt. A katonacsalád fokozatos polgáriasodásának útja világosan a hazai német értelmiség közössége felé vezet. Még szilárdabb s a távolabbi multba visszanyúló kapcsolatokat látunk ezzel a közösséggel, ha Lenau családjának anyai ágát vizsgáljuk.¹ A költő dédatyja, *Maygraber János* 1691-ben született a sopronmegyei Loretomban, 1700-ban szüleivel Pestre költözött, s miután megtanulta a pékmesterséget, 1723-ban megszerezte a pesti polgárjogot. Első házassága *Lanzinger Ferenc* pékmester özvegyével gyermektelen maradt, de tekintélyes vagyonhoz juttatta családját. 1733-ban másodszor kötött házasságot a magyaróvári származású *Josephi Mária Évával*, melyből hat gyermek született. Ezek közül a harmadik, *Maygraber Xavér Ferenc* (született 1737 jan. 17-én), Lenau nagyatyja, már kiemelkedik az iparossorból: 1746—1754-ben a pesti piaristagimnázium növendéke, 1754-ben megszerzi a pesti polgárjogot s a hivatalnoki pályán fölfelé haladva, a város főügyésze lesz. *Schad Mária Magdolnával* 1770-ben Óbudán kötött házasságának harmadik gyermeke, az 1779 január 4-én született *Mária Terézia Antónia*, a költő anyja. Ez az anyai ág a hazai németiség anyagi emelkedésének, az értelmiség társadalmi kiválasztódásának jellegzetes menetét tárja elénk.

Lenau tehát származásánál, születésénél fogva a hazai német — közelebbről a pest-budai — értelmiség közösségébe tartozik. Ha hamisítatlanul meg akarjuk ismerni a magyarsághoz való viszonyát, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen változatokat látunk német értelmiségünk és a magyarság viszonyának alakulásában a XIX. század első két évtizedében, azokban az években, mikor Lenau valóban ennek az értelmiségnek a közösségében élt. Ennek az értelmiségnek a közösségtudata — amennyire főképpen az irodalomban tükröződik — a XVIII. és XIX. század fordulóján két irányban hajlik el a felvilágosodás állambölcseleti eszméivel telt, színtelen állampatriotizmustól. Mindkét irány abból a felismerésből táplálkozik, hogy a magyarsággal együttélő németiség nem a nagy Habsburg-monarchia, hanem elsősorban a magyar haza polgára és így a közösséggel szemben való kötelességeit is a magyar haza és a honalapító magyarság életfeltételei szabják meg. Németiségünk tehát egyértelműen «Ungar»-nak, azaz a magyar haza tagjának tekinti magát, s a «hazai» életjelenségek szemléletében is elsősorban arra irányítja tekintetét, ami a szűkebb haza, jelesen a magyarság sajátja. Ennek a «hungarus»-gondolatnak számtalan irodalmi megnyilatkozását találjuk attól kezdve, hogy *Windisch Károly Gottlieb* pozsonyi polgármester, a felvilágosodás

¹ L. B. Völlick: *Lenaus mütterliche Vorfahren. Familiengeschichtliche Hefte. Jahrg. 1925. Heft. 1. Budapest, 1924.*

jegyében nekilendülő magyarországi német irodalom sajátos feladatkorét a magyar szellemi élet szükségleteinek szemmel tartásával jelölte meg. Erősen táplálta ezt a közösségtudatot a német polgári intelligencia és a magyar nemesség együttélése és társadalmi közeledése városainkban. A felvilágosodás eszméiért lelkesülő művelt német polgárság tekintélyes része tagja volt a városokban virágzó szabadkőműves-páholyoknak, amelyeknek vezetése a magyar nemesség kezében volt. Elsősorban a magyar nemesi életfelfogás érvényesült bennük, s lényegében magyar tartalommal telített közösségtudatot élesztettek a páholyokban folyó élet útján a polgárság széles rétegeiben is. Hogy német értelmiségünk közösségtudata mennyire a magyar nemesség hatása alá került, azt legjobban erősen «magyaros» gondolkodása mutatja a II. József halála után támadt mozgalomban.¹ Ez a «magyaros» gondolkodás nem volt más, mint közeledés, majd csatlakozás a nemesség gondolkodásához, mely politikai fölényével természetesen társadalmi téren is nagy vonzóerőt gyakorolt a polgárságra és ilymódon siettette a magyarságba való beolvadását. A magyar hazához tartozás tudatára ébredt s a magyarsághoz közeledő német értelmiség azonban két irányban látta a magyar-német életközösségnek a jövőben kialakuló útját: az egyik rész azt a meggyőződést vallotta, hogy a német kultúra kincsei a leghatékonyabban úgy vihetők át a magyar szellemi élet organizmusába, ha fiai nyelvben is egyre jobban közelednek a magyarsághoz; a másik rész megőrizve saját nyelvének és műveltségének egyenrangúságát a magyar mellett akart természetes kapocs lenni Magyarország és a Nyugat között. A két út lényegében egyrészt a német értelmiség teljes beolvadása, másrészt saját nemzeti öntudatraébredése felé mutatott. A XIX. század első két évtizedében, azokban az években, amikor Lenau a hazai német értelmiség közösségében élt, azonban a két út közül csak az első volt járható. A soknyelvű dunai monarchia területén támadó nemzeti mozgalmak sodra, a nacionalizmus magasabbrendűségének, jövőreghivatottságának felismerése természetszerűen az új eszmék iránt rendkívül fogékony magyarországi német értelmiség nagy részét is magával ragadta. Minthogy pedig a német nacionalizmus részéről nem kapott erős példaadó ösztönzést, s nem látta benne azt az erőt és lendületet, amely a monarchia nem német népeinek, jelesen a hozzá legközelebb álló magyarságnak nacionalizmusában megnyilatkozott, egyre inkább a magyar nemzeti mozgalom eszményeit és célkitűzéseit tette magáévá. A magyar nemzeti mozgalomhoz való csatlakozás pedig a német értelmiség túlnyomórésznél igen gyorsan a teljes beolvadáshoz vezetett.

Hogyan viszonylik az ifjú Lenaunak magyar földön lefolyt

¹ L. Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. I. Budapest, 1931. 233. l.

pályája a hazai német értelmiség imént vázolt útjához? Megvolt-e sajátos életkörülményeinél fogva a lehetősége annak, hogy a magyarsághoz való viszonya valóban úgy alakuljon, mint azé a szűkebb közösségé, amelybe kétségtájtól beletartozott. Lenau huszonegyesztendős magyarországi életútja főképpen *Gragger Róbert* kutatásai alapján részleteiben is elég világosan áll előttünk.¹ Magyar földön való tartózkodásának négy legfontosabb állomása, melyekhez később is felelevenedő emlékek fűzték, Buda (1803 tavaszától 1816 márciusáig, majd 1817 őszétől 1818 szeptemberéig), Tokaj (1816 márciusától 1817 őszéig), Pozsony (1821 októberétől 1822 szeptemberéig) és Magyaróvár (1822 szeptemberétől 1823 márciusáig). Iskolázásának első éveiről csak annyit tudunk, hogy *Cserny*, az óbudai plébániai iskola kántortanítója vezette be az írás és olvasás, valamint a hegedűjáték elemeibe. Pontosabban ismerjük későbbi tanulóveit. Gimnáziumi tanulmányainak első részét 1811—1815 és utolsó évét 1818-ban a piaristák pesti iskolájában végezte, amelynek anyai nagyatyja, Maygraber Xavér Ferenc is növendéke volt.² Kétségtájtól már itt alkalma nyílt arra, hogy nyelvben, társadalmi érintkezésben közeledjék a magyarsághoz, hogy megismerkedjék azokkal a vágyakkal és törekvésekkel, amelyek a magyar szellemi organizmust ezekben az években táplálták. A piarista-rend oktatását erős nemzeti érzés hatotta át. Az oktatási nyelv ugyan latin volt, s a kormány szigorúan örködött azon, hogy a rendi iskolákban valóban mindenütt latin nyelven tanítsanak, de az 1806-i Ratio educationis a magyar nyelvnek is biztosított bizonyos érvényesülési lehetőséget és ezt a piaristák fokozták azzal, hogy — a várható megróvás ellenére — ismételen megszegték a törvényt és rést ütöttek a latin műveltség szilárd sziklafalán.³ S a fiatal Lenau fogékony tanulónak mutatkozott a magyar nyelv elsajátításában: az 1812-ben elvégzett első grammatikai osztályban a 107 tanuló között kilencedik «eminens»-nek szereplő fiú ugyan még csak «kezdő» magyar, a negyedik grammatikai osztályban azonban már a magyar nyelvből is eminens osztályzatot nyert. Magyar barátai, köztük a legbizalmasabb, *Klauzál Miklós*, továbbsegítik a megkezdett úton. Még magyarabb jellege van iskolázásának Tokajon. A sátoraljaújhelyi piarista gimnázium első humanitás-osztályát ugyan mint magántanuló végzi, de természetes, hogy tanáraival, köztük főképp *Sümegh Már-*

¹ «Mischka an der MAROSCH». Vörösmarty hatása Lénaura. Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. Budapest, 1912. — Lénau ungarische Sprachkenntnis. Ung. Rundschau 1913. 180. l. — Lénau Schulzeugnisse. U. ott. 1913. 437. l. — Lénau Wohnhaus in Ofen. U. ott 1913. 720. l.

² V. ö. Béla Fieszl: Einige Daten zu Lénau's Abstammung und Schulzeit. Deutsch-ungarische Heimatsblätter 1930. 251. l.

³ L. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Budapest, é. n. I. 459. l.

tonnal és Sebő Agostonnal, gyakran érintkezik s házitanítója és barátja, Kövesdy József segítségével — ki később eljegyezte Lenau nővérét, Terézt — olyan sikerrel teszi le 1817-ben a nyilvános vizsgálatot, hogy tanárait csodálatba ejti. Szabad idejében a környék népével is megismerkedik és saját említése szerint egy Rudy nevű pópával gyakran és hosszasan elbeszélgetett magyarul vallási kérdésekről. 1817 őszén a család visszatér Budára, s a mai déli pályaudvar helyén állott temetői kápolna melléképületébe költözik. A nyomor és nélkülözés arra kényszeríti Lenau anyját, hogy imádott fia további nevelését átengedje az apa szüleinek. Ez az elhatározás kétségkívül erős szakadásra vezet a fiú fejlődésében, szakadásra vezet a magyar földhöz való viszonyában is. S az apai nagyszülők mindent elkövetnek, hogy ez a szakadás lehetőleg teljes és végleges legyen. Mikor Lenau 1818 szeptemberében hozzájuk érkezik Stockerauba, még otthon viselt keresztnévét is kitörülk a családi érintkezés szótárából s következetesen csak atyja nevén szólítják. A gimnázium filozófiai osztályába beiratott ifjú levelezését pedig féltékenyen ellenőrzik, hogy távoltartsák otthoni barátainak «káros» befolyásától. Lenau anyjáén kívül legfájdalmasabban magyar barátjának és házitanítójának, Kövesdy Józsefnek társaságát nélkülözi. «Sagen Sie meinem unvergesslichen, teuren Kövesdy, dass ich ihm *nicht schreiben darf* und so ohne meine Schuld die heiligste Pflicht der Freundschaft verletze; doch will ich ihm in Ihren Briefen auch immer einige Zeilen... clanculum... Tausend Küsse an den teuren Freund!» — írja anyjának 1818 szeptember 8-án.¹ «Einst und jetzt», «An meine Gitarre», «Die Zweifler» és «In der Nacht» című később írt költeményeiben is fájdalmas honvágy hangja és a Kövesdy barátjával folytatott filozófiai beszélgetések emléke csendül fel. Anyját ismételtlen ostromolja, hogy tudósítsa a magyar politika eseményeiről: «Warum schreiben Sie mir doch gerade gar nichts über Ihr politisches Leben? Ich will es skizziert haben» — írja 1820 november 13-án² s levelet egyszer így írja alá: «édes fia, Miklós».³ Évfolyamtársai között Bauernfeld, Halm és Seidl osztrák költőket találjuk, ő azonban inkább vonzódik idősebb társaihoz és szűkebb baráti köre nagyrészt magyarokból áll.⁴ Barátainak műkedvelő szintársulatában élénken résztvesz, s a társaság műsorát első magyar tárgyú költői alkotásával, később elveszett vígjátékával: «Die Mariage in Ungarn» gazdagítja.⁵ Egy alkalommal pedig huszárokkal találkozik Bécsben, elbeszélget velük magyarul, majd odaajándékozza nekik

¹ N. Lenau sämtliche Werke und Briefe in 6 Bden. Hg. von E. Castle. III. k. Leipzig, 1911. 7. l.

² U. ott III. k. 18. l.

³ U. ott III. k. 12. l.

⁴ Schurz: id. m. I. 39. l.

⁵ Emma Niendorf: Lenau in Schwaben. Aus dem letzten Jahrzehnt seines Lebens. Leipzig, 1853. 192. l.

egész zsebpénzét, hogy igyanak rajta egyet egészségére.¹ A nagyszülők törekvése, hogy a fiút elidegenítsék otthoni emlékeitől, nem mutatkozott tehát eredményesnek. Sőt, Lenau cél- és irány nélkülinek látott tanulmányait is éppen úgy megúnta, mint aranykalitkáját; jogot akart végezni, de lehetőleg hamar és kevés munka árán képesítéshez jutni, s ezért a pozsonyi jogakadémia felé fordította tekintetét, annál is inkább, mert anyja második urával már 1819-ben ideköltözött. A terv persze csak a nagyszülőkkel való szakítás árán volt megvalósítható, de Lenau inkább választotta a szegénységet és nélkülözést, csak hogy visszanyerje függetlenségét. A pozsonyi jogakadémián töltött esztendő Lenaunak a magyarsághoz való viszonya szempontjából nem jelentett lényeges szellemi környezetváltozást, bár anyja magyar kosztosdiákjai felfrissítették magyar nyelvismereteit, s a magyar közéletet irányító erőket is alkalma volt közelebbről szemlélnie. Gyakran érintkezett a művészi hegedűjátékáról híres gróf *Gvadányi Ignác* ezredessel is, aki megismertette *Bihari János* szerzeményeivel.² Azonban Lenau nyugtalan természete a jogi tanulmányoknál sem állapodik meg; már 1822 őszén Magyaróvárott találjuk, s az itt töltött jó félesztendő valóban mély benyomásokat hagyott lelkében.³ A gazdasági tudományokkal ugyan nem sokat törődött, de lovaskirándulásain, sétáin, barátai révén, igazán megismerkedik a magyar étellel, a magyar föld szépségeivel, társaitól magyar nótákat tanul, melyeket szenvedéllyel szólaltat meg kedvelt hegedűjén. Beteges érzékenységgel reagál a kapott benyomásokra, de nem talál tartós kielégülést; szüntelenül új élményekre vágyik, mohón hajszolja a változatosságot: 1823 tavaszán újra Bécsbe megy, hogy folytassa félbemaradt filozófiai tanulmányait.

A Magyaróvárott töltött jó félesztendővel Lenau magyarországi életútja végleg lezárul. (Rövid látogatását Pozsonyban, Magyaróvárott és Kőszegen 1827 őszén nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk.) Ez az út a magyarsághoz való lassú, de következetes közeledés útja volt. Eltekintve Kövesdy József baráti társaságától, Lenau ehhez a közeledéshez nem kapott különösebb ösztönzést, de ha gondosan egymasmellé rakjuk a rendelkezésre álló adatokat, azt látjuk, hogy pályája különösebb irányító erők nélkül is — egyéni életkörülményei által megszabott változatában — ugyanabban az irányban haladt, mint azé a közösségé, amelybe származásánál, születésénél fogva beletartozott. Ez a pálya pedig előbb vagy utóbb a magyarsággal való teljes érzelmi, sőt nyelvi beolvadáshoz vezetett. *Toldy Ferenc*, a budai német póstamester

¹ E. Castle: Lenau und die Familie Löwenthal. Leipzig. 1906. I. 112. l.

² L. J. Siebenlist: Lenau in Pressburg. Neue Freie Presse. 1883. okt. 18. 6871. sz.

³ L. Rodiczky Ernő: Lenau gazdasági gyakornok korából. Főv. Lapok 1871.

fia, aki majdnem ugyanazon években volt a pesti piarista-gimnázium növendéke, mint Lenau, végigment ezen a pályán. 1825 után ellenállhatatlanul magával ragadta a reformvágytól hevített magyar nemzeti mozgalom lendülete. Lenaut külső életkörülményei — elsősorban kényszerítő anyagi okok — letérítették erről az útról. Életközössége a magyarsággal a gyermek- és ifjúkor fogékony, de nagyobb tettekre, alkotásokra képtelen éveire esett, a magyar szellemi élet alakulását nézve pedig olyan korba, mikor legjobbjainknak mindenekelőtt saját népükben kellett felébredniük a nemzeti műveltség és nyelv érvényesülésének szükségérzetét, mikor a magyarságot magát kellett meghódítaniok egy szebb jövő számára. A magyarság vonzó, átformáló erejének legjavát az önmagára eszmélésnek vajúdása kötötte le, a vele együttélő német értelmiséget csak a nagy hullámvászás szélső fodrai érthették. Lenau-nál ugyanaz a beolvadási folyamat szakadt félbe, amely a kiegyezés utáni esztendőket kedvezőbb légkörében töretlenül érvényesülve, egy ugyancsak bánáti német család fiából mai nemzeti irodalmunk tisztelettel és elismeréssel körülvett vezéralakját formálta. De az a körülmény, hogy Lenau felvetette magában a kérdést, mit érhetett volna el mint magyar költő, azt bizonyítja, hogy maga is világosan látta életútjának szükségszerű alakulását, ha továbbra is életközösségben marad a magyarsággal.

Lenau szülőföldi emlékeit további pályáján kétségkívül erős irodalmi ösztönzések táplálták és alakították, sőt ezek a tápláló és alakító erők általában hatékonyabbnak bizonyultak az ősi élményeknél. Germanisztikai kutatásunk pontosan nyomon követte a német és osztrák irodalom «magyar» divatjának terjedését és alakváltozásait.¹ A *Hormayr* és társainak állampatriotizmusában fogant magyar történeti érdeklődés, a liberalizmus szabadságtörekvései, a biedermeier-életforma, az általános európai kultúr-csőmör nyomán támadt nosztalgia ismeretlen, «exotikus» tájak és népek után² szüntelenül új színekkel, új vonásokkal gazdagították ezt a divatot. Az irodalmon kívül a képzőművészetet, főképp a festészetet is inspirálta a magyar föld: *Remy von Haanen*, a Bécsben élő brabanti festő a bakonyi erdőben, *Neder*, *Gauermann*, *Waldmüller* és *Pettenkofen* bécsi festők éppen úgy magyar földön, a magyar népelet jeleneiben keresnek és találnak témát, mint az osztrák vagy ifjú-német írók.³ Ebbe a divathullámba Lenau köl-

¹ L. Heinrich Gusztáv id. munkáján kívül különösen Trostler József tanulmányait: Freytag Gusztáv magyar tárgyú elbeszélései. EPhK. 1918. 395. l. és Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. Deutsch-ungarische Heimatsblätter. 1930., 1931., 1933. V. ö. még Koszó János: Das romantische Ungarn in der neueren deutschen Dichtung. Deutsch-ungarische Heimatsblätter 1929. 20. l.

² V. ö. Koszó János: «Nyugat alkonya»-hangulat a XIX. század első felében és Magyarország. EPhK. 1932. 212. l. és 1933. 43. l.

³ L. Zolnai Béla: Bécsi biedermeier. Széphalom, 1930. 278. l.

tészete tárgyi szempontból nem hozott újat. Nem «fedezte fel» a magyar földet — mint mondani szokták — hanem költészetének festői és zenei elemeivel megrögzítette a romantikus és dekoratív Magyarország képét az európai irodalmi közvélemény számára úgy, hogy ez a kép lényegében ma is tovább él. Nem kezdett új irányt, hanem művészi magaslatra emelt egy keletkezésében sokrétű, egyre szélesedő folyamatot. De ebben a művészi munkában nem ő szabott irányt a «magyar» divathullámnak, hanem őt ragadta magával a hullám sodra és ellepte, sőt eltemette egyéni, szülőföldi élményeit.

Lenau sajátos életérzésében, «magyarkodó» különcködéseinben s a magyarságról szóló nyilatkozatainak jórésztében is túlzás lenne az ifjúkori élmények emlékeit keresni. Büszke arra, hogy bécsi és németországi barátai szívesen nevezik «magyar bárónak», hegedűjén — még Amerikában is — legszívesebben a Rákóczi-indulót szólaltatja meg, s hallgatói a magyar népnek, az «ő népének» fájdalmát vélik hallani játékában. A magyar föld termékenységet magasztalja a württembergi és badeni erőltetett mezőgazdaság sovány eredményeivel szemben sógorának 1831 július 22-én írt levelében, s bizonyos büszkeséggel vallja, hogy az összehasonlításnál a magyar ember szólalt meg benne.¹ Mikor egyszer társaságban az egyes német törzsek kiváló tulajdonságairól van szó, kitérően válaszol: «Ich komme hier nicht in Betracht, ich bin ein Magyare.»² A magyar politika demokratikus áramlatára a negyvenes években sok más liberális gondolkodású német költőhöz hasonlóan, ő is élénken felfigyel és lázas türelmetlenséggel várja azt az időt, amikor már valóban magyar népről beszélhet, nem csupán urakról és rabszolgákról.³ A politika inspirálja 1843-ban meghatározottabb vallomását is a magyarság mellett: «Mögen jene frechen Zungen verdorren (welche sagen, der Ungar in Lenau sei abgestorben), keinen Augenblick habe ich unsere Heimat verleugnet oder verraten, obgleich sie mir stets eher rauh, als freundlich begegnete... Lebe du hoch, ungarisches Vaterland. Und den goldenen Vers Lord Byrons will ich hinzufügen: Vaterland, mit allen deinen Fehlern lieb ich dich.»⁴ Mindez azonban lényegében szerepjátszás, amilyennel a korabeli lírikusoknál, *Byrontól Heineig és Petőfiig*, ismételten találkozunk; szerepjátszás, mely ugyanabból az irodalmi gyökérből sarjadt, mint Lenau költészetének magyar tárgyi elemei. De találunk Lenaunak a magyarsághoz való viszonyában olyan mozzanatokat is, amelyeket ennek az irodalmi gyökérzetnek a nedvei egyedül már nem táplálhattak.

¹ E. Castle: id. kiadása III. k. 75. l.

² L. E. Niendorf: i. m. 140. l.

³ V. ö. Gragger Róbert: Beck Károly és a német politikai költészet. Budapest, 1909. 47—48. l.

⁴ Karl Beck: Tagebuchblätter 1843—44. Pester Lloyd 1863. okt. 4. 226. sz.

A *Magyar Tudományos Akadémia* működése arra a nyilatkozatra készíti, hogy a «barbároknak» szidott magyaroknál több érzék van az irodalom iránt, mint egész Németországban együttvéve, hiszen itt sem a fejedelmek, sem a rendek nem érzik szükségét annak, hogy a költészetért és a költőkért a legkisebb áldozatokat is hozzák.¹ A magyar irodalmat tőle telhetően figyelemmel kíséri, s bár a tüneményes fejlődés lendületében átalakuló nyelvet már nem tudja nyomon követni,² barátjának, *Württembergi Sándor* grófnak feleségével, *Tolnai-Festetich Ilona* grófnővel, *Pejacseвич János* gróffal³ és *Kertbeny Károllyal* élvezettel beszélget el a magyar költőkről, különösen a *Kisfaludy*król, *Vörösmartyról*, *Bajzárról* és *Czuczorról*. Ez az érdeklődés már túlnő a «magyar» irodalmi divat keretein, itt már a régen megszakadt beolvadási folyamat erői érvényesültek, a magyarsággal való életközösség folyamán szerzett fogékonyság élt tovább.

Vajjon Lenau költészetében ez az életközösség nem hagyott mélyebb nyomokat? Ez a költészet talán tárgyi szempontból is más világot tár az olvasók elé, mint a hasonló úton járó német és osztrák elődöké vagy kortársaké, akik a magyar történelem alakjait és eseményeit az állampatriotizmus szellemében formálták át, vagy alkalmas illusztrációkat találtak a magyar földben és népében liberális politikai eszményeik igazolására, vagy pedig újszerű köntöst és díszletezést kerestek közhellyé vált érzések és balladai alakok számára. De Lenau költészetének ez a tárgyi újszerűsége nem függetleníti őt — mint mondtunk — a «magyar» irodalmi divathullámtól. Azonban a «nádi» és «erdei» dalok figyelmes olvasója észre fogja venni azokat a vonásokat is, amelyek a tárgyválasztásnál erősebben fűzik Lenau költészetét a magyar lélekhez. Az irodalomtörténeti kutatás ezekre a kapcsolatokra eddig alig fordított figyelmet. Eduard Castle Lenau «An die Wolke» című költeményének jegyzetében összehasonlítja ugyan a verset egy tolcsvai népdallal⁴ de eleve azzal a célzattal, hogy Lenau sajátos «önálló» költői gyakorlatát bizonyítsa. A magyar olvasóra nézve az összehasonlítás meglepő eredménnyel jár: a német-magyar költő versében felismeri a magyar népdal szerkezetét, felépítésének módját, parallelizmusát a természet képei és az emberi lélek hullámozásai között. S ez a felismerés adódik a magyar olvasó számára Lenau sok más költeményének olvasásakor is, melyekben semmi «magyar» tárgyi elemet nem találunk és mégis érezzük bennük a magyar föld lehetőségét. Nem véletlen, hogy *Petőfi*, aki a német irodalmat általában nem kedvelte, ösztönösen megérezte ezt a belső kapcsolatot Lenau költészete és a magyar föld között

¹ L. E. Castle: Lenau und die Familie Löwenthal. I. 111. l.

² L. E. Niendorf: id. m. 212. l.

³ L. E. Castle: Lenau und die Familie Löwenthal. I. 26. l.

⁴ Id. kiadás VI. k. 216. l.

s — bár valóságsszemléletével egészen más világban él, mint a «nádi» és «erdei» dalok költője — «átlelkésítőképes» nyelvművészetének fejlődése mutatja, hogy ez a megérzés mély nyomokat hagyott költészetén.¹ A magyar népdal stíluselmeinek e nehezen felismerhető továbbélésében fonódik össze Lenau költészete igazán a magyar földdel, erősebben, mint a pusztá-, betyár- és cigányromantikában, mellyel csupán kora irodalmi divatjának hódolt. A további kutatásnak, ha valóban meg akarja ismerni Lenau költészetének magyar jellegét, ezen a még alig járt úton kell elindulnia.

Lenau és a magyar föld viszonyának vizsgálatánál önkéntelenül a magyar-német életközösség egy másik kimagasló példája kínálkozik párhuzamul: *Liszt Ferenc* életútja. Lenaunál is, Lisztnél is egy félbenmaradt beolvadással állunk szemben, amely a magyarsághoz való viszonyukat bizonyos körök számára ismételten vitássá tehetette. Lenaunál a folyamat előbb megszakadt: életkörülményei miatt kivált a magyar-német életközösségből, még mielőtt annak igazán cselekvő részese lehetett volna. Lisztnél a folyamat lényegesen továbbhaladt előre: nála a magyarsághoz való tartozás alig tehető vitássá, hiszen itt élt közöttünk alkotóerejének teljességében, de a világot járó zeneművész népi és nemzeti kötelékeken felülemelkedő életformája megakadályozta teljes összeforrását a magyarsággal. És mindketten, Lenau és Liszt egy népeket összefogó kultúráramlat és az átért életközösség rejtett erőiből egy romantikus Magyarország képét tárták a világ elé, amelyet ma már nem érzünk valószerűnek, de amelynek szuggesztív hatását mindig fel kell ismernünk, valahányszor az európai ember az irodalmon és a művészetén keresztül érdeklődéssel fordul a magyar föld felé.

Pukánszky Béla.

¹ L. Horváth János: Petőfi Sándor. Budapest, 1922. 14. 1. V. ö. Kertbeny Károly feljegyzéseit Petőfiről: Petőfi-Múzeum. III. 9. has. és Laban Ferdinánd: A prosopopeia Lenaunál és befolyása Petőfire. Kolozsvár, 1882.

ARS HUNGARICA.

1. Mikor Kant a gyakorlati ész főségéről beszélt: egy olyan igazságot érintett meg, mely csak most vált közismertté. Úgy mondják ezt a mai gondolkodók, hogy az emberi szellem tevékenységei közül leginkább az akarat egyezik az élet lényegével. Onnan is látszik ez, hogy az életnek nem az ismerés a célja, sem nem az érzés, hanem az akarat, mégpedig önmagának az akarása. Az ismerés és az érzés eszköze az akarásnak, de az akarás létmódja az életnek. Existenciális az ismerés és az érzés is, de a létezés gyökere és üteme mégis az akaratban él.

Lehet azt mondani, hogy az ember akaró lény. Minden ember az, ennél fogva az életnek legnagyobb kérdése, miképpen érvényesül az emberi élet akarata? Az etika az öntudatosan akaró lények viszonyát tárgyalja, amely vagy *akaratátvitel*, vagy *akaratátvétél*; ez a kettő azonegy folyamat két oldala. Kétféle úton érvényesülhet ez az akarati folyamat: a kényszerítés, vagy a megnyerés útján.

A nélkül, hogy részletes etikai fejtegetésekbe bocsátkoznánk, most kirekesztjük azt az akaratot, amely kényszerítés formájában érvényesül és csak azzal foglalkozunk, amelyik megnyerni és rábírní igyekszik. A törvénynek engedelmeskedni kell, mert az a természete, hogy kikényszeríthető. A kényszernek nem lehet ellenállni, legfeljebb el lehet menekülni előle, túl az erőszakon, sokszor túl az életen. De a rábeszéléssel, a megnyeréssel szemben ott állok szabadságom és önelhatározásom teljes birtokában. Tőlem függ, hogy engedjek, vagy ne engedjek. Ha egyszer engedtem, az akarat, amelyre ráállottam, már az enyém lett és többé nem vádolhatom azt, aki rábeszél; legfeljebb önmagam, aki engedtem a rábeszélésnek.

Szemmel látható, hogy az élet nagyobbik része a kikényszeríthető akaratokon *kívül*, a megnyerés és rábírás világában helyezkedik el. A parancs csak sövény és korlát, amely összefog és elválaszt, de körülötte az ezerváltozatú élet a rábírás roppant birodalmát mutatja. Rábírni akar a gyermek, mikor társának a maga játékát dicséri; a szülő, mikor nevel; a szerelmes, mikor hódít; a Sátán, mikor csábít; a kortes, mikor szavazatot zsarol; a koldus, mikor alamizsnáért esdekel; a kereskedő, mikor árul; a vezér, mikor toboroz; a próféta, mikor új, döntő üzeneteket hoz.

A rábírás élettevékenység; azt jelenti, hogy az emberi életnek érdekesebb, színesebb, változatosabb és végzetesebb fele az, amelyben önmagunkon kívül másokra hatunk, egymás akaratának urai vagy szolgálai leszünk, mint ahogy a naprendszerekben nem is annyira az égitestek magukban véve nagyszerűek, hanem az a nehézkedési törvény, amellyel egymást és önmagukat fenntartják.

A rábírásnak egyetlenegy formája van: az *új és magasabb akaratnak kiabrázolója*. Olyan lélekkifejezés, amely célokat jelöl, javakat ígér, s az ajánlott akaratot kívánatosnak, szükségesnek, kötelezőnek mutatja. Ennek a lélekközlésnek nem egyedülálló, de mindenesetre legáltalánosabb eszköze a *beszéd*. Az a beszéd, amely először mozdulatos hang és hangzó mozdulat, a taglejtésnek és a hanglejtésnek különös összeolvadása, azután szó, majd tagolt és értelmes beszéd, végül nyelv a maga roppant elágazásában, változatosságában és gazdagságában. A beszéd lélekhordozó eszköz, az akaratnak, érzésnek és ismerésnek legtermészetesebb és legalkalmasabb kivetítője. Az ősemléknek addig ért a lelke, ameddig a hangja elhatott. A mondott szó fogta össze és szervezte meg a családot, s a belőle bokrosodó kezdetleges társadalmakat. Akkorák voltak ezek a társadalmak, amekkora területet egy ember beszédje, azaz szóba öltözött gondolata átfoghatott. Még ma is tudunk Afrikában primitív népekről, amelyek egymás közelében laknak, évszázadok óta irtóháborút viselnek egymás ellen, alig választja el őket egy-egy folyó vagy hegycsúcs, kétháromszáz lelket számol az egész törzs és mindegyiknek más a nyelve, más a lelke, más a vallása, s ha van, más a története. A régi polisok kerülete azonos volt a törvényt hirdető szónak a határával.¹ Az ilyen közösségen belül az élő szó volt a szinte egyetlen lélekközlés. Az élő szónak volt látható hangsúlya és kísérete: a taglejtés; ebből vált külön a tánc; az élő szó lett költészet és énekké, ennek leánya a zene; ez fogta át a történelmet, tette jelenvalóvá a multból azt, amire az énekmondó lelke emlékezett és ez volt az az eszköz, amelyben világmagyarázata és programja kivirágzott. A szó mindenütt közösséget szervezett, akaratot fejezett ki és akaratot alakítván, életet és világot formált.

Természetes dolog, hogy a fejlődés során a beszéd szükségképpen alakította ki azokat a fórumokat, ahol a közös akarat létrejött, ünnepélyesen nyilvánvalóvá lett és kötelező erejét megnyerte. Beszéd és fórum egymást feltételezi és teremti. Családok széke, törzsek szere, városok piaca, vének kapuja, országgyűlések mezeje, a helyhez: sziklához, vagy szent fához kötött illetékes gyülekezet adta azt a fórumot, ahol az élőszóval, az élőbeszéddel megszervezett, tehát lélekben egységessé vált közösség, mely ezt éppen nyelvében érte el és fejezte ki, a maga akaratát ünnepélyesen elhatározta s ezzel élete következő lépéseiről döntött. Ter-

¹ Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, 1930. p. 56.

mészetes, hogy ahol közakarat létrejövéséről volt szó, azaz érvényes döntést kellett hozni: az előbeszéd szinte mindenható szerephez jutott, mert akaratot csak előszó által lehetett befolyásolni és előszóban lehetett kinyilvánítani. Megértjük, hogy egy olyan kultúrában, ahol minden érvényes elhatározás arra illelőke-
sek tanácsától függött, miképpen lett legfontosabb közéleti tényező az előbeszéd. Quintilianus híres retorikai munkájában a szónoki képesség nem egyéb, mint annak a minőségnek elsajátítása, mely az életfennartásnak és az élet érvényesítésének legmagasabb, feltétlenül ha ékony és művészi formája. Ebből értjük azt is, hogy a beszéd és a jog, ez a látszólag két különböző dolog, milyen titokzatos belső összefüggésben áll egymással. A jog akaratszabályozás, a törvény akaratérvényesítés, a beszéd akaratelhatározás. Beszédből és beszéd által született a jog és a prétortól azt kívánták meg, hogy vox viva juris legyen. A vallástörténetből ismeretesek azok a nagy lelki intézmények, melyek egy olyan előszemélyben csúcsosodnak ki, aki beszédével törvényt teremt, mint a kinyilatkoztatás isteni szerve. Most értjük meg a keresztyénségnek azt a legjellegzetesebb alapgondolatát, hogy Isten szóban, azaz kijelentett ígében él, és hogy ez az íge egy földi személy életében, halálában és feltámadásában testesült meg. A logos nemcsak jelentés, hanem alakító gondolat.

2. A magyar nép különösképpen beszélő nép volt. Beszélő nép volt azért, mert élete élesen ketté vált harcra és békére. Harcban hallgatott és verekedett; összeszorította a fogát és engedelmeskedett a vezényszónak. Azonban a harc mindnyájuk vállalkozása volt, és mindnyájuk aratása a győzelem. Ezért kellett a harcon kívül az autonómia: tanácsot ült, amelyben tervet készített a portyára vagy osztályt tett a zsákmányból. Ezek a tanácsok nem egy parancsoló főnek a döntését fogadták el és tették törvénné, hanem a törzsek szervezetének a közakaratát fejezték ki. Ennélfogva fórum volt, amelyben dönteni kellett, s ahol csak gondolatközlés, beszéd után lehetett dönteni. Akár a vezérek tanácsa, akár az egyes törzsek nemzetségfőinek a gyűlése volt az a fórum, az ősmagyar autonóm élet éppenúgy megkövetelte az ígét, mint a kardot. A magyar kardnak íge nélkül nem volna fénye, s a magyar beszédnek kard nélkül nem lett volna törvényes súlya. Ez az ősi magyar életforma újult meg a vármegyei szervezetben, amelyik félig katonai, félig törvénytevő, védelmi és akaratalkotó testület volt. Ezért találta meg benne az ősmagyar lélek a maga európai életformáját. A verekedő és beszélő nemzet a vármegyei szervezetben katona- és jogásznéppé vált olyan értelemben, aminőben alig még egy más nép Európában.

De ezenkívül a magyar lélek valami különös belső hajlamot mutat a beszéd útján való gondolat kifejezésre. Nem lehet ezt a hajlamot másnak nevezni, mint adottságnak, tehetségnek. A magyar ember született szónok. Ebben éli meg legjobban magát: minden

más expressio közül határozottan ezt gyakorolja leginkább. Nem véletlen, hogy minden művészi kifejezés között szónoklásban adott eddig legnagyobb értéket a magyar génusz. Zenében nem fejlődött, mert a cigányt instrumentumnak tekintette, akin ő játszott, azaz, aki helyette játszott. Mint ahogy a török ember más-sal táncoltat, ő maga irtózik ettől a méltatlan ugra-bugrálástól: a magyar is zenei ösztönét a cigány által élte ki, aki közbeeső eszköz volt a zene és a magyar lélek között, valami személyes instrumentum, akit meg lehet csókolni és meg lehet fizetni. Építészetre sem a multja, sem a történelme nem rendelte ezen a földön, ahol sem idő, sem mód nem volt mást, mint avargyúrút, sátrat és bogárhátú házat építeni, százados dómok és évezredes kővárak helyett. Képzőművészete, festészete és szobrászata nem fejlődhetett ki, mert hiányzott az előfeltétel: az építészet, a város, a műhely. Maradt tehát a költészet, amelyben a magyar lelkiesség megtalálta a maga csodálatos művészi kifejezését, s ezzel párhuzamosan a szónoklat, amelyben a magyar lélek ünnepélyes, szivárványos, kivételes, érzelmes expresszióra talált. Különös magyar líra, amely pátoszt ébresztett és pátoszt fejezett ki. Lakomán, áldomáson, toron, szüreten, véletlen összekoppanáson feszülni kezdett a dolmány, megtelt villamossággal a levegő, csodálatos látások villóztak fel a szemek előtt, s félig panasz, félig hódolásképpen, de mindig mint bizonyosság és fogadástétel megzendül az örök magyar köszöntő. Ezt kell szem előtt tartanunk, hogy megértsünk olyan tüneményes szónoki lángelméket, amilyen Kossuth Lajos és Apponyi Albert volt, akiket bátran lehet odaállítani a klasszikus hajdankor, a renaissance, vagy a barokk legnagyobb szónokai mellé.

Elismerem, hogy ebből baj is támad. Mint minden adomány, a szónoklás is egy csomó kísértéssel járt. A beszédnek van egy tragikus vonása, az, hogy csak eszköz, s értéke felett az dönt, minemű lélek lakik benne. Ez a szónoklásnak az instrumentális vonása. Nincs az emberi kifejezések között egyetlen egy sem, amelyiknél a forma és tartalom meghasonlása olyan hamar létrejöhetne és olyan rikítóan érvényesülhetne. Ha az ékesszólás lényege a rábírás, mint tisztán lélektani tény, ez létrejöhet ékesszólási műformáktól menten is, sőt vannak pillanatok, amikor a hangtalan megállás, egy tekintet, egy néma mozdulat, maga a megfagyott perc megrendítőbb ékesszólással beszél, mint a világ legnagyobb szónoka. Sőt a szónok ott kezd beszélni, ahol elhallgat a rétor, és egy lélek szólal meg. E lélek magasrendűségétől, sugalmazó erejétől, ellenállhatatlan tüzetől, igazságának a fényétől, babonás és küldetéses hatalmától ezerszer több függ, mint a legnagyobb dictiótól. Lehetséges, hogy a magasabbrendű lélek a beszéd külső formáit nem sajátította el, viszont az alacsonyabbrendű lélek retorikailag fejlettebb. Ki mellé áll a hallgatóság? Azután, minél magasabbrendű egy lélek, a gondolatközlő lélek,

annál kevesebb ember a közönsége. Minél «közönségesebb» egy lélek, annál több a híve, ennél fogva mikor demagóg áll szembe prófétával és a játszma szavazatra megy: a próféta mindig elbukik. Harmadszor, az erkölcsi élet ismerős törvényszerűsége az, hogy sokszor az a jó, amit nem szeretek, és amit szeretek, az a rossz. Ennél fogva a magasabbrendű igazság idegen és ellenséges, az alacsonyabbrendű pedig közkedvelt és népszerű. Tehát, ha a rábírásnál arról van szó, hogy józan ész és szenvedély, lelkiismeret és testi kívánság, erkölcsi parancs és egyéni érdek között válaszszunk: az igazságközlő ember tudja meg, hogy itt szükségképpen elveszíti a csatát. Ezért a szigorúan etikus gondolkozó, mint például Kant, nagyon elítéli az ékesszólást, s az emberiségnek éppen legmagasabb szellemei, nálunk nem kisebb ember, mint Széchenyi István, nemzeti veszedelmet látnak benne. A magyar nemzetet is méltán lehetett féltetni a tulipános szavaktól, hazafias tirádáktól és az alacsony érzelmi forrásból táplálkozó közvélemény vagy közakarat kialakulásától.

3. Az élőszó szükségképpen megszülte a maga tárgyi képét az írásban. Ez az emberiségnek egyik legnagyobb felfedezése és haladásának legnagyobb lépése volt. Az írott szó állandóvá vált, s ezáltal a gondolat történelmivé lett. Az írott szó eleinte kisebb, azután, a könyvnyomtatás feltalálásával, hirtelen ezerszer nagyobb hallgatóságot, közönséget biztosított, mint az élő. Az írott szó annyiszor született újjá, ahányszor elolvasták, s ezzel az élőbeszéd lassanként írott beszéddé vált és létrejött egy egészen új szellemi képződmény, más dimenziókkal és új törvényekkel: létrejött az irodalom. Nemcsak a szépirodalom, amely a rapsodost, a trubadurt, a minnesängert, az igracet és a regőt lassanként feleslegessé tette, hanem az újságirodalom is, amelyik feleslegessé tette a lantosokat, a vándordeákokat, peregrinusokat, a sokadalmak és gyűlések szónokait. A vezércikkek, kiáltványok, röpiratok ezerféle és beláthatatlan gazdagságú akaratelhatározó munkájában észrevétlenül kialakult egy írott közvélemény, amely lehet vád, lehet védelem, amely meggyőződéseket sugalmaz és meggyőződéseket öröl meg, s lassan láthatatlanul és felelőtlenül alakítja sokszor igen veszedelmes végletek felé a közakaratot. Egészen megváltozott a helyzet. Nem kiváltságos törvénytevők előtt élő szó zeng nyilvánosan és felelősen, hanem beláthatatlan és személytelen tömegek észrevétlen és kiszámíthatatlan sugalmazásáról van szó, amely máról-holnapra alapmeggyőződéseket megváltoztathat és új meggyőződéseket ültethet el. Egyre kevesebb hely marad az életben az élőszó számára: mindent magába vesz és elintéz az írásbeliség. Papirosra ülepedett a jogviszonyok rendje, a gazdasági élet írásban lüktet, a vagyon könyvelési tétel és a kereskedelem: levélváltás. Ez a korszak az, amikor az írott szó elnyelte az élőszót, a hét sovány tehén a hét kövér tehenet. Védeni kell a beszédet a betű ellen, és a *hallható nyelvet* a *látható*

*nyelvvel*¹ szemben. Az állami életet ki kell szabadítani a bürokráciából, a jogrendet a paragrafusokból, a javakat a főkönyvi tételekből, az életet és a lelket a betűből. A tudományt is meg fogja ölni a betű, ha át nem alakul a tudományról vallott fogalmunk, s az élő jelentést nem tesszük az irodalommal halmozódott vélemények helyére. Manapság nem tudós az, aki egy kérdésnek egész irodalmát át nem tekinti, mielőtt a maga véleményét elmondaná. Viszont nincs már olyan tudós, aki egy nagyobb kérdésnek egész irodalmát áttekinthetné, és ahhoz képest formálhatná meg a maga véleményét. A könyv ránőtt kultúránkra félelmesen és kegyetlenül. Az élet hegedőse: Nietzsche jajdult fel, hogy egy új nemzedékre van szükség, amely energikus, meleg, fáradhatatlan, művészi legyen, mindennekfelett pedig *ellensége a könyvnek*.

Az idő peremén járunk, amely a korszakokat elválasztja. A papíroskorra jó az antenna-korszak. A rádió megint az élőbeszédet emelte ki a maga némaságából, s az emberi hang megszólalt, mint Krözus néma fia.

4. Vissza kell tehát térnünk a nyelvtől, mint vizuális testtől a nyelvhez, mint akusztikus testhez. A «Tonleib» a zenei test az, amire szomjas a lélek. Hiszen a legújabb líra ez a «poesis typographica», betűkkel és zárójelekkel, nyomdai jelzésekkel, egy szóval látható eszközökkel igyekszik művészi célját elérni, s hány vers készült a szemnek, és nem a fülnek! Pedig a vers a fül számára született. Hallóvá kell tenni a világot, mert siketté lett a lelke. Inkább húnnya be a szemét, hogy jobban halljon, mint ahogy a muzsikát behúnyt szemmel jobban lehet hallani. Vajjon nem függ-e össze az egészen vizuális felvilágosodottságnak nagy hitetlensége, a modern világban a misztikum teljes hiánya azzal, hogy a látó, de siket ember a született hitetlen ember? Viszont a vak, de halló ember a született hívő, mert a láthatatlan világ csak akkor lesz tárgy reám, ha hallom. A Római Levélnek egyik legmélyebb mondása az, hogy a hit hallásból van, a hallás pedig íge, azaz beszéd által (10., 17). Keresni kell a nyelv grammatikai és ortográfiai helyessége mellett fonétikai helyességét is. A nyelvet nemcsak írják, hanem beszélnek is, s éppen olyan nagy érdek, hogy helyesen beszéljék, mint hogy helyesen írják.

Ebből az következik, hogy nagyobb súlyhoz kell juttatni az élőnyelvet, mint akaratelhatározó tényezőt. Foglalkozni kell a rábírás tudományával, és mindazokkal a kérdésekkel, amelyek ezzel összefüggenek. Egy új retorika születik meg, amelyet *beszédtudománynak* lehet nevezni. Úgy viszonylik ez a Quintilianus és a Cicero retorikájához, mint a csillagászat az asztrológiához, vagy a kémia a fekete mágiahoz. Meglesz a rokonsága a nyelvészettel, mert egyik pillére éppen a filológia lesz. Érintkezni fog a néprajzzal, mert onnan veszi friss benyomásait és tanúságait. Össze-

¹ Zolnai Béla: A látható nyelv. Minerva 1926. p. 18.

szövődik az esztétikával, mert a kifejezés művészi szépségéről is tárgyal. Igen sok rokonsága lesz az irodalomtudománnyal, mert az kíván lenni a hallgató nyelvre nézve, ami az irodalomtudomány a látható nyelvre nézve, de azért mégis egészen különös és maga lábán megálló tudomány lesz. Első kérdés, amelyre meg kell felelnie: mi a beszéd? A beszéd lélektani, logikai, etikai és metafizikai tény, van történelme és van normációja, mindez az új retorikának alapját tárgyalja. Hogy viszonyul a beszélőhöz és a hallgatóhoz, milyen az irodalmi lecsapódása, mennyiben társadalmi tünemény, nevelő eszköz, és mennyiben műalkotás? Ez a rövid cikk is a beszédtudománynak egy-két törzsökös kérdését vázolta. De különösképpen tárgyal ez a tudomány az akarat-elhatározó beszédéről, amelyben a mai világ két egyetemes szellemi tevékenységét, az ismeretterjesztést és propagandát fogja egybe egy új synthesisbe, a modern művészi beszédbe. Csak néhány szóval sorolom fel ennek a résznek a problematikáját. Mi a műalkotás gondolatcsírája: az ú. n. szónoki igazság? Hogyan függ össze a beszélő és a hallgatóság életével? Mi a rábírás előfeltétele és menete? Van-e műfaji elágazás és milyen? Mi a szónoki elem a szerkezetben és a stílusban?

De az új tudományhoz új nevelés is járuljon. Sokkal nagyobb gondot kell fordítanunk az élőbeszéd tanítására, mint amennyit most fordítunk, legalább annyit, amennyit az írott beszéd tanítására fordítunk. A magyar nyelv akusztikus testének olyan titkai vannak, amelyeket még a magyar emberek sem ismernek mind, vagy nagyon hamar elfelejtenek. Az *élőszó* iskolájának lesz feladata az is, hogy megtanítson nemcsak fogalmazni, hanem beszélni is, mert ez két különböző dolog, amint erre már Imre Sándor is figyelmeztetett.¹ Ma már ott vagyunk, hogyha valamit élőszóval akarunk elmondani, megterhelve és akadályozva érezzük magunkat, s beszélő és hallgató közösen menekül az írásbeli előterjesztéshez. Pedig a szó élőkapocs, a betű halott kötelék. Aki megfigyelte, hogy az élőbeszédben mint olvad össze logika, nyelvtan, hangsúly, hanglejtés, gesztus és hatás, ígézetet érez, hogy a világnak ezt a legfelségesebb csodáját minél jobban megismerje és minél szabatosabban gyakorolja.

Új hódolat és új szolgálat lesz ez legnagyobb kincsünkkel: nyelvünkkel szemben. Igen, nekünk a nyelvünk nagyobb kincsünk, mint a földünk, mert régibb, s akkor is él, amikor már a föld nem a mienk. Nagyobb, mint a történelmünk, mert a történelem a nyelvben elfér, de a nyelv nem fér el a történelemben. Ezt az élő, zengő testet, ezt az óriási és közös műalkotást, kibeszélhetetlen szépségű lélekparkot maga az Alkotó teremtette, sok ezer év finomította, fejlesztette, ápolta; dolgozott rajta az idő, az évszakok járása, természeti és történelmi erők. Lángelmék alkotá-

¹ Tanulmányok, I. 87. s köv.

saikkal gazdagították, felfedezőik kincseiket ide rejtették el, győzelmeikkel ezt szentelték meg. Igazán közös kincsünk : az egyetlen nemzeti vagyon, amelyből a szegény embernek is éppen annyi jut, mint a hercegnek, s csak annak nincs belőle semmije, aki maga dobta el magától. Titkos jegy, amelyről minden bábeli zűrzavarban egymásra ismerünk, címer, amelyet büszkén hordozunk az emberi szellem mérkőző porondján. Leghűbb képünk, mert nem nyelvünk olyan, mint mi, hanem mi vagyunk olyanok, mint a nyelvünk. Bástyánk, lélekgyepünk, védelmi rendszerünk, hódító hadseregünk ; szent kapunk, amelyik kizár és befogad, menedéket nyújt és otthonunkat jelzi. Nincs nemzeti vallásunk ; művésztünk, tudományunk és jogrendünk éppúgy Európáé, mint a mienk, egyedül a nyelvünk a mi külön sajátunk és senki másé. Ezt beszélni és művelni : az igazi Ars Hungarica.

Ravasz László.

A MAGYAR DEVERBÁLIS KÉPZŐK $\acute{a} \sim \acute{e}$ ÉS $a \sim e$ HANGJÁRÓL.

BUDENZ JÓZSEF — mint az UA.-nak különféle helyeiből (5, 17, 44, 57, 64, 86 stb.) kitűnik — azokat a magánhangzókat, amelyek az egy mássalhangzóból álló egyszerű gyakorító, mozzanatos és műveltető képzők előtt és az összetett képzőkben (az ő elnevezése szerint a «képzőbokokban») vannak, két csoportra osztotta: nem-jelentős és jelentős elemekre. Nem-jelentős elemeknek tekintette az o , \ddot{o} , \ddot{e} és az o -val váltakozó a hangot, mert ezek nem egyebek, mint a teljes szótő véghangzói, pl. *hat* : *hato-l*, *köt* : *kötö-z*, *csíp* : *csipē-d* (*csipēdē-k*) : *csipdē-s* (*csip-dēs*), *fog* : *foga-n(ik)* \sim *fogo-n(ik)* R., a névszóképzőkben ezeken kívül az o , \ddot{o} , \ddot{e} «ejtéskönnyítő segédhangzót» (UA. 5.), azaz járulékhangot, pl. *hotolm* HB. > *hatalom*, *veszedelm* R. > *veszēdelēm*.

Ellenben jelentős elemeknek tekintette az $\acute{a} \sim \acute{e}$ hangokat és a velük váltakozó $a \sim e$ -t, mert az $\acute{a} \sim \acute{e}$ az ő nézete szerint olyan kettőshangzóból fejlődött, amelynek előhangja a tövéghangzó, utóhangja meg $-j$ ($\circ : -i$) volt, az $a \sim e$ pedig megrövidülés útján állott elő. Ezeket azért tekintette jelentős elemeknek, mert a $-j$ -ben ($\circ : -i$ -ben) képzőt látott. Ilyenek:

=*ál*, =*él*¹ \sim =*al*, =*el* : *dobál*, *ugrál*, *vetél*, *metél*; *tilalom* (vö. *tílt*, *tilos*), *félelēm* [*«l*, végvocalissal *-la*, *-le* (*-lo*, *-lē*), előtte az alapige végvocalisa o , \ddot{o} (\ddot{e}) vagy egészen elenyészett; a hol ezt a végvocalist a , e -nek találjuk (= *al*, = *el*), a mellyel sem a régibb nyelvben, sem mai tájbeszédben o , \ddot{o} nem váltakozik, nem bizonyos, hogy csakis *-l* a képző (mert ilyen *-al*, *-el* lehet teljesebb *-āl*, *-ēl*-nek rövidülése is); ...» 17].

=*ád* \sim =*ad*, =*ed* : *okád*-, *imád*; *gyúlad*, *éled* [*«d* ...; tisztán magára valónak e képző azonban csak oly példákban tekinthető, a melyekben o , \ddot{o} (\ddot{e}) vocalis előzi (= *od*, = *öd*) vagy az alapige végvocalisa egészen kiszorult; előző állandó a , e -vel való vagyis az =*ad*, =*ed* alak jobbadán régibb =*ād*, =*ēd*-ből rövidült képzőbokok.» 24].

=*ász*, =*ész* \sim =*asz(t)*, =*esz(t)* (vö. =*ad*, =*ed* 24) : *kotorász*, *heverész*, *markolász*, *legelész* (38); *maraszt*, *repeaszt*, *dagaszt*, *éleszt* (85).

¹ BUDENZnek a nem tisztán elváló képzők elé tett < jelét (mivel most mást jelölünk vele) kettős kötőjellel, *é-jét* pedig a szokásos *é*-vel helyettesítem. Ugyanígy alább SIMONYINál is.

- ánd, =énd ~ =and, =end: csiklánd ~ csikland, örvend (26, 39).
 -dál, -dél ~ -dal, -del: harapdál; furdal, vagdal, tördel (39).
 -csál, -cél ~ -cse: rágcál, faragcsál, lépcsél ~ lépcsel, szök-
 csel (34).
 -gál, -gél ~ -gal, -gel: adogál, taszigál, eregél ~ eregel, nézeget
 (39, 44).
 -dogál, -dégél ~ -dogal: álldogál, mēndégél, várdogal (44).
 -lál ~ -lal, -lel: csaplál ~ csaplal, foglal, kérlel (39).
 -kál: járkál, turkál, vágkál (70).
 -károz, -kéréz: futkároz, sütkéréz- (70).
 -kász: turkász (70).
 =ám, =án ~ «gyengült alakja =am, =an, állandó (s o-val nem
 váltakozó) a-val, a mint az egyéb esetekben is *ā*-ból rövidült»;
 villám-ik, csillám-ik, folyam-, futam-, félem-; sirán- (vö. siránkozik),
 bukkán; továbbá: =áml ~ =aml, =eml: villáml-, csilláml-, szólaml-,
 féleml-; =ánt, =ént ~ =ant, =ent: fujánt, érént, horkant, hörpent; —
 =ámod ~ =amod, =emēd: vilámod-ik, futamod-ik, csuszamod-ik,
 élemēd-ik (57, 58).

De BUDENZ még tovább ment egy lépéssel, t. i. az állandó, azaz *o*, *ö*, *ē*-vel nem váltakozó *a*, *e* hangot néhány olyan képzőben is jelentős elemnek tekintette, amelyben nem váltakozik *á*, *é*-vel (legfőlegbb szórványos és kétséges esetekben). Ilyen «a régibb =*ajt* alakból =*át*-on át elrövidült =*at*, =*et*» mozzanatos képző (pl. *sirat*, *szeret*), és «ugyanaz ismerhető föl a frequ. -*gat* képző utórészében [vö. 44: «régibb alakja -*gāt* (NyK. XVII, 53)»] . . . meg az egyszerű causativ -*t* mellett fölkapott -*tat*-nak megtoldásában «(64, vö. 86), továbbá a műveltető =*at* (pl. *hivat*), a mely «régibb =*át*-ból rövidült-nek látszik (úgy mint a hasonló mom. =*at*, fent 64), ott a hol az alaptő a végvocalisát minden akadály nélkül elejthette volna» (86).

SIMONYI ZSIGMOND «A magyar gyakorító és mozzanatos ige-képzés» című dolgozatában (NyK. XVI, XVII), amely igen bőséges és értékes adattár, jóformán teljesen úgy fogta föl az ige-képzők *á ~ é* és *a ~ e* hangját, mint BUDENZ. Különösnek tetszhetik, hogy többször hivatkozik BUDENZ-re, holott az ő dolgozata előbb jelent meg (1881), mint az UA. megfelelő része (1884). Tudnivaló azonban, hogy az utóbbinak vázlatos kidolgozását könyomatú ívek alakjában BUDENZ már a hetvenes években osztogatta hallgatói között, és ezek a könyomatú ívek szolgáltak előadásai alapjául. Így az ő tanítványai a finnugor nyelvek összehasonlító alaktanával már nyomtatásban való megjelenése előtt megismerkedtek, s e korszakos munka és BUDENZ előadásainak termékenyítő hatása nyelvészeti irodalmunkban már a hetvenes években mutatkozott.

SIMONYI abban tért el BUDENZ fölfogásától, hogy a hosszú magánhangzós alakokban (legalább egy részükben) az *é* előzőjéül *ē*-t tett föl. Nevezetesen: «Az . . . =*él* képző régebben valószínűleg nyílt *ē*-vel hangzott, mint a palócoknál most is *fürödētem* stb.; csakugyan azt találjuk a VDisp.-ban: *vetēlködni*, l. Ny. I, 32. Úgy

látszik, csak amaz *=ál* (palóc *ál*) *él* rövidült alakja az elég sok példában megmaradt *=al el* gy. végzet, melyet éppen nyílt magánhangzója különböztet meg az egyszerű *-l*-lel képzett igéktől. Codexeinkben találunk is még egyes ilyen hosszú-hangzós alakokat: *jeleel* Sánd. c. 28, 32, *visél* Peer 176, *kegyélmés* o. 202; vö. még *nézél* és *nézélódik*, *tekéntél* és *tekintel* stb.» (NyK. XVI, 253). Továbbá: *-gal*, *-gel* «rövidítve ebből: *-gál*, *-gél*» (XVI, 257); *=am*, *=em* «az *=ám*, *=ém* rövidülése» (XVII, 48); *=aml(ik)*, *=eml(ik)* «*=áml(ik)*, *=éml(ik)* elrövidülése» (XVII, 50). Egyszer *á* helyett is *â*-t találunk nála: «az *=al el* végűeket — mint valószínűleg *=ál él* végűekből rövidülteket — ...» (XVI, 239), de ez nyilván csak elírás vagy sajtóhiba. Az *=at*, *=et* mozzanatos és a *-gat*, *-get* gyakorító képző *a*, *e* hangjában ő is *-j* képző lappangását tette föl: *=at*, *=et*. «valószínűleg *=ajt* *=át* rövidítése, melynek rendes mai alakja *=ít* ... Valóban hosszú hangzóval találjuk a *szerét* igét a Peer- és Sándor-codexben, l. Sim. Tan. 1: 25.)» (XVII, 52); *-gat*, *-get*: «hosszú hangzóval van *halgaat* a Peer- és *yaygaat* a Sándor-kodexben, l. Sim. Tan. 1: 25), tehát *-gat* = *g* + *át*, mely utóbbi a mozzanatos *=at et* föltehető régiebb alakja.» (XVII, 53). Vö. még: «*ít* ... azelőtt *-jt* ... Másképp fejlődött *bocsaft*: *bocsát* ... és *sirat*, *szeret* stb. ... Talán ugyanez az *-át* lappang a *rováték*: *hagyaték*, *fuját*: *juvat*, *jelönét* *szérzét* *nemzét* stb. (l. Simonyi Tanulm.-ban I: 27): *jelönet* *szérzet* *nemzet*-féle képzésekben, ha föl vesszük BUDENZZEL, hogy az *=at et* névképzőben mozzanatos képzést kell látnunk, mely mellett az igazi névképző *v* (*ildetv*, *kezdetv*, *hitves*) elveszett.» (XVII, 56).

Lényegében ugyanezt a fölfogást találjuk a TMNy.-ban is (381—439). Azonban a Sándor-kodexbeli *yelöneeth*, *nemzeeth*, *zerzetös*-félékről itt már így nyilatkozik: «... hogy képzőnk [t. i. az *=at*, *=et*] azelőtt *-ál*, *-ét* lett volna, azt kéteessé teszi a HB.-beli *kinzotv* o.-ja. A codexekből idézett példákban úgy sem bizonyos, vajjon az *ee* csakugyan hosszú hangot jelöl-e ...» (479). Minthogy nem egy kódexből, hanem «codexekből» idézett példákról szól, nyilván ide kell értenünk a fönnbbieket mellett a PeerK.-ból idézett *elét* (élet), *zerétét* (szeretet)-félék *é-jét* is.¹

¹ Hogy erre az *ee* és *é* hangjelölésre mit adhatunk, azt világosan mutatják a következő példák, amelyeknek a számát igen könnyen lehetne szaporítani: SándK.: *zűzeek* (szüzek) 1, *ercheed* (értсед) 2, *eebedön* (ebéden) 5, *minkeeth* (minket) 5, *egereek* (egerek) 5, *ertetneek* (értetnek) 7, *elegeet* (eleget) 25; PeerK.: *mené* (mene) 4 (kétszer), *élöth* (előtt) 5, 11, *élék* (Elek) 14, *érék* (erek) 126, *ménél* (mene) 130, *tésté* (teste) 146, *tegédeth* (tégedet) 204, *zerethessélek* (szerethesselek) 204, *hécettel* (ecettel) 207, *ézér* (ezer) 223, *zérent* (szerént) 199, *tekench* (tekénts) 200, *élnék* (élnek) 221, *kémen* (kemény) 125, *tegédét* (tégedet) 176, *legének* (legyenek) 177, *néuet* (nevét) 183, *teremtel* (teremtél) 201, *zepsegés* (szépséges) 206. — A fönnbbit idézett *halgaat* (3: *halgaas*) és *yaygaat*-nak *aa*-jára nézve vö. PeerK.: *wadaak* (vadak) 65, *magaas* (magas) 98, *baal* (bal) 125, 126; SándK.: *haamar* (hamar) 5, *zaawa* (szava) 26, *aldozzaatok* (áldozzatok) 27, *tillaak* (tiltlak) 27, *peldayokkaath* (példájukat) 28.

BUDENZ magyarázata teljesen logikus következtetésen alapult. Kétségtelen dolog, hogy a teljes ige-*t*ővek véghangja rövid magánhangzó; ha tehát ennek a helyén hosszú magánhangzó van, azt — más kétségtelen adatok alapján, amilyen pl. a praeteritum jele — kettőshangzóból fejlődöttnek lehet tartani, a kettőshangzónak félhangzója pedig a szóbanforgó helyzetekben csakis képző lehetett. E szerint az $\acute{a} \sim \acute{e}$ az eredetibb hang, s a vele váltakozó $a \sim e$ rövidülés útján keletkezett. Ezt a fölfogást az a tény is támogatta, hogy csakugyan van $\acute{a} \sim \acute{e}$ -ből rövidült $a \sim e$, pl. **lábá* (vö. *lábá-t*) > *lába*, **kezé* (vö. *kezé-n*) > *keze*, **adná* (vö. *adná-l*) > *adna*, **kérné* (vö. *kérné-nk*) > *kérne*. Igaz ugyan, hogy a hangtani helyzet nem azonos, mert ez esetekben szó végén történt a megrövidülés, míg BUDENZ szóbelseit tett föl; de számba kell vennünk még egy másik dolgot, amely az ő föltevését támogatta, t. i. azt, hogy abban az időben a *madár* ~ *madarat*, *nehéz* ~ *nehézen*-féle váltakozásokat is úgy fogták föl, hogy a hosszú-magánhangzós alak az eredetibb (l. SIMONYI, Magyar nyelvtan [1879] 104.; SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan [1885] 24). Meg kell említenem, hogy BUDENZ a föltett eredetibb hosszú hangot többnyire \bar{a} -val és \bar{e} -vel jelölte (17, 24, 44, 57), csupán az előbbit kétszer \acute{a} -val (64, 86), de ez alkalmasint csak elírás. Az \bar{a} , \bar{e} hangjelölést nyilván azért alkalmazta, mert nem akarta közelebbről meghatározni a hangszint, csupán annyit akart mondani, hogy olyan hosszú magánhangzó, amilyenből rövidülés útján a későbbi a , e fejlődhetett.

SIMONYI-nak az a föltevése, hogy a szóbanforgó képzők zárt \acute{e} -je korábbi nyílt \acute{e} -ből fejlődött, szintén nem volt alaptalan, mert tudjuk és tudtuk már akkor is, hogy az \acute{e} -k egy részének \acute{e} volt az előzője (vö. BUDENZ, A magyar nyelvben hajdan megvolt két-féle hosszú e , azaz \acute{e} - és \bar{e} -ről: MNyszet V [1860], 389; ebből SIMONYI a máshonnan idézett *vetélködni* mellett még kettőt idézhetett volna: *metél-* és *szömlél-* 391). Csak az volt a baj, hogy ez a föltevés ellentétben állott azzal a másik föltevéssel, hogy a szóbanforgó magánhangzók i félhangzós kettőshangzók-ból fejlődtek, mert ilyen kettőshangzók-ból nyílt \acute{e} nem fejlődött.

Magam csak egyetemi előadásaimban foglalkoztam a kérdéssel. Eleinte BUDENZ magyarázatától csak abban tértem el, hogy az olyan $a \sim e$ -t, amely $\acute{a} \sim \acute{e}$ -vel nem váltakozik, vagy e váltakozásra csak szórványos és kétséges adataink vannak, nem tekintettem jelentős elemnek. Az $\acute{a} \sim \acute{e} > a \sim e$ rövidülés föltevésében kezdettől fogva nem tudtam megnyugodni, de más kielégítő magyarázatot sem tudtam találni. SETÁLÁ zseniális fokváltozási elméletének (vö. SUS. Aik. XIV, [1895], 20) hatása alatt egy ideig lehetségesnek tartottam, hogy ebben az esetben is fokváltakozással van dolgunk. Ettől azonban később eltértem és azt a lehetőséget vetettem föl, hogy a képzőkbeli $\acute{a} \sim a$, $\acute{e} \sim e$ váltakozás a *nyár* ~ *nyarat*, *tél* ~ *telet*-féle váltakozások a n a l ó g i á j á r a jött létre, azután kiegyenlí-

tódás történt az egyik vagy a másik alak javára. (Ezt nem pusztán emlékezetből írom, hanem NyH.-om régiebb kiadásába írt bejegyzéseim alapján.)

SIMONYI «Hangrövidítő képzők» című cikkében (Nyr. XXXIX [1910], 64) az $=\acute{a}l, =\acute{e}l \sim =al, =el, =\acute{a}m \sim =am$ -féle váltakozást egyenesen fokváltakozásnak magyarázta és cikke végén azt a meggyőződését fejezte ki, hogy «eredetileg nyelvünkben a fokváltakozásnak a mainál sokkal nagyobb divatja lehetett.»

HORGER ANTAL a MNy. X. kötetében [1914] megjelent «Régi török jövevényszavaink hangtani tanulságaihoz» című cikkében azt mondta: «Teljesen igaza van SIMONYINAK... abban (vö. Nyr. XXXIX, 64–67), hogy a köznyelvi *áldogál, sírdogál, fújdogál* stb. s a nyelvjárási *áldogal, sírdogal, fújdogal* stb. s magában a köznyelvben is egyfelől *harapdál*, másfelől meg *rugdal, vagdal* stb. képzői egyeredetűek, csak abban téved szerintem, hogy az ilyen jelenségekben az erős és gyöngye fok váltakozásának megőrzött nyomait látja, mert mindezek az én véleményem szerint csak a magyar nyelv külön életében keletkezett paradigmatiszós váltakozás ($\acute{a} > \acute{a} \sim a$) más-más irányú kiegyenlítődésének eredményei.» (115). [HORGER már előbb (107–110) meggyőzően kimutatta, hogy a *nyár* \sim *nyarat*, *kéz* \sim *kezet*-féle magánhangzó-váltakozások nem lehetnek a finnugor alapnyelvnek tulajdonított fokváltakozás maradványai.]¹ Régi török jövevényszavaink utolsóelőtti és utolsó szótagjabeli *á*-jának fejlődése (vö. GOMBOCZ, BTürkL. 144) alapján és még egyebet is figyelembe véve HORGER nagyon valószínűvé tette az *akarok*, **akársz*, **akár*, *akarunk* stb.-féle (és az ennek megfelelő **esmerék*, **esmersz*, **esmér*, *esmerünk* stb.-féle paradigmabeli váltakozás (114–5) egykori megvoltát, valamint azt is, hogy a rövid hang az eredetibb, tehát ezekben magánhangzó-nyúlás történt. Nevezetesen: az igék utolsóelőtti nyílt szótagjának *á* és *e* hangjából az utolsó szótagban *á* és *é* ($> \acute{e}$) lett, ha utána *l*, *r*, *n* vagy *m* következett. Ha pedig ez igaz, akkor természetesen a képzős alakokat is így kell fölfognunk, tehát pl. *dobál*, *metél* ($< met\acute{e}l$ R.) régiebb **dobila*, **metelü*-ből, *húzgál*, *nézzél* ($< *g\acute{e}l$) régiebb **húzgula*, **nézzelü*-ből való. E szerint a deverbális igeképzőknek *l*,

¹ A finn *käsi, sata, vesi, veri, elä*- stb. szavaknak megfelelő m. *kéz, száz, víz, vér, él* stb. szavakról a finn KELLGREN H. már 1847-ben a következő véleményt nyilvánította: «Wir finden, dass der zwei sylbige Wortstamm des Finnischen mit kurzem Wurzelsvocal und kurzem Auslautsvocal sich im Ungar. in eine mit langem Vocal versehene Sylbe, welche zugleich Wurzel und Stamm ist, umgestaltet hat. Da wir aber die Vorliebe des Finnischen für lange Vocallaute kennen, so lässt sich unmöglich annehmen, dass das Finnische einen ursprünglich langen Wurzelsvocal verkürzt hätte. Wir müssen die Gestalt dieser Stämme im Finnischen als die ursprüngliche fassen, und die Verlängerung des Wurzelsvocals im Ungar. als eine Art Ersatz des dem Wortstamme ursprünglich angehörenden Auslautsvocals, welcher... ausfiel...» (Die Grundzüge der Finnischen Sprache mit Rücksicht auf den Ural-Altaischen Sprachstamm, 8–9.)

r , n , m előtti \acute{a} , \acute{e} hangjában nem szabad «jelentős» elemet látnunk, mert az nem egyéb, mint az a ($< \acute{a}$), e tövéghangzónak megnyúlt alakja.

A deverb. igeképzők \acute{a} , \acute{e} -je egynek a kivételével l , r , n vagy m előtt van. Kivétel az $=\acute{a}sz$, $=\acute{e}sz$ ($< =\acute{e}sz$, l. Palócság) gyakorító képző. Hogy azonban nemcsak a fölsorolt mássalhangzók előtt történt — ha ritkábban is — nyúlás, azt bizonyítják más, nem-török eredetű szavaink (*közép*, *menyét*, *kerék*, *darázs*, *fenék*, *kevés*, *nehéz*, *egyéb*, *szemét*). Lehet, hogy ezekben az analógia hatott, mint HORGER gondolja (116), lehet, hogy nem. Elég az hozzá, hogy bennük is megvan a szóbanforgó váltakozás. Ezekre támaszkodva kiterjeszthetjük a fönnbbi fölfogást az $=asz(t)$, $=esz(t) \sim =\acute{a}sz$, $=\acute{e}sz$ ($< =\acute{e}sz$) képzőre is.

A deverb. névszók közül szintén nyúlás történt a *fonál* \sim *fonalat*, *kötél* ($< \acute{k}ötel$ R.) \sim *kötelet*-félékben az $-l$ névszóképző előtt. BUDENZ itt is jelentős elemet látott a hosszú magánhangzóban és közéjük tartozónak tekintette a röviddel nem váltakozó magánhangzójú *halál* és *valál* 'possessio' R. szavakat is. «Bizonyos, — úgymond — hogy ily helyzetben (hangsúlytalan szótagban) a hosszú vocalis nem a rövidet követte, hanem megfordítva, vagyis hogy eredetibb *fonala*, *kötele*-féle tőalakokból kell kiindulnunk, minthogy másrészt csakis *halálo*, *valálo* tőalak van meg.» A képző eredetére nézve többféle lehetőséget tartott megengedhetőnek. (UA. 215). SIMONYI a TMNy.-ban fölemlítette a vogul *löp*- 'föd' igének *löpöl* 'födél' származékát (\sim m. *lep*: *lepel*) és BUDENZ egyik magyarázata ellenében azt mondta: «A vogul $-il$, mely mindenestül azonos lehet a m. $-él$ -lel, inkább arra mutat, hogy a főnévképző $-l$ -et a gyakorító ugor $-j$ előzte meg.» De mindjárt hozzátette: «Erre nézve azonban az a nehézség, hogy a *kötél*, *födél* \acute{e} -je nyílnak mutatkozik s nem váltakozik i -vel, mint az \acute{e} -j-ből keletkezett \acute{e} -k (rövidítése is nyílt e -vel történik: *födél*, *födelet*, nem zárt \acute{e} -vel, mint pl. *élég*, *éléget*).» (497). Fönnbb idézett cikkében aztán a *fonál* \sim *fonalat*, *kötél* \sim *kötelet*, *födél* \sim *födelet*-féle váltakozást fokváltakozásnak tekintette. (Nyr. XXXIX, 64).

Az imént idézett váltakozásokban az igeképzőkről fönnbb elmondottak után kétségtelennek kell tartanunk a rövid magánhangzónak eredetibb voltát és így azt, hogy az \acute{a} , \acute{e} nem jelentős elem. Az azonban kétséges dolog, hogy a *halál* és a *valál* szó is közéjük tartozik-e. Hogy rövidhangzós *halal*, *valal* nincsen, az épenséggel nem akadály a föltevésnek, másrészt azonban nem lehet tagadni azt a lehetőséget sem, hogy e szavak képzője az alábbi $=\acute{a}ly$, $=\acute{e}ly$ képzővel azonos.

A gombolyag, göngyöleg-félékkel szembenálló világ (vö. *vilámodik* 'virradni kezd, pitymallik' N.) és virág (vö. *virít*, *virul*), valamint az akarát, gondolat-félékkel szembenálló rovátkos, rovátkol (*ravátos*, *rovátol* R.), szakadát 'szakadékos hegy', hófuvát, hófuját 'hófuvat' N. stb. szavak \acute{a} -ja szintén nyúlás ($\acute{a} > \acute{a}$) eredménye (l. GOMBOCZ,

MTNytan, III. Alaktan 172). (SIMONYI régebben [TMNy. 479] úgy vélekedett, hogy «a *fuját, szakadát, rovátk* főnevek... talán a velük egyértékű *fujás, szakadás, rovas* főnevekből vették át az *á* hangot»; később azonban [Nyr. XXXIX, 67] azt a véleményét nyilvánította, hogy «ezek is eredeti fokváltozásra mutatnak.»)

Az eddig tárgyalt ige- és névszóképzőktől (= I. csoport), élesen elütnek a következők (= II. csoport):

- =ás, =és (=ács, =écs): *járás, ülés, (jorgács, fargács R. [vö. farag], szökécs [~ szökés] 'pattanás' N.)*;
- =ány, =ény: *foszlány, kötény*;
- =ánk, =énk: *nyalánk, félénk*;
- =ály, =ély: *aszály, veszély*;
- =ár, =ér: *búvár, tündér*;
- =árd: *csalárd, falárd 'nagyétű, nagyehető' N.*
- más, -més: *látomás, kéremés 'kérés' R.*;
- mány, -mény: *tudomány, vetemény*;
- már, -mér: *alamár 'lusta, rest, álomszuszék' N. R., szilemér 'progenies, abkömmling' R. (vö. szül)*;
- vány, -vény: *irtóvány, szövevény*.¹

Az I. és a II. csoport között a következő lényeges eltérések vannak:

1. Az I. csoport *á, é*-je majdnem kivétel nélkül váltakozik *a, e*-vel, és részint a rövid-, részint a hosszúhangzós alakok vannak többségben.

2. Az I. csoport *é*-je helyén bizonyos nyelvelmékekben és nyelvtérületeken *ê* van, pl. *metêl* (l. fönebb), *keresgêl, heverêsz, sütkêrêz(ik)*, *szökdêcsêl* (BARTHA, A palóc nyelvjárás 16).

3. A II. csoport *á, é*-je nem váltakozik *a, e*-vel.

4. A II. csoport *é*-je helyén nem találunk *ê*-t.²

5. A II. csoport *é*-je helyén az *í*-ző nyelvelmékekben és nyelvjárásokban *í* van, pl. *menís, vetemíny R., -ís, -íny, -ínk, -íly ~ -il ~ -íj, -míny* (FÜR id. m. 78. kk.).³

¹ A *-vány, -vény* képzőt BUDENZ a *-mány, -mény* változatának tartotta (UA. 222), mert *-v*-jében a mozzanatos *-m* képző változatát (56, 59) látta. Ez a föltevés a maga idejében elég valószínűnek látszott, most azonban nem mondhatunk egyebet, mint azt, hogy a mozzanatos *-m* képző *-v* változatának föltevését egyetlen-egy kétségtelen adat sem támogatja. Inkább arra gondolhatunk, hogy a *-vány, -vény* képző *-v*-je a visszaható *-v*-vel azonos.

² Egyetlen kivétel az ebben a tekintetben rejtelmes *vezér* szó (a *vezet* ige alapszavának származéka); vö. *vezér* MünchK. 42, 56 (kétszer), *vezér* Heltai, Valkai (NyK. XXXVIII, 16) *vezér* Pal. (BARTHA, A palóc nyelv. 16). Kivétel a 3. pont alól is, mert van rövid *e*-vel való származéka: *vezeres* '1. a jégallatti halászatnál az, aki a vezért (rudat) tolja; 2. a darucapat vezetője' MTsz. Van *i*-s változata is (*vezír*), de az csak nagyon szórványosan fordul elő (FÜR, Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban 79. l. mindössze három helyről közli).

³ Az I. csoportnak *ê*-ből fejlődött *é*-je helyén csak szórványosan találunk *í* (>*i*)-t (*-íl, -gi* [-gél], *-degíl, denom. -líl, -ísz*, l. FÜR id. m. 50, 68, 69, 79, 83, 86, 87). Ez az *í* nem hangfejlődés eredménye, hanem analógia útján lépett az *é* helyébe. A mom. *-ínt* > *-int*-re nézve l., amit MNy. XXV, 243 írtam.

Amint tudjuk, sok kétségtelen bizonyítékunk van arra, hogy \acute{a} -vel váltakozó \acute{e} korábbi \acute{i} félhangzós kettőshangzóból fejlődött (pl. $=\acute{e}t \sim =\acute{i}t$, $-n\acute{e}- \sim -n\acute{i}$, vö. *merét* R. \sim *merít* < *merĕjt* R., *lelhet-nénk* \sim *-nĭnk* N. < *lelhetneync* KT.). Ennélfogva a II. csoport \acute{e} -jére nézve elfogadhatjuk BUDENZnek azt a föltevését, hogy a fgr. $-j$ (o: - \acute{i}) névszóképző (pontosabban: magyar fejleménye) lap-pang benne. Reánk is maradt egy kettőshangzós alak: *Cheresnavleys*, *Monorosvleys* 1329 'ülés' (Oklsz.).

A végeredmény tehát az, hogy az I. csoport \acute{a} -ja a -ból, \acute{e} -je \acute{e} -ből, ez meg e -ből fejlődött nyúlás útján; a II. csoport \acute{e} -je \acute{i} félhangzós kettőshangzó fejleménye, \acute{a} -ja pedig illeszkedés útján állott elő. Az utóbbi csoport magánhangzója képzőt foglal magában, az előbbi csoporté ellenben nem.

Szinnyei József.

A MADÁCH-«KÉRDÉS» KÖRÜL.

«Kérdés»-nek nevezzük a szellemi életben valamely gondolati termékben mutatkozó olyan részletet, pontot, mely vagy földérfitetlen, vagy végérvényesen eldöntve nincsen. Olyanok a kérdések, mint a régibb térképeken a «terra incognita» felírású fehér foltok, vagy a mostaniakon is egy-egy szaggatott vonallal rajzolt folyam-meder pályája, néhány bizonytalan árnyfolttal vagy vonással jelzett hegyvonulat, melynek fekvését, irányát sejtjük, de tudományos bizonyossággal megállapítani még nem volt módunkban.

Ilyen értelemben van MADÁCH és az Ember Tragédiája körül is «kérdés», mint szinte minden lángelme és remekmű körül: Homerosi kérdés, Dante-kérdés, Shakspere-kérdés. A szóban forgó kérdés már az Ember Tragédiájának első megjelenésekor felütötte fejét, s még ma is, vagy talán ma még inkább foglalkoztatja az elméket: sötét-e Madách életfelfogása? — elítélhetjük-e a pesszimizmus vádjával? — vannak-e a költeményben olyan mozzanatok, melyek a vád súlyát enyhítik vagy meg is semmisítik? — kielégítő-e a megoldás, vagy csak szervetlen függelék-e a felszínebb gondolkodók számára?

Hogy MADÁCH költeménye körül szinte állandó vita folyik, ezen csak örülhetünk; hogy ez a vita háromnegyed százada nem ült el, még inkább. Mert azt mutatja, hogy az Ember Tragédiája olyan mű, melyben minden kornak arculata tükröződik; de nemcsak minden koré, hanem minden egyéné is, aki emelkedett lélekkel tekint e tükörbe. Ez a sajátság a remekművek tulajdona: minden korhoz a maga nyelvén szólnak.

Követhetnők a MADÁCH-kérdés történeti útját attól a pillanattól kezdve, mikor ARANY JÁNOS bevezető beszédében utal erre a mindjárt legkezdetben felbukkant kétségre; követhetnők sok állomáson keresztül a költő születésének századik évfordulójáig, mikor az újkor legszárnyalóbb lelkű főpapja, PROHÁSZKA OTTOKÁR keserű ítéletet mond az Ember Tragédiája «kínos benyomásáról», melyet a hívő lélekre tesz (Kath. Szemle 1923.); de ugyanakkor, ugyanabban a körben és folyóiratban, VÁRDAI BÉLA egyik legszebb tanulmányában elhárítja a «káromlás és cinizmus» rettenetes vádját; nemsokára rá a másik, PROHÁSZKÁVAL lelkiileg egyívású főpap, RAVASZ LÁSZLÓ, a költemény belső igazságától meghihetve, nem esetlegesnek, hanem szükségszerűnek igazolja Ádámnak az

Istenhez való visszatérését s evvel a reménytelen pesszimizmusnak árnyékát is eloszlatja.

E kitartó és eszmei tekintetben gazdag harc valamennyi mozzanatát nem sorolom föl; meg vannak ezek örökítve legnagyobb magyar irodalomtörténetünk nemrégiben megjelent hatalmas kötetében.

Különben a pesszimizmus vádjával való foglalkozást, s egyáltalán az Ember Tragédiája hihetetlenül gazdag eszmei tartalmának fejtegetését nem tartom a MADÁCH-kutatás legelsősorandú feladatának, mert én MADÁCHban nagyobbnak tartom a költőt a gondolkodónál s hibának vélem, hogy igen soknak szemében a gondolati tartalom elhomályosítja költői jelességeit, melyeket a maguk nemében nemcsak a magyar, hanem a világirodalom szempontjából is páratlanoknak tartok. Hisz ARANYON kezdve BEÖTHYNT át már igen sokan harcoltak az Ember Tragédiája művészi voltának nagyobb elismerése mellett; én csupán élesebben szállok síkra e törekvés mellett, hogy MADÁCH műve egészében, minden kiválóságában előttünk álljon.

A MADÁCH-kérdés vagy -kérdések fejtegetését most időszerűbbeknek tartom, mint valaha, mert az író ma nagyon a közérdeklődés tárgya, s meghaladva a nyelvi határokat, a világirodalomban követel helyet, hol eddig derék, de jelentéktelen epigonnak járó elismeréssel jutalmazták. Hogy az Ember Tragédiája a színművészet segítségével vonul be az emberiség közkincsébe, mitse tesz; a látványosság s a szem káprázata meghozza majd a mű valódi megismerésének kívánságát, s azt hiszem, a közeli jövő MADÁCH helyét GOETHE és BYRON mellett fogja kijelölni, minek eddigi akadályá talán némi féltékenység volt. Pedig a fiatalabb lángelme nem ronthatja le az idősebbnek nagyságát. S vannak mind az anyagi, mint a szellemi világban olyan magasságok, ahol a vetekezés megszűnik; nem tudnám elképzelni, hogy a Himalája csúcsai irígykedjenek egymásra.

Épp ezért szükséges, hogy a magyar tudomány, amennyire lehet, elhárítsa a nehézségeket s megoldja a «kérdéseket», hogy már kész, többé-kevésbé tisztázott anyaggal szolgáljon a külföldi tudományos megítélésnek, ha majd a naívabb élvezet kellően előkészítette a talajt arra, hogy MADÁCH is az egész emberiség «örök útítársai» közé sorakozzék.

Bár MADÁCH művészi megítélését magasabbrendűnek tartom a gondolati tartalom bíráló mérlegelésénél, mivel *ma még* ebben mutatkozik a legállandóbb ellentét, ez alkalommal szintén a pesszimizmus kérdésével óhajtok foglalkozni, ha talán egy parányival jobbra billenthetném a mérleget; mégpedig a művész életéből és művéből vett érvekkel, mellőzve a valószínű és valószínűtlen hatásokat, melyekre sokan ráismerni vélnek MADÁCH életbölcseletében. Belevonom a magyarázat eszközei közé némileg a szerkezetet is, amely már a mű művészi tényezői közé tartozik.

Előre kell bocsátanom néhány körülményt, mely a költőnek lelki alkatára vet világot s mintegy megmutatja azt a talajt, melyből egyénisége kinőtt.

Aki az öröklés elméletéhez hajlik, megtalálja itt bizonyítékait: nemzedékeken át az érdeklődést a szellemi élet iránt, az írás kedvelését; rokonságot a literátus RIMAY-családdal, távolabbról a BALASSIakkal, kik a magyar világot az első önálló költői egyéniséggel, Bálinttal megajándékozták. A költő nagyapja, Sándor nagy könyvgyűjtő; a kor divatja szerint a felvilágosodás híve s buzgón foglalkozik alkímiával, asztrológiával, állati delejességgel s egyéb minden titkos tudománnyal; nem csoda, hogy az unoka is jártas bennük. Az apa hamar elhalt s gyermekeit meg a birtok gondját az igen erőskezű özvegyre hagyta, aki éppúgy ismerte a gazdaság minden csínját-bínját, mint gyermekeinek lelkét. A gyöngé testalkatú költő már gyermekkorában könnyen betegségrehajló volt s ez nemcsak önfegyelemre tanította, hanem a magábamélyedésre és elmélkedésre is. Evvel együttjárt, hogy az életet inkább borús, mint derűs oldaláról szemlélte. Szíve neki is fiatal volt, de esze korán-öreg és szerette gazdáját nem-földi ösvényekre csalogatni. Majd az ifjúság képzelt világára következett a való élet. Ekkor szállt szembe először édesanyjával, mikor feleségül vette FRÁTER ERZSIT, aki nem bírta a szigorú felfogású nagyasszony tetszését megnyerni. A házasság első éveiben azonban látszólag rácsófoltak az aggodalmakra, mert a költő boldog volt. De jött a szabadságharc. MADÁCH néneje, Mária családotul áldozata lett; öccse, Pál is. Világossal összeomlott a nemzet ügye; a család vagyoni állapota megrendült; majd a költőt magát is bebörtönözték s mire kiszabadult, romban találta családi boldogságának szentélyét.

Ha fiatal korában, lelki alkatánál fogva pesszimista volt elméletben, most minden oka megvolt rá, hogy gyakorlatban is azzá legyen. A kétségbeesés örvényének szélén állott; de mellette volt édes anyja és a jó barát, SZONTÁGH PÁL. Szívében pedig, mit már zsenge korában beléje oltott édes anyja: bizalom egy magasabb igazságban. Nem ő az egyetlen, aki szenved; a maga fájdalmán keresztül vizsgálni kezdi az emberiség sorsát s megszületik benne nagy költeménye. Költői lelkű volt már előbb is; de igazi költővé a szenvedés, a fájdalom avatta.

Am nemcsak egyéni, családi, nemzeti szenvedések voltak költeményeinek forrásai, hanem az emberi gondolkodás nagy válságai is. A múlt század ötvenes éveiben a természettudományok hirtelen föllendülése következtében egy újabb világfelfogás rendszere is keletkezett, a materializmus, mely tagadott minden érzékfölötti dolgot, nem ismerte el a lelki világot: «mely konyhánk gőze csak», s mindent egyedül az anyag és erő megnyilvánulásának magyarázott. Az emberiség nagy lelki válsága is MADÁCH költeményének szerves alkotó része.

Nézzük mármost, hogyan helyezi el művében a költő a gon-

dolatok és érzelmek harcát. Mindenekelőtt ismernünk kell a költemény tervrajzát, mely egy mély ihlettel készült építészeti remek benyomását kelti.

A mű szerkezete keretes, azaz eleje és vége egynemű forrásból, gondolat- és érzésvilágból van véve: a Bibliából. A bibliai jelenetek keretként foglalják körül az álomban látott történeti színeket. VOINOVICH mindent felölelő könyvében (262) tiltakozik a «keret» elnevezés ellen. Én szükségesnek tartom e műszó megtartását, hiszen a költészetben sokféle keret van. Az Ezeregyéjszaka meséiben a keret a hűtlen nők ellen fölgerjedt kalifa bosszúvágya, melynek minden éj elmúltával egy-egy áldozatot szán; de Seherezáde meséi elhalasztatják a fejedelemmel a bosszú végrehajtását. A keret — a bosszú — vékony szállal — a halasztással — összefügg a beléillesztett mesékkel, melyek tartalmilag semmi kapcsolatban nincsenek a kalifa érzelmeivel. (Igen finom mását adta ennek TÓTH BÉLA: A mesemondó című elbeszélésében; l. Boldogasszony dervise 260.) Szorosabb kapcsolat van Ponciánus históriájában, hol a hűtlen feleség elbeszélései a király fiának életére törnek, míg a hét bölcs meséi hét ízben megmentik a királyfi életét és kiderítik az álnok asszony bűnét. Ellenkező példa BOCCACCIO; a firenzei pestis s a hegyek közé menekült társaság életének rajzától: a kerettől, teljesen függetlenek a beleillesztett novellák, a Decamerone. Szóval a keret lehet teljesen független a beléje foglalt képtől, pusztán alaki elkülönítője a tartalomnak; de lehet szerves kapcsolatban a képpel, mint a Szépművészeti Múzeumban GYÁRFÁS képén, a Tetemrehíváson, hol a vázson jelenetét a keret díszei közé írt ARANY-versek magyarázzák.

Ilyen «szerves» keret az Ember Tragédiájának misztériumszerű, bibliai elő- és utóhangja. Ebben indul meg a cselekvény, a küzdelem; ebben oldódik meg a bonyodalom. Ha nem ügyelünk a bibliai keret alkotó elemeire, ha csak szervesetlen és külső foglalatnak tartjuk, akkor sem a költemény művészi szerkezetét, sem eszmei tartalmának irányát és célját nem fogjuk föl helyesen.

A bibliai keret első képének színhelye: a menny; ideje: a teremtés befejezése. A négy főangyal az Úr trónusa mellett áll: Gábor, Mihály, Ráfael és *Lucifer*, akit a cselekvény megindításakor még közéjük sorol a költő, a hagyományos Uriel helyett. (A Nemzeti Színház ötszázadik, ünnepi előadásán adta meg először a rendezés Lucifernek azt a helyet, melyet a költő neki szánt.) Az angyalok serege és az első három főangyal magasztalja az Urat és művét; csupán Lucifer nem talál dicsérő szót, sőt becsmérli a teremtés nagy művét. Az Úr rendreutasítására nyíltan föllázad: magát az Úrral *egyrangúnak* mondva azt állítja, hogy nélküle a teremtés meg sem valósulhatott volna s ezért részét követeli belőle. Az Úr megsemmisíthetné, de nem teszi, hanem száműzi köréből, s hogy tehetetlenségét maga is tapasztalja, alkalmat ad a harcra, neki ajándékozván a tudás és az élet fáját. Lucifer hadat

üzen az Úrnak és művének. — Mármost a megértésre legfontosabb arra lennünk figyelemmel, hogy nem az Úrnak és Lucifernek kölcsönös, egymás ellen vívott harcáról van szó (ezt olvassuk a legtöbb magyarázatban). Az Úr nem küldi harcba a Sátán ellen mennyei seregeit, hiszen igen jól tudja Lucifer lázadásának hiábavalóságát: «küzdj a salak közt... hiába rázod porláncodat»; Lucifer elől sincs rejtve küzdelmének eredménytelensége; de nem azért ördög, hogy kísérletet ne tegyen. S most látszólag itt az alkalom, az Isten akaratának anyagban történt megvalósulása: a teremtés; ha ezt megsemmisítheti, akkor győzött, mert bebizonyította egyrangúságát az Úrral, kinek teremtfői voltát magára nézve nem akarja elismerni. Tehát a költemény gondolati kiindulópontja, szerkezeti sarkpontja: Lucifer *hatalmi harca* az Úr ellen.

Második szín. Hol támadhatná meg Lucifer a teremtést jobban, mint az emberben, a teremtés koronájában? Ha az embert az Istentől el, a maga pártjára tudja vonni, akkor nyert harca van. A két fa segítségével ezt megkísérli; de itt éri harcában az *első kudarc*: a támadás csak részben sikerül, mert az emberpár megízlelte ugyan a tudás fájának gyümölcsét, a Biblia hagyománya szerint azonban, melyet Madách meg nem változtathatott, elesett az élet fájának gyümölcsétől, hiszen maga az ó-szövetség már a tudás fájának megízlelését halálnak halálával bünteti (I. Mózes II. 17; III. 22) és az élet fájától eltávolztatja az embert. Az egyetlen igen mély és lélektanilag megokolt eltérés a Szentírás szövegétől itt az, hogy nem az Úr űzi ki az embert az Éden kertjéből, hanem az ember, a luciferi öntudat ébredésére maga hagyja el ezt a helyet, mely neki most már «idegen és kietlen».

Harmadik szín. A paradicsomból távozott emberrel most Lucifernek új terve van. Az elért tudással vagy *meghódítja* az embert, vagy pedig *megsemmisíti*: «Megesküdtem vesztőkre, vesztőkre kell!» Megmutatja néki a természet titkos erőit, fölidézi a Föld szellemét, a berkek táncos nemtőit... hiába! Az a tudás, mit az ember Lucifertől kapott, nem ér föl a lényegig, nem haladja meg az Anyag s az Erő határait, a korabeli materializmus két sarkpontját, nem magyarázza meg létének célját. Ádám és Éva a maguk fájának sorsában saját sorsukat akarják látni. Ez kapóra jön Lucifernek; tudja, hogy a jövőnek megmutatásával megtöri az embert s ez győzelmet jelent az Úrral szemben. Álmodat rájuk s ez álomban ördögi világítással mutatja meg az embernek neme történetét. Az álom, a történeti képek tehát valóban bele vannak illesztve a bibliai keretbe, az ember története Lucifer harcának keretébe; mert a felébredés után megint ott vagyunk az Édenen kívül, a pálmafás vidéken. A megindítás és a megoldás a keretben van; az ördög mesterkedése, hadi eljárása, taktikája a történeti képsorozatban. De az álomban is Ádám nem pusztán szemlélő, mert a vezető eszmék, a megváltás új lehetőségei mind az ő lelkéből fakadnak; Lucifer azonban nem mutatja őket diadal-

mas kifejlésükben, hanem mindig csak hanyatlásukban, bukásukban. Lucifer nem vezeti az embert az élet útjának verőfényes felén, hanem didergősen hideg, csalódásokkal teli oldalán. Így a történelmi képek pesszimizmusa nem azonos a költő felfogásával, hanem a költemény alaprajzából következik. Nem a történelem valóságát kapjuk, hanem Lucifer sátáni filmjét, a való torzképét, mely éppen olyan valótlan, mintha valamely más szellem csupa ragyogást és fényt mutatna. A valóságot az angyalok kara énekli az első színben a Földről: «Fénye árnya lészen együtt». A színek — általában — úgy vannak megszerkesztve, hogy elején Ádám a kor eszméjének hanyatlását látja; azután következik Éva megjelenése s a szín végén — részben Éva által vagy miatt — egy új, megváltónak tetsző eszme villan föl, mely a következő szín tengelyévé válik. Így minden szín külön kis tragédia lehetne, de összeköti őket Lucifer ördögi terve, az első emberpárnak, mint az egész emberiség képviselőjének sok alakban egyre visszatérő, cselekvő és szenvedő részvétele Egyiptom, Athéné, Róma, Konstantinápoly, Prága, Párizs, London hihetetlen költői erővel összesűrített korképeiben. Ádám még egyre győzi erővel és a Lucifertől kapott csalfa reménnyel. De mikor a Phalanster világában a közösség Molochja s a gépek világa teljesen fölfalja az egyént, Ádámot szíven markolja a *lelki* bukás fájdalma s el akar szakadni a földtől, tragédiáinak színterétől. Lucifer diadalmas örömmel viszi magával Ádámot addig a határig, ahol már megszűnik a Földhöz való tartozás ereje s a már-már dermedt Ádám testét ki akarja lökni a világűrbe — ezt a JULES VERNE képzeletére méltó gondolatot JÓKAI valósítja meg A jövő század regényében Tatrangi Dávid atyjának holttestével (nem lehetetlen, Madách hatására) — de a Föld szelleme megjelenik s visszatéríti: földből vagy, csak a földön van értelme létednek. Ez Lucifer *második kudarca*. Ádám visszavágyik küzdelmeinek színterére, hátha van még mentség. Visszaérkezik, de már csak a haldokló földet találja, a pálmafás vidéken örök jég az úr, az ember pedig állattá torzult. Az álom véget ért; Lucifer fölébreszti Ádámot, aki kétségbeesve a látott képeken, Lucifer *sugalmazására* — ezt kell látnunk Lucifer szavaiban 3990-3996 — öngyilkossággal lehetetlenné akarja tenni az emberiség rettenetes sorsát, de Éva anyasága megtanítja arra, hogy ez nem áll hatalmában. Istentől elszakadva, Lucifer oldalán egyik csalódás a másik után érte s ezért sorsát újra az Úr kezébe teszi le. Ez Lucifer *harmadik és végső kudarca*, teljes veresége az Úrral szemben: az embert sem a pártjára ragadni, sem a világűrbe kilökni, sem öngyilkossággal lététől megfosztani nem bírta. A teremtmény műve megáll az ördög támadásaival szemben.

Lucifer harcának eszköze Ádám, akiben a tudás fájának gyümölcseivel a kízó kérdések egész sora ébred. Először Lucifertől kérni létének célját s tőle válaszul a föld, az ember pusztulásának, léte hiábavalóságának bizonyítékait kapja. Most a sötét

képek hatása alatt az Úrhoz ugyanezt a kérdést intézi. Az Úr azonban nem válaszol, a lét célja az ő titka, melyet a véges emberi lélek nem bírna el; de megmondja neki, mi vezesse az életben: az égi szózat, mely felé zeng szünetlenül (ez nem egyéb, mint az erkölcsi törvény, az «imperativus kategorikus», magyarul a lelkiismeret szava); s ha e szó elhalkulna, a nő szíverén keresztül mint költészet és dal szól hozzá; Lucifer pedig, «egy gyűrű ő is az Úr mindenségében», rideg tudásával és tagadásával lesz az élesztő, mely rontani vágyva a szépnek és nemesnek új csírája lesz; így meg van szabva Ádám, Éva és Lucifer egymáshoz és a teremtéshez való viszonya. Midőn Ádám az utolsó álomkép emléktől nem bírva még szabadulni, fölkiált: «Csak az a vég! — csak azt tudnám feledni!», az Úr a hatalmas zárómondatnál emeli föl kétségeiből: küzdj és bízzál!, melynek első elemét, a *küzdést* s a cél elérhetetlenségét Ádám már maga is fölismerte, mikor Luciferrel az űrben repül: «A cél halál, az élet küzdelem, s az ember célja e küzdés maga».

Miképpen kell érteni e megoldást, melybe sokan nem tudnak belenyugodni, a költő maga mondja meg ERDÉLYI JÁNOSHOZ írt levelében s ezt *el kell fogadnunk*, hisz a költő maga leghivatottabb magyarázója szándékának: «Amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd... mindenütt megbukik... de bár kétségbeesve azt tartja, hogy... minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis... az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet «küzdj és bízzál»-ja vonatkozik». — GOETHE misztikus végjelenetben bemutatja Faust megváltását; tehette, mert ő még a XVIII. század optimizmusával érzett és gondolkodott. MADÁCH, kinek egyéni, családi, nemzeti szenvedéseibe gyötrőleg beleszóltak az emberiség gondolkodásának óriás válságai, nem töri fel önhitt megoldással a titkok titkának hétpecsétetes levelét, hanem alázattal annak kezébe teszi le, akit ez egyedül illet.

Ezek a rövid fejtegetések elsősorban Luciferre, mint a költemény gépezete főmozgatójának szerepére vonatkoznak. De az Ember Tragédiájának nemcsak egy vezérgondolata, egy eszméje van, hanem sok egymásbafonódó gondolatnak egész szövevénye. Olyan, mint valamely igen finom, bonyolult óramű, melynek sok tengelyén, sok egymásbavágó és egyetlen célt szolgáló kerék forog. A sok közül csak hármat emelek ki.

Örökérvényű eszmény az emberiség életében nincsen; ha szükség van rá, megjelenik egy eszme; ha betöltötte hivatását, elenyésczik, hogy helyet adjon másnak. Ádám is felismerte ezt űrbeli röptében (3737—3742).

Az egyes ember és a faj élete örökös kötelékekkel össze vannak fűzve; a kiváló egyén folyton *megváltja* a tömeget, a fajt az idejüket múlt eszmék zsarnoksága alól; ezt mutatják az egymást páros ellentétben: egoizmusban és altruizmusban váltogató történeti

képek. Az egyén és a faj harcában mindig a faj győz: Ádám öngyilkossága Éva anyaságával szemben hiábavaló.

A legsúlyosabb gondolatok egyike, mely a legújabb kor hajnalát jelzi, hogy az *ember* nemcsak mint *férfi* hőse a költeménynek s az életnek; hanem mint *férfi és nő* egymás mellé rendelt, hivatásukban egymást kiegészítő, egymást nem helyettesíthető, egyrangú képviselői az emberiségnek. Ezt nemcsak élettani értelemben kell venni, hanem lélektani és minden más vonatkozásban is. Ebben lényegesen eltér minden más vele rokon költeménytől, főképpen GOETHE Faustjától, melyben a nő vagy futó epizód Faust életében (Gretchen), éppúgy, mint írójának, az élet fejlődelmének pályáján — vagy valamely eszmének női alakot öltött jelképe: Heléna, a klasszikus művészet szimbóluma. MADÁCH a XIX. századkezdet magyar életének egyik főszmjét testesíti meg Évájában, hisz SZÉCHENYI és a magyar költők mind keresik és várják az új nő megvalósulását, aki cselekvő részt vesz a férfi s a nemzet munkájában. Az Ember Tragédiájában a férfi egységes jellemű, az egymást váltó színekben szinte mindig ugyanaz, mert csak *egy* cél felé tör: az élet titkának megfejtésére. Éva viszont minden irányban végtelen sokoldalú: jó és rossz, gyengéd és durva, erényes és aljas, magasztos és hitvány, megrontója és megtartója Ádámnak; végeredményben Lucifer legyőzője a harcban, mert mikor Ádám odaveti Lucifer lábához vészes ajándékát, az emberi nagyságot, Lucifer dühében Éva ellen fordul:

S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.
Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.

Éva erre megdicsőülten kinyilatkoztatja a jövődő nagy titkát:

Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra.

MADÁCH itt Évát a Megváltó anyjává magasztalja fel, aki hirdeti az emberiség föl szabadulását a bűn hatalma alól. Csodálatosképpen ezt nem vették tekintetbe azok, kik szemére hányták MADÁCHnak, hogy a megváltásra nincs utalás a költeményben. Pedig éppen ebben a gondolatban emelkedik a minden bűnön és erényen át megtisztult Éva a legmagasabbra. MADÁCH írta a legmagasztosabb költeményt a nőről; a legszebbet, mert legteljesebbet, az igazi Énekek Énekét, s nincsen párja sehol az irodalomban. Hiszem, hogy ez az erénye és jelessége is hozzájárul világirodalmi értékének megszilárdításához.

Azt kezdezhetnők: hogyan írhatta MADÁCH az Énekek Énekét, mikor a nő rombolta le boldogságát? Pedig mégis FRÁTER ERZSINEK köszönheti Éva a boldogságnak édes zománcát s részben az anyaság dicsfényét; hisz MADÁCH családi élete hét esztendeig való-

Az «Ember Tragédiájának» szerkezete.

Keret	{	I. <i>Mennyország</i> : Lucifer lázadása és követelése.
	{	II. <i>Paradicsom</i> : Lucifer az emberiségben megtámadja a teremtetést.
	{	III. <i>Pálmajás vidék</i> a paradicsomon kívül: <i>Ádám kérdése</i> Luciferhez.

Lucifer jelelete: Az álom, az emberiség történeti élete sátáni megvilágításban.

Álom	{	IV. <i>Egyiptom</i> : kényuralom; az egyén önzése	}	politikai eszmény	}	Ádám a multban cselekvő	
		V. <i>Athene</i> : népuralom; az egyén odaadása a közösségnek					
		VI. <i>Róma</i> : érzéki mámor; az egyén önzése	}	erkölcsi eszmény			
		VII. <i>Konstantinápoly</i> : eszményi mámor; odaadás a közért					
		VIII. <i>Prága I.</i> : a tudomány nyugalma; az egyén önzése	}	társadalmi eszmény			
		IX. <i>Párizs</i> : lázas cselekvés; odaadás a közért					
		X. <i>Prága II.</i> : az önző tudomány csődje					
		XI. <i>London</i> : szabad verseny; az egyén önzése	}	gazdasági eszmény			a jelenben és a jövőben szemlélő
		XII. <i>Phalanster</i> : az egyén teljes alárendelése a közösség alá; <i>lelki bukás</i>					
		XIII. <i>Az úr</i> : az elszakadás kísérlete	}	az emberi lét korlátai			
		XIV. <i>Jeges világ</i> : <i>testi bukás</i>					
		Keret	{	XV. <i>Pálmajás vidék</i> a paradicsomon kívül: Ádámot megmenti Éva anyasága. <i>Ádám kérdése</i> az Úrhoz; az <i>Úr válasza</i> : az ember örök rendeltetése Lucifer kudarca. — Theodicea.			

ban boldog volt s a költő hálásan iktatja ezt az időt költeményébe, a paradicsomi jelenet szerelmi vallomásától kezdve majdnem minden színben a falanszter végjelenetéig, ahol a sivár világban ősi erővel feltámadó szerelmet utólérhetetlen költőiséggel így nevezi: «Az édenkertnek egy késő sugára.» De ott volt a költő édesanyja is, aki nélkül Éva nem lehetett volna Ádám kétségeinek megoldója s az anyaság szent hivatása nélkül Lucifer legyőzője. Így lesz Éva egyszersmind közvetítő a küzdő egyén s a faj között, s Ádám Éva szívéen keresztül hallja meg már az egyiptomi színben fajának jajsavát; ezért utal az Úr a végső színben is Évára, kinek tisztább lelkiületén keresztül Ádám az égi szózatot mindég meghallja. Így lesz az Ember Tragédiája, mely a folytonos csalódások sorozatán épül, a véges ember s a végtelen istenség harmóniájának és a bizalomnak himnuszává.

E fejtegetések alapján a mellékelt táblázatba foglalom az Ember Tragédiájának szerkezetét, mely alaprajzában egy mesteri épületre emlékeztet. Csupán arra kell még a figyelmet felhívnom, mire fejtegetéseimben csak távolról utalhattam, de részletesebben meg nem okolhattam, hogy a történeti színeket párosával egy-egy vezérlő eszme (IV—V. szín: politikai; VI—VII.: erkölcsi; VIII—X.: társadalmi; XI—XII.: gazdasági eszmény; XIII—XIV.: a lét korlátai) két sarkalatosan ellentétes megnyilatkozásának tartom.

Tolnai Vilmos.

A KÖLTÉSZET HIVATÁSA.

Régi baljóslatuk az irodalmat könnyen nélkülöző elméknek, hogy a költészet, kivált a verses költészet, halálra van ítélve, elsorvad, kihal. A mult század hatvanas éveiben, a második császárság anyagi, ledér korában az irodalmára oly büszke francia nép közt már a verebek csiripelték a költészet halálát. E kegyetlen proféciával akkor az irodalomnak egy éber figyelője szállt szembe, Vapereau, aki évről-évre egy-egy vaskos kötetben adta bírálatát az egész esztendő irodalmi és tudományos munkásságának. Közhiedelem, mondta, hogy a szent tűz kialszik a megélhetés gondjai közepett; az azok kielégítésére fordított önző munka közben nem marad tér a nemes gondolatok, a haszon nélkül való eszmék számára, mint a pozitív szellemek mondják, ami egyet jelent azzal, hogy nincs helye a szépnek. — S éppen ekkor jelent meg és hódított, cáfolatul, egy hatalmas költői alkotás, a képzeletnek nem is valami tornyos tündérkastélya, hanem valóságos földrésze: Hugo Victor *Századok legendája*. Ennek megjelenéséhez fűzte Vapereau a költészet védelmét.

Ugyanez időben Oroszországban egy új világ sóvárgása akarta félrevetni az útból az irodalmat. Piszárev esztétikus hirdette, hogy a vers utolsó óráit éli, komoly ember többé nem adja magát képzelt történetek kitalálására. Ez éppen az orosz regény nagy virágzása idején történt. Később a legnagyobb regények írója, Tolstoj, ítélte el tulajdon regényeit és fordult ellene minden művészetnek, mint üres és hiábavaló időtöltésnek. Elméletét elnyelte az idő — regényei megmaradtak.

Nálunk Eötvös József emelt szót a költészet hervadásáról szóló felfogás elharapódzása ellen, éppen a Kisfaludy-Társaságban, 1862-ben. «Költői minden kor, mely eszméért lelkesülni tud» — mondotta. Tárgy és forma tekintetében az ő ítélete szerint is alábbszállt ugyan az irodalom, de ez éppen «azon roppant elterjedésnek következése, melyet a szellemi művek napjainkban nyertek.»

Azóta is vajmi sokszor felhangzott a költészet temetési indulója, hol diadal-ordításban, hol siratón, — de újra meg újra felhangzik egy-egy nagy költői mű dicsősége is. A költészet csak akkor fog elnémulni, mikor a madár-ének. Akkor néma lesz az

erdő, nem lesz szózat, mely a nap keltét köszöntse, hangok vidám sugarai nem cikáznak a levegőben, csak a szél fog zúgni a siket világ felett s talán a fák is levetik lombjukat e szépség nélkül való, szomorú világban.

Az irodalom iránt való közönynek leggyakoribb oka a szegénység, a kenyér szüksége. A kultúra a jólét virága, ha a jólét megcsappan, legelőször a virágról mondunk le. Ez ellen már hatvan esztendővel ezelőtt érvelt egy német esztétikus, Ludwig Pfau, rámutatva, hogy közgazdasági szempontból az irodalom nagy kenyéradó, papírgyárak, nyomdák, könyvkötőműhelyek, könyvkereskedések eltartója, természetesen különösen nagy mértékben Németországban. De nálunk sem szabad ezt a szerepét kevésre becsülni, ha meggondoljuk, hogy 1928-ban az Egyesült Államok könyvtermése 10,000 kötet volt s ugyanazon évben a kis Csonka-Magyarországon csaknem ötezer kötet jelent meg. Szinte úgy tetszik, mintha a könyv maga volna egyik ellensége önmagának, elsodorva áradatával a maradandó értékeket.

Olykor egy-egy társadalmi divat szorítja háttérbe az irodalmat. A háború a sportot fejlesztette ki, talán túlságosan. A görögök az olympiai játékok mellett megtöltötték színházukat is. Mostanában egy átutazónak, aki a vonatról gyönyörködve nézte óraszámra a week-end labdarúgóit, tennisezőit, csónakázóit, egy művelt angol elkomorodva mondta: Ha ez így tart, harminc év múlva keresni kell a művelt embert Angliában.

A tudomány egy-egy ágának fellendülése is háttérbe szoríthatja a szépirodalmat s átalakíthatja. A múlt század ötvenes-hatvanas éveiben Comte pozitív filozófiája, a materializmus, az orvostudományok fejlődése rávezette a romanticizmus képzelgő irodalmát a naturalizmus és a gondos lélekrajz útjára.

Újabban a technika csodálatos fejlődése foglal le minden érdeklődést. Ma a gyermek-játékokban több technikai ügyesség van, mint volt az előbbi nemzedék felnőttjeinek életében. Nem kellene felednünk, hogy e fejlődést oly nemzedék hozta létre, mely Jules Verne természettudományi képzelgéseken épült regényein nőtt fel, s némi részben azokból is merítette érdeklődését, képzeletének irányát. Hagyján, ha a találmányok és gépek felszabadítanak az embert szellemibb életre, de egyelőre inkább fejére nőnek s a géppel sokszorosított szórakozással elvonják az egyéni művészettől, a magasabb szellemi élvezetektől.

Az irodalom gyászjelentését azonban, mint eddig, ezután is hiába fogalmazták meg. A költészetnek helye, rendeltetése van a mindennapi józan életben is, beletartozik a világ rendjébe, szükség van rá.

Amint a levegőnek megvannak tüneményei a délibábian, villámlásban, a víznek a tükrözésben, a fénynek a sugártörésben, fényszórásban: a szellem tüneményei is megvannak ősidőktől fogva a költészetben. A hindu mese szerint Valmiki fakadt elő-

ször dallamos panaszzra, egy halálra sebzett gém vergődésének láttán, azóta az emberi lélek ezer és ezer éven át megszépített hangokban önti ki keservét, vagy ujjong fel örömében. A nagy bölcselő, Emerson, látva látja, hogy a természetben minden keresi azt, aki hírt adjon róla, hangot adjon neki: a nehézkedési erő Newton, az elem a kémikust, az emberi szív és az élet: a költőt. Költészet nélkül az ember élete enyhület és ábrándnélküli munka robotja volna — oly sívár, mint egy álomtalan éj.

E rettenetes komoly mindenségben a költészet sem meddő üres játék. Többféle úton-módon javára van az embernek. Célja és hatása szerint három faját lehetne nagyjában megkülönböztetni, három osztályba elválasztani.

Legszélső fokán a pusztán mulattató, szórakoztató könyv is legalább pihenőt jelent a gondok sivatagában, elvonatkozást, kiemelkedést a mindennapi életből. Játékot hoz a léleknek, a mosoly csillámát, ami egyik édes enyhítője napjainknak. Kivetkőztet a magunk életéből, mások alakját, lelkét, sorsát öltjük magunkra, a megszokott emberek, megúnt körülmények helyett újak közé lépünk, egy időre a mások életét éljük, felelőtlenül — ebben van a könnyű könyv pihentető ereje.

Ez élteti a mesét, akármilyen alakjában, a tündérmesétől a regényig: — hogy a béresgyerek, aki egész nap a fekete barázdát tapossa lomha ökrei nyomában, este, mesét hallgatva, királyfivá lesz, aki sárkányokkal viaskodik, beveszi a kacsalábon forgó kastélyt és feleségül nyeri a királylányt, fele-királysággal. Amíg a mesét hallgatja, amíg beleképzei magát — a magánál szebb, gondtalanabb, diadalmas életet él.

Így lesz a könyv éber álmok szövője, lelkek pihentetője.

Szent Vitus legendája szerint a vihar megállt, felhő szétoszlott, nap sütött a völgy felett, ahol ő beszélt: egy jó könyv olvasása is szélcsendet teremt körülöttünk, napfényt sugározhat reánk.

Az irodalomnak egy másik rétege nagyobb hatást kíván ránk tenni, irányítani akar, a kor és társadalom bírójává emelkedik. Az író toll nagy varázsló, úgy tudja megérinteni a sziklaszíveket, mint Mózes vesszeje a kőszirtet: hogy a jóság forrása fakad nyomában. Megállapított tény, hogy abban az esztendőben, mikor Dickens *Karácsonyi éneke* megjelent, az emberek több karácsonyi ajándékot vásároltak egymás számára, mint más években. Könyvek megnyithatják szemünket a társadalmi berendezettség visszasságai iránt, mint Dickens regényei megmutatták az adósok börtönének, a törvénykezés lassúságának súlyos hibáit, a magániskolák visszaéléseit, árvagyermek elhagyatottságát — az önelégült angol társadalomnak szeme elé tárták sok hibás, kártevő fonákságát. Tolsztoj egy színdarabbal harcol a pálinka mérge ellen. Az ily könyvekben érvek zörögnek, mint a fegyveresek a trójai falóban. Erejük abban van, hogy nem elmé-

let, nem az ész meggyőződése útján hatnak, hanem megindítanak emberi sorsok és szenvedések rajzával, az érzéshez, a szívhez szólva. Defoe Robinsonja elvégzi kicsiben a civilizáció egész munkáját, feltalálja úgyszólván az egész kultúrát, egyénileg szinte végigéli a művelődés történetét; hű Péntekje mellett látva, latra vethetjük az értelem és műveltség értékét, — csak hogy minden cselekedete, sikere, személyének biztonsága útján érdekel, ezért érdekesítő olvasmány. A «segíts magadon» eleven példája e könyv, az író a felnőtteknek szánta, ezek értetlenségéből adták a gyermekek kezébe — jól tették, azok többet tanulhatnak belőle, mint a felnőttek példájából.

A kor és társadalom hat-e vajjon az irodalomra, vagy megfordítva: oly kérdés, melyre ellentétes két válasz lehetséges, és mind a kettő helytálló. A francia forradalom korlátlan tettvágya, Napoleon erélyének emberfölötti mértéke tápot adott a képzeletnek, kiterjesztette határait, ezzel talán igazolta a romantizmus képzelgését, emberfölötti alakjait. Angliában a felkapó polgári osztály állítja a hősi eposz helyébe a polgári regényt. Nálunk az 1800-as évek első felében az irodalom és az élet kölcsönösen ösztönzik egymást.

Nagy társadalmi átalakulásokat sokszor könyvek készítettek elő, akármennyire bosszankodott is egy francia főnemes, hogy Páris nem ő rájuk hallgat, hanem Diderot-féle szegény írókra, kik a negyedik emeleten laknak. A könyvek ható ereje dolgában kell-e hivatkozni *Tamás bátya kunyhójára*, mely segített elvadosni a rabszolga-kereskedés köteleit; nálunk Eötvös *Falu jegyzőjére*. Széchenyi eszméi erősebbek voltak a bécsi kormány erőszakánál, s nemzeti megújulásunk korának *Zalán futása* volt költői praeludiuma.

Az élet, a társadalom vizsgálóinak, figyelőinek szavát úgy kell vennünk, amint nagy utazók útleírásait olvassuk, előttünk ismeretlen tájakról.

Igen, könyvek ismertetik meg velünk az életet, a mások életén át a magunkét. Hiába kürtöljük az *élet* fontosságát, könyvből tanuljuk az életet — a betűk abc-je után az élet abc-jét.

A könyv tanít meg arra is, hogy az emberi szívet, az ember természetét, szóval hogy önmagunkat megismerjük. Ez legmagasabb feladata a költészetnek, az irodalomnak. Feltárja a szív örök törvényeit, fel változásait. Trója falaiból csak elomló romok maradtak, de az apai szív fájdalma ma is ugyanaz, mint Priamusé; a nő csáb ma is boldogít és rombol, mint Helena szépsége. A világ folyvást változik, rég tudott dolgok feledésbe merülnek, az emberi elme új meg új hasznos és kényelmi fortélyokat talál ki és elfelejti a régieket, mint a kötéllel bélelt patkókat, amelyek Pompéji köves utcáinak csendjét őrizték; a tarpéji szirtet feltöltötte az idő, ma iskolásgyermekek ugrálnak le róla játékból az egykor halálos mélységbe: de az emberi szív ma is a régi: Macbethnek

görnyednek az adóhivatalokban, Rómeók faragják nevek kezdőbetűit az iskola-padokba, Lear királyok koldulnak az utcasarkokon — csak hogy amazok ma nem koronára sóvárognak, csak előléptetésre, a Learek nem országokat vesztek, csak hadikölcsön-kötvényeket.

Az irodalom e — nagyjában — hármastagozata mellett a magyar irodalomra még egy nagy feladat hárult, melyet tiszteséggel teljesített minden időben. Irodalmunk mindig nemzetébresztő, nemzetfenntartó erő volt, annak is kell maradnia. «Testvértelen ága nemünknek» — a béke rövid korszakaiban is örök veszély függött fejük fölött, az élethez való jogunkat darabonként, egy-egy kis időre mindig újra meg újra kellett megváltanunk. Irodalmunk tökéletesen megfelelt annak a hivatásnak, melyet tőle várni lehetett. Nagy érdeme: folytonossága. Megvolt oly időkben is, mikor az írott szó csak leíróját érdekelte, olvasója nem igen akadt. A magyar költő képe sokáig Tinódi Lantos Sebestyén és Csokonai, akik vándorbottal kezökben róják az országútat, a végvárak veszedelméről énekelve, vagy nagy nemzeti epopeiát tervezve s keresve a Maecenást, aki éneküket kiadja. Nincs ezen pirulni való. Az emberiség jó, ha utólag osztja jutalmát. Schubert a zenekultúra városában csak élete végén bírt egy zongorát szerezni; Pasteur egy rozzant csűrben kezdte kísérleteit; Ruskin a mi korunkban is szemére vetette a dús Angliának, hogy többet költ borospincéire, mint könyvtáira.

A műveltség bátyatornya mindenütt úgy épült, mint a mondában Déva vára: vér és életek vannak kövei közé falazva. Börtönében Kazinczy tulajdon vérével írt: ez jelképes a magyar íróra.

Másik fontossága irodalmunknak, hogy magába vett, visszatükrözött minden nyugati eszmeáramlatot. A legendák mellett átvesz világi széphistóriákat, Zrínyi a középkor eposzi példáját, Virgiliust, és a keresztény eposz költőjét, Tassót választja mesztéréül. Apáczai magyarrá teszi a logikácskát. Nincs a világirodalomban remekmű, mely magyarul meg nem szólalt volna. Irodalmunk mint egy bátor gálya, minden kikötőt fölkeresett, minden szélnek elébe tárta vitorláit, minden útról gazdagon érkezett haza, mert bármi széllel: az iránytű mindig hazafelé mutatott.

Ez a nemzeti szellem irodalmunk legnagyobb tulajdonsága. Atillának a külföldi följegyzésekben zordon alakját a magyar krónikák a népmesék kincseivel vették körül: Zrínyi Tassót követi, a keresztény eposz költőjét, de a hazai magyar-török harcok körében. Mária Terézia fényes Burgjában a testőr-írók szívét a magyarság elmaradottsága szorongatja. Ezt a nemzeti hagyományt irodalmunknak fenn kell tartania. Nekünk nem szabad például venni más nemzetek könnyelmű, ledér irodalmát. Nagy nemzetek elbíráhatják, kiheverhetik azt: nálunk az irodalom, ha eszméi zavarosak, érzése fonák, erkölce feslett kezd lenni, nem csupán

az ízlést mérgezi meg, hanem az erkölcsöt, a nemzeti érzést is — egyszerre nemzetrontó.

A közönségre is hárul e részben feladat. A nálunk dívó olvasásnak nagy hiánya, hogy úgyszólván eltűntek az élő könyvek közül a régi írók, a klasszikusok is. A közelebbi évek kidőlt írói is, mintha magukkal vitték volna sírjukba műveiket. Az irodalom halottai nálunk mélyebben vannak eltemetve, mint másutt — mondotta Angyal Dávid. Ezzel sok szépség megy veszendőbe. A francia irodalom egy jeles bűvára, Nisard, a nemzet irodalmi értékeinek feltésében odáig ment: «Amely napon a nagy Corneille megszűnnék népszerű lenni színpadjainkon, aznap megszűnnénk nagy nemzet lenni.» Nálunk nem a nagyság megy veszendőbe, hanem a drága nemzeti erő egy része.

Ma főképpen az új könyveken kapnak. Olybá veszik, akár a hírlapot: elolvasás után elvetik. Pedig amely könyvet csak egyszer érdemes elolvasni, azt egyszer sem érdemes elolvasni. Kemény Zsigmond joggal hangoztatta, hogy haszontalan könyvek olvasása elvégre a nem-olvasáshoz vezet.

Az irodalomra szükség van, de komoly értékű irodalomra.

A szépirodalom a műveltség első lépcsője, a propylaeak, melyek fölvezetnek a tudományhoz. Aki szépirodalmi könyvet nem olvas, nem fog olvasni történelmit, természettant, tudományost sem.

Ez általános kultúrai szerepe a könyvnek.

Másik nagy fontossága a nemzeti érzés ébrentartása. Testvérek vagyunk azokkal, akikkel egy mesét hallgattunk, egy dalt dúdoltunk, kikkel hasonló érzelmek sugalmára ugyanaz az ismert vers ötlük eszünkbe, kezünk ugyanazon ismerős könyvekért nyúl. Az ily átfogó érzések hasonlatosak a délkörökhöz, melyek láthatatlanul, megfoghatatlanul húzódnak fölöttünk és mégis hegyek leomolhatnak, folyók medret cserélhetnek, országhatárok megváltoznak, a délkörök ott vannak helyükön.

Ne szakadjon el az irodalom a kortól, legyen korszerű, ebben van életrevaló hasznossága. Az orosz kritikusok Tolsztoj, Turgenyev, Dosztojevski munkáit is hibáztatták, mert szerintük később is fiatal koruk hatvanas éveit festették regényeikben. Nem kell a korszerűségnek kiáltónak lenni — hanem természetesnek. Arany János szerénységében azt hitte, az első *Toldi* fogadtatására sokat tett a demokrácia felé gravitáló közszellem; az erős, életrevaló ifjú, ki lerázva a viszonyok jármát, fölfelé tör, összhangzott azon kor nemzeti vágyaival, mint Gyulai Pál rögtön észrevette. Arany hún époszát is némiképpen a kor sugalmazta: az elnyomó idegen erő, az ősi ország leigázása mintegy a közelmúltat példázta, Csaba pedig a reményt — hogy egy új nemzedék visszaszerzi, ami elveszett. Madách nagy bölcselmi költeményéből a hatvanas évek küszöbén az új életre készülő magyarsághoz szólott a «bízva bízzál». Ha e mű ma a német közönséget is meghódítja

s egy év alatt két angol fordítója is akad: abban része lehet annak, hogy a ma válságában az emberiség ily kiábrándultan szemléli multját, küzdelmeit, történetét; de annál inkább meg kell értenünk a buzdító szót, Apponyi szerint a sötét tanulságok után a lélek kategorikus imperativusát.

Most is az íróknak kell megkeresniök az új idők új útait, kimondani új ígét.

Fejünk felett az idő harangja. Csendülhet hajnali dicséretre, kondulhat gyászra. Az írók dolga, úgy húzni meg kötelét, hogy reményt hirdessen és munkára hívjon; a közönség dolga, hogy a hívó szót megértse.

Üdvöz legyen, aki reményt hoz!

Voinovich Géza.

ADATOK

A XVII. SZÁZADI MAGYAR NEMESSÉG MŰVELTSÉGTÖRTÉNETÉHEZ.

Az a néhány adat, amelyet itt közölni fogok, nem céltudatos kutatómunka eredménye, hanem inkább csak szórakozásképp üzött családtörténeti böngészések alkalmával gyűlt össze. Közlésükre az indított, hogy ezek az adatok, talán ilyen befejezetlen alakjukban is alkalmasak lehetnek arra, hogy egy XVII. századi magyar család műveltségéről képet adjanak.

A Zichy-család, amelynek tagjairól itt szó lesz, a XVII. század elején a bene possessionátus köznemesség sorába tartozott. A család ősi birtokainak legnagyobb része, már a hódoltság első terjeszkedésénél, török kézre jutott. Zichy Györgynek, ki 1548—1608 közt szerepel, vajmi kis vagyunkája lehetett, de első felesége Varsányi Jóna Ilona, a leányágra szállt Jóna és a Némai Kolos-vagyonnak volt részes örököse. Zichy György ifjúkorán végbeli vitéz, utóbb vasi és mosoni alispán volt. Szóval mind vagyon, mind közéleti szereplés dolgában a jobbmódú köznemesség kereiteiben élt. Ennek a házaspárnak fia, Zichy Pál, ki 1592-ben iratkozott be a gráci egyetemre,¹ már iskolázott ember volt. Abból, hogy tanulmányainak befejezésére a Jézustársaságnak ezen nevezetes egyetemét választotta, arra következtethetünk, hogy már korábban is a jezsuiták neveltje volt. Aligha tévedünk, ha mély vallásosságát és Szűz Mária iránti különös tiszteletét a Mária-kongregációk lelki irányításának tulajdonítjuk.² Zichy Pál tanult ember volt, de azért katona lett és az is maradt holtáig. Így feltehető, hogy nem valami különös célból iskoláztatták, hanem csak azért, mert szülei a műveltséget már társadalmi állásukkal járó

¹ Frankl V.: Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 248.

² Az szörnyű halálnak mérgén erőt vett Nyereséges Győzödelemnek PÁLMAIA . . ., Nagyszombat, 1693. M. Nemz. Múzeum könyvt. R. M. K. I. 1448. 28. Zichy Pál fogságba esésének története, fogsága és kiszabadulása. Ezután: «Súlyos nagy vasa melyet Rabságában lábain viselt, most is Czeli Boldog Asszony Templomában tartatik, kinek is tulajdonította Isten után szabadulását.»

szükségletnek tartották. Zichy Pál felesége Csabi Csaby Sára, tekintélyes zalai köznemesi családból származott.¹

Fiuk Zichy István 1616-ban született Veszprém várában, melynek Pál akkor főkapitánya volt.² Iskolázásáról sajnos, keveset tudunk, de Pázmány Péternek őt, már ifjúkorában jól kellett ismernie, és így valószínű, hogy tanulmányait, legalább részben, a nagyszombati egyetemen végezte. Mikor Pázmány Péter 1636-ban az akkor tizenhét éves Zrínyi Miklóst olaszországi tanulmányúttjára indította, akkor a négy évvel idősebb Zichy István az ő kívánságára csatlakozott annak kíséretéhez.³ Tudjuk, hogy Pázmány milyen szerető gondoskodással neveltette gyámfiait, a Zrínyi fiúkat. Bizonyára jó ismerős és mindenképpen megfelelőnek tartott embere lehetett az, akit a nagyreményű Miklós útitársául kiszemelt. Így azután nem is tekinthetjük üres frázisoknak, Zichy István grófi diplomájának és halotti búcsúztatójának ifjúkori «szorgalmatosságáról», «áhitatosságáról» és erényes magaviseletéről szóló mondatait. Búcsúztatója szerint «szép experimentiákkal, nyelvek tanolásával» tért meg útjáról. Az idegen nyelvekben továbbképezhette magát, mikor hazatérve III. Ferdinánd udvarába került.⁴ III. Ferdinánd nem volt kiváló uralkodó, de előkelő műveltsége és művészi hajlandósága udvarára is kihatott. Így ez nagyon alkalmas környezet lehetett, egy olaszországi út benyomásainak továbbfejlesztésére. Hogy Zichy István kedves embere volt ennek a királynak, erre nemcsak az uralkodó egy megjegyzéséből következtethetünk,⁵ de pályafutásából is, amelyen ő, kinek csak köznemesi renden levő közelebbi rokonai voltak és aligha lehettek valami előkelő pártfogói, gyorsan emelkedett mindmagosabb állásokba. Az udvarnál egy évig maradt, azután visszakíváncsozott hazájába, abba a vitézi életbe, amelynek hagyományain nevelkedett; 1638-ban győri főhadnagy, a várbeli magyar lovasság parancsnoka, három év múlva tatai főkapitány, 1646-ban (huszonkilenc éves korában) pedig már Győr várának és a győri végeknek vicegenerálisa lett. Katonáskodása 1655-ben ért véget,

¹ A Csabyak a zalamegyei Csab (Csab-Rendek) helységtől veszik nevüket és az ősi, zalai Csabi várjobbágynemzetségből származnak (v. ö. Karácsonyi J.: A M. Nemzetségek III. 166—174; ifj. Reissig E.: A Csabi nemzetség. Turul 1899, 29.).

² Az szörnyű halálnak..., 4.

³ Grófi diplomája, kelt: Bécs, 1679 aug. 1., «Hinc in ipsa adolescentia Tua, in alias Christianitatis Ditiones et Prouincias, cum fortissimo illo Heroe Comite Nicolao a Zrinio per Cardinalem quondam Petrum Pázmánj... expeditus.» Zsélyi levélt. fasc. 41. H. 5.

⁴ U. o. «... iactoque in Aula Ferdinandi condam Tertij Imperatoris... Officio Cubicularii, Dapiferisque insignitus laudabiliter et Fideliter Te gessisti.»

⁵ Az szörnyű halálnak..., 17. «a mint in antiquis manuscriptis föl-találtatik (im illy dicséretes jövendőlést méltóztatott föle tenni: Zicsius nobis multum placet, Vultus enim et Indoles ejus portendunt, quod sit ad magna natus.)»

mikor III. Ferdinánd őt a magyar kamara elnökévé nevezte ki.¹

Zichy István műveltségéből és mély vallásosságából folyó életfilozófiájának és mérsékelt, higgadt modorának több tanu-jelét ismerjük.² Jellemző, hogy ezzel, hitbuzgó katolikus létére, az 1670-i besztercebányai gyűlés protestáns rendinek bizalmát is meg tudta nyerni.³

Potmani Péter, a jezsuiták kassai univerzitásának tanulója, neki ajánlotta theses philosophicae-ját. Az ajánlás barokkos hízelgő frázisai közt annyit mindenestre kiolvashatunk, hogy érdeklődött a tudományok iránt és szívesen fogadta a tudós emberek látogatását.⁴ Azt, hogy a műveltséget mennyire becsülte, leginkább abból ítéldhetjük meg, hogy fiainak milyen gondos nevelést adatott.

Első fiát Pált, miután az tanulmányait bevégezte, Zrínyi Miklós udvarába adta. Jellemző magyarságára, hogy ő, a bécsi udvarnál bennfentes, akkor már főrangú ember, fiát nem Bécsbe, hanem kora legnagyobb magyarjához adta szolgálatba. Pedig ez az udvari szolgálat volt a kor nemesi nevelésének befejezése, az az idő, amely determináló hatással lehetett a férfi jellemének kialakulására. Zichy István ebben az ügyben nem fordult közvetlenül Zrínyihez, hanem Vitnyédyt bízta meg a közvetítéssel. Vitnyédy ajánlólevelében így jellemzi Pál úrfi: «az mint tudom, józan, az kit Ngd mindenkben óhajt és becsül, jó deák, magyar, német, olasz, applicálja az maga szolgálatjára, az mint az atyja is kívánja, úgy gondolnám, nem leszen alkalmatlan subjectum s ez is méltóságának nevelkedésére vagyon, hogy Ngd udvarában, mint egy Athenásban küldik az urak az magok fiait, ... talán többen is követik ez jó reménységű ifjat.»⁵ Vitnyédy leveléből láthatjuk, hogy Zichy itt nem bevett szokást követett, hanem az ő példájától várták, hogy más főrangú emberek is odaküldjék fiaikat Zrínyi

¹ Zsélyi levéltár, fasc. 39. B. és 41.

² Az szörnyű halálnak ... 20—21, 45; Raplatura Domestica C: Adami Zichy ab A: 1686. usq. ad A: 1701. (Zsélyi levélt., jelzés: D. P. 329 f. 39 et H. No 6. lapsz. nélkül.) 1693. márc. 15. alatt, Z. I. fiainak Czete jezsuita páterhez intézett levelének másolata.

³ Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. I. Budapest 1876. 311, 345—46. Zichy «ildomosságát» még a vele szemben rendkívül elfogult Pauler is többhelyütt elismeri, v. ö. u. o. 125, 175.

⁴ Theses Philosophicae ... Quas publice propugnabit In Alma Universitate Episcopali Cassoviensi Generosus Nobilis et Eruditus D. Petrus Potmani AA. LL. Philosophiae Baccalaureus, pro suprema ejusdem laurea consequenda. Anno 1665. Kilán Ph. rézmetszete. Allegorikus képek és alakok közt ül a vizsgálóbizottság, melynek elnöke Zichy I. Elöl jobbra áll Potmani P. A kép alján: «Quod olim Salamonaea stupebant saecula, hoc in Te Spectabilis ac Magnifice Domine hodie venerantur Ungariae tempora. Ad illum Sabaea curiositas; ad Te Philosophi, ut audiant consilia, excipiant oracula, convolant scientiae cupidissimi» stb.

⁵ Fabó András: Vitnyédy István levelei. Magyar Történelmi Tár XVI. (második folyam II.) 165.

udvarához. Zichy Pál ott maradt Zrínyi szerencsétlen haláláig, azután ő is a vitézi életre adta magát, és mint győri substitutus vicegenerális esett el 1684-ben.¹ Az 1683-i török invázió idején, úgy látszik a magyar csapatok összekötő tisztje volt Lotharingi Károly herceg főhadiszállásán,² erre őt nyilván kiterjedt nyelvtudása tette alkalmassá.

Zichy István második fia, ifjabbik István, szintén tanult, nyelveket tudó, ifjúkorán sokat utazott ember volt. Búcsúztatója szerint járt Franciaországban, Angliában, Hollandiában, Olaszországban.³ Egyik olaszországi útját gróf Nádasdy Ferenc országbíró társaságában tette meg.⁴ Ha búcsúztatójának írója nem téved, úgy egyszer követségben is járt a pápánál. Utóbb mint katona tüntette ki magát és tábornoki rangra emelkedett.⁵

Zichy István harmadik fiáról Ádámról tudunk a legtöbbet, mert ennek naplószerű feljegyzései ránkmaradtak.⁶ Ádám gyermekkorában, egyebek közt, törökül is tanult Péchy István volt török tolmácstól.⁷ Feljegyzéseiben több arabbetűs lapszéli jegyzetet is találunk. A magyaron kívül beszélt és írt latinul, németül, franciául. Ezen a nyelven több bizalmas jellegű dolgot jegyzett fel, amiből látszik, hogy ezt nemcsak beszélte, de helyesírási szabályaival is tisztában volt. Olaszul is tudott. Ha Bécsbe ment, fellekereste az olasz tolmácsot, szívesen meghallgatta az «olasz comediat», feljegyzéseiben az olasz szavakat hibátlanul írja. Kultivált-ságához tartozott zenekedvelése is, ha akár a Burgban vagy másutt «szép camara-musikát» hall, arról mindég megemlékezik. Ádám is utazott ifjúkorában, mint atyja és bátyja.⁸ A tanultságnak és műveltségnek ugyanilyen megbecsülése érvényesült aztán Zichy István unokáinak nevelésénél is.⁹

Végül azt akarnám még megjegyezni, hogy ezek a XVII. szá-

¹ Sírfelírása: Laurentius Karolyi, Speculum Jaurinensis Ecclesiae. Győr 1747. 6.

² Történelmi Tár, 1887. 109, 110 és 297.

³ Érdemes ligeteknek... Nagyszombat 1700. M. N. Múzeum könyvt. R. M. K. I. 1565a. 24.

⁴ Történelmi Tár, 1883, 348—357.

⁵ Érdemes ligeteknek..., 20. «Mezei vitéz seregeknek Fő Strásamester Generálissa, Győr Vég Házának etc. Vice-Generálissa» ezenkívül a Szt. Korona öre, Szabolcs-, utóbb Komárommegye főispánja is volt.

⁶ Fent id. *Raplatura Domestica*.

⁷ Zichy István 1667-ben egy jobbagytelket adott Pécsy I.-nak, ki Ádámot törökül beszélni és írni tanította. Zsélyi levélt. fasc. 19. A. 10.

⁸ Bécs város tanácsa egészségi bizonyítványt állít ki Z. Ádámnak (1673. szept. 14.), ki Olaszországba indul. Zsélyi levélt. fasc. 39. H. 1.

⁹ Erre több adat: Z. Ádám id. *Raplatura Domestica*; pl. Z. Pál fia János 1696-ban Bécsben, valószínűleg az udvarnál volt; 1698 elején ment utazni «országokba» és csak 1699 őszén került haza. Z. Ádám fia Károly Nagyszombatban tanult, azután hosszú utazásokat csinált, melyekről saját feljegyzései maradtak: *Manuale Domesticum Com. Caroli Zichy, a zsélyi levéltárban*. Számos adat u. o. Zichy István, fiai és unokái leveleiben.

zadi Zichyek aránylag nagyon tisztavérű magyarok voltak. Öregbik Zichy Istvánnak csak ötödfokú felmenői közt mutatható ki két idegen származású (magyarországi) ősanya. Első feleségének, Vedrői Baranyai Máriának, csak anyai nagyanyja Koháry Péterné Wethlei vagy Wettel Regina, ki állítólag angol családból származott,¹ volt idegen eredetű. Második nejének, Várkonyi Amadé Magdolnának ősei közt sem igen várhatunk sok idegen vért.² Nem képzeljük, hogy a magyar köznemesség, sőt a magyar főurak is mind ilyen műveltek lettek volna abban az időben, de azt sem gondoljuk, hogy az ilyen civilizált nemesi család egyedülálló jelenség lett volna. Különösen nem gondoljuk ezt a dunántúli nemességről, amely erősen ki volt téve a nyugati kultúrhatásoknak, melyeknek akkor talán legjobb közvetítői a Jézustársaság iskolái voltak.³

Gróf Zichy István.

¹ Zsélyi levéltár, fasc. 25 B, 1—4, 9.; v. ö. Történelmi Tár 1884, 582: «Mariae Item Wetteliae, Georgii filiae ex Fovestri et vetusta Angliae familiae prosatae . . .» az itt említett Wettel Mária, Armbruster Kristófné, Koháry Péterné testvére volt.

² Szekfű Gyula (Hóman-Szekfű: Magyar Történet V, 283.) talán mégis túlbecsüli az idegen vér hatását a magyar urak önfegyelmére.

³ V. ö. Szekfű Gyula úttörő összefoglalását i. m. V, 283. és köv. 11.

MERJA.

Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez.

A finnugor népek ősi hazájában, a viszontagságos multú orosz földön, a VII—X. század folyamán két népnek is sikerült maradandóan megállapodnia, megszervezkednie és óriási területek lakosságának, közte az akkorára már meglehetősen szétszakadozott és európai Oroszország szinte egész északi felére elszéledezett nyelvrokonainknak sorsára is döntő hatást gyakorolnia.

Elsőnek a bolgár-török birodalom alakult ki a keleti részen, a Volga könyöke táján. Az alapító törökség, melynek egyebek közt a magyarság etnikai kialakítását is köszönhetjük, nem a szomszédságában élő népek legázolásában, nyelvi beolvasztásában kereste érvényesülése föltételeit, hanem sajátosan kifejlett szervezete és életformái következményeként beérte — úgy látszik — azokkal a gazdasági és politikai előnyökkel, amelyeket a hatása, illetőleg fönnhatósága alá került idegenek függősége jelentett számára. A szórványos történeti adatokból, főleg pedig a nyelvtudomány megállapításaiból következtetve, hosszabb-rövidebb ideig a Volga-vidék valamennyi finnugor törzse beletartozott Magna Bulgaria hatáskörzetébe. Határozottan állíthatjuk ezt a votjákokról, a mordvinokról és a cseremiszekről, akik a virágzó bolgár műveltség védelmében etnikumuk és területeik vesztesége nélkül nagyon számottevő békés fejlődésen mentek át.

Ennek a tartós, építő, nevelő nyugalomnak épp az ellenkezőjét mutatja a IX. század tájékán Nyugat-Oroszországban kibontakozó helyzet képe. Megmozdulnak a vállalkozó szellemű, merész hódító normann varjágoktól megszervezett szláv törzsek és váltakozó központokból (főleg Novgorod, Kiev, majd Moszkva stb.) irányított merész terjeszkedő lendületükben északon is, keleten is mindjárt finnugor népekbe ütköznek. Megindul a hol békés, hol fegyveres küzdelem a földért, a természeti kincsekért, a kereskedelmi utakért, a hatalomért, s a századokon át tartó szívós tusakodás nyelvrokonaink érzékeny veszteségével, szétforgácsolódásával, sőt helyenként végzetes bukásával végződik.

Elég jól ismerjük azokat a változásokat, amelyeket az oroszok megjelenése és fokozatos fölülkerekedése a mai Oroszország észak-

nyugati részének, a Finn-öböl, a Ladoga- és az Onyega-tó környékének, ennek a korábban jellegzetesen finnugor területnek néprajzi arculatán előidézett. Tudjuk pl., hogy a vidék vót és vepszä őslakói, akik Novgorod megalakulásakor és kezdő korszakában a jövevény oroszokkal számban és súlyban egyenlő társaknak látszottak, hova-tova jelentéktelen kisebbséggé zsugorodtak össze; tudjuk, hogy a Fehér-tenger partvidékét egészen Archangelszkig benépesítő gazdag karjalaiakat jócskán nyugatra, az Északi-Dvina vonaláig húzódott zürjéneket pedig keletre vetik vissza a XII—XIII. században középük ékelődött északi orosz rajok. Orosz kézre kerülnek lassanként a környék legértékesebb részei és éltetőerei, a víziutak, míg a finnugor lakosságnak szétszaggatva, hasznavehetetlen foltokra szorítva kell megélhetéséért küzdenie (vö. A. H. SNELLMAN, Itämeren Suomalaiset itsenäisyytensä aikana).

A másik fontos ősi finnugor területre, a Felső-Volga vidékére négy irányból kezdtek az orosz hullámok zúdulni: északnyugat, nyugat felől a krivics, délnyugatról, délről pedig a vjatics és a a szeverján törzs nyomult előre (vö. A. A. SACHMATOV, K voproszu ob obrazovanii russkich-narecsij). Még megközelítőleg sem ismerjük a Volga-vidék birtokáért folyt huzamos harcok lefolyását, de az eredmény világosan áll előttünk: a vidék finnugor népei jóval keletebbre szorultak vissza, s a támadásoknak leginkább kitett nyugati szélek lakossága kipusztult, illetőleg beleolvadt a hódító orosz tömegekbe.

Legyen szabad ezúttal egy ilyen kihalt, eloroszosodott közép-volgai finnugor népről, a *Merja*-ról, a *merik*ről található történeti adatokat bemutatni s ez adatokból a merik lakóhelyére, faji és nyelvi hovatartozására, valamint eltűnése mozzanataira vonható következtetéseinket, föltevéseinket vázolni.

*

A merik első említése a VI. században élő Jordanes híres *Getica*-jának 23. fejezetében fordul elő: «Hermanaricus nobilissimus Amalorum in regno successit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit. quem merito nonnulli Alexandro Magno comparavere maiores. habebat si quidem quos domuerat Golthescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas *Merens* Mordens Imniscaris Rogas Tadzans Athaul Navego Bubenagenas Coldas» (ed. Th. MOMMSEN: MGH. Auct. Ant. V.). Jordanesnek ez a jegyzéke, amely tehát a Hermanarich gót királytól a IV. század közepén meghódított északi népeket sorolja föl, rendkívül értékes forrás Kelet-Európa történeti-néprajzi megismeréséhez, bár a nevek jórésze a fölületes másolók tollán a fölismerhetetlenségig eltorzult. Megnyugtató azonban, hogy a bennünket érdeklő *Merens* név minden kéziratban világosan olvasható. Sajnos, Jordanes csak a puszta név közlésére szorítkozik, de az adatnak régiségénél és a

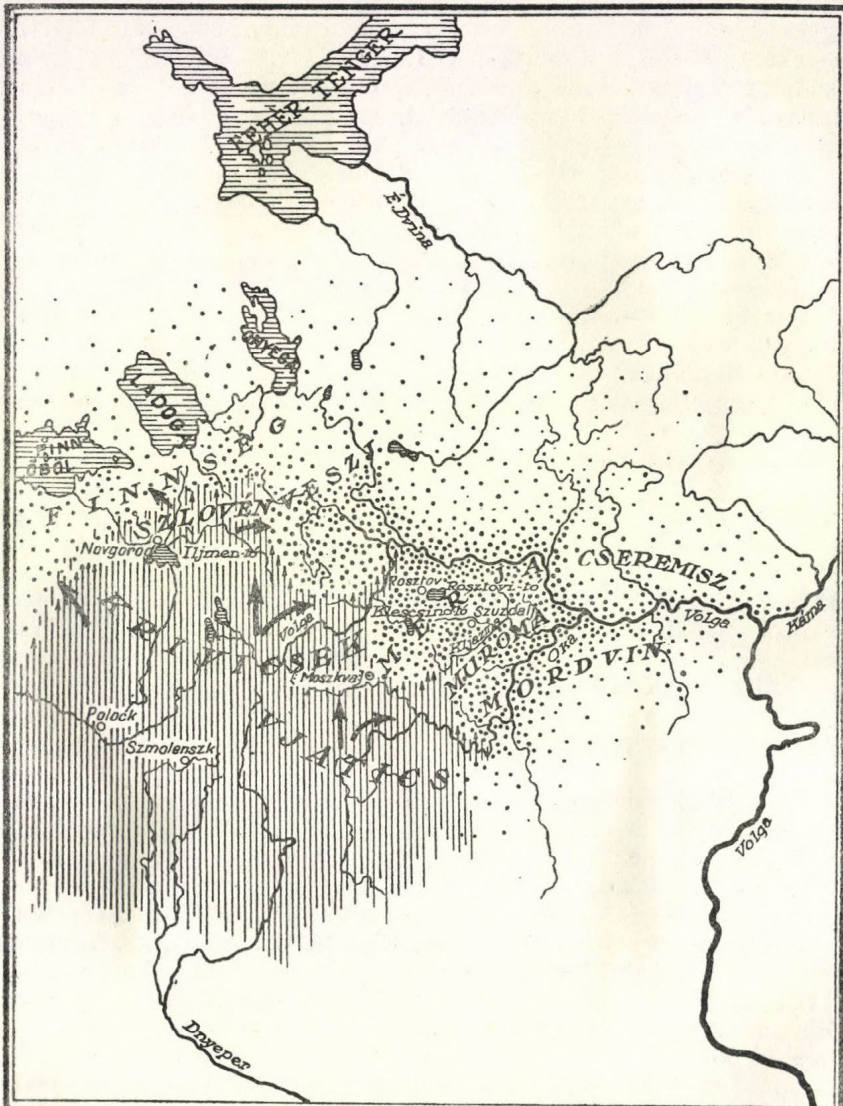
szövegkörnyezet tanulságainál fogva következtetéseinkben így is fontos szerepe van.

Mint általában az orosz földön élő nyelvrokonainkra, a merikre is az orosz középkor írott emlékeiben kereshetünk és találhatunk kimerítőbb útbaigazításokat. Az orosz őskránikában, évkönyvekben és a régi okiratokban szétszórta adatokból is nagyon hiányos mozaikot kapunk ugyan, de nélkülük semmit sem tudnánk egyes nyelvrokonaink régi viszonyosságairól, illetőleg kipusztulásáról.

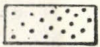
A Nesztor krónikája címen emlegetett orosz őskránikában többször is szó van a *Merja* népről. Az őskránika bevezetésének ú. n. etnográfiai névjegyzéke szerint «Jáfet részén laknak: Ruszj, Csjudj és mind e népek: *Merja*, Muroma, Veszj, Mordva, Zavolocszskaja Csjudj, Perm, Pecsera, Jam, Ugra, Litva, Zimegola, Korszj, Letjgola, Ljubj» (Let. po Lavr. szp. 3.).

Az őskránika földrajzi bevezetése a szereplő törzsek lakóhelyét is elég pontosan megjelöli, s ez a leírás a merikről sem feledkezik meg: «A Bjeloe-ozéronál lakik a veszj, a Rosztovi-tónál a *Merja*, a Klescsino-tónál ugyancsak a *Merja*; az Oka folyónál, ahol az a Volgába ömlik, a Muroma — külön nép, a cseremiszek — külön nép, és a Mordva — külön nép» (uo. 10—11.). Ugyanezt a helyjelölést találjuk a 862. évi események leírásában is: «Novgorodban a szlovének, Polockban a krivicsek, Rosztovban a *Merja*, a Bjeloe-ozéronál a Veszj, Muromában a Muroma az őslakók.» Az őskránika adatait megerősíti a Sztepennaja kniga c. emlék is: «*Merja* azaz a rosztovi és a perejaszlavi terület, vagyis a Klescsino-tó környéke (PSzRL. XXI, 63.).

A merik életéről, történetéről édes-keveset tudunk, s az idevágó gyér közlések is kizárólag az oroszokhoz és a varjágokhoz való viszonyra (adófizetés, hadjáratokban való részvétel) vonatkoznak. Az őskránika bevezetése kiemeli, hogy a *Merja* éppúgy, mint a Csjudj, a Veszj, a Muroma, a Cseremisza, a Mordva és több idegen nép az oroszoknak, Ruszj-nak adófizetője (Let. po Lavr. szp. 11.). Arról is értesülünk, hogy Oleg 882-ben a szláv szlovén és a krivics törzsön kívül a merikre is adót vetett ki (uo. 24.). A normann varjágok kereskedő, harácsoló járataikon nemcsak az északi orosz törzsekkel, hanem a tengerpartnak és az ú. n. keleti útvonal környékének finnugor lakosságával is sűrűn érintkeztek. 859-ről följegyzí például az orosz őskránika, hogy «a tengerentúli varjágok adót szedtek a csjudoktól, a szlovénektől, a meriktől, a veszjtől és krivicsektől, a kozárok pedig a poljanoktól és a szeverjánoktól és a vjaticsektől füstönként egy-egy fehér mókust» (uo. 19.). A zaklatások ellen Nyugat-Oroszország népei igyekeztek védekezni és 862-ben vissza is üzték a kellemetlen vendégeket. Az évkönyvek nagy része csak az adófizetés megtagadásának és a varjágok visszaűzésének tényét említi (így pl. a Lavr. 19; Ipat. 11. stb.; úgy látszik, az őskránika eredeti redakciója is csak ennyit tartalmazhatott: SACHMATOV, Povesztj vremennych let I. 19.),

Jelmagyarázat:

Finnugor népek.

A szlávok felnyomulása.

**A FELSŐ-VOLGA NÉPESSÉGI VISZONYAI
AZ OROSZ ŐSKRÓNIKA SZERINT.**

egyes évkönyvek azonban felsorolják a varjágok ellen fölkelt népeket, s közöttük a meriket is: «A krivicsek, szlovének, merik és csudok fölkeltek a varjágok ellen, a tengeren átúzták őket és nem fizettek nekik adót» (Novg. IV. let. 11.; Novg. V. let. 11; Szof. let. 10.).

A merik történeti szerepléséről még mindössze két sovány adat maradt fenn: résztvettek Olegnek 882-ben a Dnyeper-vidék ellen vívott harcában (Let. po Lavr. szp. 22—23.), 907-ben pedig az első konstantinápolyi hadjáratban résztvevő törzsek közt említik őket (uo. 29.).

Ettőlkezdvé az orosz források hallgatnak róluk. Az egykorú nyugateurópai irodalomban is csak egyetlen adatot találunk rájuk Brémai Ádámnak (+ kb. 1076) *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae pontificum* c. munkájában (IV., cap. 14.): «Postea longis terrarum spatiis regnant Sueones usque ad terram feminarum. Supra illas Wizzi, Mirri, Lami, Scuti et Turci habitare feruntur usque ad Ruzziam» (ed. G. Waitz). A leírás tehát a sveonok (= skandinávok), illetőleg a «terra feminarum» (= terra Amazonum = Cvéneland = Észak-Finnország; Ádámnál = Finnland) és Oroszország közt lakó népeket sorolja föl, s kétségtelennek látszik, hogy a Wizzi (kéziratváltozatok: *Wilzy, Wilzi, Wirsi, Vilci*) a *vepszä* név oroszos *veszj* alakjával azonosítandó, a *Scuti* a különféle finnugor népeket jelölő, de főleg az észtekre és a vótokra alkalmazott ó-orosz *csudj* név változata, a *Mirri* pedig nyilván a merikre vonatkozik. Közeli földrajzi vagy történeti tájékoztatást nem kapunk Ádamtól; ezeket a népneveket is bizonyára csak hallomásból ismerhette.

A fentiekben ismertetett csekélyszámú és nagyon szűkszavú történeti följegyzések határozott feleletet adnak arra a kérdésünkre, hol kereshetjük a merik lakóhelyét. Jordanes, Brémai Ádám és az orosz kútfők népjegyzékei a mordvinok, csere-miszek, muromák és vepszák szomszédságára utalnak, az orosz őskrónikának egyes egymástól független helyei pedig egészen pontosan és szabatosan két tó környékére helyezik őket. Az egyik, a Rosztovszkoe-ozero (más néven Nyero) a Volgától 54 versztnyre délre, a másik, a Klescino (vagy más néven Perejaszlavszkoe)-ozero további 60 verszttel délnyugatra található. A két tó körül elterülő meri föld nagyságáról, határaitól az írott források nem tájékoztatnak bennünket. Teljesen tanácstalanok azért ebben a tekintetben sem vagyunk, mert a vidék földrajzi névanyaga hasznos útmutatással szolgál. Magasabb tudományos igényeket kielégítő módszeres vizsgálatok nem állnak ugyan rendelkezésünkre, de az eddig ismeretes helység- és folyónevek közt is bőven találunk olyanokat, amelyek e vidék hajdani *meri* lakosságának emlékét őrzik. Íme néhány: *Merja, Mera, Merszka, Merszkaja* (folyók, patakok); *Merja, Merszkij sztan, Usztj-Merszkoe, Merjakova, Merinovo, Merilova, Merenova, Mereleva, Merlevo, Merli, Merlina, Merlino, Merlucha,*

*Mereikino, Merediscse, Merechovica, Mersina, Merzlina, Merzlejevo, Merkalo*vo stb. helyiségek (vö. D. KORSZAKOV, *Merja i Rosztovszkoe knjazsesztvo* II. l. jegyz.; N. P. BARSZOV, *Ocserki russzk. iszt. geogr.* 52—54.).

A merik névével összefüggő ilyen tulajdonnevek mellett nagyon tanulságos, szinte perdöntő jelentőségű volna a környék topográfiai és chorográfiai névanyagában tömegestül található nem-orosz eredetű adatok vallatára fogása. Ennek a nagy óvatosságot kívánó és részletes településtörténeti ismereteket föltételező kényes munkának még nem érkezett el az ideje, mert pl. a KORSZAKOV említett munkájában (16—17. l.) és a SZMIRNOV monográfiáiban közölt helynévjegyzékekre ma még csak kártyavárat lehetne építeni. Ha ezt a névcsoportot egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyjuk, s csupán a *meri* szóval kapcsolatba hozható folyó- és helységnevek tanulságait értékesítjük, a merik területéül a Jaroslavi, a Kosztromi, a Vladimiri kormányzóságot és a Moszkvai kormányzóság északi részét jelölhetjük ki, szomszédságában pedig nyugatról és délről oroszokat, a többi oldalról pedig rokon finnugor népeket: délkeletről a Muromát, keletről és északkeletről cseremiszeket, északnyugatról pedig vepszäket kell föltennünk.

A Merja nép faji és nyelvi hovatartozásának kérdésére a homályos történeti adatok mellett elhelyezkedésük tanulságaitól, földjük fönnmaradt névanyagának vizsgálatától, a terület régészeti földolgozásától és — legalább egyelőre — főleg népi nevük értelmezésétől remélhetünk fölvilágosítást.

Akadtt ugyan orosz történetíró (én csak egyet ismerek ilyent, t. i. DOLENGA-CHODAKOVSKIJ-t), aki a Merját s vele együtt a veszt is szláv törzsnek állította, azonban ennek a föltevésnek a maga korában — kb. 100 évvel ezelőtt — sem adtak hitelt. Az orosz őskronika, ahol a megkülönböztetésnek szükségét érzi, a szláv törzsektől különböző, idegen népnek, az oroszok adófizetőjének tünteti fel őket, sőt egyik évkönyv, a Pszkovszk. II. let. szerint a varjágokkal való viszálykodások idején önálló szervezetük volt (PSZRL. V, 1.). Ha pedig a Merja nem szláv törzs, hanem valamilyen idegen fajú, nyelvű nép volt, akkor nyilván a finnugor nyelvcsaládba tartozhatott, mert 1. a történeti források kétségtelenül finnugor népek (vepszä, mordvin, muroma, csere-misz) közt emlegetik, és 2. a kútfőkből megállapítható földjüket, tehát a Kljazma és a Felső-Volga vidékét úgy Kr. sz. tájától a IX. századig megszakítás nélkül finnugor népek lakták. Alkalmassint ezen a területen következett be a finnugorság finn-volgai csoportjának finnségi (finn, karjalai, vepszä, vót, észt, lív) és volgai ágra (mordvin és csere-misz) szakadása, mégpedig a balti jövevényszavak tanúsága szerint a Kr. születése körüli időben vagy azt valamivel megelőzőleg.

Ezt tudva eleve is biztosra vehetjük, hogy a meri nép vagy a finnség legkeletibb tagja, vagy a volgai finnugor ág legnyugatibb

szárnya volt. Nemrégiben POGODIN a finnységhez való tartozás mellett foglalt állást, először a karjalaiakkal való azonosságot (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B. XXVII, 216—7), legutóbb viszont a vepszä származás lehetőségét tartva valószínűbbnek (MSFOu. LXVII, 330). Azt hiszem, ennek az eléggé ki nem fejtett föltevésnek jórészt a finnégi nyelvekből ismeretes *meri* 'tenger' szónak a *Merja* népnévvel összezsengő hangalakja szolgált alapjául. — POGODINT nem számítva, általános az a meggyőződés, hogy a *Merja* a volgai finnugor ághoz tartozhatott. CASTRÉN fogalmazása szerint: «Diesen Namen trägt bei Nestor ein Finnisches Volk, welches westlich von den Tscheremissen in der Gegend des alten Rostow gewohnt haben soll. Da nun dieses aus der Geschichte bereits verschwundene Volk denselben Namen wie seine Nachbarn, die Tscheremissen, trägt, so kann mit Recht angenommen werden, dass dasselbe entweder aus Tscheremissen bestanden, oder einen mit ihnen nahverwandten Stamm ausgemacht habe» (Reiseberichte 16—7.).

Milyen érvekkel tudjuk ezt az elméletet támogatni? Hivatkozhatunk ismét a *Merja* földrajzi elhelyezkedésének bizonyoságára: a történeti adatok és a földrajzi tulajdonnév-anyag egybehangzó vallomása szerint a Volga és a Kljazma közén volgai finnugorok és nem finnégi népek laktak. A vidék nem-orosz földrajzi tulajdonneveiből máris nyilvánvaló, hogy az őslakó és névadó merik nem azonosíthatók sem a karjalaiakkal, sem a vepszäkkal. Ha az eddigi nem egészen szakavatott archeológiai és antropológiai kutatások töredékes, egymásnak ellentmondó, megbízhatatlan eredményeit egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyjuk, a *meri* népnév nyelvészeti vizsgálatától várhatunk még határozottabb bizonyítékokat.

A név Jordanes Geticájában *Merens*, az orosz forrásokban többnyire *Merja* (Меря, ritkábban Мѣря), elvéve *Merjane* (Lavr. 20, Szof. 13; PSzRL. XXII, 1: 354, XXII, 2: 156), illetőleg *Mirjane* (uo. IV. 1: 580, 581) és *Merz* (uo. V, 1.), Brémai Ádám Gestájában pedig *Mirri* alakban maradt fenn.

E névváltozatok egymáshoz való viszonya és eredete rendkívül bonyolult kérdés. A Jordanes-féle *Merens* alakot gót nyelvi többes accusativusnak, egy joggal föltehető **Merans* vagy **Merjans* romlásának, hibás lejegyzésének szokták tekinteni (vö. M. SCHÖNFELD, Wörterbuch d. altgerm. Personen- und Völkernamen 273, 278; uo. a korábbi irodalom könyvészete). MELICH szerint ennek a gót *Merens* vagy **Merjans* névnek átvétele, szabályos folytatója az ó-orosz *Merja* (EPHk. LVII, 171—174). — Ez ellen a hangtanilag pompásan megokolt magyarázat ellen nem tudnék számottevő érvet fölhozni, mégsem vetem el a Jugria c. értekezésemben jelzett nézetemet, mert az — meggyőződésem szerint — a név eredetének földerítését is lehetővé teszi, az alakilag homályos gót *Merens*nek kiindulási alapul vételére sem

kényszerít bennünket és Brémai Ádám *Mirri* adatára is tekintettel van.

Fölfogásomat röviden így foglalhatom össze:

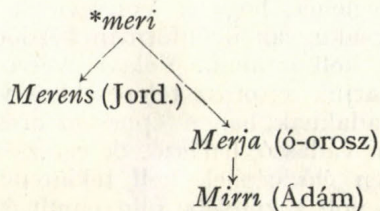
1. A változatok alapja **meri*, **müri*, mely a Merja nép saját elnevezése volt. Ez a kikövetkeztetett szó nyilván azonos a cseremiszeknek ősidők óta nemzeti névül használt *mari*, *marii*, *mārē* 'Mann, Ehemann, Mensch; Tscheremisse' szavával, amelyet általában indogermán jövevénynek szokás tartani (< ó-ind *máryas* 'Jüngling, junger Mann, Liebhaber; Hengst'; *maryakás* 'Männchen'. Vö. SETÄLÄ: JSFOu. XXX. 5: 103, H. JACOBSON, *Arier und Ugrofinnen* 192, 245.). — A föltett **meri* és a 'cseremis' jelentésben közkeletű *mari* hangrendi eltérése nagyon könnyen megmagyarázható. Számtalan példát idézhetnénk arra, hogy a cseremis nyelvterület keleti nagyobbik felén található *a*-nak a cseremiszség nyugati szélső nyelvjárásaiban (kozmodemjanszki, jaranszki) magas magánhangzó, *ä* felel meg. Íme néhány példa:

keleti-cseremis		nyugati-cseremis	
<i>aťša</i>	~	<i>ätä</i>	'apa' (vö. <i>atya</i>)
<i>kandäšä</i>	~	<i>kändäksä</i>	'nyolc' (vö. fs. <i>kahdeksan</i>)
<i>βapš</i>	~	<i>βäpš</i>	'háló'
<i>βaraš</i>	~	<i>βäräš</i>	'ölyv'
<i>kap</i>	~	<i>käp</i>	'test' (< csuv. <i>kap</i>)
<i>tar</i>	~	<i>tär</i>	'bér' (< csuv. <i>tar</i>)
<i>jamdä</i>	~	<i>jämdä</i>	'kész' (< csuv. <i>jamde</i>)

stb. (vö. BEKE, UgF. XVI, 31—33; WICHMANN: FUF. XVI, Anz. 44).

Ha a **meri* — *mari* népnevek ilyenén értelmezése helyesnek bizonyul, úgy tetszik, közelférköztünk a Merja nép faji, nyelvi hovatartozandósága kérdésének megfajtásához: a **meri* a *mari* (= cseremis) nyugati alakváltozata, vagyis a Merja a cseremiszség nyugati ága volt.

2. A népnévnek ebből a föltett, nyomós okok alapján kikövetkeztetett alakjából képződtek a forrásadatokban található változatok, mégpedig véleményem szerint ilyenformán:

A Jordanes-féle *Merens* alak végződését eddig nem sikerült megnyugtatóan megmagyarázni: nem tudjuk, képző-e, rag-e, sőt általában elírásnak szokták tartani. — Az orosz *Merja* keletkezését úgy képzelem, hogy az oroszok a VIII. század táján a Felső-Volga vidékén megismert néptől átvették annak **meri* nevét; ebből a **meri*-ből *mer* (meř, merj) fejlődött, mint pl. finn *ruotsi* > orosz *rus*, *vepsä* ~ *vepsi* > *ves*, *Särkijärvi* ill. *Selgjäri* > *Sereger*, *Seliger* stb.; majd az oroszok ezt a **mer* nevet szokásuknak megfelelően -a nép- és területnév-képzővel látták el, miként pl.: *Cseremisza* 'cseremiszség, a cseremiszek népe és földje', *Latina* 'latinság', *Csuvasa* 'csuvasság', *Tatara* 'tatárság' stb. (vö. Jugria 113—4). — A *Merja* mellett az oroszban itt-ott előforduló *Merjane* 'merik' egészen világos orosz képzés a szláv -janin (plur. -jane) képzővel, mint *latinjanin* 'latin ember' — *latinjane* 'latinok' stb. — Brémai Adám az orosz Novgorodban járt német kereskedőktől szerzett értesülést a merikről, s a tőle följegyzett *Mirri* alak nyilvánvalóan az orosz *Merja* vagy még inkább a **meri*, **mer* fejleménye, mint ahogy a vepszä népet jelölő *Wizzi* adatának is kétségtelenül az orosz *ves* a forrása.

*

907 után az orosz források nem említik a meriket. Visszaszorultak vajjon a terjeszkedő oroszok elől, avagy fokozatosan denacionalizálódtak, beolvadtak az oroszokba? Közvetlen adatok híján csak következtetésekre utalva próbálhatnók sorsuk alakulását, végzetük beteljesedését nyomon kísérni.

Az orosz irodalomban általában idillikus keveredéssel szokták az őslakók lassú eltűntét magyarázni. Úgy képzelik, hogy a vadban, halban bővelkedő és rendkívül gyéren lakott meri földre vadászó-halászó oroszok vándoroltak be, a békeszerető őslakók nem törődtek velük, összeházasodtak, s a műveltebb jövevények hova-tova fölülkerekedtek. Olyan korán megkezdődött ez az orosz beszivárgás, hogy egyes vélemények szerint (N. I. KOSZTROMAROV: *Iszt. Monogr. I*, 369; D. KORSZAKOV, *Merja* stb. 49; SACHMATOV, *Russzk. narecs.* 15) a történetben szereplő *Merja* már inkább földrajzi fogalom, a terület finnugor őslakóinak és a közéjük szállingózott, majd uralkodó elemmé szaporodott orosz telepéseknek összefoglaló neve.

Könnyen meglehet, hogy a Volga-vidék s egyúttal a meri föld elfoglalása csakugyan ilyenformán kezdődött. A folytatását azonban másnak kell látnunk. Volgai nyelvrokonainkat semmi esetre sem tarthatjuk az orosz telepésekhez viszonyítva jámbor, gyámoltalan félvadaknak, hanem éppen az orosz forrásokra hivatkozva szétszórtan vadászó, halászó, de egészséges, sőt valamilyen saját szervezetben élő népnek kell tekintenünk, mely egyideig szövetséges társa volt a közelébe fölnyomult északi szláv törzseknek s vérével és adójával jócskán kivette részét az oroszok belső

harcaiban és szervezkedő vajúdásaiban. Mikor azután az oroszok eléggé megerősödtek, amikor kellően megszilárdult a kívülről kapott társadalmi, katonai és keresztény rend, azonnal céltudatos, kíméletlen hódítás indult meg a telepésekkel megszállt határterületeken. Fontos földrajzi helyzete miatt alkalmasint a Merja került először sorra. Nagyon jól tudjuk, hogy a merik ősi földjén, a Rosztovi-tó mellett már Rurik idejében áll Rosztov vára, a Klescsino-tótól keletre fölépül Szuzdalj, a Volga felé előretörő orosz-ságnak ez a két nevezetes bástyája; tudjuk, hogy 907-ben Rosztovban és Perejaszlavban már Oleg főnnhatósága alá tartozó orosz fejedelmek székelnek, majd a híres rosztovi fejedelemség területéről tovább hömpölyögnek a hódító orosz hullámok.

Zsirai Miklós.

A «CONFORMETUR» ELVÉNEK KERESZTÜLVITELE A NAGYSZOMBATBAN FELÁLLÍTOTT ORVOSI FAKULTÁSBAN.

Amidőn Mária Terézia a nagyszombati egyetemet studium generale-vá tette meg s a fennálló fakultások újjászervezése mellett felállította az orvostudományi kart, ezt úgy berendezés, mint általában egész tudományos üzemére nézve a bécsi orvostudományi karral egyformává tenni rendelte. «Conformetur» — ez az elv, ez a szó, vagy néha-néha egy-egy másik azonos értelmű az, mely 1769-től kezdve, az első időkben lépten-nyomon, majd utóbb is rövidebb-hosszabb időközökben, megnyugtató következetességgel fel-felcsendül.

Legelőször az egyetem felállítására vonatkozó elhatározását és utasításait tartalmazó 1769 dec. 14-i intimatumban juttatja kifejezésre Mária Terézia abbeli szándékát, hogy a nagyszombati egyetem a német örökös tartományokbeli egyetemekkel, első-sorban a béccsel konformálandó.¹ A királynő ezen szándékát ugyanakkor a magyar helytartóság a Nagyszombatban székelő esztergomi káptalannal is közölte.² 1770-ben rendre adatnak ki a «normák» (norma studiorum tractandorum) s az elsőben, a teológiai kar részére kiadottnak bevezetéseként találjuk meg az összes fakultásokra egyaránt vonatkozó konformáló rendelkezést.³

1771 május 6-án adja ki a magyar helytartóság az intimatutumot, melyben a királynő konformáló rendelkezését teszi közzé.⁴

¹ «Siquidem pro eo, ut studium generale, seu Universitas completa dici possit, ab exemplo aliarum etiam in ceteris hereditariis Provinciis Caesareo-Regiis praeexistentium Universitatum quatuor requirerentur facultates . . .» majd rámutat a királynő szándékai közt arra, hogy a «prae-fatum Universitatem Tyrnaviensem ampliaret et novis modernoque rerum gerendarum systemati congruis accessionibus cumlaret, . . .» és ugyanitt később kimondja, hogy a Jézus-társasági atyák gondjaira bízott hittudományi és bölcsészeti kar . . . «normae in Universitate Viennensi introductae plene semet conformare . . . valeant».

² « . . . eam esse Apost. Suae Caes. Reg. Majestatis benignissimam voluntatem, ut universa in Universitate Tyrnaviensi pro futuro tradenda studia juxta methodum et normam in Universitate Viennensi introductam regulerentur et respective reformarentur.»

³ «Universitas haec Tyrnaviensis . . . in Universitate Viennensi iam stabilitae normae per omnia conformare tenebitur.»

⁴ «Et quia benigna mens et intentio Suae Majestatis Ssmae ea foret, ut Universitas haec Tyrnaviensis sub altissimo nomine et gloriosis altifatae

1775 március 17-én küldik meg Bécsből a nagyszombati egyetemnek az előadásoknak (helyesebben : felolvasásoknak) a bécsivel konformált órarendjét.¹

1771 január végén megküldi Nagyszombatba a magyar udvari kancellária a néhai Barkóczy prímás által tervezett és most időszerűvé átdolgozott egyetemi szabályzatot, mely a bécsit veszi mintául.²

1772 dec. 10-én az ágost. vallású nemes Ugróczy Mihály panaszfelterjesztést tesz a királynőhöz, melyben jelenti, hogy a nagyszombati egyetem megadta neki a licentatust, vallása miatt azonban a doktori fokozatot megtagadta tőle. Kéri a királynőt, rendelné el sérelmének jóvátételét. A kérelmet Mária Terézia olyképpen intézi el, hogy a helytartóság útján utasíttatja az egyetemi consistoriumot a bécsi szabályzatoknak megfelelő módon való eljárásra.³

1819 június 19-én a nőgyógyászat és a gyermekgyógyászat közös tanszékének netáni szétválasztásáról folyván tárgyalások, Ferenc király kijelenti, hogy az örökös tartománybeli egyetemek tanrendszere értelmében kíván döntené.⁴

Még 1848-ban is hivatkozás történik (a magyar kancellária figyelmeztet rá) Ferencnek az idézetnél is régibb, 1804 aug. 11-i keletű, hasonló rendelkezésére,⁵ sőt az 1863—65-i nagygyűlésükön a magyar orvosok és természetvizsgálók a közegészség és orvosi ügy rendezéséről szóló javaslatban, annak 17. §-ában, még mindig a régi elvet juttatják kifejezésre, hogy «hazai egyetemünk szintén egyenjogósíttassék a birodalom egyetemeivel».

De nem szaporítjuk tovább a példákat, melyek tömeges voltukkal is bizonyítják, hogy a «conformetur» elve csakugyan uralkodóról-uralkodóra szállt át. Komoly elhatározást jelentett és kétségtelenül sok, sőt első tekintetre talán kizárólag csakis jóval biztató auspiciumokat ébreszthetett a művelődés ügyét lelkükön viselő elődeinkben. Csakugyan, lehetett-e az orvosi fakultásnak

Suae Majestatis Sacratissimae auspiciis restaurata, tum in norma tradendi, cum vero aliis omnibus Universitatibus Viennensibus per totum conformetur... majd később: «... ut neointroductae facultati medicae ad imitationem Viennensis...»

¹ «... in Universitate quoque Tyrnaviensi conformis fieri potest.»

² «Die Tyrnauer Universität hat überhaupt um die Gleichhaltung mit andern erbländischen Universitäten und sonderheitlich zu Wien gebeten...» (StR 329/1771.) StR = K. k. Staatsrath. A bécsi házi, udvari és állami levéltárban őrzött cs. k. államtanácsai aktákból.

³ «... in occursis similibus casibus norma in Universitate Viennensi stabilita observetur.» (Linzbauer : Codex med.-san. II. 630.)

⁴ «... das Studienwesen in Ungarn dem deutschen System nachgemodelt werde.» (StR 1419/1837.)

⁵ «... Sr Majestät Kaiser Franz' ausgesprochene a. h. Willensmeinung, dass in Ansehung des medizinisch-chirurgischen Studiums in den ungarischen Provinzen eben jene Bildung eingeführt werde, welche in den deutschen Erbländen eingeführt ist.» (StR 640/1848.)

kedvezőbb kilátása, mint az az ígéret, hogy azonossá fog tétetni súlyban és tekintélyben, felszereltségben és berendezkedésben a bécsi egyetem orvosi karával, amelyre méltán tekintettek fel a birodalom többi egyetemei, ill. orvosi fakultásai és líceumai? s hogy továbbá a «conformetur»-t ugyanaz a küldetészerű férfiú, van Swieten, fogja keresztülvinni nálunk is, aki a bécsi orvosi fakultást az egész egyetemre kiterjeszkedő hosszantartó szánalmas állapotából oly magaslatra emelte fel, hogy néhány évtizeden át az évszázad legnagyobb klinikusa, Boerhaave leydeni iskolája méltó folytatásának tekintetett Európaszerte.

A «conformetur» keresztülvitele azonban alig-alig haladt előre s bár egyetemünk Európa leggazdagabb főiskolái közé tartozott (az akkortájt többször hangoztatott megállapítás, vagy kijelentés szerint csak az oxfordi volt még gazdagabb), jövedelmeit a bécsi közös állampénztárba tartozott beszolgáltatni, saját igényeit pedig csak a Bécsben kiszabott szűk keretek közt elégíthette ki. A klinikák hosszú időn át szégyenletesen elmaradt állapotban hagytak meg; a tanárok egy része a kinevezését oly mellékkörülményeknek köszönhette, melyek fájdalmas mosolyt csalnak ajkunkra.¹ Nem is hajtattott végre a maga teljességében a «conformetur» elve korábban, mint csak nagy későre, miként látni fogjuk: már csak oly időben, a midőn ezen elv régen megszűnt volt kötelező erővel bírni.

Mégis kérdés azonban, hogy a «conformetur» elve kizárólag csak lelkesedő és örvideni tudó érzelmeket váltott-e ki elődeinkből? A politika szemüvegén keresztül szemlélődők, elsősorban a gravamenes politika hangoztatói a «conformetur»-ban sem láttak egyebet, mint az «összmonarchia» erősítését szolgálni alkalmas intézkedést. Némi igazukat a következmények igazolták.

Volt azonban egy terület, a dékáni tisztség betöltésének mikéntje, melyen a «conformetur» elvét csakugyan keresztülvitték. S tették ezt a legkíméletlenebb erőszakkal, megdöbbentő rosszakarattal és akkora nyomatékkal, hogy az 1816-ban első ízben kiadott rendelkezés még a 67-es kiegyezés után következő időkben is nyugtalanítólag tudott hatni, sőt áldatlan viszályokat is előidézni.

Bölcsen hangoztatta a pesti egyetem elnöke, Ürményi József, hogy a konformálás műveletének meggondoltan kell megtörténnie és szemelött tartani mindenütt az illető tartomány különleges viszonyait.² Stifft báró államtanácsos, az összbirodalom egyetemi ügyeinek 1803-tól 1836-ig teljhatalmat gyakoroló diktátora, a dékánválasztásnak azt a rendszerét erőszakolta a pesti egyetem jogi és orvosi fakultására, mely Bécsben és Prágában négy évszázados

¹ Györy Tibor: Tanszékek betöltése a Nagyszombatban felállított orvosi fakultás fennállásának első évszázadában. (Akad. székfogl. előadás.) Orvosképzés 1934. I. sz.

² «... dass die Grundsätze des öffentlichen Unterrichts zwar überall dieselben sein, die Mittel aber, diese Grundsätze ins Werk zu setzen, sich

történelmi alapon még tán indokolható, bár Európa többi egyetemei előtt talányszerű intézmény volt, a pesti egyetemen azonban a fennálló rendelkezésekkel is ellentétben állott. E Stifft által konokul erőltetett rendszer lényege abban állott, hogy a dékáni tisztségre nem egyetemi tanárt, hanem a karon kívül álló doktorok (külső, bekebelezett doktorok, vagy külső kari tagok) közül való egyént kellett dékánul megválasztani. Uralmának hosszú ideje alatt egyébiránt is elég kellemetlenkedésben részesíté Stifft a magyarokat, a dékán-választás kérdésében azonban vérig sértő gyanúsításokkal és rágalomokkal indokolt erőszakoskodások egész sorozatát zúdította a pesti egyetemre. Amíg Ferenc császár ült a trónon, ez ügyben bemutatott véleményes javaslatait kivétel nélkül magáévá tette az uralkodó, ki hálára kötelezettnek érezte magát Stifft iránt, aki mint a császár személyi orvosa (Leibarzt) határtalan önfeláldozással szolgálta magas urát és családját, két álló esztendőn át minden magánügyét félretéve, éjjelét-nappalát teljesen az uralkodó gyermekei testi gondozásának szentelve. Ez lehet, ha tán nem is kizárólag a kulcsa annak a nagy császári bizalomnak, mely Stifftet, ezt a közepes tehetségeket pártoló, kimagaslókat elnyomni, sőt üldözni kész, kicsinyes egyént nemcsak a legmagasabb szolgálati fokozatokig előrevitte, de az államtanácsban is jelentős szerephez juttatta s magas rendjelekkel és bárósággal kitüntette. Régi hagyomány volt azonban az is, hogy a császár személyi orvosa egyúttal az egyetemi ügyek intézője volt Bécsben.¹ Ha a Stifft-rezsim alatt a bécsi orvosi fakultás még jó

nach den Umständen, die in den verschiedenen Provinzen verschieden sind, richten müssen, weil sonst die Übereinstimmung der Grundsätze jener der Mittel hintangesetzt würde.» (StR 4205/1825.)

¹ Jellemző, hogy oly elismert kiválóságok, aminők Hildenbrand vagy Raimann professzorok voltak, ilyen s ehhez hasonló hízelgő formában aposztrofálták a tekintélyére hiú férfiút, mint «vir nobilissimus atque ad cineres usque colendus». Annál nagyobb antiszervilizmussal merészelt az udvari kamarai levéltár igazgatója (Thallóczy Lajosunk elődje) az osztrák költő Grillparzer «Warschau» c. költeményében Stifft személyére célozni. A 33 strófás versből kiragadjuk e három Stifftre vonatkozót:

Dort tönt kein Wort durch späterwachte Lüfte,
Scheu kriecht das Denken in sich selbst zurück,
Die Brust vernieten krummgebogene *Stifte*
Und gänzlich stumpf gilt dort für ganzes Glück.

Gleichwie in Dantes dunkeln Schauderorten
Die Inschrift lehrt, dass da kein Rücktritt sei,
Steh' inschriftweis an dieses Landes Pforten
Gemeinheit eingepägt und Heuchelei.

Dem Throne nah sitzt dort ein Mann seit Jahren,
Die glatte Stirn in Venusdienst gebleicht,
Dem Einfäll' lustig durchs Gehirne fahren,
Die ihm ein andrer auf Systeme zeucht.

Stb. stb.

ideig külföldieket vonzó magas színvonalon állott, ezt nem annyira néki, mint az új alapokat mesterien lerakó van Swieten-féle idők közelségének lehet betudni. A rezsím vége felé azonban már észlelhető kezdett lenni a világhírű «régibb» bécsi orvosi iskola napjának lealkonyodása. Mert Stifft egész működése semmikép sem volt alkalmas arra, hogy az egyetemeket erősítse és fejlessze. Gyámsága alatt tartotta valamennyiüket, mely minden szabadabb megmozdulást csírájában elfojtani s a szervilizmust tenyésztetni törekedett.¹

Stifftnek volt köszönhető, hogy egy oly intézményt erőszakolt a pesti orvosi fakultásra, melynek nálunk semmiféle gyökere, történelmi multja nem lévén, eleinte értetlenül, majd pedig védekezésre elszántan álltak vele szemben egyetemünknek nemcsak orvos-, de az éppígy érintett jogi tanárai. A «conformetur» elvének brutális ráerőszakolása volt ez egyetemünkre, melynek békét megbontó, áldatlan, Stifft részéről útszéli hangnemmél kísért harcok lettek a következményei, nemcsak Stifft idejében, de új lángra kapva, sokkal később: 1848-ban és a kiegyezés körüli években is.

Az elmondandók könnyebb áttekinthetése végett rövid visszapillantást kell vetnünk a Stifft előtti időkre, jelesül a dékánválasztást szabályozó régibb rendelkezésekre.

A IV. Rudolf által 1365-ben alapított bécsi egyetemnek III. Albert által 1384-ben kiadott második alapítólevele minden felavatott doktorra nézve kimondta a tanítás kötelezettségét. Ezen doktorok tehát azonosak voltak a későbbi professzorokkal, azzal a különbséggel, hogy amazoknál a diploma, ezeknél pedig a kinevezés képezte a tanításra minősültség alapját. 1492-ben változik a helyzet: a doktorok «bekebelezettek» a fakultásba, a nélkül, hogy valamennyien tanítottak volna. Ebben az időben áll elő tehát a különbség a doktorok és professzorok között, jóllehet a doktorok a kar ülésén megjelenni tartoztak. 1544-ben rendszeresítették a fizetéses professzorok s ugyanakkor vált a bécsi egyetem állami intézménnyé. 1749-ben kezdődik az egyetem s benne az orvosi fakultás teljes nagy átalakítása a halhatatlan van Swieten tervei és irányítása mellett, ki céltudatos törekvéssel megteremtette a világhírű «régibb» orvosi iskolát, melynek tanítványaiából fog majd kikerülni az 1770-ben felállított nagyszombati orvosi kar első öt tanára.

Az itt elmondottak teszik érthetővé, hogy a doktorok, jelesül a «bekebelezett» doktorok, sohasem tudták, de nem is akarták, annak emlékéért eltörölni, hogy — szemben a professzorokkal — voltaképen ők a történelmileg is igazolható letéteményesei az

¹ Így volt ez régebben is, későbbben is. Bécsben 1749-ig Garelli, s ezután van Swieten, majd sorjában Störk, Stifft, Türkheim, Raimann, Well — megannyi orvos (az első négy császári személyi orvos) s az egyetemi ügyek referense volt. Így volt ez sokkal később nálunk is. Markusovszky Lajos és Tóth Lajos, szintén med. dr.-ok, egyetemügyi referensekként működtek.

egyetemi testületi jogoknak s hogy e jogok alapján az egyetemi méltóságok (rektor, dékán) betöltését is maguknak igényelhetik. Ebben a tudatukban időnkint felsőbb helyről is megerősítést kaptak. Így pl. az 1773. évi *Institutiones Fac. Med.* kimondja: «*Nemo Professorum potest elegeri Decanus*», a következő 1774. évi nov. 12-én kiadott legfelsőbb elhatározás pedig ugyanezt a tilalmat azzal az indokolással ismétli meg, hogy a mellékfoglalkozások a professzorokat visszatartanák tanító hivatásuktól. A nagyszombati egyetemre ez a rendelkezés nem vonatkozhatott, mert fennállásának első időszakában egyáltalában nem voltak «bekebelezett» külső tagjai, s így más nem is lehetett dékán, mint csakis tanár, kit az 1777-ben kiadott első *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* még egyszerűen doktornak nevez. 1806-ban jelenik meg a második *Ratio educationis* s ennek 154. §-a már megengedi, hogy a tanárok nagy elfoglaltságán könnyítendő, rajtuk kívül más érdemes szakférfiak is rektorra és dékánná legyenek választhatók. E rendelkezés semmiképen sem volt imperatív jellegű, annyira nem az, hogy a következő évtized folyamán senkinek se jutott eszébe a tanárok közül e rendelkezés nyújtotta könnyítést igénybe venni és senkinek sem a nem-tanárok közül a dékánságot magának követelni.

1816-ban követi el báró Stifft a messzeható erőszakot, hogy túltéve magát a magyar oktatásügy kánonját képező *Ratio* 154. §-án, a királyt egy oly rendelkezés kibocsátásába viszi bele, melynek indokolásából tudatos erőszak rí ki.

A magyar udvari kancellária 1815. dec. 22-én felterjesztéssel él, melyben a «conformetur» elvére hivatkozva, egy sebészi műtőintézet felállításának elrendelését kéri. Ennek az ügyiratnak a végén, a voltaképeni tárggyal semmiféle összefüggésben, Stifft ezeket írja: «*Ebenso nöthig ist es die Anordnung zu erneuern, dass kein Professor der medizinischen Fakultät die Decans-Stelle bekleide*», a király pedig 1816. febr. 21-én kiadja a rendelkezést: «*. . . serio invigilandum est, ut nullus professorum facultatis medicae in futurum munere Decani fungatur*». Első kapásra megállapítható, hogy Stifft a «conformetur» örvén a dékánválasztás bécsi eljárását kívánta rákényszeríteni a pesti egyetemre. A pesti egyetemen mindedigéle, és pedig még 1770-től fogva mint egyedüli legális eljárás, a tanárok közül való dékánválasztás járta s az 1806. évi *Ratioban* foglalt módosítás jogbővítést jelentett és nem hatálytalanítást. Mert jogbővítésnek kell neveznünk a már idézett 154. § azon rendelkezését, hogy amennyiben a tanárok elfoglaltságuk miatt nem óhajtanának a dékáni teendőkkal is megterhelteni, e tisztség nem-tanárokkal, hanem más érdemes egyénnel is betölthető. Stifft mindezzel nem törődött. Szinte döbbenetes az a könnyedség és még döbbenetesebb az a tudatos mellőzés, melyben Stifft a *Ratio* rendelkezéseit részesítette. Ez különben állandó

sorsa volt e kánonnak. Hiszen már négy évvel az életbeléptetése után, tehát 1810-ben, megjelenik Bécsben egy új tanulmányi szabályzat és 1833-ban ismét egy új, jóllehet a Ratio még mindig hatályban van, sőt néha még Bécsben is idézik és hivatkoznak reá. Ily módon az ellenkezésben lévő helyzetek sora áll elő, melyben nem könnyű dolog lehetett esetenként kiválasztani, mikor, mit kell mérvadónak venni. A «conformetur» elvének azonban egyenesen keréketörése volt a Stifft által megfogalmazott dékánválasztási rendelet, mely hosszú évtizedekre terjedő viszályok kút-fője lett.

Am lássuk sorrendjük szerint a kérdés kifejlésének egyes fázisait, egyelőre Stifft halálának időpontjáig, amidőn a tett intézkedések erőszakos és törvénytelen volta nyíltan is felismertetvén, hatályon kívül helyeztettek.

A ránk maradt iratok rendjéből mintha az világlanék ki, hogy Stifft abban a megnyugvásban ringatta magát, miszerint éppen csak a pesti egyetem volt hátra, ahol a «conformetur» elvét keresztül kell vinni, a többi örökös tartománybeli egyetemen és líceumon amúgy is minden rendben van, ezek nem is szoktak nehézséget támasztani, miként a megrendszabályozhatatlan magyarok.¹ Am a kezébe kerül az innsbrucki orvosi líceum egy jelentése,² melyből megtudja, hogy Páduában Brera professzor egy személyben látja el a kari igazgató és a dékán teendőit, mire kiadni siet az összeférhetetlenséget kimondó tiltó rendelkezést Páduának és egyúttal Paviának is. Ezt megelőzőleg azonban felhívja a központi tanulmányi szervező bizottságot («Zentralkommission in Studienangelegenheiten»), vegye szemügyre a helyzetet a különböző egyetemeken és a különböző karokon. Alig várt összevisszaság mutatkozik a szemle eredményeként. Kiderül pl., hogy Prágában — a nekünk magyaroknak többízben is szemünk elé állított Prágában — az összes fakultások tanárt választanak dékánná, sőt az orvosi karon Rottenberger tanárt egymásután 7 éven át választották azzá; a bécsi jogi karon az 1775. évi Ratio studii juridici nem tartalmaz ugyan tilalmat, de itt rendszerint ügyvédek választanak dékánnokká; az 1778. évi Institutum facultatis theologiae Vindobonensis bár tartalmaz tilalmat, de rendszeresen eltértek tőle stb., stb. A nevezett bizottság ezen és többi hasonló tapasztalatait részletes jelentésben terjeszti fel Stiffthez, akit e jelentés szenvtelenül tárgyi-lagos és kimerítő helyzetismertetése nyilván kellemetlenül érintett. Erélyes kézvonásokkal jegyzi be, hogy a bizottság a kelleténél nagyobb feneket kerít a dolognak («macht zu viel Wesens»), rövidre kell tehát fogni s a régi rendelkezést megismételni. Ez meg is tör-

¹ «Abermals ein Beweis, wie schwer es ist die Pester Universität zur Ordnung zu bringen, vorzüglich wo auch der Eigennutz in das Spiel kömmt, wie hier» — mondja Stifft. (StR 7045/1816.)

² StR 3740/1817.

ténik, a császár 1818 január 1-én kiadja a parancsot: «Ich will, dass bey der juridischen und medizinischen Fakultät an keiner Universität meiner Staaten ein Professor das Amt eines Decans oder Notars bekleide, sondern dass hiezu immer ein anderes Individuum gewählt werde und ist hiernach das Erforderliche zu erlassen und diese Meine Entschliessung auch der deutschen Studienhofkommission und der ungarischen Hofkanzley in Studienangelegenheiten zur Darnachhaltung mitzutheilen.»¹

Elmúlik néhány év, gyűlnek a tapasztalatok, de ezek nem kedvezők a külső kari tagokra nézve. Ezért 1825-ben a pesti jogi fakultás felterjesztést tesz, melyben felhatalmazást kér arra, hogy tanárt is választthassanak dékánná.² Kérelmét azzal indokolja a kar, hogy a lefolyt 6 év alatt a doktor-dékánok sokat jártak vidékre s ilyenkor a tanároknak kellett őket helyettesíteni s ily módon a dékáni tisztség terhe ezekre szakadt, díszé pedig a távollevőket érte. E mellett a vállalkozók többnyire fiatal emberek voltak, kikben a fegyelemtartáshoz szükséges tekintély sem volt meg; a tanulókat sem ismerték, kikkel naponta érintkezniök kellett.

Az egyetemi elnök, Ürményi József pártolta a fakultás kérelmét, főleg a fegyelem meglazulása miatt. A helytartótanács azon a nézeten volt, hogy a dékánság bár ne korlátoztassék kizárólag a tanárookra, azonban ezek is megválaszthatók legyenek. A magyar kancellária a legerősebben támogatja a helytartótanács álláspontját, mely egyébként lényegében fedte a Ratio rendelkezését.

A felterjesztés felkerül az államtanácsához, Stifft az előadója, ki mindjárt azzal kezdi, hogy az összes felhozottak helyt nem állók, nem igazak, («unwahr») és teljességgel nem igazak («ganz unwahr»). Nem igaz, hogy a fegyelem a dékánok miatt lazult meg, mert ezek a hallgatókkal egyáltalán nem jutnak érintkezésbe (!) stb., stb. Utal arra, hogy 1815-ben (7045. sz. a.) már egyízben alkalma volt visszautasítani a mostaniakhoz hasonló állításokat és az azokon nyugvó kérelmet. «Nun schreitet man für die juristische Fakultät ein, um, wenn für diese etwas zu erhalten ist, die medizinische nachfolgen zu lassen» és «Die Hauptsache . . . dürfte wohl sein, damit die Professoren die Gradus-Taxen, welche auf den Dekan fallen, wieder für sich beziehen und bey den strengen Prüfungen eines lästigen fremden Zeugens loswerden und ganz nach Willkühr handeln können.»³

Valóban jellemző Stifftre ez a gondolkozási mód, mellyel pörére vetköztette a maga lelkületét. Csakugyan feltehető volt,

¹ StR 9531/1817.

² StR 4205/1825.

³ Persze a Stifft véleményét megerősíteni látszó kivételek is voltak a tanárok közt, kik a dékánság anyagi előnyeit mindenek fölé helyezték, mint például 1792-ben Schraud Ferenc. Pauler Tivadar több ily esetről is tud. (L. a budapesti magyar kir. tud.-egyetem története. Budapest, 1880. 326—27. l.)

hogy Ürményi József, meg a magyar kancellár, zsebérekeket kívánt támogatni!?

Erezhette ezt báró Bedekovich államtanácsos, mert nem teszi magáévá Stifft ítéletét, hanem azt javasolja, írassanak össze a Budán és Pesten lakó külső tagok, vajjon csakugyan nincsen-e köztük megfelelő dr. juris. Ehhez a javaslathoz csatlakozik az államtanács többi votans tagja is, sőt maga az uralkodó, elrendelvé, hogy «*Consignatio Individuorum extraneorum, Budae et Pestini domiciliorum et pro gerenda, in questione posito Decani Munere sub omni Respectu qualificatorum exhibenda habebit.*» (Pozsony, 1825 okt. 17.)

Az összeírás megtörténik s a magyar kancellária 1826 aug. 7-én felterjeszti a jogi dékáni tisztségre alkalmasak kimutatását: Budáról 5, Pestről 9 egyén szerepel a lajstromban, s ebbe a csak időközönként Pesten tartózkodó gróf Károlyi Lajost¹ is felveszik.

A jogi fakultás azonban a felsorolt jogi doktorok között egyeseket koruk, vagy elfoglaltságuk, másokat meg tekintélyhiányuk miatt, egyeseket pedig azért, mert nem is bekebelezett tagjai a karnak, nem tartotta alkalmasoknak a dékánság betöltésére, miért is megismétli a kérdést a tanárok dékánná választhatása iránt.

A helytartótanács is megmarad pártoló véleménye mellett, a magyar udvari kancellária is. De Stifft is kitart gyanúsítása mellett, hogy a jogi kar is csak a tanárok anyagi érdekeit tartja szem előtt («*damit das Utile einiger Professoren gesteigert werde*»). Az uralkodó ezek után újra kiadja a rendelkezést: «*Resolutioni Meae, per quam stabilitum est, ut penes Facultatem Juridicam et Medicam nullus professorum simul etiam munus Decani aut Notarii gerat, porro quoque firmiter inhaereo*». (Baden, 1927 jul. 22.)

Néhány évi csend következik. Az 1830/31. tanév végén azonban a pesti egyetem jogi és orvosi karának tanulmányi igazgatói közös felterjesztéssel² élnek a professzorok dékánná választhatása érdekében. Kifejtik, hogy a mióta a tanárok e tisztségből kizáratlak, tekintélyes férfiak hárították el maguktól a dékáni méltóságot, s e helyett ifjú doktorokra került a sor, akiket a tanuló ifjúság nem respektál, minek következtében a rend és fegyelem jelentősen alacsonyodott. E mellett ezek a külső egyének egyetemi kötelezettségeikkel nem eleget törődtek s inkább a maguk ügyei után jártak, amivel szemben a régi tanár-dékánok mindenkor megfeleltek kötelezettségeiknek s teendőiket a felsőbb hatóságok megaláztatására látták el. A hittudományi és bölcsészeti karokon ma is jól beválnak.

A kérelmet az egyetem elnöke, gróf Cziráky országbíró is támogatja, a helytartóság nemkülönben, s pártolólággal terjeszti fel azt a magyar udvari kancellária is.

Stifft megint cáfol: «*Nem igaz*» hogy a rend és fegyelem fenn-

¹ StR 5192/1826.

² StR 5304/1831.

tartása a dékán hatáskörébe tartozik, mert ez a tanárok dolga. «Nur das Utile ist es, was die Professoren so oft zur Wiederholung dieser Vorstellung treibt, nämlich damit, stets ein Professor von den rigorösen Prüfungen doppelte Taxen ziehe.»

Az államtanács egyik igazságos lelkű, nemesen gondolkodó tagja, Jüstel József Alajos prépost, utóbb v. b. t. t., annak a nézetének ad kifejezést, hogy amennyiben csakugyan tévedésen alapszik a fakultások azon többször hangoztatott érve, hogy a rend és fegyelem fenntartása a dékán dolga, akkor ezt egyenesen meg kellene mondani, vagy pedig kérdést kell intézni, mire alapítják ezt az állítást?

Stifft ezt feleslegesnek látszik tartani, mert röviden ezt írja: «Ez a kérdés már számtalanszor letárgyaltatott.» V. Ferdinánd azonban Jüstel javaslatát fogadja el, s a következő rendelkezést adja ki: «Cancellaria ante omnia edocendum habebit, quo fundamento nitantur obligationes a Directoribus studiorum juridici et medici in Universitate Pestiensis sub No I, tanquam muneri Decanatus inhaerentes recensitae.» (Bécs, 1832 febr. 1.)

A válasz ősszel megjön s a magyar kancellária nov. 20-án teszi meg jelentését.¹ Maga az egyetemi elnök vette a kezébe az ügyet, megállapítván, hogy a kari igazgatók nem tévedtek, a Ratio Educationis 157. §-a csakugyan nekik igazat adólag intézkedik. «Officium Decanorum, in quos munia veterum Directorum transiverunt, generatim est curare morum disciplinam inter Facultatis suae Alumnos; apud Catholicos autem etiam praescripta Pietatis, atque Religionis exercitia; unde et delicta primum ad eosdem tamquam iudices ordinarios deferuntur; quae vel ipsi plectent et emendabunt; vel si paulo graviora fuerint, Conventui Facultatis, aut etiam, prout ejus sententia fuerit, Magistratui Academico denunciabunt.»

Íme, itt történik meg első ízben, hogy az összes egyetemekre, tehát a pestire is érvényes bécsi rendelkezésekkel, nyíltan és élesen szembe kerül a magyar Ratio Educationis, őszinteségre kényszerítő helyzetet teremtve. Kétségtelenné válik, hogy Stifft évek hosszú során rá sem hederített a Ratióra, viszont a magyarok éppen ezt tartották meg. Csak így kapjuk meg magyarozatát is ama egyre megújuló kérelem-rohamoknak, hogy tanár is lehessen dékán, s az egyre megismétlődő, gyanúsító rágalmakkal erősített visszautasításoknak. De Stifft most sem adja meg magát s minden lelkiismereti scrupulust félretolva, mindössze a régi gyanúsítások nomenclaturáját szaporítja azon állításában, hogy a tanárok csak azért kívánnak dékánok lenni, «um nebst ihren eigenen Sporteln auch jene des Decans zu beziehen.» A szembekerült álláspontok tisztázása Stifft részéről elmarad.

Az államtanács azonban az egyetemi elnök álláspontját fogadja

¹ StR 153/1833.

el. Az elsőnek megnyilatkozó Majláth államtanácsos ugyanis kifejti, hogy Stifft rendelkezését a pesti egyetemen végrehajtani nem lehet, mert az az érvényben lévő Ratióba ütközik. Ily értelemben foglalnak állást Mikos, Purkhardt, Nádasdy és Ferenc Károly főherceg, az államtanács tagjai is. Az elintézést azonban csaknem három évig késleltetik; feltehetőleg az agg Stifft személye iránt való tekintetből bevárták azt az időpontot, amidőn már elbetegesedve, visszavonult az ügyek intézésétől. Az engedélyező rendelkezés 1835. dec. 15-én adatott ki, éppen egy félévvel Stifft elhalálózása előtt s így szólt: «Indulgere volo, ut Decani in Facultate juridica et medica ad Universitatem Pestensem e professoribus, prout id penes reliquas facultates viget, deligantur.»

Közel húsz esztendőn át gyakorolt önkényességnek vetette V. Ferdinánd a végét, amikor sokszoros felterjesztések, kérések után visszaadta a jogi és orvosi fakultások dékánjainak a magyar oktatásügyi rendtartásban lefektetett jogát: a dékánná választhatóságot. Jellemző, azonban, mily védtelenül állott egyetemünk a bécsi központi diktatúrával szemben, mely a tanárok természet-szerű kívánságát nemcsak hogy következetesen megtagadta, de tette ezt mindenkor oly megalázó megjegyzések kíséretében, melyek nem jutván a megrágalmazottak tudomására, se visszautasíthatók, se megtorolhatók nem voltak.

A király engedélyével (*indulgere volo*) a legalis állapot helyre állt. Nem jelentette ez azt, hogy ezután *csakis* tanárok, hanem azt, hogy tanárok is választhatók dékánná. A Ratio Educationis is így szólt. A magyar kancellária is megerősíttetni kívánja az új tisztázott helyzetet s felterjesztést¹ tesz, de most már abban az értelemben, hogy a tanárok ne kizárólag a maguk részére foglalhassák le a dékánná választhatóságot. A király csakugyan ebben az értelemben erősíti is meg a 153/1833. sz. alatt kiadott engedélyét. (Bécs, 1836. márc. 28.)

A két érdekelt fakultás tanárai tudomást vettek a király döntéséről, ám a kar külső ú. n. bekebelezett tagjai nem tudtak abban megnyugodni. A magyar kancellária 1837. augusztus 26-án «sürgős» jelentést terjeszt fel,² mely szerint nevezettek összejövetelt tartottak s elhatározták, hogy a jövőben minden dékánválasztásnál csakis a saját körükből valóra adják a szavazataikat. Az 1836/7-i tanévre szóló választásban a külső tagok feltűnő nagy számmal vettek részt. Ezúttal a király tavalyi engedélye alapján professzort kellett választani, ám oly zajos jelenetek játszódtak le, melyek aggályt keltettek az irányban, hogy a választási aktus a jövőben még jobban el fog fajulni. Az orvosi kar külső tagjai egyébiránt beadvánnyal fordultak az egyetem elnökéhez, melyben már eleve állást foglalnak a dékánságból a jövőre nézve való netáni kizáratá-

¹ StR 1237/1836.

² StR 4847/1837.

suk ellen. E beadványt az elnök a budai tanulmányi bizottságnak küldte meg tanulmányozás és javaslattétel végett, egyben kifejezésre juttatva a maga nézetét, mely szerint legcélszerűbben úgy lenne a kérdés megoldható, hogy felváltva : egyszer a professzorok, másszor a külső tagok köréből választassék a dékán. Viszont aggodalmak közt látja az elnök az egyre elhatalmasodó vallástalanságot, az erkölcsök hanyatlását, a tekintélyek megrendülését, aminek egyedüli ellenszere : a rend és fegyelem erélyes fenntartása. Ez azonban a más irányúlag elfoglalt s a tanulókat sem jól ismerő külső doktorokkal nem érhető el oly tökéletes mértékben, mint a professzor-dékánokkal. S ha nem is kívánná a külső doktorokat végleg megfosztani a dékánságtól, a közérdek ezidőszerint és még egy ideig úgy hozná magával, hogy tanár választassék dékánná, aki a fegyelmet kétségtelenül sikeresebben tudja biztosítani. Meg kellene mindenképen akadályozni a nagyszámban felvonuló külső tagok mesterkedéseit és hatalomrajutásukat. A tapasztalat azt mutatja, hogy a tanárok nincsenek annyira elfoglalva, hogy a dékánságot el ne láthatnák. A tanárok feletti felügyeletet sem nekik kell gyakorolniok, mint a bécsi dékánoknak, mert ez Pesten a kari igazgató dolga ; s a szigorlatokon ha jelen is kell lenniök, csak *egy* szavazatot jelentenek.

Ami a külső (kollégiális vagy bekebelezett) doktoroknak a helytartóságnál benyújtott kérvényét illeti, azokat az okokat, hogy miért kéri a tanárok kizárását a dékánná választhatásból, nem részletezik, de rámutatnak, hogy ama húsz év alatt, amíg nem tanárok, hanem ők töltötték be a dékánságot, jól beváltak ; legtöbbjük évekig volt dékán ; nem helyálló, hogy fiatalok lettek volna, mert egyikük sem volt 35 évnél fiatalabb. Ami a tavalyi zavargásokat illeti, azt csak az idézte elő, hogy a kari igazgató a 153/1883. sz. királyi leiratot nem úgy értelmezte, hogy a dékánok a tanárok soraiból is választhatók, hanem úgy, hogy *csak* a sorukból választandók. Jogaikat arra alapítják, hogy a Ratio 154. §-a szerint ők is tagjai a kari kollégiumnak. Mivel pedig az örökös tartományokban a külső orvosok is jogot formálhatnak a dékánságra, a jogok pedig egyöntetűek kell legyenek itt is, ott is, ezért úgy a dékánválasztást, mint a fakultást érdeklő összes tárgyalásokon való jelenlét joga őket is megilleti. Hogy a tanárok beváltak-e mint dékánok, ezt a kollégiális orvosok nem kívánják elbírálás tárgyává tenni, de rámutatnak azokra a legfelsőbb rendeletekre, melyek a tanárokat egészen kizárták a dékánná választhatóságból. A tanárok amúgy is nagyon el vannak foglalva a tanítással és szigorlati jelenléttel s így már csak fizikai okokból sem tudják a dékánságot megfelelően betölteni ; mellékesen még jelentős orvosi gyakorlatot is űznek ; a dékánságot pedig csakis önzésből keresik.

A külső tagoknak ez a badványa nem kis izgalmat okozott mindenfelé. A magyar udvari kancellária tanulmányügyi bizottsága hosszas fejtegetések után kijelenti, hogy a külső tagok joga

a dékánsághoz éppúgy el nem vitatható, mint a tanároké. De felmerül a kérdés, vajjon a fennforgó idők és körülményekre való tekintettel ez a jog nem lenne-e egy időre felfüggeszthető vagy módosítandó?

Az ügy helytartósági referense (Révery) azt javasolja, hogy hivassanak meg a dékánválasztásra a tanárok és a külső tagok egyenlő számban, s ha a szavazatok száma egyenlően oszlanék meg, döntsön a kari elnök. Ezt a javaslatot magukévá teszik gróf Nádasdy és Platthy udvari tanácsosok, Pletz, Ruttenstock, Halaschka és Purkarthoffer kormánytanácsosok. Kussevich udvari tanácsos egy nézetten van az egyetem elnökével, az országbíróval és az országos főorvossal: dékánt választani a professzorok kizárólagos joga, azonban azt akár a maguk köréből, akár a külső tagokból választhatják. Sztankovich udvari tanácsos-püspök aggályait fejezi ki, hogy amennyiben a dékánválasztás rendjén változás történék, elkeseredésektől lehet tartani, úgyhogy még azok is, akik eddigelé az uralkodó intencióit szolgálták, ezután más elveket fognak hirdetni s el kellene készülni arra is, hogy a külső orvosok a következő választásokat «tumultuosus» jelenelekbe fullasztják. Ezért azt óhajtáná, hogy a külső tagok jogai továbbra is változatlanul épségben tartassanak.

Sztankovichhoz csatlakozik báró Malonyai is, az első magyar udvari alkancellár, annál is inkább, mert a pesti egyetem a bécsi-vel azonos jogokkal bír, ott pedig a külső tagok dékánná választhatók. Ezen jogok mellőzése esetén a legvadabb elkeseredésre lehet számítani.

Pálffy gróf, a magyar udvari kancellár szerint a dékánválasztást úgy kell szabályozni, hogy a megválasztandó egyén úgy tudományos képzettség, mint a fegyelem kezelése tekintetében teljesen meg kell hogy a hivatásának feleljen. A pesti egyetem viszonyai teljesen elütnek az örökös tartománybeliekéitől. Pesten hiányzik egy nagyobb rendőrség, a városi helyi igazságszolgáltatás hatásköre is korlátolt; az orvosi kar igazgatója Budán lakik. Mindezeknél fogva az ifjúság tudományos előmenetele és fegyelmezettsége sok kívánnivalót hagy hátra. A rend szükséges helyreállítása sem rendelhető könnyen felizgatható kedélyek felügyelete alá, miért is egyetért az országbíróval: a közigazgatás érdeke az, hogy az orvoskari dékáni tisztség oly férfúra bízassék, aki már a kormánytól nyert s általa meg is fosztható hivatalánál fogva a legfelsőbb intenciók szorgalmazására érzi hivatva magát. Ebbe a kategóriába azonban azok, akik nem professzorok, azért nem tartozhatnak, mert a dékáni méltóságot, mint a kollégialis tagok bizalmából nyert kitüntetésüket, a közigazgatás befolyása nélkül érték el. Vehessenek ám részt a dékánválasztásban a külső kari tagok is, dékánná azonban csakis tanárok legyenek választhatók. Ilyformán továbbra is megmarad a külső tagok választó joga, a megszorítás pedig, mely őket éri, ugyanolyan, mint amely hosszú időn keresztül

a tanárokat érte. Végül kimondandó volna : a dékánnak Pesten kell laknia.

Ime, rövid kivonatban számoltunk be azokról a tárgyalásokról, melyek a külső kari tagok beadványa felett lefolytattattak. Kerek egy évszázad tűnt el azóta a történelem süllyesztőjében, de azért még ma is felszisszenünk, amikor arról értesülünk, hogy a magyar alkancellár, báró Malonyay, mily könnyedséggel bánt el a magyar Ratio Educationis-szal, míg az aulikus Pálffy gróf, a kancellár, tisztán látja, rá is mutat, a magyar és a lajtántúli tanulmányi rendtartások divergenciáira, amivel egyben a Ratio tiszteletbentartásának a készsége is kifejezésre jutott.

A nagyradagadt, sokféle érdekeket összekúsáltan érintő ügy végső döntése az államtanács elé kerül : az ügy referense most már nem Stifft, aki 70 éves korában, 1836 június 14-én meghalt, hanem az előkelő gondolkodású, higgadt ítéletű főpap : Jüstel államtanácsos, aki kimerítő indokolás után rendelkezést kér az egész dékánválasztási kérdéskomplexus tisztázásának megfelelő javaslat-tétel végett. V. Ferdinánd 1837 okt. 7-én adja ki ily értelmű rendeletét.¹

Az eddig elmondottak záradékaul s a még mondandók helyes beállítása érdekében — miként ez Jüstel javaslatára tisztázva is lőn — a külső tagok dékánkodásának gyakorlata kizárólag Stifft báró meggyőzhetetlenül csökönyös sic volo, sic jubeo-jában gyökerezett, nem pedig valami jogban. Ilyen jog — pontosabban : szokásjog — csakugyan létezett Bécsben és Prágában, amennyiben az itteni egyetemeken alapításuk idejétől kezdve hosszú időn át nem kinevezett tanárok, hanem a promoteált doktorok tanítottak. Nem léteztek azonban ily jogok Pesten, mert a magyar egyetemen az első nagyszombati órától kezdve, kizárólag csakis kinevezett tanárok működtek s később, még a Stifft-uralom idején is, nem sikerült állandósulniok, s közben-közben tanártestületi tagok is dékánná választattak. Ezért tudatos fogalomzavar-keltésnek kell minősítenünk a tanártestületen kívül álló hazai doktorok ismételt hivatkozását a «régi jogaikra».

Abban az általános forrongásban, mely 1848-ban a lelkeket magával ragadta és mindenféle újításokat és reformokat óhajtott létesíteni, az orvosi rend elérkezettnek látta az időt, hogy vélt jogait immár jól körülbástyázott formában állandósíthassa. A karon kívül álló orvosokat, kérelmükre, a kari igazgató, Stáhly Ignác 1848 március 23-ára összehívta s itt kimondták, hogy az orvosi kar megszűnt zárt testület lenni, június 13-án pedig elhatározták, hogy az eddigi «orvosi kar» elnevezésnek meg kell maradnia. A július 4-i ülésen azonban Balassa János professzor mutatta be a maga tervezetét «az orvosi kar rendezéséről», de ebben a külső kart teljesen kirekeszteni javasolta.

¹ StR 4847/1837.

Balassa tervezetét a miniszterium december 20-án elfogadta, a külső karét pedig elutasította. Ezzel az utóbbi egyszersmindenkorra megszűnt létezni. E helyzetet végleg megerősítette az egyetemi hatóságok szervezése tárgyában 1849 szeptember 30.-án kiadott rendelet, melynek 9. §-a kimondja, hogy «a tanári testületből alakul ki évenként az egyetemi tanács, mely áll a rektor, prorektor, dékánok és prodekánokból». E rendeletben szó sem esik többé külső tagokról. A csalódott kívülrekedtek jó ideig nem tudtak magukhoz térni, de sértett önérzetük, mint parázs égett tovább a hamu alatt, s amikor a világ, elsősorban a felsőbb hatóságok már rég megfedkeztek a hajdantai külső orvosi karról, az egykori, még életben lévő tagok 1867 februárjában összehívják egymást s folyamodvánnyal keresik fel a magyar udvari kancelláriát, melyben elpanaszolják, hogy immár 1848 óta el vannak zárva tudományos és testületi kötelességeik gyakorolhatásától, s mivel működésük le van tiltva, «a pesti egyetemi tanári testület szükséges ellenőrködés nélkül magában működik». Felhányják, hogy már 1861-ben is kérték a helytartótanáctól karuknak helyreállítását, de arra választ sem kaptak. Kérik most már «működésük azonnali megnyitását», elsősorban azt, hogy mint «vizsgáztató vendégek» hivassanak meg a szigorlatokra.

1867 március 10-én a budai helytartótanács és a bécsi magyar kir. udvari kancellária végrehajtó hatalmát a magyar miniszteriumnak adta át. A közoktatásügyi miniszteriumba került át a külső tagok folyamodványa is. A miniszterium meghagyásából dr. Havas Ignác, az egykori dékán, 1868 május 14-ére az egyetem tanácstermébe összehívja az orvosi kar volt bekebelezett tagjait. Az ülésen a közoktatásügyi miniszter helyettese, Tanárky Gedeon államtitkár vetette fel a kérdést: «Szükséges-e a régebben főnálló rendszert, az orvosi kar szervezetét, a külső tagokat illetőleg továbbra is fenntartani, s ha igen, mely módon lenne az ismét életbe léptetendő s a jövő szervezet fő vonásaiban miként lenne megalapítandó?»

Hosszas tárgyalások indultak meg a feltett kérdések körül. Napokra terjedő, hol epés, hol szenvedélyes kitérőekkel kísért viták folytak a szembekerült két fél közt. A tanári testület álláspontját Jendrassik Jenő fejtegette az ő, a mai nemzedék idősbjei előtt még emlékezetes szenvtelen, de vaslogikájú nyugalmával, melynek konklúziója az volt: tanulmányi ügyekkel csak azok foglalkozzanak, akik a tanítás terheit viselik s ezért fizetésben is részesülnek. A kültagok bevonása felesleges, de nem is kívánatos. A felajánlott ellenőrzést a kormány amúgyis gyakorolja, tanármegebízottai útján.

A volt kültagok szónokai «szerzett jogokról», «fundált jogokról» beszéltek s minden ellenzékieskedésük mellett sem akartak tudomást venni róla, hogy az, amit egyre visszaerőszakolnak, a magyarokkal semmikép se rokonszenvező bécsi államférfi törvényes alap híján lévő parancsán alapult, semmi egyében. A követelések

súlypontja egyre titkolatlanabbul a szigorlatokban való részese-
desre helyeződött. Bécsben és Prágában ez csakugyan rendszere-
sítve lévén, e két egyetem felvirágzását mindenképen a külső
tagok kollaborálásával akarták megmagyarázni.

A tárgyilagosság medréből egyre kizökkenő áldatlan viták
eredményeit Tanárky államtitkár, ki nagy türelemmel s alig méltá-
nyolt tapintattal igyekezett irányítani a tárgyalások menetét,
ad referendum vette. A döntés azonban várat magára. A szigor-
latokon osztozkodni kívánó párt azonban végül is megsokalja a
várakozást s 1870 április 24-én «emlékirattal» fordul «a kir. magyar
orvoskar ügyében» a közoktatásügyi kormányhoz. Hosszan igye-
keznek bizonyítani, jórészt csak frázisokkal, hogy mindabban,
ami az egyetemen rossz, a tanári kar hibás; és hogy minden jobb
lenne, ha a karban a külső tagok is bent ülhettek volna. Meg-
cáfolni igyekeznek továbbá mindazt, amit a tanárok a kültag-
intézmény ellen felhoztak és bizonyítani, hogy «a tanártestület
feladata a tudomány fejlődését, tanítását, az orvosok nevelését,
képzését, szemmel tartani, ez ügyre is szakértő tanáccsal, ellen-
őrködéssel közrehatni», s hogy ezzel összes feladatukat be is töltik.
A volt kültagok minden megmozdulását élénkszerű kommentáro-
kkal kíséri szócsövéük: a «Gyógyászat» című lap, melynek aggresszív,
olykor goromba tónusa méltó harmóniába olvadt az akció egész
tenorjával. Ez a lap, mely röviden «jogbitorlóknak» nevezi a taná-
rokat s mindenben azonosítja magát a volt kültagok követelőd-
zéseivel, többek között ezt írja: «Sokáig hallgattunk, eleget tűr-
tünk! De most már itt az ideje . . . kíméletlenül fellépni a tanári
eljárás ellen, mely önérdékből származott ámtáson alapul s nem
egyéb, mint visszaélés a miniszteri kormány jóhiszeműségével,
igazán mondva, jóságával» s azt kívánja, hogy felelősségre vonas-
sanak, kik nem engedik, hogy a külső orvosi kar tagjai «jogaikkal»
éljenek, s hogy a kebelükből választandó dékán, jegyző és vendég-
vizsgáztató mint ellenőrző közegek működjenek. Az utóbbi hiva-
tása lenne a szigorlatok alatt megbírálni, hogy a tanár miként
tanított s a növendék mennyit tanult. Végül melegen ajánlja a
miniszter figyelmébe az emlékirat kívánságait s kéri, ne engedje
meg, hogy a tanárok magukban, «minden más elem befolyása s
minden örökös nélkül tartsák a vizsgálatokat», hanem «állítsa
vissza a tudortestületet».

Alig hogy az emlékirat felkerült a miniszteriumhoz, további
sorsának omenjeként jelentkeznek a bécsi események: Stromayer
osztrák közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot terjeszt a
parlament elé az egyetemek reformja tárgyában s ennek egyik
pontja szerint a doktori kollégiumok Bécsben és Prágában le-
választandók lesznek a karokról, amivel egyben minden befolyásuk
és joguk, a vizsgáztatás is megszűnik. 1874 április 27-én vált
Ausztriában törvénnyé a bécsi és prágai doktorkollégium kizárása
az egyetem kötelékéből.

Az 1849-ben eltörölt külső doktori kar visszaállításáról ily módon szó sem lehetett; az érdekelteknek észre kellett venniök, hogy az annak legerősebb érvéül felhozott osztrák minta is immár megdőlt s a soha fenn nem állott jogok érvényesítéséért folytatott kíméletlen küzdelmük zaja hangtalanul elül s dicstelen történelmi epizóddá válik. Az epigon azonban keresi a magyarázatot: vajjon mi indíthatta és sarkalhatta ezen az egyetemtől teljesen távol álló egyéneket arra, hogy minden komoly jogalap nélkül befurakodni törekedjenek még most is a tanárok teendőibe? Kórosan felcsigázott önérzet dobban meg minden lépésükben, nem riadnak vissza jobbneveltségű körökben szokatlan kifejezések használatától, a kierőszakolni elszánt cél elérése érdekében. Némi magyarázatát látszik nyujtani az idők szelleme: a mozgalom, mely a Stifft-féle rendeletet intézményesíteni kívánta, 1848-ban keletkezett, tehát abban a korszakban, mely nemcsak a testvériség hangoztatásával, de az egyenlőség bárgyú jelszavával dagasztja az emberek önérzetét s érvényesülési vágyukat. De nemcsak egyenlő jogúak akartak lenni az egyetemen e gyakorlóorvosok annak professzoraival, hanem — ez esetben az egyenlőség elvéről megfeledkezve — föléjük is akartak kerekedni: ellenőrizni kívánták a működésüket.

Hogy ezen erkölcsi előnyökön kívül érdekelték-e őket a szigorlatoztatás anyagi előnyei? — térjünk ki e kérdés megválaszolására elől s ne igyekezzünk következtetéseket levonni abból a tényből, hogy amikor a Stifft-féle uralom idején az egyetem vezetősége és tanárai az 1725—1727-i országgyűlési bizottság, a helytartótanács, a kancellária stb. mind válllvetve mindent megkíséreltek, hogy a tanítás minden vonatkozásban az egyedül arra illetékes tanárok kezén maradjon, akkor a rágalmak özönét zúdították e külső doktorok a tanárookra, azt állítván róluk, hogy kizárólag anyagi érdek: szigorlati díjaik védelme vezeti őket, amidőn az ők befogadása elől elzárkóznak.

A 67-es kiegyezést követő években másodszor lángolt fel a külső tagok mozgalma, — erőszakosabban, mint valaha — a felelős magyar miniszteriumtól várva el a tipikusan osztrák intézménynek nálunk is való megvalósítását. Vajjon kizárólag jóhiszemű okai voltak ismételt megmozdulásuknak, mellyel az egyetem igazgatására a dékáni tisztség elfoglalása útján befolyjni törekedtek? Határozott választ adunk: nem. Ismételten mutattak rá tanári körökben, hogy az egyetem felsőbb tanintézet lévén, annak igazgatására csak olyanok folyhatnak be, akik tanítással foglalkoznak s a magántanári intézmény mellett minden doktornak, akinek megvannak a megfelelő képességei, módjában van az egyetem kapcsolatában megmaradni s itt elő is haladni. Az egyetem szellemével ütköznék össze, hogy annak tagjai legyenek, akik tanítással soha nem foglalkoztak és soha és sehol erre való képességüket nem igazolták. E mellett még figyelembe kell ven-

nünk azt is, hogy az orvosi kar a tanerők kiegészítése céljából a legmelegebben karolta fel éppen ezekben az időkben a magántanári intézményt s biztatta, szinte édesgette a rátermett gyakorló orvosokat a habilitálásra, sőt az érdemes tanerők szaporítása végett a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak minden további formalitás nélkül is megadta már 1862-ben az engedélyt a tanításra.

Egyetemünk történetének egy most már végleg elfakult lapját ütöttük fel az elmondottakban, elég mély betekintést nyerve abba, hogy Mária Teréziának őszinte szándékú s művelődésünk akkor élő összes tényezőit valóban megörvendeztető «conformetur» elve miként hajtatott és miként nem hajtatott végre egyetemünkön, jelesül annak orvostudományi fakultásán. Merjük állítani, hogy áldott emlékű, irántunk anyai szeretettel eltelt nagy királynőnk, ki még halálos ágyáról is haláljának üzenetét küldte meg hű magyar nemzetének, nem így gondolta el a fejleményeket, és alig hihette, hogy még 1868-ban is, a külső kar dékánási követelődzései felett folyt nagy vitában a tanári kar érdemes tagjának, Jendrassik Jenőnek kissé fanyar rezignáltsággal kellett rámutatnia, hogy a külső tagoknak a fakultásba s annak vezetésébe való beleültetésével némely kormányférfiú mintha csak azt akarta volna elérni, hogy «legalább ennyiben» konformáltassék a pesti egyetem a bécsivel...

Ám azért a «conformetur» mégis megtörtént, de mint már említettük, oly időben, amidőn az elv már régen el volt felejtve s megszűnt hivatkozás lehetősége is lenni. A kiegyezés korát követő nagyalkotású évtizedekben a sors kedvezéséből kiváltságosan rátermett férfiak ültek a közoktatásügyi miniszteri székeiben, egyesek már ezt megelőzőleg is mint önálló hatáskörben működő magasrangú hivatalnokok és államtitkárok, kiknek művelődésünk s ennek kezdetével egész felső oktatásügyünk alig meghálálhatóan sokat köszön: báró Eötvös József, Trefort Ágoston, Berzeviczy Albert, — hogy csak a legnagyobbak közül valókat említsük — akik nem a «conformetur» elvének már rég megszűnt kötelezettsége, hanem csakis nemzetükért lángoló lelkiületük által kötelezve oly magaslatra emelték fel a pesti orvosi fakultást, mint egy évszázaddal megelőzőleg van Swieten a bécsit.

Győry Tibor.

AZ EPERJESI KÖR.

Beöthy Zsolt emelte ki az *Athenaeum* lírikusainak, Bajza költői iskolájának szürke seregéből a kor ifjú költőinek azt a kis csoportját, amely nem egy költői indíték tekintetében Petőfi előfutárjának mondható. Olyanok ők, mint hajnalhasadtakor az ég alján feltetsző sugarak. A nap még a láthatár alatt készülődik az indulásra, de heroldjai már jelentik, hogy közelg az ég királya, s csakhamar előbukkan ennek felségesen ragyogó alakja és káprázatos gazdagságban árasztja azt a fényt, melyet előfutárai csak fölillantottak. Az eperjesi költők is ilyen heroldjai Petőfinak. Ezen kívül az a körülmény is egységbe foglalja őket, hogy első ihletésüket vagy az első lelkesítőbb ösztönzést költői munkásságukra az eperjesi evangélikus kollégium Magyar Társaságában nyerték.

Alig van vidéki városa hazánknak, melyhez annyi kedves emlék fűződne irodalmunk felújulásának évtizedeiből, mint Eperjes. A városnak a Tarca völgyéből ránk mosolygó képében természet és művészet bája olvad összhangba. Petőfi ezt írja róla: «Tudja Isten, olyan kedves város nekem ez az Eperjes; csinos, szép, zajos, vidám, barátságos tekintetű. Olyan, mint egy életteli, fiatal menyecske. Hát még tájéka! Magyarországon nem sok szebb lehet.» Természetnek és művészetnek ez az összhangja adja meg becsét annak a költészetnek is, amely itt ébredett és fejlődött. Eperjes művelt polgárságának eleven társadalmi élete formálja, csiszoltabbá teszi az ott tanuló magyar ifjúság életét, viszont ennek hazafias lelkesedése áthatja a város egész társadalmát. Eperjes társadalmi életéből két fiatal leánynak a nevét is megőrizte irodalmunk története. Az egyik Steinmetz Ninon, Kazinczy Ferenc műzsája, a másik Medveczky Auróra, Sárosy Gyuláé. Amit a két költő feljegyzett róluk, abból kitetszően a költészetünket ihlető ismert és ismeretlen műsák között a legnemesebb és leggyöngédebb lelkek sorába tartoztak.

De a legtöbb szál irodalmunk történetéhez régi evangélikus kollégiuma révén fűzi Eperjest. A reform-kor ébredő nemzeti lelkesedése ennek falai közé is hamar elhatolt s erős visszhangot keltett az ott tanuló magyar diákok szívében. Mint a többi evangélikus iskolában, az eperjesi kollégiumban is nemzetiségi surlódások tá-

madtak a vegyes anyanyelvű diákság közt. Eperjes egyébként is egyik erős fészke volt a pánszláv mozgalomnak s alkalmas területe a németesítésnek. Kollégiumában külön német és tót nyelvművelő társaság alakult s tanárai közt is voltak, akik egyáltalán nem titkolták magyarellenés érzelmüket. Mindez fölláztatta és cselekvésre ösztönözte a lelkesebb magyarérzésű diákokat s 1827 őszén Nemes-sányi Károly miskolci születésű joghallgató, Pulszky Ferenc neve-lője, ki már az előbbi iskolai évben is tanította a kollégiumban a magyar nyelvet és irodalmat hazafias buzgóságból, rábírja a kollé-gium jelesebb magyar diákjait, hogy szervezkedjenek olvasó társa-sággá s közadakozásból alapítsanak magyar könyvtárt. Tervük előmozdítására készséggel ajánlották fel anyagi támogatásukat a legelőkelőbb sárosmegyei családok : a Berzeviczyek, Bánók, Fehér-váryak, Péchyek, Szinyeiek.

Ebből a Magyar Nyelvmívi Intézetből alakítják meg 1828. ta-vaszán Fáy András, Henszlmann Imre, Pulszky Ferenc, Szent-iványi Miklós és Vandrák András a kollégiumi Magyar Társaságot, mely Greguss Mihály tanár irányítása mellett lelkesen fog munká-hoz s a kezdet nehézségeinek pár évig tartó leküzdése után jelentős tevékenységet fejt ki és főfőszkévé lesz a város magyarosodásának. Igazi lendületre csak az 1833/34. tanévben történt új szervezkedése után kap munkássága. Ezt az évet itt tölti tanítványával, Nikolits Péterrel, a későbbi jeles egyházi költő, Székács József. Készségesen vállalja a magyar nyelv és irodalom tanítását a kollégiumban s a Magyar Társaság újjászervezését. Ezt megelőzően három évig volt munkás tagja a virágzó és nagy hírű soproni Magyar Társaságnak s ott szerzett tapasztalatait gyümölcsözően értékesíti Eperjesen. Új alapszabályokat készített s 1833. nov. 6-án céltudatosabb mun-kásság indul meg a Társaság életében. Székács a következő évben eltávozván Eperjesről, a magyar nyelv és irodalom tanítását az ott jogászkodó Sárosy Gyulára s egy fiatal eperjesi ügyvédre, Kovács Sámuelre bízzák, s ők lankadatlan buzgósággal irányítják tovább a Társaság tevékenységét. Míg előbb csak a magyar irodalom meg-ismerése és pártolása volt a céljuk, most már inkább az irodalom művelésére irányul becsvágyuk s önképző tevékenységük egyaránt kiterjed alkotó, bíráló és előadó tehetségük fejlesztésére. Magyar könyveket olvasnak és ezekről beszámolnak egymásnak, hazafias és irodalmi célokra gyűjtéseket indítanak, dolgozatokat készítenek és bírálnak s az arra érdemeseknek talált dolgozatokat szerzőik buzdítása céljából *Kis hőpűnek* nevezett érdemkönyvükbe iratják, műkedvelő előadásokat tartanak s nem egyszer az előadott darabot is ők írják, sőt 1836-ban zsebkönyvet is jelentetnek meg Kovács Sámuel szerkesztésében és kiadásában *Jácint* címmel. Az ismertebb nevű poéta-tagok közül csak kettőtől, Sárosytól és Szakál Lajostól közölt verseket, s talán ennek is része volt abban, hogy a zsebkönyv sikere nem felelt meg várakozásuknak, úgyhogy a megmaradt példányokat a szerkesztő nevének elhallgatásával *Aglája* címen

bocsátották újra forgalomba 1838-ban. Pecsétet is készítették, amely a múzsát ábrázolta, amint egy koszorúba bimbót tűz, ezzel a felírással: Kevés, de minden.

A Társaság így a maga szűk körében igen mozgalmas és lelkes munkásságot fejtett ki. Működésének függetlensége és szabadsága eléggé biztosítva volt azáltal, hogy, bár a tanári karnak megvolt a főfelügyeleti joga, elnöknek nem választottak tanárt s így elkerülték, hogy munkásságuk irányítására befolyást nyerjenek a tanárok, akik között még akkor is voltak magyarellenés érzelműek. Bizonyos társadalmi súlyra is jutott a Társaság, főként azáltal, hogy a város és megye nevesebb férfait is beválasztotta tiszteleti tagokul s tisztségviselőül, és ezek gyakran részt is vettek a Társaság gyűlésein. Bizonyos eredeti szint is jelentett a város életében egypár hagyományos szokásuk. A tisztségviselők jelölésekor zeneszó mellett s zászló alatt vonultak annak a lakására, akit tisztségre jelöltek. Két küldött bement a jelölthöz, tudtára adta a kitüntetést s meghívta a kollégiumba. Amint a jelölt az utcára lépett, megéljenzték, majd háromszor fölemelték s aztán zászlósan, zeneszóval a kollégiumba kísérték. Év végén rendszerint «örömmünnepe» tartott a Társaság. Erre egész Sáros vármegyének előkelőbb családjait meghívták nyomtatott cédulákkal. Az ünnepély a kollégium dísztermében zenével kezdődött, majd az elnök rövid megnyitóbeszéde után 10—12 tag bemutatta erre érdemesített munkáját, verset és prózát vegyesen. Nemcsak a Társaságnak volt ez ünnepe, hanem az egész vármegyének is, mely zsúfolásig megtöltötte a nagytermet, s ezen a réven a megye magyarosodásának is egyik fő-tényezőjévé váltak ezek az örömmünnepek.

A Társaság csakhamar országszerte figyelmet keltett s szíves üdvözlésben részesült a kor jelesebb magyar írói, Vörösmarty, Bajza, Czuczor, Toldy Ferenc, Döbrentei Gábor s mások részéről is. A harmincas években jelesebb tagjai Sárosy Gyula mellett a Vachott-testvér, Imre és Sándor, s Szakál Lajos. A Lovassy László-féle mozgalom a hatalomban gyanakvást keltett minden ifjúsági mozgalommal szemben, úgyhogy az eperjesi Magyar Társaság is szünetelni volt kénytelen 1837. elejétől két esztendeig. 1839-ben újból megindult munkássága s működésének fénykora az 1839-től 1848-ig terjedő időre esik. Sárosy és a két Vachott még ekkor is Eperjesen tartózkodott, mint Kapy István megyei főjegyző írnokai, s résztvettek a Társaság munkájában. A Társaság jeles új munkaerővel gyarapodik, köztük a legkiválóbbak Lisznyai Kálmán, Kerényi Frigyes, a két Greguss-testvér, Ágost és Gyula, Hunfalvy János, Irányi Dániel s az Ábrányi-család első író-tagja, Eördögh István, aki drámákat és lírai költeményeket írt, de fiatalon elhalt. Mint pártfogó a tanári kar részéről a felügyeletet többnyire a derék Vandrák András gyakorolta. Eperjesen töltötte tanulóéveinek egy kisebb részét Szemere Miklós is, majd állandó érintkezésben maradtak vele a Társaság tagjai akkor is, amikor

már a «kilencvenkilenc dombos» Lasztócon lakott. Sőt maguk közé számították az akkor Berzétén nevelősködő Erdélyi Jánost, valamint a Pesten élő Kazinczy Gábort is.

Nem csoda, hogy ebben a Társaságban lelkesebben izzott a hazafiság tüze, mint másutt, ahol a nemzetiségi mozgolódásoktól kevésbé veszélyeztetettnek lehetett érezni a nemzet életét. S talán épp ez a szenvedélyesen lobogó hazafias érzés szolgálhat bizonyos mértékig magyarázatul annak is, hogy ennek a körnek tagjai a Bajza-féle líra hideg, egyhangú érzelgősségéből kihangzó, erőteljesebb hangokat is ütnek már meg s új indítékokkal gazdagítják költészetünket.

Az eperjesi kör költőinek mindegyikénél találunk valami újszerű s Petőfire jellemző költői sajátyságot. Liszniai Kálmán Petőfinek nemcsak szertelenségei mellett is legtöbb tehetséget mutató utánczója, hanem eredetisége állítólag magát Petőfit is annyira elragadta, hogy egy ízben így kiáltott fel: «A Liszniaiéhoz hasonló verseket szeretnék írni.» S hogy kifejezőmódjában még mint eperjesi diák mennyire eltért Bajzaéktól, legjobban bizonyítják Bajza tanácsai, hogy ne legyen dagályos, kerülje a póriasságot, a képhalmozást, a képtelen hasonlatokat s fordítson nagyobb gondot a formára. Vachott Sándor különösen abban a két életképében gyarapította költészetünk elemeit, amelyet nagybátyjáról írt (*György úrhoz, György úr halálakor*). Egy patriarchális életet élő vidéki magyar nemes házatájának és lelkivilágának elégikus képei ezek, költőjüket meleg szeretet és őszinte vonzalom fűzi ahhoz a kisnemesi világhoz, melynek hű és szeretetreméltó képeit festegeti ezekben a költeményeiben s ez a szeretet és vonzalom rokon Petőfinek azzal az érzésével, amellyel a magyar falu világába mélyed. Kerényi Frigyes dalköltészetének különösen egy motívuma kapja meg lelkünket: egész életét átható s egész lelkét betöltő rajongása a költészetért. «A dalvilág boldog világ» — énekelte. A költészetnek ebben a szenvedélyes imádatában követendő példaképül Petőfit látja maga előtt s valóban Petőfi költészetének is egyik fő motívuma a költészetnek ez az áhítatos kultusza s az életre való fontosságának erős éreztetése. De nemcsak ebben előfutárja Petőfinek, hanem ennek egy másik rendkívül dúsan hajtó motívuma is jellemző rá: a természet kultusza, a természet varázsának sűrűn és szinte áhítatos érzéssel visszatérő megéneklése. Sőt ezeken kívül még bizonyos, Petőfiével rokonnak látszó nyugtalanság, demokratikus hajlam s a hazafias érzés heve is jellemzi. Hogy maga Petőfi is érzett bizonyos lelki rokonságot közöttük, bizonyítja, hogy éppenúgy, mint Tómpa is, mindvégig a legjobb barátja maradt s jó költőnek tartotta. Egy alkalommal ezt írta neki: «Míg a csócselék azt kiáltja rád, hogy nem vagy költő, addig a múzsa lehajlik hozzád egéből és homlokodat megcsókolván, ezt mondja: kedves gyermekem.»

Sokkal kevesebb rokonszenv kapcsolta Petőfihez Sárosy

Gyulát, de költészetének egyik-másik mozzanatával jóval közelebb jutott hozzá, mint Kerényi. Költészete rendkívül egyenetlen, sok a gyöngö verse, sok benne a dagályosság, a zavaros kép, de vannak szép gondolatai s megkapó képei is. Lírai képzelete, mely az érzéseknek mennél megfelelőbb kifejezésére keresi a képeket, kisebb költeményeiben sokszor igen szerencsésen nyilatkozik. Ha nem is mindig szerencsések és találók képei, de általában képzelete igen merész és képekben igen gazdag. Ez az egyik, Petőfire emlékeztető vonása költészetének: a képzeletnek ez a szabadjára engedése s rendkívüli könnyedsége a képek alkotásában, szinte dúskálása a képekben, ami sokszor keresett, képtelen képek hajszolására vezeti. A másik ilyen vonása népies hajlama. Tösgyökeres népiessége nem is annyira népdalaiban, mint inkább híres *Arany trombitájában* nyilatkozik a maga teljes gazdagságával. Mintha csak Petőfi forradalmi dalaival egy forrásból fakadt volna, a szenvedély féktelen végleteiben kiáradó hazafias érzése a népies észjárásnak párját ritkító zamatos kifejezéseivel szólal meg.

Az eperjesi iskolával csak félig-meddig volt kapcsolatban, de ennek az átmeneti iránynak legkiválóbb képviselője Szemere Miklós. Tulajdonkép sohasem csatlakozott semmiféle irányhoz sem. Egyike legeredetibb költőinknek, aki csak a maga szeretetreméltó egyéniségének és természetszeretetének keresetlen nyilatkozásaiként írta költeményeit. Az egyéniségnek ez a maga teljes közvetlenségében nyilvánuló bevitele a költészetbe, természetimádatától sugalt egyszerűsége s ezzel kapcsolatos humora, mely bölcsen mosolygó fölénnnyel tekint el az emberi élet képei fölött, továbbá határtalan szabadságszeretete azok a vonásai költészetének, melyek a fejlődés útján Petőfi felé viszik általa költészetünket.

Végül ugyancsak Eperjesen tanult Szakál Lajos is, aki már a harmincas évek elején egész költői becsvágását népdalszerű versek írására fordítja s ezeknek gyűjteményét *Cimbalom* címmel bocsátja közre. Bármily kevésre becsülte is tehetségét Petőfi és Arany, mégis dalai közül egypár a nép ajkára került s ez azt bizonyítja, hogy a népies dal tekintetében egyik figyelmet érdemlő elődje volt Petőfinek.

Ezek azok a mozzanatok, amelyek tekintetében az eperjesi költők eltérnek Bajza iskolájától s előtte járnak Petőfinek. A magyar természet és vidéki élet költői indítékai, az egyéniség szabadabb költői érvényesítése, a képzelet merészebb csapongása, a humor megszólalása, erőteljesebb vonzalom a népieshez: mindez elhajlás Bajza lírájától. Nyomok még csak, szerény kezdetek, amelyeknek megszólaltatói nem is jelentékenyebb költők. Talán ügyet sem vetett rájuk akkor senki, csak olyanok voltak, mint a vihar előfuvallatától megremegtetett falevelek vagy felkapott porszemek, melyekről csak akkor látjuk, mit jelentenek, mikor már előszárguld elemi erejével a vihar.

Arra, hogy még a hivatottabbak is mennyire nem sejtették

azt a rendkívüli változást, mely Petőfivel volt beköszöntendő, érdekes bizonyosság Toldy Ferencnek egy szellemes cikke, mely az 1834-i *Aurorában* jelent meg ezzel a címmel: *Buda-Pest 1810-ben, 1833-ban és 1850-ben*. Egy fiatal magyar diplomatát szerepeltet benne, aki 1810-ben keresztülutazik a fővároson s egy ósdi, haladni nem akaró német sárfészket lát maga előtt. 1833-ban visszakerül s ekkor már gyönyörködve nézi a József nádor által újjáépített Pestet s a munkára ébredt nemzeti szellem bizonyosságait. Búcsút mond pályájának s a nemzet jövőjébe vetett hittel vonul nyugalomba falusi birtokára. Mintegy a jövőbe vetett pillantásként még egyszer fölkeresteti vele mint öreg emberrel Toldy Pestet 1850-ben. Boldogan látja beteljesülve hazafiúi reményeit, világvárosi palotásokon pihen meg tekintete, csak egyet érez lehangoló veszteségnek: Kisfaludy Károlynak nincs méltó utóda.

Írta ezt Toldy 1833-ban, amikor már teljes erővel zengett Vörösmarty lantja, s ő pótolhatatlannak sejti Kisfaludy Károlyt még 1850-re is, amikorra Petőfi már be is végezte a maga tündökletes pályafutását. Ennyire váratlan jelenség volt Petőfi, hogy még Toldy Ferencnek sem volt sejtelve arról 1833-ban, hogy 17 esztendő alatt eljöhét egy olyan költő, aki utóléri Kisfaludy Károly nagyságát. A fejlődés hamar rácsáfolt Toldyra. Nem is egészen egy évtized múlva már föllép az a költő s a lángelme erejével egységbe foglalja, és a legmagasabb régiókba emeli mindazt, amit töredékesen, észrevétlen kezdemény gyanánt megpendítettek az eperjesi költők.

Kéky Lajos.

BERZEVICZY ALBERT MUNKÁINAK JEGYZÉKE.

(Nem akadémiai kiadványok.)

1. *Magyar nyelven, évjelzéssel:*

- Rend és szabadság az igazgatásban. Eperjes, 1877.
A politika és a morál. (Az eperjesi ev. ker. Coll. 1879/80-i Ért.)
Jelentés a németországi egyetemek kormányzati szervezetéről s gazdasági ügykezeléséről. A vallás- és közokt. m. kir. miniszter megbízásából előterjeszti. — Budapest, 1885.
Közművelődésünk és a harmadik egyetem. Budapest, 1894.
Itália. Utirajzok és tanulmányok. Budapest, 1899.
A parlamentekről. 1900. (Olcsó Kvtár.)
A középső felvidék szerepe tudományosságunk történetében (1901).
Vetsey István emlékezete. Budapest, 1901.
Emlékbeszéd Horánszky Nándor arcképének leleplezésénél. Budapest, 1903.
Horvát Boldizsár emlékezete. Budapest, 1903.
Beszédek és tanulmányok. I—II. Budapest, 1905.
Itália. Utirajzok és tanulmányok. 2. kiad. Budapest, 1905.
A cinquecento festészete és szobrászata. (Népszerű Főisk. Kvt. III.) Budapest, 1906.
Régi emlékek. 1853—1870. Budapest, 1907.
Beatrix királyné. (M. Tört. Életrajzok, XXV. évf. 1—5. füz.) Budapest, 1908.
A XVII. sz. tájképfestészete. (Népszerű Főisk. Tanfolyam.) Pozsony, 1909.
A cinquecento festészete, szobrászata és művészi ipara. Budapest, 1909.
Programmbeszéd. Budapest, 1910.
Petőfi emlékezete. Kézirat gyanánt. 1911.
A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben. Budapest, 1910.
Görögországi utirajzok. Budapest, 1913.
(Előszó a Hubay Jenő élete és munkái c. műhöz.) Budapest, 1913.
Michel-Angelo és Shakespeare szonettjei. Különlenyomat a Magyar Shakespeare-Tár VI. k.-ból. Budapest, 1914.

- A háború eddigi mérlege. Budapest, 1915.
 A háború a képzőművészetekben. Budapest, 1916.
 Délen. Utirajzok és tanulmányok. Budapest, 1917.
 Az ötvenes évekből. Előadás. (Cobden Kvt. 15. sz.) 1923.
 Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. 1922 ; II. 1926 ; III. 1932.
 Serlegavató beszéd gróf Tisza István emlékére. Budapest, 1924.
 Itália. 1—2. k. 3. bőv. kiad. Budapest, 1924.
 Zrínyi Miklós, a költő. (Tanulmányok, írták a Petőfi Társ. tagjai.) Budapest, 1926.
 Beszámoló az Interparlamentáris Unió 1926. aug. 26—szept. 1. napjain tartott ülásszakáról. Budapest, 1926.
 A két Eötvös. Különlenyomat az Eötvös-Emlékkönyvből. 1930.
 Az olimpiai versenyekről. Budapest, 1933.
 Avató beszéd a Magyar Külügyi Társ. Apponyi-emlékünnepeén. Budapest, 1934.

2. *Magyar nyelven, évjelzés nélkül:*

- Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében. (Magyar Kvt. 340.)
 Gróf Széchenyi István. (Magyar Kvt. 507—8.)
 Válogatott beszédek. (Magyar Kvt. 646—47.)
 A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben. (Olcsó Kvt. 1577—80.)
 (Bevezetés Vörösmarty Mihály munkáihoz. Élő könyvek, Magyar Klasszikusok 13. kötet.)
 Mátyás király budai könyvtára. (Szerk.: Berzeviczy.)
 (Előszóval ellátta: Horváth Ödön: Bredeczky Sámuel c. művét 1925.)
 A trianoni szerződés és a lefegyverzés. «Igazságot Magyarországnak» c. műben. Budapest, 1928., a M. Külügyi Társ. kiad.
 (Emlékkönyv B. írói működésének félszázados évford. ünnepére, 1925.)

3. *Német nyelven:*

- Griechische Reiseskizzen aus dem Sommer 1912. München, 1914.
 Humanismus und Weltkrieg. Vortrag, gehalten in ... Wien. Wien u. Leipzig, 1915.
 Der Kampf um die Wahrheit. Vortrag, Budapest, 1917.
 Der italienische Feldzug von 1859 u. Bachs Sturz. (Sonderabdr. Ung. Jahrb. 1926.)
 Ungarn vor und nach dem Kriege. Különlenyomat a Zschr. f. Pol. 1927.

4. *Francia nyelven:*

- Voyageurs hongrois en Italie dans la première moitié du dernier siècle. Budapest, 1905.
- Art et artistes italiens en Hongrie à l'époque de Mathias Corvin. (Extrait du numéro du 15 août 1908 de la «Revue de Hongrie».) Budapest, 1908.
- Les fiançailles successives de Béatrice d'Aragon. Budapest, 1909.
- Les tristes reines de la maison d'Aragon. (Revue de Hongrie, 1910.)
- Le surnaturel dans le théâtre de Shakespeare. Budapest, 1911.
- Voyageurs hongrois en Italie etc. Budapest, 1911.
- Béatrice d'Aragon, Reine de Hongrie. I—II. (Bibl. Hongroise de la Revue de Hongrie.) III—IV. Paris 1911—12.
- La peinture de paysage chez les peuples romans jusqu'à la fin du XVII. siècle. Budapest, 1912.
- Impressions de Grèce. Budapest, 1913.
- Le surnaturel dans le théâtre de Shakespeare. Paris, 1913.
- Berzeviczy—Buday : Rapport sur la vie intellectuelle en Hongrie. Budapest, 1925.
- L'émigration hongroise et la campagne d'Italie en 1859. (1927.)
- L'influence de la guerre et des traités de paix sur la science et la littérature. (Extr. de la Revue de Hongrie.) 1928.
- Guillaume Fraknoi. (Extr. de la Revue des Études Hongr.) Paris 1928.

5. *Olasz nyelven:*

- Le nozze di Beatrice d'Aragona nel 1476. Dalla Nuova Antologia 16 aprile 1911. Roma, 1911.
- Quel che s'impara dalla guerra. Dalla Nuova Antologia. Roma, 1915.
- Nel centenario della nascita del Petőfi. Budapest, 1923.
- Nel centenario della nascita di Maur. Jókai. (Dalla Nuova Antologia Ottobre 1925.) Roma, 1925.
- L'Italia e l'Ungheria nel passato e al presente. (Névtelenül) 1919.
- I rapporti storici fra l'Italia e l'Ungheria. (Publ. dell'Istituto per l'Europa Orientale.) Roma, év n.
- Per la verità circa la storia dell' Ungheria. Roma, 1927.
- Rapporti storici fra Napoli e l'Ungheria nell' epoca degli Aragonesi. Napoli, 1928.
- Gli esuli ungheresi in Italia nella seconda metà del secolo XIX. Roma, 1932.

6. *Spanyol nyelven:*

- Beatriz de Aragon, Reina de Hungria. Madrid, év n.

Berzeviczy Albert országgyűlési felszólalásai.*Képviselőház naplója.*

1881/84.

- Osztályok sorsolása és alakulása (előadó). I. 14.
 Kérvények első sorjegyzéke (előadó). I. 36, 116, 117.
 Kérvények második sorjegyzéke (előadó). I. 164, 177.
 Kérvények harmadik sorjegyzéke (előadó). I. 185, 287, 288, 290.
 Kérvények negyedik sorjegyzéke (előadó). I. 225, 290.
 Kérvények ötödik sorjegyzéke (előadó). I. 293, 362, 364.
 Kérvények hatodik sorjegyzéke (előadó). I. 318, 364, 365.
 Kérvények hetedik sorjegyzéke (előadó). II. 50, 261.
 Kérvények nyolcadik sorjegyzéke (előadó). II. 216, 395, 401, 402, 404.
 Kérvények kilencedik sorjegyzéke (előadó). II. 405.
 Kérvények tizedik sorjegyzéke (előadó). III. 25, 129.
 Kérvények tizenkettedik sorjegyzéke (előadó). IV. 92, 148, 150, 153, 154, 161, 162, 223, 224.
 A véderőről szóló 1868 : XL. tc. módosítása. IV. 283, 299.
 Kérvények tizenötödik sorjegyzéke (előadó). V. 138, 209, 210, 211, 212, 213, 218.
 Kérvények tizenhetedik sorjegyzéke (előadó). VI. 4, 240, 242, 286, 292, 293.
 Katonai póthitel 1882-ben, rendkívüli hadiköltség fedezése. VI. 21, 25.
 Kérvények tizennyolcadik sorjegyzéke (előadó). VII. 78, 133, 134.
 Kérvények tizenkilencedik sorjegyzéke (előadó). VII. 190, 238, 239, 248, 251, 279, 285, 291.
 Kérvények huszonegyedik sorjegyzéke (előadó). VIII. 51, 335, 337, 338.
 Kérvények huszonkettedik sorjegyzéke (előadó). VIII. 247 ; IX. 134, 160, 162, 302 ; X. 40, 41.
 Kérvények huszonharmadik sorjegyzéke (előadó). IX. 63 ; X. 41.
 Kérvények közoktatási ügyekben (előadó). X. 4.
 Kérvények huszonötödik sorjegyzéke (előadó). X. 114, 226, 227, 229, 230.
 Középiskolák és azok tanárainak képesítése, gimnáziumi és reáliskolai oktatás. X. 376 ; XI. 112, 361 ; XII. 26, 40, 43, 64.
 Kérvények huszonkilencedik sorjegyzéke (előadó). XII. 25, 106, 110, 116, 121, 122, 123, 124.
 Kérvények harminckettedik sorjegyzéke (előadó). XII. 385, 496, 497, 505, 524—526.
 Kérvények harmincnyolcadik sorjegyzéke (előadó). XIV. 163, 244, 245—248.
 Megyék határának kiigazítása XV. 137.

Földadókataszteri új munkálatok elleni felszólalások elintézése.

XVI. 76.

Ipartörvény módosítása. XVI. 159, 268.

1884/87.

Osztályok alakulása (előadó). I. 12.

Válaszfelirat. I. 35, 220.

Költségvetés 1886-ra (részl.). IX. 65, 148.

Költségvetés 1887-re (részl.). XV. 249, 256, 263.

1887/92.

Költségvetés 1888-ra (részl.). III. 159, 171, 175, 189.

Véderő IX. 271, 354 ; X. 34.

Költségvetés 1889-re (részl.). XII. 135, 180, 203.

Költségvetés 1890-re (részl.). XV. 343, 373 ; XVI. 13.

Kisdédóvás. XXI. 278, 321, 350, 353.

Tanítói nyugdíj. XXVII. 412, 426.

1892/96.

Költségvetés 1892-re (részl.). III. 400, 425 ; IV. 6.

Debrecen város kérvénye a római kath. egyház kegyúri követelése tárgyában. V. 146, 156.

Szilágymegye kérvénye, a zilahi áll. tanítóképezde ügyében. VIII. 270.

Állami tisztviselők és szolgák illetményei. IX. 92, 99.

Költségvetés 1893-ra (részl.). X. 177, 212, 268, 291.

Tanítói fizetések. XII. 69, 87, 116, 117, 121, 160, 198.

Költségvetés 1894-re (részl.). XIV. 361, 385.

Házasságjog. XVI. 342.

Vallás szabad gyakorlata XIX. 279 ; XX. 81, 84.

Vallásalapok kezelése. XX. 84.

Költségvetés 1895-re (részl.). XX. 281, 288, 338 ; XXII. 174, 181, 216, 250, 274.

Szentágotai bérlet. XX. 451.

Budapesti Vígszínház kölcsöne. XXI. 93, 95, 119, 121, 128.

Budapesti földalatti villamos vasút. XXV. 192.

Költségvetés 1896-ra (ált.). XXVI. 385.

1896/1901.

Költségvetés 1897-re (részl.). III. 291 ; IV. 335.

Királyi leirat, ülések elnapolása 1898 június havában. XVII. 5.

Költségvetés 1899-re (részl.). XXI. 390.

Költségvetés 1900-ra (részl.). XXVI. 479 ; XXVIII. 86.

Kvóta bizottság megválasztásának ideje, Széll Kálmán indítványa.

XXVIII. 115.

Költségvetés 1901-re (részl.). XXXII. 104; XXXIII. 412, 418.

Házszabályvita (153. §). XXXIII. 99.

Állami gyermekmenhelyek. XXXIV. 253.

Adria m. kir. tengerhajózási társasággal kötött szerződés becik-
lyezése. XXXIV. 485.

1901/1906.

Szónokok sorrendje. XV. 81.

Kormányválság lefolyása Széll Kálmán alatt. XVII. 17.

Lendl Adolf interpellációjára: a buziási közalapítványi főtisztviség
működése tárgyában. XX. 248; XXIV. 42, 46, 48.

Kaas Ivor b. mentelmi ügye. XX. 406, 408.

Tanítói nyugdíj- és gyámalap állapota 1902-ben XXI. 51.

Tanügyi országos nyugdíj- és gyámintézet állapota 1902-ben.
XXI. 51.

Szederkényi Nándor interpellációja: kir. kat. gimnáziumi tanárok
pótléka tárgyában. XXII. 234.

Vlád Aurél interpellációjára: Zám községben levő iskolaköteles
gyermekeknek a görög keleti felekezeti iskola látogatásától
eltiltása és az állami iskolába belépésre törvénytelen eszközök-
kel való kényszerítése tárgyában. XXIV. 49.

Jókai Mór halála. XXV. 4.

Buzáth Ferenc interp.: A kath. lelkészek kongruája tárgyában.
XXV. 104, 106.

Költségvetés 1904-re (részl.). XXVIII. 78, 144, 151, 157.

Népiskolai törvény módosítása. XXIX. 170.

Lendl Adolf interp.: Buziási közalapítványi főtisztviség egyik pénz-
tárából eltűnt 50,000 korona ügyében. XXIX. 235.

Lendl Adolf interp.: Temesmegyei tanfelügyelő működése tár-
gyában. XXX. 64.

1910/1915—1915/1918.

Elnöki székfoglaló. I. 14.

Debreceni és pozsonyi m. kir. tud. egyetem felállítása. XVI. 459.

Személyes ügye Rakovszky Istvánnal. XXII. 219, 222.

Miniszterelnök válasza Bujanovics Gyula sürgős interpellációjára.
XXII. 532.

Akadémia (M. Tud.) működése; napirend előtt. XXIII. 152, 158.

Költségvetés 1914/15-re (részl.). XXIV. 289.

Főrendiház naplója.

Költségvetés 1888-ra, mint államtitkár 1887/92. orsz. gy. I. 89.

Költségvetés 1904-re, mint miniszter 1901/06. orsz. gy. III. 73.

Felsőház naplója.

1927/1932.

Költségvetés. 1927/28-ra I. 197.

Március 15-ének nemzeti ünneppé nyilvánítása és Kossuth Lajos örök érdemeinek és emlékének törvénybeiktatása. II. 8.

Tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. tc. módosítása. II. 110.

Költségvetés 1928/29-re. II. 349.

Múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezése. III. 110.

Külügyi törvényjavaslatok (Kellogg-paktum stb.). IV. 333.

vitéz Nagybányai Horthy Miklós úr Magyarország kormányzójává választása 10. évfordulójának megörökítése (előadó). V. 96.

A trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezése. V. 172.

A trianoni békeszerződés aláírásának 10. évfordulója alkalmából, (napirend előtt). V. 185.

Erzsébet királyné szobrának felállítása (interpelláció). VI. 157, 160.

Költségvetés. 1933/34-re. 41. számú ülésen.

*A M. T. Akadémiában tartott elnöki megnyitó beszédek, ünnepi előadások, centenáris megemlékezések, emlékbeszédek és az Akadémia kiadásában megjelent művek.**Berzeviczy Albert:* «Beatrix királyné története.» Élet és korrajz. Bemutatta az 1908. nov. 9-i osztályülésen. (Ak. Ért. XIX. köt. 228. f.) E kiadvány okmánytárát közölte a Monumenta Hungariae Historica I. oszt. Okmánytárak XXXIX. kötete.*

— A tájképfestés a XVIII. században.*

— Elnöki megnyitó beszéd: 1906. március 25. Ak. Ért. XII. k. 196. f. 1907. május 5. Ak. Ért. XVIII. k. 210. f. 1908. május 3. Ak. Ért. XIX. k. 222. f.

— Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére 1909. ápr. 26. (Ak. Ért. XX. k. 234. f.)

— Gróf Széchenyi István emlékezetére. 1910. máj. 1. (Ak. Ért. XXI. k. 246. f.)

— 1911. április 30. Ak. Ért. XII. k. 258. f.

— Egy újonnan felfedezett Beatrix-okmány. 1911. dec. 4. (Ak. Ért. XXIII. k. 265. f.)

— Bárány Eötvös József mint kultúrpolitikus. 1913. ápr. 27. (Ak. Ért. XXIV. k. 286. f.)

— 1914. május 10. Ak. Ért. XXV. k. 294. f.

- Berzeviczy Albert*: A világháború kitörése alkalmából 1914. okt. 5. (Ak. Ért. XXV. k. 299. f.)
- 1915. május 9. (Ak. Ért. XXVI. köt. 306. f.)
 - Kőrösi Csoma Sándor emlékezetére. 1915. április 26. (Ak. Ért. XXVI. k. 306. f.)
 - Az 1916. okt. 2-i összes ülésen a nyári szünet után. (Ak. Ért. XXVII. k. 323. f.)
 - Arany János emlékezete. 1917. május 6. (Ak. Ért. XXVIII. k. 332. f.)
 - Tompa Mihály letétjének felbontásakor. 1918. máj. 21. Jász-óvárrott. (Ak. Ért. XXX. k. 345. f.)
 - Az Akadémia működésének felfüggesztéséről. 1919. aug. 18. (Ak. Ért. XXX. k. 353. f.)
 - Nemzeti katasztrófáink. 1920. máj. 9. (Ak. Ért. XXXI. k. 366. f.)
 - Zrínyi Miklós a költő emlékezete. 1920. május 10. (Ak. Ért. XXXI. k. 366. f.)
 - 1921. május 8. (Ak. Ért. XXXII. k. 378. f.)
 - Petőfi Sándor születési centenáriuma alkalmából. 1923. január 29. (Ak. Ért. XXXIV. k. 397. f.)
 - Madách Imre emlékezetére. 1923. okt. 7. (Ak. Ért. XXXIV. k. 146. f.)
 - A Pasteur-emlékünnepen 1923. nov. 26. (Külön-kiadvány a M. T. Akadémia Pasteur-emlékünnepe címen. 1927.)
 - Kant-ünnepi ülésen 1924. április 28-án. (Ak. Ért. XXXV. k. 409. f.)
 - Szabó Károly születési centenáriumán és — gróf Apponyi Sándor könyvadományáról. 1924. dec. 15. (Ak. Ért. XXXV. k. 420. f.)
 - Jókai Mór emlékezetére. 1925. május 10. (Ak. Ért. XXXVI. k. 426. f.)
 - A Zalán futása megjelenésének centenáriumán. 1925. jún. 15. (Ak. Ért. XXXVI. k. 426. f.)
 - Lévy József emlékezetére. 1925. nov. 30. (Ak. Ért. XXXVI. k. 423. f.)
 - Madách Imre és Mikszáth Kálmán emlékére. 1925. szept. 6. (Ak. Ért. XXXVI. k. 426. f.)
 - Gróf Széchenyi István érdemeinek törvénybe iktatása tárgyában. 1925. okt. 5. (Ak. Ért. XXXVI. k. 430. f.)
 - Az Akadémia alapításának százados ünnepén 1925. nov. 3. (Ak. Ért. XXXVI. k. 430. f.)
 - A külföldi küldöttek üdvözléseire adott elnöki válasz. (Ak. Ért. XXXIV. k. 430. f.)
 - Az Akadémia könyvtára alapításának százados ünnepén. 1926. márc. 15. (Ak. Ért. XXXVII. k. 433. f.)
 - Deák Ferenc halálának félszázados évfordulóján. 1926. jan. 25. (Ak. Ért. XXXVII. k. 433. f.)

- Berzeviczy Albert*: Gyulai Pál emlékezetére. 1926. máj. 9. (Ak. Ért. XXXVII. k. 434. f.)
- A mohácsi csata 400-ik évfordulója alkalmából. 1926. június 14. (Ak. Ért. XXXVII. k. 434. f.)
- Az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozatának 150-ik évfordulóján. (Ak. Ért. XXXVII. k. 435. f.)
- Smith Ádám műve megjelenésének 150-ik évfordulóján. 1926. nov. 29. (Ak. Ért. XXXVII. k. 435. f.) E két utóbbi megnyitó angol nyelven is.
- Megemlékezés Prohászka Ottokár r. t.-ről. 1927. ápr. 25. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 437. f.)
 - Gróf Apponyi Sándor emlékezetére. 1927. jún. 20. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 434. f.)
 - Beethoven halálának századik évfordulójakor 1927. márc. 21. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 436. f.)
 - Pestalozzi halálának századik évfordulója alkalmából. 1927. febr. 21. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 436. f.)
 - A Vörösmarty-szoba felavatásakor. 1927. jún. 20. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 437. f.)
 - Csernoch János elhunytakor. 1927. okt. 3. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 438. f.)
 - Szilágyi Sándor születésének centenáriumán. 1927. nov. 28. (Ak. Ért. XXXVIII. k. 438. f.)
 - Berthelot Marcelin k. t. születésének századik évfordulója alkalmával. 1927. nov. 28. (Külön kiadv. 1929.)
 - A háború és békekötés hatása tudományra és irodalomra. 1928. május 18. (Ak. Ért. XXXIX. k. 440. f.)
 - Az októberi diploma előzményeiről. A II. oszt. 1928. márc. 5-én tartott ülésén. (Ak. Ért. XXXIX. k. 439. f.)
 - Bonfinius születésének ötszázadik évfordulójakor. 1927. dec. 19. (Ak. Ért. XXXIX. k. 439. f.)
 - Körösi Csoma Sándor emlékezetére. 1928. április 13-án, Sir Denison Ross k. t. felolvasása alkalmából, angol nyelven. (Ak. Ért. XXXIX. k. 439. f.)
 - A kormányzó úr Ő főméltósága hatvanadik születésnapján. 1928. jún. 18. (Ak. Ért. XXXIX. k. 440. f.)
 - Dürer halálának 400-ados évfordulóján. 1928. jún. 18. (Ak. Ért. XXXIX. k. 440. f.)
 - Megemlékezés gróf Vigyázó Ferencről. 1928. okt. 1. (Ak. Ért. XXXIX. k. 441. f.)
 - Id. Bárány Korányi Frigyes születési centenáriumán. 1928. dec. 17. (Ak. Ért. XXXIX. k. 441. f.)
 - A Hitel megjelenésének centenáriumán. 1930. márc. 24. (Ak. Ért. XL. k. 445. f.)
 - Kautz Gyula születésének centenáriumán. 1929. nov. 25. (Ak. Ért. XL. k. 445. f.)

- Berzeviczy Albert*: Id. Szász Károly születési centenáriumán. 1929. jún. 16. (Ak. Ért. XL. k. 444. f.)
- Id. Szinnyi József születési centenáriumán. 1930. márc. 24. (Ak. Ért. XL. k. 445. f.)
 - Vitéz Horthy Miklós úr Ő főméltósága kormányzói megválasztásának tizedik évfordulóján. 1930. febr. 24. (Ak. Ért. 445. f.)
 - Szent Imre történelmi alakja. 1930. máj. 19-i Szent Imre-ünnepélyen. (Külön kiadványban.)
 - A százéves Akadémia. 1930. máj. 11. (Ak. Ért. XL. k. 446. f.)
 - I. Ferenc József király emlékezete. 1930. okt. 7. (Ak. Ért. XL. k. 446. f.)
 - Megemlékezés Kisfaludy Károlyról. 1930. nov. 24. (Ak. Ért. XL. k. 446. f.)
 - Megemlékezés Tisza Kálmán születési centenáriumáról. 1930. dec. 15. (Ak. Ért. XL. k. 446. f.)
 - Gróf Apponyi Albert 85-ik születésnapja alkalmából. 1931. jún. 22. (Ak. Ért. XLI. k. 447. f.)
 - Kazinczy Ferenc halála századik évfordulóján. 1931. okt. 18. (Ak. Ért. XLI. k. 448. f.)
 - A magyar történetírás és a külföld (A tört. tud. nemzetközi biz.-nak 1931. máj. 20-án tartott ülésén), francia nyelven. (Ak. Ért. XLI. k. 447. f.)
 - A nemzetközi tud. együttműködés ügyeit intéző Magyar Nemzeti Bizottság ülésén Mr. Nicholas Murray Butler előadása alk. 1931. jún. 18. (Ak. Ért. XLI. k. 447. f.)
 - A Bolyaiak. 1932. febr. 22. (Ak. Ért. XLII. k. 449. f.)
 - Megemlékezés Arany Jánosról. 1932. okt. 24. (Ak. Ért. XLII. k. 451. f.)
 - Európa szellemi kultúrája a háború előtt és után. (A Volta-alapítvány tört. kongresszusán Rómában. 1932. nov. 16. Kivonatosan. Ak. Ért. XLII. k. 452. f.) Teljes szövegben: Atti dell II. Convegno della «Fondazione Volta».
 - Baksay Sándor születési centenáriumán. 1932. május 30. (Ak. Ért. XLII. k. 450. f.)
 - Goethe élete és élete műve. 1932. május 8. (Ak. Ért. XLII. k. 450. f.) Németül Die Goethe-Feier c. kiadványban.
 - A Pen-Club nemzetközi kongresszusán. 1932. máj. 15. (Ak. Ért. XLII. k. 450. f.)
 - Vámbéry Ármán születési centenáriumán. 1932. márc. 21. (Ak. Ért. XLII. k. 449. f.)
 - Európa helyzete, értéke és szerepe az egykorú világban a háború előtt és után. A Rómában tartott olasz előadás teljes magyar szövege. (Ak. Ért. XLIII. k. 453. f.)
 - A Stádium megjelenésének centenáriumán. 1933. okt. 2. (Ak. Ért. XLIII. k. 455. f.)

- Berzeviczy Albert*: Megemlékezés gróf Apponyi Albertről. 1933. február 20. (Ak. Ért. XLIII. k. 453. f.)
- Körösi Csoma Sándor születésének 150-ik és Semsey Sándor születésének 100-ik évfordulója alkalmából. 1934. márc. 26. (Ak. Ért. XLIV. k. 456. f.)
 - Emlékbeszédei; Fabriczy Kornélról. (Emlékbeszédék, XVII. k. 1. f.) — Trefort Ágostonról. (U. o. XVII. k. 14. f.) — Pasquale Villaliról. (Ugyanott XVIII. k. 9. f.) — Fraknói Vilmosról. U. o. XX. k. 2. f.) — Benczur Gyuláról. (Ak. Ért. XXXIII. k. 393. f.)
 - megemlékezése Lotz Károly születési centenáriumáról 1933. dec. 18-án. (Ak. Ért. XLIV. k. 456. f.)
 - szoboravató beszéde gróf Tisza István t. t. emléksobrának ünnepélyes leleplezése alkalmával 1934. április 22-én. (Ak. Ért. XLIV. k. 457. f.)
 - elnöki megnyitó beszéde az Akadémia XCIV. ünnepélyes közülésén, 1934. május 13-án: Az Akadémia 16 évvel a háború után. (Ak. Ért. XLIV. k. 457. f.)
-

TARTALOM.

	Lap
HERCZEG FERENC: Berzeviczy Albert útja	1—7
CSÁSZÁR ELEMÉR: Az író és közönsége	8—20
DOMANOVSKY SÁNDOR: A magyar királykrónika XVI. századi folytatása	21—34
ENTZ GÉZA: A biológia fogalma	35—38
GOMBOCZ ZOLTÁN: A ság-ség képző eredete	39—41
HORVÁTH JÁNOS: A Hármaskönyv irodalomtörténeti jelentősége	42—45
KÁROLYI ÁRPÁD: Egy alapvető törvény királyi szentesítéséről.	46—62
KORNIS GYULA: Tudományelmélet és tudománypolitika	63—83
LÁNG NÁNDOR: A Magyar Nemzeti Múzeum Nemesis-torsója..	84—89
LENHOSSÉK MIHÁLY: A látóidegről	90—101
LUKINICH IMRE: A román püspöki kar memoranduma 1879-ből.	102—118
MELICH JÁNOS: Zoerardus	119—124
NAGY MIKLÓS: A volt delegációk történeti előzményei a XVI. és XVII. században	125—132
NAVRATIL ÁKOS: Takarékoság és tőkeképződés	133—157
NÉMETH GYULA: A törökség őskora	158—174
PAPP FERENC: A hazatért író és Szendrey Mari	175—199
PUKÁNSZKY BÉLA: Lenau és a magyar föld	200—211
RAVASZ LÁSZLÓ: Ars Hungarica	212—219
SZINNYEI JÓZSEF: A magyar deverbális képzők <i>á~é</i> és <i>a~e</i> hangjáról	220—227
TOLNAI VILMOS: A Madách-«kérdés» körül	228—237
VOINOVICH GÉZA: A költészet hivatása	238—244
GRÓF ZICHY ISTVÁN: Adatok a XVII. századi magyar nemesség műveltségtörténetéhez	245—249
ZSIRAI MIKLÓS: Merja. Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez	250—259
GYÖRÝ TIBOR: A «Conformetur» elvének keresztülvitele a Nagyszombatban felállított orvosi fakultásban	260—277
KÉKY LAJOS: Az eperjesi kör	278—283
BERZEVICZY ALBERT munkáinak jegyzéke	284—294

Felelős kiadó: Dr. VARGA SÁNDOR.

